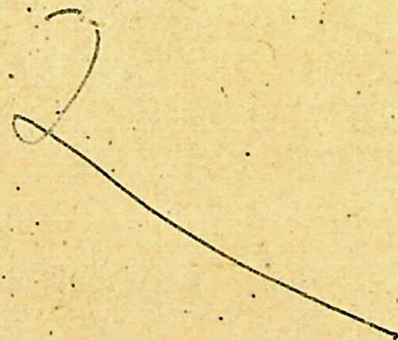
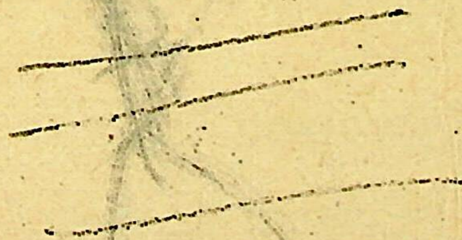
द्वितीयप्र०

1

॥६०॥ ओं स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः॥ ॥श्रीसीतारामचन्द्राभ्यां नमः॥ ॥तदभयनिजपूर्णानन्दसंविन्मुनिं यः प्रहरति निजमा-
याविश्वरूपाणि बिभ्रत् विहरति च विमोहं तेषु नानात्मबुद्ध्या स्फुरति विरतितत्त्वं तत्परं ब्रह्म वन्दे १ प्रसिद्धं चित्रवैधर्म्यं जगत्-
स्थितस्य वर्ण्यते सांख्यादिमतमुन्मूल्य साध्यते ब्रह्म मायया २ उत्पत्तिप्रकरणे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इत्यादीनां सर्वेषां
स्रोतःप्रतिपादकवाक्यानामद्वैतपरत्वं जगदध्यारोपप्रदर्शनद्वारा तदपवादलक्षणतया तात्पर्यविश्रान्तिप्रदर्शनमुखेन तज्जगज्जीवा-
दिभेदं निरस्य प्रत्यगभिन्नैकरसं ब्रह्म उपपादितं इदानीं येन जातानि जीवन्ति येन द्यौरुग्रा पृथिवी दृढा च येन तस्यैव तस्य प्रकाशेन गभि-
स्तयश्चन्द्रमसो विभ्रतीति यतः को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति भीषास्माद्वातः पवते
केनाधारे भुवनानि विश्वा य एको जालवानीशत ईशनीभिः परमयौक्तिमिमानुत्तानाश्रयप्रयोगास्य सर्वस्य सर्वस्यात्मानं दर्शनीयादिभि

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अथोत्पत्तिप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु स्थितिप्रकरणं राम ज्ञातं निर्वाणकारि यत् १॥०॥०॥

स्थितिकजगत्स्थितिनिर्वाहकतापर्तियादशृतीनां सदेव सोम्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादि प्रलयकालिक
जगत्सत्तानिर्वाहकत्वप्रतिपादकश्रुतीनां च पुरुषमतिवैचित्र्यप्रभवनानानार्थभ्रमप्रयुक्तं यान्ति वैचित्र्यनिरासेन सच्चिदानं-
दैकरसब्रह्मणि सच्चिद्रूपतामया दनेन तटस्थलक्षणतात्पर्यपर्यवसानप्रदर्शनमुखेनापि विस्तरात्पर्यं दर्शयन् तत्र सेकमज्ञानं स्थिरीक-
र्तुं स्थितिप्रकरणमारभमाणोऽभवात्प्रसिद्धः संगतिं प्रदर्शयन् पूर्वज्ञानीतं अथेति उत्पन्नः स्थितिहेतुत्वादनन्तरसंगतिरिति भावः॥
एकमेककार्यत्वे संगतिरप्यस्तीत्याशयेनाह ज्ञातमिति आनन्दपर्यवसायिकारणमाश्रयावत् शंखवीणामृदंगध्वनिवत् स्पष्टो॥
मङ्गलं भवतीति प्रकरणादौ मंगलमप्याचरितं बोध्यं १॥

ब्र॰टी॰ श्यामलस्य कालिमा वर्णः स्निग्धता राद्रेः शिव इति वस्तु श्यामलस्येति पाठे स्यक्षं अर्थनिःप्रभोगलत्तरणार्थी क्रियाकारी १० अ
स्थि॰प्र॰ संसर्गे निर्मकरं च ११ असत्यं स्वतः अवासत्वं फलतोपि मारे मकरंदपरागादिः १२ पिंडग्रहो मूर्त्ततात् छून्ये १३ परस्पर
॥२॥ मात्मनः आनर्थे निर्दिष्टं वाद्यं वाह्यपरस्यान्यस्य वा घातपतनादेः समर्थेन इंद्रियघातेनापि च कदलीस्तंभः कदलीनरः १४
स्फुरितं तरुणेना द्विरागविशेषणस्य भवद्रूपं मस्तं भवद्रूप १५ अभोगिकल्पिताकारं रसश्रावातरमरणे यत्र तदात्मकं श्रसत्परे

वर्णो व्योमनलस्येव दृश्यमानमवस्तुकं स्वप्नांगनारत्नाकारमर्थनिष्ठमनर्थकम् १० चिरोत्कीर्णमिवोत्कुल्लमर
संसरत्सोक्ष्मीति प्रकाशमपि निस्तेजः स्निग्धार्कानलवत् स्थितं ११ अनुभूतं मनोराज्यमिवासत्यमवास्तवं विस्मयमा
करद्रवसारसौगंध्यवर्जितं १२ अप्रकोचितनानावर्णमाकारनात्मकं अपिंडग्रहमाकाशमिंद्रचापमिवोत्थितं
१३ परामर्शेनसुन्धाद्रिद्राद्रितपल्लवपल्लवैः कृतं जडमसारात्मकदलीस्तंभभासुरं १४ स्फुरितं तरुणोरसांधकारव
त्केकवर्जितं अत्यंतमभवद्रूपमपि प्रत्यक्षवत्स्थितं १५ वार्द्धबुद्धुदमिवाभोगि मत्स्यमंतःस्फुरद्वपुः रसात्मकं चाप्यरस
मविच्छिन्नतया द्रव्यं १६ नीहारद्रवविस्तारिग्रहीतं सत्यं किंचन जडमन्योन्यस्यदृश्यं केवांचित्परमाणुवत् १७ किं
चिद्भूतमथासीतिस्थितमेत्यमभूतकं सप्तमार्गधनमद्रूपानि शावरदेवास्थितं १८ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु॥॥॥

२ हं ३

एणमकटुकं तदेव प्रपंचयति अविच्छिन्नेति तयोर्द्वयानामसंगाकासारं मानां केवलजडात्मकं जडमसत्तद्विद्यातदस्यदं वेदांतिनां ॥
अत्यंमाध्यमिकानां क्षणिकत्वात्कालतः परमाणुवत् योगाचार्याणां कालदेशतश्च परमाणुवत्सौत्रांतिकवैभाषिकयोः १६
पातएव परमाणुवत्काणादगौतमीययोः अनिर्घनःस्वभावपरिमाणुरदाहतानामिति वादिभिर्वाधाविकल्पितमित्यर्थः १७ राम
वात्मजगत्तुक्तं मायमाध्या त्रिकेयिद्दर्शयन्नाह किंचिदिति १८ ॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥॥ २

जगत उत्पत्तेर्मिथ्यात्वप्रदर्शनाय उत्पादिताः न्यायाः स्थिता अपि तुल्यत्वात् आदिशेन दर्शयति एवं तावदित्यादिना २ अकर्तृकं हेतु-
करणोपकरणसंपत्त्यवर्जितं अरंगं उपादानरहितं अकर्तृकमत्यं गगने ह्यनेनाधारभित्त्यादि मत्यतापि चित्रस्य दर्शिता ह्यन-
पिहपातः पातादृक्सुकं मोर्सनिरूपप्रमानुरभिभवेपि साहित्येन अभिभवादिनिरु ३ मर्कटैः कल्पितो नलः राजगोरिकादि-
संचयरूपः नायं तो हस्तांतो यस्य तेनापि न यांशी न निर्हृतिर्निरप्रसिद्धत्या यायेनोत्क्रमसर्वार्थसाधकमिति ४ सारतेज-

एवं तावदिदं सिद्धं यज्जगदिति स्थितं अहं चेत्याद्यनाकारं भ्रांतिमात्रमसन्मयं १ अकर्तृकमरंगं च गगने चित्रमु-
त्थितं अद्रष्टृकं चानुभवमनिद्रस्वप्नदर्शनं २ भविष्यन्नगरनिर्माणं चित्तसंस्थमिवोदितं मर्कटनलनायितं प्रसिद्धवार्थ-
साधकं ४ ग्रामसागनत्यरत्याभमंत्रावर्तवत् स्थितं सद्रूपमपि निःस्पंदं तेजः सारमिवावरे ५ रत्नाभ्रपद्ममिवरेखा ह-
पुष्पमानमभित्तिमत् गंधर्वाणां पुरमिवरम्यं नित्यमभित्तिमत् ६ मृगतृष्णांबुवासत्यं सत्यवन्नीयमदं संकल्पपुरव-
द्भोग्यमनुभूतमसन्मयं ७ कथार्थप्रतिभानाभमन्यत्र क्वचित् स्थितमस्थितं निःसारमप्यतीवांतःसारं स्वप्नाचलोपमं ८
भूताकाशमिवाकारभासुरं शून्यमात्रकं शरदभ्रमिवागस्य मलमसत्यमस्तनं ९ श्रीरामचंद्राय नमः ॥०॥०

व४

आलोकोनत्वात्पः ५ अभित्तिमत् अनाधारं ६ घोरं विस्तृतं स्फुरदनुभूतमिव ७ कविकल्पितकथार्थनगरपर्वतादिसंस्थान-
प्रतिभानमिवात्मास्वरूपं यस्य क्वचिद्यपि देशकालेन स्थितमिति तेनास्थितमसत् अंतःसारं अतिदृढं ८ अवाङ्मुखीकृतं
इन्द्रनीलमहाकटाहाकारभासुरं यावद् गम्यं तावद् दलज्ञातपनिरोधादि समर्थं तनुमपाकं अस्ततं अविश्लिष्टं च ९ ॥०॥०॥०

वा॰टी॰
स्थि॰प्र॰
॥३॥

किंच बीजेंकुर इव प्रलये जगदस्तीति दृष्टांतो विषमः कदस्या विदेकरसस्यात्मनो नाशो नास्ति एवासंभवादित्याशयेनाह बीजइत्यादि
नासत्प्रलयार्थे प्रलये जगत्स्वबीजे दृष्टांतो यन्मास्मार्थं यावुद्धिः साम्प्रत्यभातिदृष्टांतिकेवैषम्यादित्यर्थः २३ वैषम्यमेव स्फुटयति
विजमित्यादिना पत्रधानाः सतुषधान्यास्तदादिबीजरूपेणदर्शनार्ह तथा च तत्रांकुरादि प्रत्यक्षाणि तेरेकरस प्रत्यक्षसिद्धत्वात्सावय
वत्वात्परिणामिस्वभावत्वात् कुरवेजात्मनेदनी वाहिकजातिसंस्थानादिभेदवत्वाच्च युक्तां कुरादि बीजभाव इत्यर्थः २४ दृष्टां
तिके तु न तथेत्याह मनइति स्वयमेव भवतिस्वयं भवत्येवेति च स्वयंभुः कूटस्था इति तावच्चिदात्मा तथा च परस्य बीजत्वमे

3

बीजं किलांकुर इव जगदासत इतीह या बुद्धिः सा सन्प्रलापार्थमूलास्मुकथं किल २३ बीजं भवेत्तद्वपुरस्पं चिलांरी
द्रियगोचरं पत्रधानादिधान्यानि युक्तः पत्रांकुरोद्भवः २४ मनः षष्ठेंद्रियातीतं यत्स्यादेव हितरामणु बीजं तद्धेतुताया
कं स्वयंभूर्जगतो कथं २५ आकाशादपि सूक्ष्मस्य परस्य परमात्मनः सर्वाख्यानुपलंभस्य कीदृशी बीजता कथं २६
तस्मात्स्वसरदाभासमसदेव हृताहृशं कीदृशी बीजता तत्र बीजाभावे कुतोंकुरः २७ गगनादपि स्वच्छस्य तत्
परे पदे कथं सत्ति जगत्तत्सदृशगगनादृशः २८ न किंचिद्यत्कथं किंचित्तत्रास्ति वस्तु वस्तुनि अस्ति चेतत्कथं तत्र वि
यमानं न दृश्यते २९ न किंचिद्रूपिणः किंचित्कथं भातिकुतो थवा अस्मद्याद्यकाशाज्जातो द्रिः क्व कुतः कदा ३०
प्रतियत्नकथं किंचिदारात्तेजो यात्येयथा कथमास्ते नमोभानो कथमास्ते हि मोनले ३१ श्रीरामजी सहाय ॥०॥

वपुर्यदंकुरे तत्र जगतः सप्तसंस्थास्थितिरिति भावः २५ २६ एवं तत्त्वसदृशा बीजत्वासंभवमुक्त्वा अत्र दृशापि तस्थलदसंभवमाह तदि
ति वस्तुतः अनादृशं सदेकरसमपि स्वस्मात्तादृङ्दृशा असदाभासमित्यसदेवेत्यर्थः अंकुरो जगदंकुरः २७ २८ २९ न किंचिद्रूपा
नः अथ प्रातिप्रादेशोने तिनेतीति सर्वनिषेधात्मनः ३० चिदेकरससत्तायाजडैनैकरससत्ताप्रतियत्नत्वादर्पितत्वनजगत्सत्तासं ॥ राम
॥ भावतेत्याह प्रतियत्न इति ३१॥०॥

॥३॥

नत्वेवं जगत्सतः सत्ता शून्यं तस्य सत्तावज्जगतस्तस्य शान्तिर्न तदा सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादीनां सत्कार्यवादिश्रुतीनां तदनुसारि व्यासक
पिलादिमुनिवचनानां कथं सामंजस्यमित्यादि तन्मन्यमानो रामः पृच्छति महाकल्पेति इति तृतीयश्लोकादिभिरुक्तेन किं कथं समंजसमित्यर्थः ।
१९ एवं प्रलये स्वसत्तया कारणे जगदस्तीति प्रकारेण बोधो यथा निष्फलो भवति ध्यः २० महतीशायि शयनं प्रलये यतः तदुत्पत्त्याशा प्रकारेण
शरं अनंगात्म विवेचनेपि जगत्सत्यत्वाविश्वासदार्ढ्यं लक्षणं कल्पमस्ति २१ एतदेव सम्यग्युक्त्या ज्ञातं मत्प्रकारेण प्रागुत्पत्तेः कार्य
मस्तीति वदत्यश्रुत्यः किं तत्सत्तासामान्यं नास्ति उत बीजादिमतया उताङ्कुरादिसत्तया आद्यतदङ्कुरादिकमसंबंधेन असंबंधाय स्य
तथाविध सामान्यसत्तायाः सर्वत्र तुल्यधारणा ज्ञायमानाङ्कुरादेः सर्वत्र संबंधप्रसंगइत्यर्थः अन्त्ये ज्ञापतिरिति चेत एतदङ्कुरादि

श्रीरामउवाच ॥ महाकल्पक्षये ब्रह्मन् प्रथमास्ति बीजवदङ्कुरः परं भूयस्तदेवेतत्तत एवेति किं वद ॥ १९ एवं बोधाः किमज्ञाः सु
रूज्ञा इति च स्फुटं यथावद्भगवन्ब्रूहि सर्वसंशयशान्तये ॥ २० ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ इदं बीजं कुरुध्वं प्रथमास्ति म
हाप्रलये ततएवमतन्मतन्नस्याशिथिलभावं २१ अथ वन्त्यकिमसंबंधं कथमेतद्वास्तवं विपरीतबोधस्ववक्तुःश्री
तुष्यमोरकृत २२ ॥ ॥

तत्र अङ्कुरितबीजे रह्येव मास्तवं कुसलस्य बीजे शिलासकलेवा भ्रान्तिरद्यवास्तवमित्येतत्कथमित्यर्थः द्वितीयेपि बीजसत्ता
याः अङ्कुरसंबंधस्य घटपटादि संबंधस्य च स्वरूपतो विशेषानिरूपणान्नाविदितसंबंधे यस्य तदसंबंधं किं वस्तु पद्मजेनस्यादि निर्वी
ज्यादिबीजे सर्वं जगत्सत्यप्रसंगइत्यर्थः द्वयापत्ता अङ्कुरितबीजे अङ्कुरादेव वास्तवं न घटपटादेरित्येतत्कथमित्यर्थः तृतीयेपि अङ्कु
रसत्तारूपसत्तया बीजसंबंधस्य घटादिसंबंधस्य च विशेषानिरूपणादसंबंधकं वस्तु सर्वत्राङ्कुरसद्भावप्रसंगइत्यर्थः द्रव्यमेवोत्त वी
जादावङ्कुरादि वास्तवं नान्यत्रेत्येतत्कथमित्यर्थः किंच साधारण्यसत्तया असाधारणाङ्कुरादिकारणसत्तया कार्यमु
स्ति कार्यसत्तया च कारणमस्तीति पक्षत्रयेपि उक्तिसंभवात्मनाद्विपरीत एवायं बोधस्ताद्दशोयनाह विपरीत इति २२ मुमंमस

वा॰टी॰
स्थि॰प्र॰
॥५॥

तस्मात्कार्यकारणभेदसत्यतायाः श्रुत्यसंमननात् दुर्बुद्धिभिः सांख्यादिभिः संकल्पितं कारणकार्यभावं उपादानोपादेयभावं स्वैः श्रौपे
सहकारिकैः कारणैरनेकैर्भिन्नप्रयोजनादिभेदैः सहदूरमुत्सृज्यामित्येति निरस्यपदं वावसिष्ठमनोहिमध्यांतसन्मात्रवस्तुतद्वा
हिकुंडलवज्जगत्स्थितिस्थितनान्यदित्यवेहीत्यर्थः ॥३८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे प्रथमः सर्गः ॥१॥ ५॥ ०॥ ०॥
तर्कैः स्वरूपभेदेन निरस्य जगतः स्थितिं पूर्णे नरात्मसन्मात्रस्थितिः शिष्यान्वबर्ण्यते एतस्य जगतः प्रलयपृथक्सत्वाभ्युपगमेव
चिदेकतानितिशेषः नन्वयदि नास्ति जगत् तर्हि सर्गएव न सिध्येत् उत्पत्तिक्रिया हि कर्तृसाध्या नह्यसति कर्तरि सिध्यति नचान्यथ
मानादन्यदन्यत्कर्तृत्वप्रसंगेव सत्वात्तत्कर्तृ चेतदेवात्यथेतनजगत् नचकूटस्थसमनुत्पन्नत्वादिभिर्विकारैर्युज्यते तस्मादुत्पद्य

दुर्बुद्धिभिः कारणकारणकार्यभावं संकल्पितं दूरतरेणमुत्सृज्य तेदेवतत्सन्मयमनादिमध्यं जगत्तदेतत्स्थितमित्यवेहि ३८॥
इति स्थितिप्रकरणे जगन्निराकरणं नाम प्रथमः सर्गः ॥१॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथेतदभ्युपगमेवस्थितेस्यविद
4 वर समस्तकल्पनातीतमहाचिदाकाशनिर्मले १ जगदादयंकुरस्तत्र यथाजातस्तदेतत्वं कैर्बीजैरिति कथय कारणैः सहका
रिभिः २ सहकारिकारणानामभावेत्वंकुरादुतेः बंध्यांकुरवदुत्पेहनकदाचनकेनचित् ३ सहकारिकारणानामभा
वेपर्ययो हि तत् मूलकारणमेवाङ्गलत्स्वभावास्थितिंगतं ४॥

सिद्धेयं प्रलये जगतोपि सत्ताभ्युपेयेत्याशंकामनूद्य निरस्यति समस्तेत्यादिना १ भवेत्कर्तृसत्ताकल्पनं यदि कर्तृमात्रादुत्पत्तिक्रिया
सिद्धेत् सहिकर्त्रीरमिवस्वसिद्धये करणोपकरणाधिकरणादीनि कारकांतराण्यपि सहकारीण्यपेक्षते तदभावात्सत्वेन कल्पि
तमपिजगन्नोत्पत्तुं शक्नोतीत्याशयेनाह जगदादिति आदिपदं वेविकप्रपंचार्थः ईवकारेणवत्वं तासंभवतस्त्वयोतनार्थः २३ त
स्मादंकुरसर्पादिवत्सहकारिकारणानामभावेपि अंगो हि तं आविर्भूतं यद्यभ्युपगलसि तर्हि मूलकारणमेव भांतिकं तज्जगत्व राम
भावास्थितिंगतं नवस्तुतो जगत्सर्गः स्तीतिमर्थीतस्य प्रलये सत्वकल्पनेत्यर्थः ४॥०॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥०॥०॥० ॥५॥

ननु मास्तु भेदेन सत्त्वैः केवलं न तु स्यात्तत्राह तदतद्रूपयोरिति विरुद्धरूपयोरित्यर्थः २२ नाकारेऽनाकारे नायं न जाँ किन्तु न शक्यत्वात् प्र
तिषेधार्थः समस्यते २३ किञ्चायं सांख्यादिभिः कल्पितः कारणजगत्सद्भावः स किं लौकिकप्रमाणबलादुत सदेव सोम्येदमग्र आसी
दित्यादिश्रुतिबलात् नाद्य इत्याह देशान्तरे तिर्यगूर्ध्वादि सर्वेन्द्रियशक्तिरूपघटपटादितदधिकरणदेशाद्देशान्तरे तदधिकरण
कालात्कालान्तरे च सामान्यतो दृष्टं विना तद्वा दृष्टिस्मितिवत्तन्त्रं दृष्ट्यप्रत्यक्षानुमानादिबुद्धिवत् तिलतैले बाधे नास्त्येव न भात्येव
लततद्रूपादर्शनादियोग्यानुपलब्धिवशानां किं चित्सर्वलौकिकप्रमाणकैः रूप्यते अतः सर्वलौकिकानुपलम्भबलात् प्रलये जग
त्सद्भावकल्पनमित्यर्थः २४ न द्वितीयोपीत्याह कार्यस्येति सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिषु न कार्यकारणयोर्द्वे सत्त्वे प्रतीयते
एवमनाद्वितीयमिति वाक्यशेषविरोधात् तर्हि तर्हि मस्यतां किं कार्यमेव सत्तत्कार्यसत्त्वमिव कारणतां प्रयाति कारणे आरोपि

मेरुरात्तेकथमर्थोक्तः किंचिदनाकृतौ तदतद्रूपयोरैक्यं कथमातपयोरिव २२ साकारवद्धानादावंकुराः सन्ति
युक्तिमत् नाकारेतन्महाकारं जगदस्तीत्ययुक्तिकं २३ देशान्तरे यन्नु नरान्तरे च तथादि सर्वेन्द्रियशक्तिरूपं नास्ति
वचननिद्ध्यबुद्धिबोधेन किंचिदित्येव तद्भ्रान्तं च २४ कार्यस्य तत्कारणतां प्रयाति वक्तीति युक्तं त्वविमूढबोधः केनो
मतत्कार्यमुदेति तस्मात्स्वैः कारणैः सहितकारिरूपे २५ ॥

तं युक्तिर्वक्तीति वा कारणमेव सत्तत्सत्त्वमेव कार्ये आरोपितमिति श्रुतिर्वक्तीति वा अथवा सदेव सत्तत्सत्त्वं कार्यकारणयोरारोपि
तमिति तत्र तत्स्य सांख्यस्यावबोधः सत्कार्यपक्षानुसारी चेत् विमूढबोध एव न आरम्भकोऽविकारो नाम धर्मेत्यादिकार्याद्यन्तत्व
परमुत्पन्नगुणत्वात् कारणानन्तत्वापारकत्वेन स्वसिद्धान्तबाधकत्वात् इत्याशयेनाह केनोमिति कारणानां गुणानामेवावृत
त्वेन तत्स्थूलादिकार्यकैः कारणैः उत्पादितेनाम कारणे असति कार्ये स्यात्तदेवाशङ्क इत्यर्थः अत एव न द्वितीयोऽपि कार्ये अ
सतितत्कारणता या प्रतीतत प्रत्यक्षा यानि रूप यतु मशंकेति तिद्धर्म विशेषान्तरे तोपकल्प्यः पूर्वमुत्पन्नित्रितापुरुषस्य परिग्राहत्वा
त् तस्मादित्यापुत्र श्लोकेन २५ ॥

वा॰ टी॰
स्थि॰ प्र॰
५

भूतएवसमूलत्वमेनानायंतत्त्वोत्तवाधानिर्दिष्टः सर्वदृश्यानर्थसंततयइदं ये भोग्यतोउपायोनास्तीत्याह अनंतेनेति अनन्तेनाभावेनाचिदिशानद।
र्शनेनवाधनामयुक्त्याचिन्मात्रस्यावशेषितेना ॥ २२ यततदाजगततत्त्वमसातान्कारनवशास्त्रदाकाशस्यबोधः तद्ये: शिरइतिवतसूत्रो।
चैकरससंश्रितदाकाशस्यवनाणुमात्रमप्यविचित्रूपमसीतिस्थितंपरिनिश्चितंतानंभवतितदा अयंसद्वनस्तोरनामाद्रसह: विशिष्ट
नानापिलज्जन्य: प्रत्यभिज्ञायमानएवाहं इदंपरकीयदेहकुड्यादिनाहमितिलोकेप्रसिद्धः पामरव्यवहारश्चित्रकथ्यायथानथा
तिभित्तिलिखितचित्रस्यसर्वस्यपरमार्थतोभित्तिमात्रतोपिचित्रप्रथावदभिन्नोपि इदंभित्तिरीतिभवतिचित्रमनुष्यगजादौनेयंभित्ति
रितिनद्वैतदित्यर्थः ॥ २३ चित्रकथान्यायमेवप्रपञ्चादिस्वप्नपिप्रपञ्चयति इदमित्यादिना ॥ २४ इयंरम्यमानः सः श्रुतिपुराणप्रसिद्धः भा

5

अनन्तेनाभावरूपेणाजगद्दृश्यस्य सर्वथा । वर्धयित्वेतरायुक्तिर्नास्त्येवानर्थसंततये ॥ २२ चिदाकाशस्यबोधोयंजगदित्यतीतियस्थि-
तं अयंसोहमिदंनाहलोकचित्रकथायथा ॥ २३ इदमग्रादिरूप्याद्वितर्थवदंवसरादिवं अयंकल्पः सएषायमिमेमरणजन्म-
नी ॥ २४ अयंकल्पान्तसुरंभोमहाकल्पान्तएषसः अयंसर्गोप्रारंभोमात्रभावकश्चमस्तपमो ॥ २५ लक्ष्मांश्चीमानिकल्पाना
मिमाब्रह्माण्डकोटयः एतेचमेपरिगताद्वमभूपङ्गागताः ॥ २६ इमानिधिन्नजालानिदेशकालकलाइमाः महाचित्परमाका
शमनाघ्नमनन्तकः ॥ २७ यथापूर्वस्थितंशान्तमित्येवंकचतिस्वयं परमाणुसहस्रांशभासएताम्हाचितः ॥ २८ मूलंभस्त्र०॥

वानांसनानांत्राकाशादीनांभावकःसर्वसृष्टिक्रमः ॥ २५ लक्ष्माणिगलनानिपरिगताअतीताः सर्गाः ॥ २६ धिन्नजालानिचतुर्दश
धामिनाद्दवमनुष्यादिस्थानभेदाः देशानांसप्तद्वीपानांकालानांकृतत्रेतापरादीनांकलाःकल्पनाः ॥ २७ इत्येवंवर्णितेनचित्रकथा॥
न्यायेनमहाचित्परमाकाशमेवस्वयंस्वात्मनिकचतिस्फुरतिस्फुरतिनान्यदित्यर्थः तर्हिकिंमहाचित्परमाकाशएतावानेवनेत्याह पर
माणिवति यथागवाक्षछिद्रान्तर्गतपरमाणुषुसहस्रांशोशोर्मांसः प्रभाःपरिकिञ्चासत्यामनोनिर्गतब्रह्माण्डकोटीषुपरिछिन्ना एतानि
भास: तथानन्तनभोविस्तृतसर्वप्रकाशात्वपरमाणुभेदभ्रमरूपादिरूपेततथामहाचित्परमाकाशेपीतिभावः ॥ २८ ॥०॥०॥०

राम
५

तदेवस्पष्टमाह सर्गादाविति ५ ननु प्रलये सर्वजगतस्तत्त्वीकारान्न सहकारिदौर्लभ्यं तदनन्तरं सर्गेतः पश्चाद्युगैभिः परस्परमुपकर्तुं शक्यत्वा
दित्याशंक्य परिहरति अर्थेति तत्पूर्वं पश्चाद्युत्पत्तिपूर्वकं पाच्यं न हि स्वयमेवानुत्पन्नमस्य सोऽन्यो सहकारि भवितुं शक्नोति तथा चो
त्पत्तिसिद्धो सहकारित्वसिद्धिः सत्ति तावदुत्पत्तिसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इत्यर्थः ६ इत्थं च सांख्यादिकल्पितापि निराक
त्वेनैव तदुपसंहरति तस्मादिति पैदेस्व प्रकृतौ तान्ते प्रलये तिरोहितं ७ परमते निरस्ते परिशिष्टं स्वसिद्धान्तं दर्शयति तस्मादिति ८ ब्र
ह्मैवेदमग्रे तं पुरस्तादित्यादिश्रुतिनामपि बाध्यासामानाधिकरण्यादेवैव तात्पर्यमित्याशयेनाह अस्तीति भाव इति तत्प्रसिद्ध
नित्यर्थं ९ एवं च श्रौतबाधात्पूर्वं जगतं घटपटादिभङ्गुरप्रहारादिना प्रध्वंसेव स्वतरात्मनान्योन्याभावेन्नप्यदुपशाम्यति ६

सर्गादौ सर्गकृद्योगत्वात्मैवात्मनि तिष्ठति यथास्थितमनाकारं जन्मजनकक्रमः ५ अथ पश्चाद्यथोन्येवाकेचिदतो
पकुर्वते सहकारिकारणत्वं तत्पूर्वं चात्रदूषणं ६ तस्मात्पूर्वं जगन्नासीत्तमासीत्सहकारिभिः विनात्मसरतीत्युक्तं
बोलस्यत्वपि पश्चितः ७ तस्माद्वामजगन्नासीन्न चापीनं भविष्यति चेतनाकाशमेवाशुकेवलीत्थमिवात्मनि ८ भूत
लाभावरलवास्य जगतो विद्यते यदा तदा ब्रह्मेदं सर्वमिति तद्वामनान्यथा ९ पूर्वं प्रध्वंसनान्योन्याभावेऽयदुपशाम्य
ति न शाम्यत्येव तन्निते शाम्यतो वतु दृश्यते १० अत्यंताभाव एवास्य भावेयदुपशाम्यति न शाम्यत्येवसन्नित्यमेकशाम्यते

दृष्टिस्थानी नास्ति दृश्यमिदं नभवतीत्यिंगत्प्रमाणम भावस्तं तु उपसंभ भवतीत्येतत् तत्र न शाम्यत्येव नासावुपशमः किंतु तिरोधानेन तम
स्य वस्तुरीत्या दृश्यता प्राप्तोपरमः यतो कृतवासनात्मना न शाम्यत्येवेत्यर्थः प्रध्वंसान्यापागभावात्यंताभावयोरपि त्वं मः स्वसत्याव
स्थसत्याबाध्यतो घटादेर्बोधमन्तरेण भाव्यासचयोगात् पतितं तु भूतलादावदर्शनस्यातिरोधानेनानुपपत्तेरिति १० यदि दृश्यभावः काम
कर्मवासनादिबीजैः सहोपशाम्यति तदा अस्य दृश्यस्य अत्यंताभावः अत्यंत एव भवेत् निन्नं तु मृत्तिकादिभावानादुर्वारत्वा
न शाम्यत्येव अतो दृश्यताविनाज्ञानं कशाम्यतीति तदुपशमो दुर्लभ एवेत्यर्थः ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा॰टी॰
नि॰प्र॰
११६

विवर्त्तत्वं प्रतिशाखायापवादोक्तप्रदर्शयति वो धः २ स्था ॥ अरह्यात्तु जगतां नं त्वमुच्यते वा तत्र यथात्तुत्पत्तिलोउत्पत्तिकर्त्रतिरिक्तं सह कार्य
येत्ता खुज गतत्वया विरात्प्कार्मेमनः संकल्पत्वं नत्वेयस्य तस्मिनो राज्यकल्पमुक्तं नवतत्र सह कार्यपेता दृश्यदाव प्रलयेय
क्रमात्स्वसत्तायातिरो भूयसेन्व व मनो रूप प्रजापतिः स्मृत्यात्मा जायते तत्र विस्मृत सः कारात्मना संदेव जगत्स्मृत्यात्मैव जायते चे
त्काविरोध इतिगूढा भिसंधिनारामः महाकल्पान्तेति २ अस्यैवं तथा चिजगतां प्रलये सत्वसिद्धिः स्वसमनोदयस्य स्मृत्या
दिविषयस्य स्वकालेपि सत्वाप्रसिद्धेस्तद्बलेन प्रलये सत्वकल्पना सिद्धेति गूढाभिसंधिरेव गुरुमुपगमेन समाधत्ते महाप्रल
येति २ प्रजापतेः पूर्वप्राथमिकसंकल्पनगरमेव सर्गादिति स्थितमित्यर्थः ३ नहि वा तानि कारमनो निरिक्तोविषयालन

श्रीरामउवाच ॥ महाकल्पान्तसर्गादौ प्रथमोसौ प्रजापतिः स्मृत्यात्मा जायते मन्ये स्मृत्यात्मैव ततो जगत् ॥१॥ श्रीवसिष्ठउ॰
महाप्रलयसर्गादावेवमेतद्रघूद्वह स्मृत्यात्मैव भवत्यादौ प्रथमोसौ प्रजापतिः २ तत्संकल्पात्मकं जगत्स्मृत्यात्मैव वपि
ष्टतः भाति संकल्पनगरं स्थितं पूर्वं प्रजापतेः ३ स्मृतितं संभवत्येव सर्गादौ परमात्मनः जन्माभावात्कथं कुत्र नभसी
व महाद्रुमः ४ ॥ श्रीरामउवाच ॥ न संभवति किं ब्रह्मन्सर्गादौ प्राक्तनी स्मृतिः महाप्रलयसंमोहे नष्टा न प्राक्स्मृतिः कथं ५ ॥

जगत्साभूतं सत्यं मनो विकारात्मनानु सत्यमेव प्रथा विवर्त्तनुरोगोमांसविकारात्मना असत्योपि रंगाद्युपविकारात्मनानु सत्यत्वं हृदि
स्थिरामधांकोलिंगेरूपत्वं स्याह स्मृतिरिति अर्थभावः सति हि स्मृतेरि स्मृत्याद्यो मतः परिणामाः स्युः तत्र न तावत्परपरिकल्पिते यथा
नं स्मृतिसमर्थं मरणादिवर्त्तेवलनत्वात् नापि पुरुषाः परे तेषाम संगोदासीनां निर्विकारत्वाभ्युपगमात् परस्य रथ्यावर्त्तकधर्मानभ्युपग
मेनैभेदासिद्धा परमात्माभेदात्तु सुतरां स्मृतिर्न संभवत्येव जन्माभावात् विकारांतराणां तन्मूलकत्वात् अप्राणोह्यमनाः शुभ्रइत्य
दिश्रुत्या तस्य मनो निषेधात् द्वारास्मृतेस्तत्वासिद्धेः तस्य स्मृतिर्न भेत्तुं न कल्पेवेति ४ ननु यथा प्राज्ञः हिरण्यगर्भः स्वप्निसत्या प्रलयोपि तत्रैव
लीनस्य मनसो जागराद्दावि वसर्गादावप्याविर्भावात् अविच्छिन्नप्रजापतेरन्यस्य वा स्मृतौ को विरोध इत्याशयेन रामः शंकते न

संभवती तिमावस्मृतिः पूर्वकल्पीयसंस्कारः ५॥०

तथाच मनःपरिच्छेदपीडितानि स्वांतर्गतं जगत् असतीत्येवेत्युत्प्रेक्षमाणः आह स्वयमिति १९ स्फटिकशिलांतर्गतनानारेखावत्सीमाः
नरेखाइवनपदार्थभेदाः संतीत्याह नोदितीत्यादिना २० नभसोपितेत्यादयः पृथक्सत्ताशून्यत्वे दृष्टांताः २१ २२ सोदयास्तमना
रंभाइहगत एवउत्तरश्लोकार्थानुसारेणशांतत्वेनापिवाततं विततं २३ एवंचसहकार्यभावे सत्यधिक तदैवोक्तमत्त्वासिद्धेः सांख्या
नांकल्पिता उन्मत्तचेष्टैवेत्युपसंहरति सहकारीति स्वयंभवति असतीति स्वयंभूः प्रागन्यत्वेः एकसत्त्वेनाभ्युपगतोपिपदार्थ इत्यर्थः

स्वयंभंतत्त्वमलक्षोरोम्यः समुद्गीर्णलेखिता नत्सर्गोभानंभातीदमरूपंनतुमितिमत १९ नोदितिनच्चनश्यंतिनायांतिनचनयां
ति च महाशिलासुलेखानांसन्निवेशाइवाचलाः २० इमेसर्गाः प्रस्फुरंतिस्वात्मनात्मनिनिर्मले नभसीवनभोभागानिराका
रानिराकृतौ २१ इवत्वानीवतोयस्यस्पंदाइवसदागतौ आवलीइववाभोधेर्गुणिनोवाययागुणाः २२ विज्ञानघनमेवैक
मिदमेवमवस्थितं सोदयास्तमनारंभमनंतमजमाततं २३ सहकार्यादिहेतूनामभावेऽस्यततोजगत् स्वयंभूजाय
तेचेतिविलोलमसंकल्पकं २४ प्रशांतसर्वार्थकलाकलंकोनिरस्तनिःशेषविकल्पतल्पः चिरायविद्वान्विनिद्री
र्थनिद्राभवाभयोभूषितभूःप्रबुद्धः ॥२५॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिबीजोपन्यासोनाम द्वितीयः सर्गः ॥२॥

अन्यतः शून्यकल्पप्रधानादित्यर्थः जायते चेति चकारेण जन्मोत्तरभाविनी सत्ता भोगेनाभ्युपगताचेज्ज्ञानकल्पनैवेत्यर्थः मयीति दोषा
तरसमुच्चयार्थः २४ सर्वार्थस्वप्नदर्शनेहेतुत्वाद्विकल्पास्तल्पमिवतत्कल्पनेपिहेतुर्दीर्घनिद्रास्थानेय्यासेवत्प्रजागरेस्त्वविद्या
वितानेनस्वाप्नव्याघ्रादिकल्पजन्ममरणादिभयहेतुबाधादभयः तत्साउमीलनेन राज्ञास्वसभाभूरेव भूषिता अलंकृता ब्रह्म
वित्सभाभूर्येन नतथाविधोभवेत्युपदेशआशयः ॥२५॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वितीयः सर्गः ॥२॥

वा.टी. उपपादितेन प्रकल्पितेन स्वाहृत्य तिष्ठति २४ एवं च सन्मात्रदृष्टिस्तत्त्वज्ञं प्रतिस्वतो यथा गंगा एव असदन्तत्वजगद्दृष्टिरयज्ञं प्रति संख्यया
स्थि.प्र. अन्ते नैवेत्याह दृश्यतीति अप्रबुद्धं तं प्रति भास्वरूप्य प्रबुद्धं तत्त्वज्ञं प्रति न प्रबुद्धेनेन सः नाबुद्धेः न तत्प्रतीतिवा २५ एवं च स्फुरकृत्स्नदृश्य
यति बुद्ध प्रतीत्यादिना २६ २७ २८ २९ शाकंतेयदीप्तीशोषः पूर्वश्लोकान्तेतिवानुषंजनीयं २० वहन्ति प्रवहन्ति भ्रमन्तीति यावत्
२१ ननु निष्प्रपंचकूटस्थस्य कथं सविकारसर्गात्मना भानमिति चेद्यथा नीलरूपस्याशून्यस्य खाकाशस्य तादृग्रूपवत्

तत्रापि तादृगाकारमेव प्रत्यनुसंततं दृश्यमाभाति मा रूपमेतद्गगनवास्तवं २४ इत्यत्वं तेन सदृशेरसदृशेष्वा
कचित् अस्यास्त्वमुदितं बुद्धं नाबुद्धं प्रतिभाति च २५ बुद्धं प्रतीदं ब्रह्मैव केवलं शांतमव्ययं अबुद्धं प्रति बुद्धौ तज्ज्ञासुर
भुवनादितं २६ यथेदं भास्वरं भाति जगद्भंडकजृंभितं तथा कोटिसहस्राणि भान्त्यन्यान्यप्यणावृणौ २७ यथास्तंभेपु
त्रिकानस्तंभस्याः स्तंभांगेषु पुत्रिका तथास्याः पुत्रिकास्त्वं गेतथात्रैलोक्यपुत्रिका २८ नाभिन्नानापि संख्येया यथा ब्रह्म परमा
णुकाः तथा ब्रह्मणि ब्रह्मैवैते त्रैलोक्यपरमाणवः २९ सर्वार्थस्वसुसत्त्वात्तु शक्तेनैलघवोणवः उत्पद्यन्ते विदादिन्ये त्रैलो
क्यपरमाणवः २० यथा पवोवहत्यर्के दीप्तिषु त्रसरजस्स्वव तथा वहन्ति चिद्भानौ त्रैलोक्यपरमाणवः २१ सत्यानुभव
मात्रात्म भूताकाशमिदं यथा सर्गानुभवमात्रात्म चिदाकाशमिदं तथा २२ सर्गस्तु सर्गशब्दार्थस्तया बुद्धान यत्पथः
सद्ब्रह्म शब्दार्थस्तथा बुद्धः श्रेयो भवत्यलं २३॥७॥

यत्तया भातं तद्दृष्टिस्याह सत्येति सत्यं अनावरणभावः असत्यत्वं च तदनुभवमात्रात्म तथानुभूयमानं न तु वास्तवरूपं नीलरूपा
नुभवात्मेत्यर्थः २२ न यत्पथ इति उदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतेः श्रेयो भवतीति तरति शोकमात्मविदि ॥ राम
त्यादिश्रुतेरिति भावः २३ राम
॥

अभिसंधिमुद्दिश्य चरितार्थः परिहरति ये महाप्रलये इत्यादिना अयं भावः स्वं न वसंकल्पोहिरण्यगर्भजीव एक एव स्वमनसा नानाजीव
शरीरादिभेदान्परिकल्प्य संसरतीति मतेन वा नानाजीवाः स्वस्वादृष्टभोगयोग्यप्रपंचभागं कल्पयंतो हिरण्यगर्भजीवस्य स्वस्वभ्रान्त
सारेण सर्वस्याकारं कल्पयन्तीति मतेन वा तत्र द्वितीयमहाकल्पांत सर्गादौ प्रथमो सो प्रजायतेति इत्यादि तदीयसंकल्पकर्मविरोधा
न स्वीक्रियतुमनतिगुणत्वाच्च प्रथमकल्पः परिशिष्यते तत्र प्राक्तनकल्पीयजीवजगतां महाप्रलयकाले हिरण्यगर्भेण सहैव मुक्तत्वात् जी
वानां परिशेषात् स्मर्त्ता न कश्चिदस्तीति नैतत्सर्गसिद्धिरिति अक्षरार्थः स्पष्टः ६ ७ ८ एवं पूर्वपूर्वकल्पीयसर्गाप्राप्त्या निरूप्य

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ ये महाप्रलये प्राप्ताः सर्वे ब्रह्मादयः पुरा किल निर्वाणमायातास्तदशेषं जगद्गताः ६ प्राक्तनः क।
स्मृतेः कर्त्ता तस्मात्कथमयमुत्र स्मृतिर्निर्मूलतां याता मर्तुर्मुक्ततया यतः ७ अतः स्मृतेरभावेन स्मृतिर्वारिति किं कथं।
अवश्यं हि महाकल्पे सर्वे मोक्षैकभागिनः ८ नानुभूतेननुभूते च सतन्वि योनिर्यास्मृतिः सा जगदिति प्रोक्तं दृश्यासासे
वचित्प्रभा ९ भाति संवित्प्रभेवेयमनारततभासिनी यन्नेदं तज्जगदिति तत्वपं भूरिति त्वा स्थिता १० अनादिकालसंसिद्धं
यद्भूतं ब्रह्मणोनिजं सन्भाति स हि कोट्येह विराजो जगदाकृतिः ११ परमाणावयं भाति त्रिजगत्सवनो भूरयं देशकाल।
क्रियाद्रव्यदिनरात्रिक्रमान्वितं १२ परमाणुप्रविततत्सत्यासन्ताहे भाति भासुरिताकारिताइमीरिकुलेषु नः १३। यो १

न सिद्धंतीति यास्मृतिरिति त्वया संकिता जगदृश्यावस्थितिः सा प्रोक्ता त्वया विन्यमैत्र सात्म्यवसरैतत् सत्कार्यवादिनां मतौ नामाय
यत्न्यार्थः ९ उक्तार्थमेव स्पष्टमाह भातीति १० विराजः अस्मादिशरीरस्योपादानभूतः आतिवाहिकः सूक्ष्मो देहः स परमात्मैवेत्यर्थः
तथा च सूक्ष्मस्थूलभावारोपक्रमेण जगदात्मना भातीति भावः ११ अतत्वस्थितस्य भावना दर्पिनगतानं जगदुपेक्षया किं
पुनः स्वरूपेणैवेत्याशयेनाव स्थितसत्वं भावमुपपादयति परमाणावित्यादिना १२ तन्मूले परमाणोरंतरम्मः प्रवितते परमाणुरा
न्नसवनाहृत् पूर्वपरमाणुसदृशा एव पुनस्तन्मपितादृक्सततनाभरतीति कुले भातीत्येवं प्रत्यक्सततमिति परस्यान्वयः १३ ॥ ० ॥ ०

ए तैलं गुलो गुलिनि वायथा यथा धर्मिणि वा धर्मस्तथेदं चित्तके जगत् १२ रश्मिजालं यथार्के यथालोक ४=

वा.टी. तर्हि मनश्चित्कित्साथा किं मोक्षधं तत्राह दृश्येति दृश्यस्य शून्यता भोगो वा धत्तस्मारते तृतीयपदे छेदसी ७ ननु मनो रोगग्रस्त अंतरः दृश्यं तु
स्थि. यद् तत्कथं बाह्यार्थीत्यता संभवादितर मनश्चित्कित्सासंभवस्त आह एतदिति एतद्दृश्यात्यंतासंभवात्मकं परमौषधं मनो व्याधि
८ कि त्सितं संभवत्येवा पाय इति शेषः चिकित्सिते इति भावे क्तः ८ कथं संभवति तदाह मन इति नहि मतसम्यग्ज्ञानरता सूर्यानां बाह्य
तावबालवा किं तु मन एव तथाहं विध्यादि कल्पनया मोहं भ्रांतिमुपादत्ते जन्ममरणं बंधमोक्षादि च कल्पयतीत्यर्थः ९ कथं

दृश्यात्यंतासंभवेन स्वरतेनात्मनहेतुना मनःपिशाचः प्रशमं याति कल्पशतैरपि ७ एतच्च संभवत्येव मनोव्याधिश्चिकि
त्सिते दृश्यात्यंतासंभवात्म परमौषधमुत्तमं ८ मनो मोहमुपादत्ते म्रियते जायते मनः तत्त्वचिंता प्रसादेन बद्धमुक्तं तु
अते पुनः ९ स्फुरतीदं जगत्सर्वं चित्ते मननमूर्छिते शून्यमंबावरं स्फारं गंधर्वाणां पुरं यथा १० मनसीदं जगत्कल्प
स्फारं स्फुरति चालितम् पुष्पे आमोद्रस्तस्य तस्माद्भिन्न विन्तरत ११ यथानिलकृतेजसि यथा रसश्चिद्भानोच मन
सीदं तथा जगत् १३ शैत्यं यथैव तुहिने यथा नभसि शून्यता यथा चलनता वायौ मनसीदं तथा जगत् १४ मनो जगत्
गद्य खिलं तथा मनः परस्परं त्वविरहिते सदैव हि तयोर्द्वयोर्मनसि निरंतरं च्छिते तज्जगत्नतु जगति स्थितं मनः १५ ॥ स्थितिप्रकरणे मनोजग
एकत्वनं सर्गः ॥ ४ ॥ २ ३ ५ तैलं गुलो गुलिनि वायथा यथा धर्मिणि वा धर्मस्तथेदं चित्तके जगत् १२ रश्मिजालं यथा

मिदं ज्ञातमिति चेद्यत्तयव्यतिरेकाभ्यामित्याह स्फुरतीति मननेन मूर्छिते सम्मूर्छिते १० तथा च विमर्शे जगत्मनो धर्म एव तेन धर्मिनि
वृत्तो स्यात्तु महतीत्याशयेन दृष्टांतानाह मनसीत्यादिना धर्मेषु धर्मिभेदेन तवास्तवृत्तिर्यातनायात्म इवकारः ११ १२ चिद्भानो
रश्मौ १३ १४ मनो जगतो धर्मिधर्मभावेनाभेदेपि धर्मिमनोनाशादेव जगन्नाशो न तु विपरीतं यंत यद्वलोकदर्शनादित्याशयेनोपसंह
रति मन इति अविरहिते अविनाभूते स्थितेन हि सति स्थितं न कंभवति ॥ २५ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे चतुर्थः

यो. वा. स्थि. ८

रान

७

किं तदस्यतया विज्ञानं वत्प्रश्नेयो भवति तेनाह विज्ञानात्मेति यः विज्ञानात्मा जीवाख्यः प्रत्यगात्मा यस्य विश्वस्य बीजं कारणं सोऽसितो वैश्व
रस्तो परमार्थ दृश्य परिशोधने अलं पूर्णं प्रत्यगेकरसं चिदाकाशमात्रमेव यतो हि वायुमाभ्यंतरे च भेदको पाधि द्वयं बुद्ध्यादिः स
कामदादरज्ञानेऽप्येते यद्यस्माज्ज्ञानं तत्रेदं वेति तद्वा यत्त्वमार्गप्रशमाद्गादि भाद्यादिनावगतं तस्मात्सर्वं वेद्यं स्वांतर्बोधसंबो
धमात्रमुक्तचिन्मात्रमित्यर्थः ॥२५॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे तृतीयः सर्गः ॥३॥ इह विश्वस्थितेर्मूलं संदिग्ध
मनई यंते तस्योच्छेदे जगद्गतं तं दृश्यासंभवदर्शनाय इंद्रियग्रामसंग्रामोऽवसेतत्त्वग्रत्वेन सेतुना २ इंद्रियजयं च विवेक

विज्ञानात्मा शासिता विश्वबीजं तत्र सेवाऽलं खं चिदाकाशमात्रं यस्माज्ज्ञानं यत्रेदं वेति विषयोदं स्वांतर्बोधसंबोधमात्रं
२५ ॥मोक्षोपाये जगदनंतवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः ॥३॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इंद्रियग्रामसंग्रामसेतुना भवसागरः।
तीर्यते नेतरेणेह केनचिन्नामकर्मणा १ शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सविवेको जितेंद्रियः अत्यंताभावमेतस्य दृश्यस्याप्य
वगच्छति २ एतन्मे कथितं सर्वस्वरूपं रूपिणां वर संसारसागरश्रेणी यया याति न याति च ३ बहुनात्र किमुक्तेन मूलः
कर्मद्रुमांकुरः तस्मिंश्छिन्ने जगज्जालवीचिश्छिन्नकर्मतनुर्भवेत् ४ मनः सर्वमिदं राम तस्मिन्नंतश्चिकित्सिते चिकित्सि
तो वै सकलो जगज्जालामयो भवेत् ५ तेनेतज्जायते लोके मनो मननमाकुलं मनसा व्यतिरेकेण देहः क्वचिन्न दृश्यते ६

उपायस्तत्र च सज्ज्ञानसत्त्वं विहिनस्यैव मुंज यस्य प्रकृतसंबंधं तनुं भावजं सारयति यतो दिशिति कर्षिणांसौंदर्यवंतां वरस्येह
प्रयाति अथ गच्छति न याति निपातयम्यमेवार्थः ३ भोक्तृ भोग भोग्याकार यदृग तानि विहितानि चित्कर्मोपमवतनुः शरीरं यस्य
तथाविधो जगज्जालवीचिसंसारतरुः छिन्नो भवेत् ४ जगज्जाललक्षणश्चामयो रोगः ५ ननु मनसि संचिकित्सिते यो देहः श्रीनमुरवलु
रेः स्यात् तत्राह तदेतदिति मनसो देहाकारमननमेव तत्त्वम इव आकुलं चिकित्सासमर्थं देहं जायते ६ श्रीरामचंद्राय नमः ॥१०॥

वा॰टी॰
स्थि॰
९

रत्स्योद्यानामृस्यारं तर मध्ये विश्वामित्र निर्मित स्वर्गे त्रिशंकुः राज्ञः श्रिरिव प्रवर्तित अतएव रागादिना आकुलः २३ अमस्मादिव स्मा
तरे अत्रातिप्रोचित: २४ क्षीरोदस्य मध्यात् समुल्लिता मथनेनोत्थापिता लक्ष्मी स्वामरसामपि क्षीरोदादुत्थोऽपि प्रसिद्धः अर्थ विमल २५
सुगंधितो नभोऽनिलो यथा नभोग्रहण मर्यगतत्व निलीनत्व देशस्पर्शेऽपि सुगंधित्व द्योतनार्थं देहलता रंगादि देहस्त्रयोपासनाभिः
किरणैः २७ अंबुनिधे रंबुः संस्थान मिव उल्लसत्तरलं च २८ सत्व उल्लसनात् तदनु अप्सरो दर्शनानंतरं मनसिजस्य भ्रुभिः पराहतस्य
शांते विषयेषु मुग्धलीत्या शयं मनः यथा शांतो विवेकैः परिबोधवाहैः शरीरकांतानुसरणाद्धि आपारात् निरस्त का गतामाप

१ विषयं कुरिवरो देनरवन्नं तत्तरकुलः निर्विकल्पसमाधिस्थ सकृदाविर्भूतिर्यथा २३ अन्यस्ते भवेऽरकांते जितारि त्रिभूमिपः
ददर्श सुरेसलत्र गच्छति नभस्तो यथा २४ क्षीरोदमथ समुल्लितां लक्ष्मीमिव जनार्दनः मंदारमालावलितां मंदानिलचलत्
लकां हारज्जाकारि गमना सुगंधितनभोनिलां लावण्यपारपलतां मदघूर्णितलोचनां २६ अमृतीकृतनेहशोऽदेहं
इन्दृग्दीप्तिभिः कांतामालोक्य तस्या भूद्रुद्ध सन्नरलं मनः २७ दृष्ट निर्मलपूर्णेंदु बपुरंबुनिधेरिव साप्यालोक्यमुन्न
सुरवेल्लथापरवशाद्धभूत २८ मनसिजेषु पराहतमाशयमपरिबोधमनस्तरनुपानाः विगलितं तरंगतितयात्मनास
चबधूमय एवव भव बह ॥२९॥ इति श्री वासिष्ठ तात्पर्य प्रकाशे स्थिति प्रकरणे भार्गवोपाख्याने भार्गव स्खलनं सर्गः ॥५
अथ तां मनसा ध्यायं स्तत्रैवामीलित सर्गः आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेव विलोशना २ श्रीरामचंद्राय नमः

यापि अन्नर्विगलितेतर श्रीतया चबध्येकाग्र्य चिंतनात् दात्मनाबधूमय एवच भवय चित्तलनम्योभवती त्यादि स्फुरितस्मर
नुभव प्रसिद्धघोतनाय यरति निपातः ॥२९॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्य प्रकाशे स्थिति प्रकरणे पंचमः सर्गः ॥५॥ ॥ ॥
इहमुक्तस्य मनसः स्वर्गगमनमुच्यते नत्र शक्रेण सम्मानात् संनिधावुपवेशन इदंवत्तमाणप्रकारं मनोराज्यं एवकारः
प्रकारांतर वारणा देह विस्मृति पर्यंतता द्योतनार्थः १ श्रीरस्तु ॥ शुभमस्तु श्रीरामचंद्राय नमः श्रीजानकी सहायः

राम
९

भगवत्समाधिस्थे भृगौ शुक्रस्य क्रीडतो गिरौ अप्सरोदर्शनेनोद्भ्रान्तमयी भावदर्शिते कथं क्रीडादृष्टान्तप्रकारेणैव १ वसिष्ठ रत्नत्रयस्फार
संसारः मनसि यथा स्फुरति प्रत्यक्षं प्रतिभाति तथा दृष्टान्तदृष्ट्या दृष्टान्तप्रदर्शनेन कथयेत्यर्थः २ उद्भ्रान्त्यवाद्वैदर्वादिज गीतदृष्टान्त
त्वाह पूर्वेति ३ आकुलाकृतं व्याकुलचित्तस्य ४ भार्गवाप्सरस्यानुमयात्र दृष्टान्तत्वेनावतारयति भार्गवस्येति भोगाधिनाथत्वं
अप्सरोभोगलिप्सुत्वं संसारित्वं तदर्थं स्वर्गादिगन्तृत्वं जन्मान्तरवत्त्वं च नार्थान्तरेणापपाद्यायां ५ भोगेश्वरत्वं स्वर्गे स्वः सरोभोक्तृ।

श्रीराम उवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ पूर्वापरविदां वर अयमस्मन्मनसि संसारस्फारः कथमिव स्थितः १ यथायं मनसि स्फारः संसारः
स्फुरति स्फुरन् दृष्टान्तदृष्ट्या स्फुटया तथा कथय मेनघ ॥२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ येयं दृष्टानां विप्राणां जगत्यवद्युषामपि स्थि
तानि ज्ञातदार्ष्ट्यानि मनसीदं तथा स्थितं ३ लवणस्य यथा राज्ञो इन्द्रजालाकुलाकृतेः चण्डालत्वमनुप्राप्तं तथेदं मनसि स्थि
तं ४ भार्गवस्य चिरं कालं स्वर्गभोगमनुभुक्तवान् यथा भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च ५ भोगेश्वरत्वं च तथा तथेदं मन
सि स्थितं ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्भृगुपुत्रस्य स्वर्गभोगमनुभुक्तवान् ६ कथं भोगाधिनाथत्वं संसारित्वं बभूव च ॥ श्रीवसिष्ठ
उवाच ॥ शृणु राम पुरावृत्तं संवादं भृगुकालयोः ७ सानौ मन्दरशैलस्य तमालविटपाकुले पुरा मन्दरशैलस्य सानौ कुसुम
संकुले ८ अतप्यत तपो घोरं कस्मिंश्चिद्भगवान्भृगुः तमुपास्ते स्म तेजस्वी बालः पुत्रो महामतिः ९ शुक्रः सकलचन्द्राभः प्र
काश इव भास्करः भृगुर्वरवने तस्मिन्समाधौ विवशः स्थितः १० सर्वकालं समुत्कीर्णो वनोपलतलादिव शुक्रः कुसुमशय्या
सु कल्पधौताजिरेषु च ११ मन्दारद्रुमदोलासु बालो रमणलीलया विद्याविद्यादशामध्ये शुक्रो प्राप्य महापदं १२ शुभमस्त

त्वयम्रुः स्पष्टः ६ ७ सानोप्रस्थे जातं भृगुकालयोः संवादं भविष्यतीति पूर्वेणान्वयः उक्तस्यैवोद्धृतमार पुरेत्यादिना ८ ९ सकलः पूर्णः
भास्कर इति प्रकाशः स्फुरन् भास्कर इव १० सर्वकालं संस्थितं इति पूर्वेणान्वयः वनोपलतलात्प्रकृतेः समुत्कीर्णः टंकोत्कीर्ण इव स्था
पित इवेति निश्चलत्वेनोक्ता कलधौताजिरेषु स्वर्णमयवेदिकासु ११ विद्या दृक् पारमार्थिकात्मतत्त्वदर्शनं अविद्या दृक् प्राम
॥ यादिप्रसिद्धजगत्सत्यतादर्शनं तयोर्मध्ये १२ ॥ ॥

वा॰टी॰ चरंतः प्रसरंतः चामीकरमया इव आतपोद्दविमानादिकांतयो येषां २०।२१ २२ चंद्रांशुनिकरा इव सुखस्पर्शाः आकारसौम्यमा।
स्थि॰ धुर्यादियुक्ताः सन्निवेशा येषां २३ पुष्पैः केसरैः नीहारैः मकरंदकणैः पटवासयंति सुगंधयंती निपटवासाः परागास्सैः पुष्पः पव
२० नान्दोलनक्रीडा सु परस्परताडन तत्कारण स्तत्र उत्सुकै राज्ञ्ये ललनाङ्गनाभागस्मलनालक्षै रंगनागरैर्वाललतासु

इमे ते भूतलस्थाना व्योम्नि तारकतां गताः वैमानिका ज्वलज्ज्वाल चामीकरमयातपाः २० मेरूपलतलास्फालशीकरा
कीर्णदेवताः एतास्ताः क्षीरमंदारगंगासलिलवीचयः २१ एताः प्रसृतमंदारमंजरीपुंजपिंजराः दोलालोलाप्सरः
श्रान्त्यपाकोपवनवीथयः २२ इमे ते कुन्दमंदारमकरंदसुगंधयः चंद्रांशुनिकराकाराः पारिजातसमीरणाः २३ पु
ष्पकेसरनीहारपटवासरणोत्सुकैः ललनागनागरैर्यत्र भ्रमितं नन्दनवन २४ कांतगीतरवानन्दप्रनर्तितसुरा
गतौ इमौ तौ वल्लकीस्निग्धस्वरौ नारदतुंबरू २५ इमे ते पुष्पकमुखा भूरिभूषणभूषिताः व्योमस्थुड्डीयमानेषु विमाने
ष्ववसंस्थिताः २६ मदमन्मथमत्ताप्सरोमालाः सुरयोषितः दैवस्वर्गं निषेवंते वनेवनलता इव २७ चंद्राश्मनीलकुसु
मांछितामणिगुलुच्छकाः कल्पवृक्षा इमे यत्र स्फुरत्स्तवककंदुराः २८ इहता वरिष्ठेन शक्रमहमासन संस्थिते।
द्वितीयमिव त्रैलोक्य सत्सारमभिवादये २९॥

20

वैरंगनागरैर्भ्रमितं २४ नारदतुंबुरू गंधर्वविशेषौ सखीवा २५ २६ दैवस्वर्गं इंद्रं २७ इंद्राश्मजालानि इंद्रनीलसमूहरूपाणि चं
द्राश्मेति पाठे चंद्रकांतसमूहसदृशानि कुसुमानि येषां चिंतामणय इव गुलुच्छकाः कलिकागुच्छा येषां पक्वैः फलस्तबकैः दं
तुरा उन्नतदंता इव शोभमानाः त्रैलोक्यसत्सारं त्रस्तारं २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम

एषा पुरोवर्त्तिनी मयानुगम्यमाना सहस्रनयनस्येंद्रस्यालये स्वर्गे गच्छतीति शेषः अयं तामनुगच्छन्नहं १ कनकतिलकं: सु
सुवर्णेन तिलक: अत्यंतकांतिमत्यासिंदूरतिलकविलासिनो भ्रमानवपूर्वक्षा ३ लोचनलीलासेन प्रसृतेन इंद्रनीलाम्बुनीव
दृश्यो पासोनाढ्मा: कांता अप्सरस: ४ कौसुमै: पारिजातादिकुसुमरचितैर्माल्यैरुद्योतनप्रकाशनं इति कौसुमोका
द्योता: कौसुमोद्योता: इति पाठे कौसुमवत् उद्योतमाना: अन्योन्यप्रतिबिंबनाद्देवा विश्वरूप: सर्वाकारो हरिस्तदुपमा ५

एषा ललनाद्यापि सहस्रनयनालये संप्राप्तोऽयमहं स्वर्गे मालोलसुरसुंदरं २ इमे ते मंदारकुसुमोत्तंससुंदरा:
द्रुवल्कनकनिष्यंदविलासिसुपुष्परा: ३ इमास्ता लोचनोल्लासहरिनीलाम्बुदश्रिय: मुग्धहासविलासिन्य: कांता
हरिणदृश्य: ४ इमे ते कौसुमोद्योता अन्योन्यप्रतिबिंबिता: विश्वरूपोपमाकारा मरुलोमलकासिन: ५ ऐरावत
ककटामोदविरक्तमधुपश्रुता: इमास्ता: काकलीगीतागीर्वाणगणगीतय: ६ इयं सा कनकाम्भोजवल्लरी
च सारसा मंदाकिनी करोद्यानविश्रांतसुरनायका ७ एते ते यमचंद्रेंदुसूर्यानलजलानिला: लोकपालास्तनु
द्योतकीर्णदीप्तानलार्चिष: ८ अयं सरणसंभ्रांतहृतिर्कंडूपितानन: ऐरावतो रणे देवप्रातदंत्येंद्रमंडल: ९।

कारा: माला हस्ता: कांताने दीक्षिते तक्रीडा: महलोदेवा: प्रावर्णितानामपि देवानां प्रकारांतरेण वर्णनानुयोन रत्नं ५ ऐरा
वतस्यैरावतस्य कटेगंडे गंडौ तायो मदजलं तल्लतनदामोदेपि विरक्ते रता सक्ते रना मंक्षु मधुप: श्रुता: आकर्णिताका
कल्पामधुरास्फुटध्वनिना गीता: आलापिता: ६ कनकांभोजम्रुवल्लरी भ्रमंत: वैरिंचिसंबंधिनो हंसा: सारसाश्चयस्यां
७ तनुद्योतै: शरीरकांतिभि: कीर्णै: परित: प्रसारिता: दीप्तानलार्चिषो यै: ८ रणसंभ्रांतसुरप्रसंगसूतेतिभिराधुधो
कंडूपितमिवग्राननं यस्य ९॥

विदारणसंचारिभावं दर्शयति विलीयमानांगा इति ६।७ निशाविपोगत्वरितः कूजितं स्फुटितं यया सा कांता चक्रवाकी निशांते प्रा
नष्टचक्रवाकेनावलोकिते तस्मात्प्रमाति शय्या द्विकसिता स्त्राविक्षुता शोभा नूनमित्यभेदात्प्रे ताद्योतनाय ८ देवस्य नंदनोद्
यानस्य ९।१० पलाशेषु पत्रेषु तस्याः कामार्त्यां संचारिभावं दर्शयति सतिस्मरेणोद्भूता कंपिता ११ सहशाव्रं स्नाह्यस्य

आसीद्विलीयमानांगोद्योतस्त्राभिद्युमणिर्यथा विलीयमानसर्वांगस्तामवेक्ष्य तत्र कामिनी ६ चंद्रकांत इवद्रव्यो
त्संगा शीतलांगविलासिनी तेन विलोकिता साथ तत्स्वरायत्तलांगता ७ निशांते चक्रवाकेन कांतया परिवृ
जिता एतयोर्द्विकसितानूनमन्योन्यमनुरक्तयोः ८ प्रातरर्केनलिन्योर्या शोभासीत्तयोरभूत् संकल्पितार्थसि
द्धितादृशास्याभूत्तु तेनसा ९ संक॰ मावभूत्तस्मरोद्भूतालोललालिवलयाकुला ११ मंदवात्याभिनुन्नायां मंज
र्यासदृधर्मिणी नीलनीरजनेत्रांताहंससारसगामिनी १२ मदनः क्षोभयामास गतः कमलिनीमिव सूर्यतां
तादृशी दृश्यास्त्रक्तः संकल्पितार्थभाक् १३ नाशः संकल्पमूलस्य संहारइवभूतभुक् त्रिविष्टपस्य देशोसौ व
भूव तिमिराकुलः १४ भूलोकस्यांधतमसालोकालोकतटो यथा लज्जांधकारतीव्रांशो तस्मिंस्तिमिरमंड
ले १५ प्रतिष्ठामागतेतस्य मिथुनस्यैव मंडले तेषु सर्वेषु भूतेषु गतेष्वभिमतां दिशं १६ तस्मात्प्रदेशाद्दूलो
कं हित्वातिविहृतेष्विव सा दीर्घचंचलापांगी प्रहृष्टमदनेव या १७ ॥ ॥ श्रुती ६ गा विवशीकृत्य कामार्थेवसम
र्पिता पेतुः स्मरशरास्तस्या मदुग्धगात्रेषु भूरिशः १० पलाशेष्विव पद्मिन्या धाराईव पयोमुचः ॥ ६

शुद्धधर्मिणी सांहारे प्रलयकाले भूतभुक् रुद्रः त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्यावयवो सौ नंदनो देशः १४ लज्जालक्षणस्यांधकारस्यतीव्र
णांशोसूर्यं वन्निवारके तिमिरमंडले तस्मिन्मंडले नंदनप्रदेशे तस्य मिथुनस्य संस्कृत्य संदृष्टस्यैव प्रतिष्ठां स्थैर्यं आगते प्राप्ते
सतीति परेण संबंधः १५ भूतेषु तस्याः सखीजनेषु तस्मात्प्रदेशादिभिमतां दिशंगतेषु सत्सु १६ श्रीरामाय नमः ॥

समीपमानीय उपवेशितः २१ २२ सकलस्य पूर्णस्य अमलस्य रजः कलंकरहितस्य २३ नरपतिसत्वमस्य राजोत्तमस्येंद्रस्य ।
लालनेलालनीयः पुत्रादिरिवप्रियतम इति यावत् ॥ २५ ॥ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे सप्तमः सर्गः ॥ ६ ॥ ७ ॥
सहभूयः स्वकांतायाः स्वर्गे भृगुनंदनदर्शनं परस्परानुरागेणसंगमश्चोपवर्ण्यते इतउत्तमनोराज्यप्रकारेण विबुधानांविलासैर्वे
बुधंपुरंस्वर्गं स्वेनस्वकीयेनतेजसा पुरस्य सामर्थ्येनव्यसनंमरणादुःखंविनापि १ स्वर्गेण्यसुखातिप्रायेनामितः परिमोहितो

इतिसंचिंतयन्भृगुजन्मनेसेवसचीपतिः तेनाभिवादितस्तत्रद्वितीयइवरेवभृगुः २० अथसादरमुत्थायभृगुःशुक्रेण
णपूजितः गृहीतहस्तआनीयसमीपउपवेशितः २१ धन्यस्त्वदागमेनाथस्वर्गोयंमुनशोभते उष्यतांचिरमेवेहत्व
मित्युवाचतं २२ अथतत्रापविश्यासौभार्गवःशोभिताननः श्रियंजहारशशिनः सकलस्यामलस्यच २३ सक
लसुरगणाभिवंदितोसौभृगुतनयःशतमन्युपार्श्वसंस्थः चिरतरमतुलामवापतुष्टिंनरपतिसत्तमलालनेबभूव
२५ ॥ मनोराज्ये भार्गवमनोराज्यंनामसर्गः ॥ ६ ॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ इतिभृगुपरमाप्यवेबुधंस्वेननेजसा विलसन्
स्वर्गेभावप्राक्तनव्यसनंविना २ मुहूर्तमिवविश्रम्यत्स्यपार्श्वेशचीपतेः स्वर्गंविहर्तुमुत्तस्थौस्वर्गाभिपरमोहितः
२ स्वःश्रियंसमालोक्यलोललोचनवांछितां स्वर्गेणविहरणामासौनलिनीमिवसारसः ३ तत्रतामरु
तांकांतामधोगतामसौ दद्दर्शाविपिनांतस्थाभृगुसूतलतामिव ४ सापितंभार्गवंरामंदृष्ट्वापरवशाभवत्

हर्षितः स्वर्गाभिपरिमोहितइतिपाठे स्वर्गंसिच्चन्द्रणपालैर्देवैःकस्माद्धितस्मर्यः २ तंश्रियंस्वर्गशोभांस्तसोंदर्यचलोल
लोचनस्य स्त्रीजनस्यवांछितां अभिरुचामितिसमालोक्यविचार्यस्त्रीजनस्त्रीसमूह ३ नापूर्वंदृष्टामसरसंभृगुःभा
र्गवः ४ तामालोक्यभार्गवोपिपरवशोभवदित्यनुषंगः परत्रएवान्वयः ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा.टी. विविधस्वर्गभोगांते पतितस्यात्र भूमिषु: तस्मान्निवासस्तायेका स्वापमत्वं चकोर्यैते उत्सेसितेन स्थिते: १ मंदारमाला: आकल
स्थि. यति सर्वतो धारयतीति तथोक्ता यामिंद्रस्य माला तकेयति पाठः स्पष्ट विबुधासवमत्तदेव भोग्यमासवं तत्वा २ अमृत्वा
२२ हि न्यामंदाकिन्या ३ इंदुस्तलानां चंद्रकलानां रूप इंदुर्ति चंद्रतस्पेष्वमुद्गकलार अपारीरेतिति यावत् लताजालानिलयेषु कुंजेषु

श्रीवशिष्ठउवाच ॥ इति चिन्ताविलासेन निर्मिते स्मिन्स्थिते: प्रिये: प्रणयैर्भोगैर्वस्यासीत् इंद्र्येषु समागम: १ मंदारमालाकल
याविबुधासवमत्तया तदा तेन तयासार्धं द्वितीयेनामलेंदुना २ विहृतं मन्दहासासु हेमपंकजनिष्वथ नदी भ्रमरवारिषु: स
हचारणकिन्नरे: ३ चंद्रबिंदुस्तलस्पंदेवे: सह सायन पारिजातलताजाल निलयेषु विलासिना ४ चारुचैत्ररथोद्या =   ठ्प४
नलतालीलासुदोलया चिरं विलसितं त्रय्य: सहविद्याधरीगणै: ५ नंदनोपवनाभोगो मंदरे गंधवारिधि: प्रशमालाम
तानीत: प्रमथै: सहशांभवै: ६ वालहेमलताजालतटलासुनदीषु च भ्रांतमुन्मत्तनागेन भैरवी वाद्यकिनीष्विव ७ केला
सवनकुंजेषु तया सहविलासिना हरेंदुधवलाराम: क्षिपिताग्रगणोत्तिभि: ८ गंधमादनशैलस्य विश्रमोपरिसानुषु सा
नेन कनकांभोजेरापादमभिमंडिता ९ लोकालोकतटांतेषु विचित्राश्चर्यहारिषु क्रीडितं कहासेन रमते च तयासह
१० मंदरांतर कच्छेषु साईहरिणशावके: अवसत्ससमा: पहिकल्पितामरमंदिरे: ११ क्षीरार्णवतटे घुष्यवनि
क्र२ नासहचारिण: क्षीणीकृतयुगार्द्धश्वेतद्वीपजनै: सह १२ गंधर्वनगरोद्यानलीलाविरचनेरसौ स्वहानंतरग
रक्षे: कालस्यानुक्रांतिगत: १३ अथावसरसौ शुक्र: पुरंदरपुन: पुन: सुरवचतुर्युगान्महोहारेण तण्ययासह १४॥
लताकल्पितया लीलार्थयासदोलयाविलसितं क्रीडिते ५ शांभवै: शिलानुचरै: प्रमथै: सह आलोड्य तां परिभ्रांतत्तो ६ उन्मत्त
नागेन मत्तगजेन भैरवीषु मेरुसंबंधिनीषु भूमिषु ७ हरस्येंदुना चूडामणिनाक्षपिततपिधवला: क्षिपिता: क्षिप्ता: आतिवाहि
ता इतियावत् इंद्रतोदस: ८ सावध: ९ लोकालोको भूप्रांतपर्वत: प्रसिद्ध: १० कच्छेषु जलप्रायाशीशिरदेशेषु हरिणशावके क्री
योतैः षष्टिसमासंवत्सरान् ११.१२ मनोरथमात्रेण शुक्र एव सर्वजगत्स्रष्टः क्रमेणस्रष्टा सत्कालस्यानुक्रांतिसाम्यं गतः प्रायत्यर्थः   राम
१२

धवलागारं स्फाटिकगृहं तन्मध्यास्थे २८ २९ सुरेभस्यैरावणस्य २० २२ नागको ऽनंगकः अबलां मामनुव धाति निर्दधय
ति अतएव यासि २२ २३ प्रणयाः प्रीत्या तिशयात् गणितेन वल्लभमन्यते अशंकितं अन्यैरनाचरितं तासां याधिकं विविक्तेऽपरा
धगणना दिशंकारहिते यथा स्यात्तथा उपसंपन्नः संजातः २४ निर्भरं देवसंजीवनामतल्पातिशयं बंधः करोति संजीव

आजगाम भवोऽपि पुन्नं मयूरवि वाधिरं यथा धवलागारमध्यस्थपर्यंके परिकल्पिते २८ विवेश मार्गवल्लभ्नतीरो
द्रव्यमाधवः साकरावचलत्पास्थ विवर्णावनतानना २९ रराजन्च सुरेभस्य रूढे लग्नेव यायिनी उवाच चेदं मधु
रं स स्मेरहा सया गिरा २० वचो मधुरमानंद विलाससवलिताक्षरं पश्यामलं कुचरत्नमंडलीकृतकार्मुकः २२ अब
लामनुबध्नाति मामेव विकलं नाशकः पाहि मामबलानाथ दीनां त्वं शरणं मिह २२ प्रणयाश्वासनं सध्यं विद्धिस
चरितव्रत स्नेहरहस्यमज्ञानन्दि निर्भरं देवसहामेत २३ प्रणया अवगणनेतेन रसज्ञैः कदाचन अशंकितोपसंपन्नः
प्रणयान्योन्यरंजयोः २४ बंधः करोतिनिर्बंधं चंद्रमा हादिनं प्रिय नतयाथानुरूपयन्माया चेतस्त्रिभुवनेशिता २५
यथापरस्परानंदः स्नेहः प्रथमरूपयोः त्वया रसस्पर्शनेन यं सामाख्यलालिमा मानद २६ चंद्रपादपरामृष्टा यथा
निशि कुमुद्वती संस्पर्शामृतपानेन तव जीवामि सुंदर संभ्रमपुरसपानेन चकोरी चपलाययथा मा सिमा चरणा
लीनं भ्रमरी करपल्लवैः २८ आलिंग्यामृतसंपूर्णे स्वपरीहृदयं कुरु स्वपुष्पमध्यमकरंदो सातस्य पतितोरसि २९
आघूर्णितालितनयनासु नेरारि वमंजरी नोदयन्ती नवविलासकांती विवेश नुरक्तानु वनस्थलीषु किंजल्कगौरानिलघू
र्णितासुर कौहि रफा विवपधिनीषु ३० ॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाश्यां स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

कंदल्लदकान्तं बंद्रमहसा स्पर्शिपृयतममण्णयपवानिपीतेशतियावत त्रिभुवनेशिनां त्रैलोकोवर्यं २५ २८ अमृतसंपूर्णे स्मेहदय
मृतभरितेहृदयं नास्यहृदयेपतिते २९ सुवेराकल्पहस्तस्य विवशाः निर्विविधाः गुणके दसः किंजल्कैः केसरैरस्तदोयपरागैर्गौ

विगतज्वर शांत्यादिनिरस्तरागादिसंतापः २८ असौ प्राप्तुश्शोभ्युनंदनः मुक्तः विविधाशयः नानाविधवासनावासितः स
नतन्नदनुसारिणीर्विविधजन्मदशाः प्राप्य शरीरपरंपराः सम्यगनुभूय दैवादुरागादिसाधनसंप्राप्यासुखं निर्विन्नेयं यथास्य
न्नूथावरनद्याः समंगायाः सुतटे इदं कृत्स्नवत् छेदनभेदनादिविक्षेपसहस्राणि चचलकृतनिरातिदुःखत्वर्थः २९ ॥इति श्रीवासि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे ऽष्टमसर्गः ॥८॥ इत्थं शरीरस्य भंगं संनिधिवर्ज्ञितः मलप्रापस्य पतने अस्तलाचोपवर्णे

समंगायामहानद्यास्तटमासाद्य तापसः तपस्तेपे महाबुद्धिः सरागो विगतज्वरः २८ विविधजन्मदशो विविधाशयः
समनुभूय शरीरपरंपराः सुखमति हदसौ भव्य वदनी वरनदीसुतटे इदं कृत्स्नवत् ॥२९॥ भार्गवोपाख्याने विविधज
न्मानुभवसर्गः ॥८॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ इति चिंतयतस्तस्य भृगोस्तस्य पितुस्तदा गतः जगामातितरां कालो बहुसंवत्सरा
त्मकः १ अथ कालेन महता पवनातपजर्जरः कायस्तस्य पपाताथ छिन्नमूल इव द्रुमः २ मनस्तु चंचला भोगं
तासु तासु दशासु च बभ्रामाति विचित्रासु वनराजिष्विवैणकः ३ भ्रांतमुद्भ्रांतमभितस्त्र कार्पितमिवाकुलं मन
स्तस्य विशश्राम समंगासरितस्तटे ४ अनंतभूतात्तयनायेलवासुदृढमपि तां संस्रतिदशां भ्रंको विदेहोऽनुभ
वन्स्थितः ५ मंदराचलसानुस्था सा तनुस्तस्य धीमतः तापप्रसवसंशुष्का चर्मशेषा बभूव ह ६ शरीरं रंध्र
बहुद्वा तसीत्कार रूपया वेणु दुःखवर्णमानंदात्काकल्येव प्रगायति ७ श्रीरामचंद्रायनमः ॥१०॥१०॥१०

ते इति उक्तप्रकारेणाचिंतयतः मनोराज्यैः कल्पयतः पितुर्भृगोरग्रतः १ पवनातपाभ्यां जर्जरः शिथिलीकृतः ३ तासु तासु स्व
लितस्वर्गगमनादिदशासु एणकी हरिणः भोगकल्पनाभिर्भ्रांतजन्ममरणपरंपराकल्पनयोद्भ्रांतं विशश्रामाविश्रांतिप्राप
४ मनः कल्पनामात्रत्वात्पलतां सप्तप्ततां भ्रांत्या प्राप्तानदेहविस्मरणात्सुदृढां विदेहः भ्रंको देहनिरपेक्षः ५ चर्मशेषावहिः अ
नस्थि स्थिरशेषा ६ सा तनुरभिमानदुःखत्रयप्रयुक्तादानंदादुत्तोः शरीररंध्रेषु वेणुरंध्रेष्विव प्रवहतः संचरतो वातस्यैवं

उपहतायतनप्रतिसंधानभयाकुलितात्माकृतिर्दिव्यशरीरं यस्य २५ परात्मनानिद्रवीभावे नविच्छिन्नानि समस्तांगानि यस्यं दैवे
दैवबलाद्गृहीते स्यंदनं विमानं नंदनं वा सालं कारादुपभोगानंदसाधनं च यस्य धस्तः अधः पतितः समितिसुदृशरीरं द्रवीभूते
स्वरूपं २६ २७ छिन्नकलिंगशरीरे हृद्यसनेन दुःखेन आविले अस्वस्थे २८ तत्रयो छि आविविशतुः प्रविष्टआलेयतां हिमत्व

पुण्यस्यानुसंधानान्नत आवनिमंडले तथैव सहमानिम्नापयातोपहताकृतिः २५ परात्मत समस्तांगोद्गतस्यंदन
नंदनः चिंतापरवशोधस्तः समिती वहतोभरः २६ पतितस्यावनौ तस्य चिंतया सहदीर्घया शरीरं शतधाजातं शिला
पाती वनिर्झरः २७ संसीर्णयोर्देहकयो छिन्नकेश्मसभाविले विचेरतुस्तयोर्व्योम्नि निनीडौ विहगौ यथा २८ त
त्राविविशतुश्चांडूते चिन्नेरपिमजालकं प्रालेयतामुपेत्याश्रुशालितामथजग्मतुः २९ शालीस्तानुभुक्त्वान्य
क्रानंदशालेसुद्धिनोन्नमः सम्यक्: भक्ता निम्नतद्भार्यातनयोभवत् २० ततोमुनीनांसंसर्गात्तपस्युग्रेव्यव
तद्ध स्थितः अव्यसनोमहागहने मन्वंतरमनिंदितः २१ तत्रैयसमुत्पन्नाम्लप्याः पुत्रोनराकृतिः तस्मैदेहेनपरं सोहं
नरणाप्रयोजनात् २२ पुत्रस्यास्य धनमेस्तु गुणश्चापुक्षशाश्वतं इत्यनारतचिंताभिर्निहीस तपोव्यवस्थितैः १८
२३ धर्मचिंतापरिभ्रंसात्तुत्रार्थ भोग चिंतया दीर्घायुर्धृतमहरत्नप्रदुः सर्पदंशानिलं २४ भोगैकचिंतया सार्धं
सद्युमत्क्रांतचेतनः प्राप्यमद्रेश्वपुत्रत्वमासीन्मद्रमहीपतिः २५ मद्रदेशेचिरंकृत्वाराज्यमुत्तमशास्त्रवं जरामर
ण्योजगामात्रः हिमालयानि मिवानुजं २६ मद्रराजतनुं चारुं तयोवासनयासह तस्याजतेनजातोसौतपस्वीतापसात्मजः

त्ततां २९ दृष्ट्वार्जेषुदेशविशेषुभूत्वतीरेतरां २० भेक्तहदेहस्ताहत्वादिवर्षे २१ मन्वादिति अर्थात्साशरा शापान्मगी संप
त्रैतिगम्यते २२ सत्यामन्यादिप्रमाणानियंत्रितां अवस्थितिसपोध्यानदानादि निहंजहौ २३ अहरत् मद्रेशोमद्रराजस्त्व
स्यपुत्रत्वं प्राप्त नत्रासप्राप्तयानिकृष्टात्रयोनिमित्याशयः २५ अमान्नकाम प्राप्त २६ तयोवासनयावानस्य धर्मसंरि

यमनियमाभ्यांकृशीकृता अंगयष्टिः स्वकल्पित शरीरं नरं येन सोऽयोगिविभ्रमस्तनुकृशांगः स मम हृदयस्य चमत्कारस्य चेतश्चिंतनपद्य
रतिस्मसम गानदेसाश्रान्तानीं सुकृतनुः ॥२६॥ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे नवमः सर्गः ॥९॥ इत्युपरतनो कोपि
भगीरथोपवर्ण्यते कालेनपत्यथ कालेनबोधतुवात्मविद्यया परमात्मानं संबोधयति स्फुटं दर्शयतीपरमसंबोधः समाधिस्ततः
१ गुणसेनायाः गुणसमूहस्यसामंतं अधिष्ठातारं २ कापलस्तरणंकंकालशरीरं ३ कंकालमेववर्णयति तापेनातपेनशुष्क

यमनियमकृशीकृतांगयष्टिश्चरतितपः स मम हृदयस्य चेतः तनुरथपवनायनीतरक्ताविरमलउन्महतीगुहाशिला
तु ॥२६॥ भार्गवकलेवरवर्णनंनाम नवमः सर्गः ॥९॥ श्रीवासिष्ठउवाच ॥ अथवर्षसहस्रेणदृष्टोऽनेनपरमेश्वरः मनुः
परमसंबोधाद्रिराम समाधितः १ नामयस्यदृश्येतनयं विनयावनतानन नं सामंतंगुणसेनायाः पुण्यमूर्तिमिवस्थितं १
२ अपश्यत्केवलंकायं कंकालपुरतोमहत् देहयुक्तमिवाभाग्यदारिद्र्यमिवमूर्तिमत् ३ तापशुष्कवपुःकृतिरंध्रसु
रितंतिनिरीसंशुष्कांत्रोदरगुहाकुल्याविश्रांतदुर्दुरं ४ नेत्रगर्तकसंसक्तप्रसूतनवकीटकं पक्ष्मकायजरप्रोतकोश
कारकृमिव्रजं ५ श्रांतनीतुपभोगेहामिष्यानिष्फलप्रदं धाराधौताग्रयातद्ध्रुशंशुष्कास्थिमालया ६ ॥ शुभं ॥०

२ पुराहः सर्वशिराः इतिवत्बहुव्रीहिः कृतिरंध्रेषु चर्मछिद्रेषु कृतनीडत्वात्स्फुरितास्तित्तिरयः पक्षिभेदा यत्रसंशुष्कांत्राया उदरगुहा १
याश्छायायां विश्रांताः दुर्दुराः भेकाः यस्य ४ नेत्रगर्त्तकेसंसक्ताः प्रसूताः अपत्यपरंपराभिर्दृष्टाः नवकीटकायस्य पक्ष्मकालिषा १
अक्षिपीवितत्कृतः पंजरेप्रोताः कोशकारकृमयः पूर्वदेशप्रसिद्धाः लूतावा ५ उपभोगेहांभोगवासनांशुष्कास्थिमालयाविंड
वयद्धितुन्नरेणान्वयः नानाविचित्रस्तधिवं धर्देहारंभकत्वेनचास्थ्नावासनानांचसाम्यात् ६ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥०

२४

नामेवदेहदृशम्नुतेसंतैरपिवर्णयमि मनोवराक मित्यादिना सानुनुः भवभूमिषु भोगाशालं दृशो सुवटे सुधूपल्लवले इति प्राग्व
र्णितप्रकारेणुहितं मनोवराक सुभ्राभ्रसितनयादंतमालयाहसतीव ८ सातनुर्मुखमंडललल्लेसुअरण्यपजरत्कुपसमूहरूपयाना
सानुपनवक्राद्रिगर्त्तानां शोभया अकृत्रिमसस्ताभाविकं जगतः भुवं प्रसद्मपती विवेकिनां वपुरस्थोप्रेत्य संदर्शयतीव
स्थितेत्यर्थः वपुर्गेहणोनलक्ष्मितप्रमाणांतवोपलक्षणार्थं ९ प्राक्नायोपनप्रायस्यात्ससीक्नाप्रागनुस्मरणस्वबंधुभूतपूर्व

मनोवराकमवेटलिटितं भवभूमिषु हसतीवेति शुभ्राभ्रसितयादंतमालया ८ दर्शयंतीजगत्कुत्संवपुरस्तोपरक
त्रिमंमुखारण्यजरत्कूपरूपागर्त्तशोभया ९ तापायनप्रासंसिक्तावर्षाजलभरेणसा प्रागनुस्मरणोन्नाप्रमिवबा
ष्पविमुंचति १० चंडानिलविलासेनलुलितावनभूमिषु धारानिकरपातेनविवर्त्तजलदागमे ११ प्रावृड्निर्झरहृ
णास्पुनाकिरितनदीतरे पांशुनापवनोत्थितेनदुःखितेनेवलक्षिता १२ सुष्ककाष्ठवल्लीलाझातेसुकृतवृदूकृतिः ना
स्मारनसीत्कारवनेनपडवा स्थिता १३ वल्लाष्ठकान्तजीविभूतभांकारकारिणी अरण्यलक्ष्मीबाल्यवभूयाच
मेघयोद्दरी १४ रागद्वेषविहीनत्वान्तस्य पुण्यानमस्यतु महातपस्विनीभ्रजोविशीर्णत्वयिद्रहत्य १५ शुभमस्तु

देहपंरमरानुस्मरणान्तप्रयुक्ताः दुःखानंदाश्रुहसतीति प्रागनुस्मरणोन्नासंवाष्पं अस्तु धूमाभासयोः अभेदारोपः १० ११
प्रावृड्निर्झरस्यलक्ष्मणधानुरागेणस्पुतारंजिता १२ खडदृक्तिर्विलोलनेत्यरवदुष्पावकरणं भूतपक्रानुकरणाद्वाचिवलय
हसनान्नडित्व १३ भूतानां भांकारोभयंकरध्वनिस्तत्कारणशीला अरण्यलक्ष्मीः बाल्यावलिकमणाप्पाहारोगति यावत् प्रास
एत्वात्कर्मणिष्यञ्जइनीषु चर्मप्रमोदरी चर्मभार्ग्यशाद्वली १४ नहिंसा तनुः स्वापदकथादिभिः कुतानभक्षिताततआह रागेति सस्रा

या॰टी॰
स्थि॰
१५

अरूपोपीति यावत् आकलितं कलितं तद्यथैवेति वा २७ प्रतियामं षड्भुजो द्वादशभुज इत्यर्थः षण्मुखः २८ २९ आशाः दिशः
काननैः कनकमयैः ३० चरणप्रचलनक्षुभितेन मानवायुना अचलशिखराः ३१ कल्पप्रलयकालदग्धस्य जगतो धूमे
न पर्याकुलमखिलमिव विकृतं ३२ महाबाहो इति रामस्य राज्ञो वा संबोधनं ३३ हेतुना परापराधविभिन्नेन सतापि ३४ इत्थं
प्रायभयादि निमित्तया ३५ पापहानेन प्रत्युत तवैतानि कृत्स्नानि मम त्यागायेनाह मानयः इति अबुद्ध्यर्थ इति तेप कृतेन ज्ञान

अथाकलितरूपोसौ कालः कवलितप्रजः आयमौतिकमास्थायवपुर्भीमं भयावहं २७ षड्भुजः पाशधरः श्रीमान्
कुण्डलीकवचान्वितः षड्भुजः षण्मुखो वक्राहतः किंकरसेनया २८ यच्छरीरसमुत्थेन ज्वालाज्वालेन वल्गता फुल्ल
किंशुकसंकाशं वभारोर्ध्वं नभः २९ यत्करस्थत्रिशूलाग्रनिःसृतैरग्निमंडलैः विरेजुः सदिशो राशाः कननैरिव
कुंडलैः ३० यत्पदन्यसनापात्तशिखरा मेदिनीभृतः दोलामिव समारूढाश्चेलुः वेनुघूर्णिताः ३१ यत्तदङ्गमंड
लोद्योतैः श्यामं विंबं विवस्वतः कल्पदग्धजगद्धूमपर्याकुलमिवाबभौ ३२ स उपेत्य महाबाहो कुपितं तं महामुनिं
कल्पान्ताग्निगंभीरं सान्त्वपूर्वमुवाच ह ३३ विज्ञातलोकस्थितयो मनेरस्मत्परावराः हेतुनापि न मुञ्चन्ति किं
नु हेतुं विनाक्षमाः ३४ त्वमनन्तयाविप्रावयं नियतिपालकाः तेन संपूज्यसंपूज्य साधो नेतरथा क्रुध्या ३५ सातपः
क्षयया बुद्धकल्पकालमहानले येनदग्धोस्मि मैतत्स्व किं तत्सापेन धक्ष्यसि ३६ संसारबल्लयो गलानि गीर्णा
रुद्रकोटयः भक्ष्याणि विष्णुवृन्दानि केन शक्ता वयम्मुने ३७॥

बाधितत्वात् द्विद्यमानबुद्धे इति प्रशंसा समानवाक्येषु युक्ताराद्धेशायक्षव्या इति कात्यायनवचनविरोधाद्भिन्नवाक्यस्थ
पदान्यरस्यमेहत्यादेशः तोदशः ३५ अप्रधृष्यतामुक्त्वा स्वस्या आहतशक्तितामाह संसारेति संसारबल्लयो ब्रह्मांडपंक्त
यः कक स्मिन्नविषये वयं नरा शक्ताः मनमुदाहरन्त्यर्थः क्रुतुमुसा इति कक स्मिन्नपरार्थ केन वा शापेन अभिभूता इत्यर्थः ३७॥ राम
१५

25

त्वयोर्विशीर्णत्विनास्थिमालायाः अस्थिमात्रशेषायाः दीर्घचर्ममा पुञ्जविशेषके पूरे राल्पुतस्याभिघ्रस्याशिर्वल्लिंगशिरसः शिरः ॥
ग्रीवांविद्धं वयन अनुकुर्वत् ७ वासनाग्रस्तमात्मानमनुस्तनयेव ८ वर्षधारा सिरवभ्रतमांसपाशीर्णमांसयानासा ग्या
कयाचक्रे मुखमंडलं कृतः समोमध्याच धारणा कुर्यात् दाकृतिं दधत् नासास्य ग्रस्य मुखमंडलमध्यतादिन्यर्थः नासा
ग्रास्थिनयोत् योऽस्थिकयोतिविशेषम आहार्य ९ दीर्घयाकंधरयाग्नीवया १० दंडपादस्य प्राकृतवचनत्या मावाम् ॥

शिरोघेन मग्नेणमासणेनेंदुर्वर्चसा विद्धं वयस्तुक पूरापूत लिंगशिरः शिरः ७ कृशासंमृष्ट शिरयास्थास्थिमा
ग्रावशोषया ग्रीवयात्मानुसतनयादीर्घां कुर्वद्विवाकृतिं ८ मणालिकायांकुरस्याभरावभ्रतमांसयानासा ग्या
स्थिकयावत्रेकृतसीमाकृतिं दधत् ९ दीर्घकंधरयानूनमुन्नतीकृतवक्रया प्रेत्तमाणमिवप्राणान् को ॥
नानंवरोवरे १० जंघोरु नानरोर्दंडैर्दीर्घकंदीर्घतांगतैः प्रतिहनमिवायांतदीर्घाधमभीतितः ११ उदरेण ॥
तिरिक्तेनचर्मशोषेणशोषिणा प्रदर्शयद्विवान्तस्यहृद्यस्थानि भ्रत्यतः १२ प्रेत्यलज्जुक्ककालमालानंतुः
स्वदलिनः पूर्वापरपरामर्शमकुर्वन्नुन्मादस्थितः १३ आलोकसमकालं हि प्रतिमानंततो भवेः चिरमुक्त
नजीवः किंमन्तुमोयमितितर्कणात् १४ आचिंतयत पूर्वास्य भविष्यन्तनयेततः कालप्रतिवभूवाग्निकोपः पर
मदारुणः १५ अकालएवमुत्पन्नोनीतः किमितिकोपितः कालायथापमन्तुभगवानुपचक्रमे १६ ॥

कवस्राव: जंघादिभिरहिभिः आगांतं अहृद्गितं प्रतिप्रतिहननं प्रतिस्मानं प्रस्थानं कुर्वाणं विश्लिष्यपलायनकाम
मिवेतियावत् मृगाभावस्त्वरस: दीर्घाध्वगमभीतितं इतितत्रहेतुत्रेसा नहीदीर्घपरलोकाध्वनिकायवहनश्रमसोढुशक्ता
तइति भयादिवेत्यर्थः ११ १२ अलानंबंधनस्तंभं १३ आलोकनमालोकस्तत्समकाले प्रतिमानंवस्मारणवितर्कः अम
ह्निति शेषः १५ भविष्यं अवश्यंभावमर्थमचिंतयत: तनयमनंदंकेति शेषः १५ १६ ॥८॥ रामकृष्ण ॥८॥ रामकृष्ण

माश्रित कदाचित्वं ननाशय ३९ क्कसा ज्ञानमयी दृष्टिः क्क महत्वं क्क धीरता मार्गे सर्वप्रसिद्धेपि किमंध इव मुह्यसि ४० ॥ २ ॥

वा. टी. स्थि. २८

रागाभिमानादिवशात्वस्तु न वर्धं अपराधितास्यात् न च मे नैतोस्तु इत्याह नवयमिति प्रतिभार्थं आति कल्पित रव्याति पूजाद्यर्थं रहाग रोये यं अस्मदीदृग्य एम्भतिवदुवचनत्वत् समीपागमनमपि न त्वत्क्रोधभयात् किंतु तथा स्वैनामान्या इति नियतिवशगा इत्याशये नाह स्वत इति ३७ सर्वप्राज्ञानुसारित्वान्नियतिवशप्रतासमो भितात्तवतु क्रोधाभिमानतमानुवृति रनुचितेत्याशयेनाह प्र कृतेति जगन्मर्यादापालकेभ्यो छालसत्तमहानियतवशाद्वातर प्रकृतव्यवहारेत्तानियती: समनुवर्त्तत इत्यर्थः ३८

नवयं प्रतिभार्थ रागाभिमानवशीकृताः स्वतो हिता तव प्राग्याः केवलं नियतौ स्थिताः ३७ प्रकृतव्यवहारेणनियतीर्नि यतेर्वशात प्राज्ञास्समभिवर्त्तन्ते नाभिमानमहातमः ३८ कर्त्तव्यमेव नियतं केवलं कार्यकोविदैः सुखश्रिद्वन्नित्व कर्म फल याको त्यामविचार्य दशा मुने किंमूर्ख इव सर्वत्र मुधामाप्यमुमिचसि ४२ देहिनामिह सर्वेषां शरीरं द्विविधं मुने किं न ज्ञासि तं देहमेकमत्युत्मती मिधं ४२ तन्नदेहो जडो मांस्यमाविनाशपरायण मननस्तु द्वंद्वं चनियतकदर्थीक्रियते तव ४३ चतुरेणयथा साधोरथः सारथिना धृते कुर्वता किंचन स्नेहाद्देहोयं मनसा तथा ४ असत्सकल्पः क्रियतेस शरीरं विना श्यते स्तेणेन मनसायं क पुरुष शिशुना यथा ४५ चित्तमेवेह पुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते तद्दु कलनाहेतोः कलनास्ते विमुच्यते ४६ अयं देह स्वात्रस्थामिदं मंगामिदं शिरः इदं स्फारविकारं तन्मन एवाभिधीयं

कार्यकोविदैर्व्यवहारचतुरैः कर्त्तव्यमेव अवश्यं कर्त्तव्यं नियतः स्वस्वोचितमर्यादापालनं त्वं सुषुप्त वृत्तिं तमोगुणवृत्तिं माश्रित्य ननाशय कदाचिदपि नाशय इति पाठस्त्वहं सर्वप्राज्ञप्रसिद्धे ४० मुधाव्यर्थं ४१ इत्यं भगोमोहिविनिद्र प्रस्तु प्रज्ञानप्रबोध यितुमुपक्रमते देहिनामित्यादिनातं प्रसिद्धं स्थूलं ४२ अविनाशः ईश्वरो मित्रेनापि विनाशः नियतं अप्नोतस्यापि तदुपा तिभासिकं कदर्थीक्रियते क्रोधादिनापीड्यते ४३ स्नेहादभिमानात्किंचन ईदृशमिति विशिष्यवक्तुमशक्यं अंतर्व्यापारं कुर्वता ४४ असद्देहान्तरविषयः संकल्पः क्रियते सत्पूर्वसिद्धं विना शयतेयं क पुरुषः अार्द्रमत्युत्रिकाक्रीडायां ४५ असत्संकल्पनमेवक

26

स्वयं नियतिः स्वाभाविकी मर्यादा ईहितं इच्छा द्वेषादि निमित्तानि रकृतमित्यर्थः २८ सम्यक् इति सर्वकर्तृत्वाजन्यभाव मित्यर्थः अंत
कौ विनाशकालः सर्वथा देवासुर नन्ततद्दलं मधितुमिते निःश्रुतेरिति भावः २९ कुतस्तव मोक्षता किंवा स्वरूपं तत्राह इदमिति इह
मूर्तामूर्त्तं जगत् परमात्मनो मम इन्द्रियभोग्यभावनया एव स्वास्मिन् कल्पितरूपं यतः परमात्मा स्वात्मनि स्वयमेव जगदात्मना वि
जृंभते अतः स्वयमेवोपसंहरतीत्यर्थः ३० इदमर्थोपनिषद् व्यवहारदृष्ट्योक्तं परमार्थदृष्ट्या तु आह नेहेति कर्मठ इत्याशंक्याह
व्यवहार इति अनहंकलंकया तिरोहितः ३१ सम्यक् दर्शनं तत्त्वसाक्षात्कारो यस्य तस्य तेन कर्तृता अकर्तृता न स्तः ३२ नकर्त्रे

मोक्षायोहितं त्वयं प्रसन्न भोजनं पुष्पादयः स्वयं नियतिरिच्छाहीनाव योरेतद्धीहितं २८ स्वयमूर्ध्वं प्रयात्यग्निः स्वयं यां
नियमस्याधः मोक्षारं भोजनं यातिसर्वं किं चाभिमानकः स्वयं २९ इदं मिथ्याम्नुने रूपं ममेह परमात्मनः स्वात्मनि स्वय
मेवात्मा स्वतन्त्र एव विजृंभते ३० नेह कर्ता न भोक्तास्ति व्यवहारस्यानहंकलंकया व्यवहारेऽहं कर्त्रारोहस्यानहंकलंकया ३
१ कर्तृताकर्तृता चास्तं केवलं परिकल्पिते असम्यग्दर्शने नैव न सम्यग्दर्शनस्य ते ३२ पुण्यापापात्मके देहे भूता
नि भुवने सुच स्वयमायान्ति यान्ति ह कल्पने हेतुना विधिः ३३ अर्थिं वितस्य चाद्य स्य चलते कर्तृकर्तृते न सत्येनात्म
नेयद्भूतह कालस्य सर्वशिशु ३४ मनो निमित्तं भ्रमा भोगे कर्तृताकर्तृता मयि करोति कल्पनां रज्ज्वां भ्रान्ते सर्पइवाहि
तां ३५ तेन मा गान्मनेकोऽयमापदानीदृशः क्रमः यद्यथा तत्तथैवास्तु सत्यमा लोकयाकुलः ३६ ॥०॥०॥

त्वं न कर्मा त्रिलोकस्य सृजति प्रभुरित्यादि भगवद्दर्शितं पक्षमाश्रित्याह पुण्यापापात्मके हेतुनामभिः कर्त्रादिपञ्चभिः हेतुनाविधिरिति
पाठे विधीयते इति विधिः प्रमाणिकैर्वेदवाक्यैर्मनुरहेतुमात्रनिमित्तैर्वैचित्र्येण विचित्रकार्यायकल्प्यते समर्थं भवतीत्यर्थः ३३ पर
मार्थदृष्ट्या प्रभावान्नस्तद्व्यवहारसंवादान्नानन्तकालस्य कालरूपस्य परमात्मनः ३४ भ्रान्ते सर्पो दुःखहेतुः ३५ तेन वा हि
तहीत्या अपराधासं भवेन आकुलस्यनु कोऽपि मा गाः ३६ ॥०

पौंडूः पौंडूदेशाधिपतिः देशिको मंत्रसिद्धः अस्मै यामुपदेक्ष्य अत एव मंत्रोपास्तिप्रभावात् कल्पविद्याधरः अथ ध्रुवनंतरं मुनेः
सुतो जातः ५९ ६० नैतावत्येवास्य जन्मानि किं तु जन्मान्यथा सन्नित्याह अन्यास्त्वपीति ६१ सामंतः मंडलेश्वरः तत्रकृतेः
पायिनिर्यक्स्थावरादिजन्मान्यपि दर्शयति त्रिगर्तेष्वित्यादिना ६२ ६३ कल्पविद्याधरोऽभवदिति यत्प्रागुक्तं तत्स

सूर्यवंशे नयः पौंडूः सोऽरण्यात्सुदेशिकः कल्पविद्याधरः श्रीमान् धीमानथ मुनेः सुतः ५९ मेद्मसुथमहीपा
लस्तत्रस्नापसवालकः वासुदेव इति ख्यातः समंगायास्तटे स्थितः ६० अन्यास्त्वपि विचित्रासु वासनावशतः
स्वयं विषमासु बपुत्रत्वेन च योनिषु ६१ अभूद्धिंधनको भूपः किरातः केकयेषु च सौवीरेष्वथ सामंत।
स्त्रिगर्तेषु च गर्दभः ६२ वंशगुल्मा कि हरिणश्चीनजंगले सरीसृपस्तालवृत्ते तमालवनकुक्कुटः ६३ अपस
पुत्रो भवतो भूत्वा मंत्रविद्वांवर प्रजज्ञापपुरा विद्याविद्याधरपुरप्रदः ६४ तेनासावभवद्भूतलतू ग्रोन्नि विद्याधरो
महान् हारकुंडलकेयूरलीलानिचयलालकः ६५ नायिकानलिनीभानुः पुष्पचाप इवापरः विद्याधरीगणाः
चितो गंधर्वपुरभूषणः ६६ सकल्पावधिमासाद्य द्वादशादित्यधामनि जगाम भस्मशेषत्वं शलभः पावकेष
था ६७ ज्ञानिर्वाणरहितस्फोरेन भक्तिमानतः वासना तस्य वभ्राम निनीरगाविहगी यथा ६८ अथ कालेन
संज्ञाते विचित्रारंभकारिणि संसाररचनारंभे ब्राह्मिरात्रिविपर्यये ६९ सा मुने वासना तस्य बालव्याचलिता
सती कृतेत्वा सच्छतामित्य ज्ञातो यत्र वसुधातले ७० वासुदेवाभिधानो सौ मुने विप्रकुमारकः ज्ञातो मतिमतां
मध्ये समधीताखिलश्रुतिः ७२ कल्पविद्याधरो भूत्वा नयास्त्वथ महामुने नयः अरीतितपुत्रः समंगायास्तटे स्थि

27

निमित्तं प्रपंचयति अयं स इत्यादिना ६४ हारकेयूरादिभिर्लीलानिचयैश्च लालको विलासयिता स्त्रीणां ६५ अतए
वतासां प्रियतम इत्याशयेनाह नायिकेति ६६ द्वादशादित्यधामनिकल्पांतयुगपदुदित द्वादशादित्यार्चिर्विभस्मनो ६७

एकमेवमनः यथापूर्वं पूर्वं जीवाज्ज्ञातांतरादवां भवति तथा जीवरोपास्थाने वर्त्तते मनः संकल्पितैर्थैर्निश्चयैकतया मतर
वतदनुधी भवति अभिमंतत्वादहंकार इति मनस्वयमेव नानानानात्वं भवतीत्यर्थः ४८ ४९ इदं च मनसो देहादिकल्प
कत्वमात्मसाक्षात्कारपर्यंतमेव नोन्नरत्वेत्याह आलोकय तीति ५० एवं भगवं प्रबोधमनो विलासमाकर्णितं

मनो हि जीवात्मा जीवा त्वं निश्चयैकतयानुधीः अहंकारोऽभिमंतृत्वान्नानानामस्वयमेव हि ४८ देहवासनया चित्त
तन्यानि स्थानि चेच्छया पार्थिवानि शरीराणि स्वसंतिपरिपश्यति ४९ आलोकयति चेतस्त्वं तदासत्यमयी
मनः शरीरभावनां त्यक्त्वा परमात्मानि निर्वृत्ति ५० तन्मनस्तु वपुस्त्यक्त्वा समाधौ त्वयि संस्थिते स्वमनोरथमार्गे
ण दूरान्दूरतं गत ५१ इमं मोद्यानसंत्यक्तादेहं मंदरकंदरे प्रयातो वैबुधं सद्म नीडोड्डीनः खगो यथा ५२ तत्र
मंदारकुंजेषु पारिजाततलेषु च नंदनोद्यानखंडेषु लोकपालपुरेषु च ५३ मुने चतुर्युगान्यष्टौ विश्वाची देवसुं
दरी असेवत महातेजाः षट्पदः पद्मिनीमिव ५४ तीव्रसंवेगसंपन्नस्त्वं संकल्पायकल्पिते अथ पुण्यक्षयेज्जा
ते नीहार इव शार्वरे ५५ प्रम्लानकुसुमो त्रसः शिवांगा वयवालसः सपपात तया सार्द्धं कालपक्वफलं यथा ५६
वैबुधं तत्परित्यज्य पनभस्येव शरीरकं शृंगाकाशमयमासाद्य वसुधायां व्यजायत ५७ आसीद्द्विजो दशार्णेषु कोश
लेषु महीपतिः धीवरोपमहारण्ये हंसश्चित्रपथगातटे ५८ श्रीरामजी सहाय ॥ ॥ राधाकृष्णायनमः ॥१०॥

नुत्रकथं प्राप्तोऽसीति तन्निदिति ५१ इमं त्यक्त्वा दृश्यमाने ५२ ५३ देवसुंदरी असेवत ५४ स्वर्गइव पुण्यक्षयात्स्वातोऽपि मनः कल्पनेये
वस्याशायेनाहतीवेति ५५ उत्रसकुसुमम्लानादिकं स्वर्गे पुण्यक्षयचिन्हं व्यज्ञापतज्जन्मनिमे ५७ तस्य तत्र ह्रासनाकर्मा
नुसारिणि एवं सुखान्यनुज्ञानि च बहूनि जन्मान्याह आसीद्दित्यादिना ५८ ॥ श्री रामचंद्रायनमः ॥ शुभं ॥१०॥१०॥

असत्यरूपिणी जगत्स्थितिः सत्यैव परमार्थरूपेवभासमानास्मीति परमार्थवस्तुतुल्येव विभ्रमं जनयतीति वा धीरस्य विदुषोपि
९ विषय जगत्स्थितिं विकरणी भूतं मनोरूपमप्यस्या रूपं तेन विभ्रमं यात्र न मे वेति इंद्रजालशब्देन मायाख्यमोहविधायके
१० स्वप्नमोहे निमित्तेप्यहं मनुत्रस्येति ह्रास्यां नाविद्यते आकल्पमित्यर्थः ११ नचोत्पज्जीवितं आयुर्यस्य तं १२ विस्मयसा
पर्यंस्यचद्योतकोननुशब्दः १३ नियतिरूपं हेतुं नायहेतुं विश्लेषणाति अयुक्तेति स्थितिनियतिः २४ कियत्कालं सारूपत्वा

नानाकारविकारात्यासत्येवासत्यरूपिणी विभ्रमं जनयत्येषा धीरस्यापि जगत्स्थितिः ९ त्वमेवेदं स्वजालानामित्व
इदंतरवत्स्थितं रूपमस्यामनोमनोमोहेंद्रजालविधायक २० मन्युत्रस्यास्य भगवन्मृत्युः किलन विद्यते तेनेममर्त्य
मालोक्यजातः संभ्रमवाहनं २१ अत्नीणजीवितं पुत्रं कालोमुनीनवानिदि नियतेर्वशतोद्ववत्तुत्थापीक्रममोदि
ता २२ ननु विज्ञातसंसारगतयोवयमापदां संपदां चैवगच्छामोहर्षामर्षवशं विभो २३ अयुक्तकारिणि क्रोधः
प्रसादोयुक्तकारिणी कर्त्तव्यः इति कोयं संसारभगवत्स्थितिः २४ इदं कार्यमिदं नेति यावत्कार्यं जगद्भ्रमः तस्ये
तत्संपरित्यागोहेय एवजगद्भ्रमः २५ केवलं तावकीनेन मनालोकपदावयं भगवन्भवतः क्रुद्धायोनास्मत्ते
नवाध्यतां २६ त्वयेदानीं महद्दुःखमारितं ननयोहितं समंगयान्नाटेनेनदृष्टोयंतनयोमया २७ मनोजगतिश
तानां हि शरीरे त्रसर्वगं मन एव शरीरं हि येनेदं भाव्यते जगत् २८ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥०॥०॥०

ह इ त्वमिति यावत्कालं इदमवश्यं कर्त्तव्यमिदं न कर्त्तव्यमिति प्रवृत्तिहसाधनयोः कार्यफलं सत्यमिति जगद्भ्रमः तावदेवत
र्हि तत्किमिदानीमपि त्वया त्वितः नेत्याह तस्येति एतत् एतर्हि तस्य भ्रमस्य तत्त्वबोधात्परित्यागो हितः अतस्तदर्थं क्रोधप्रसा
दकर्त्तव्यतानियमो विहेय एवेत्यनुचित एव क्रोध इत्यर्थः २५ एवं सत्यप्यपराधे क्रोधो न युक्तः अत इति नुतदारोपणक्रोधं
प्रत्युत क्रोधं दुरेव दंडी युक्तः इत्याशयेनाह केवलमिति किं तावकीनरूपानियतिपरिपालनमात्राभिप्रायं बाध्यतां त्वदंडू
तां यातः स्मः २६ २७ हि यस्मान्मन एव भौतिकं शरीरं कल्पयति अतो मन एव हि शरीरमित्यर्थः येन मनसा २८ ॥०॥

78

उपसंहरति विविधेति खदिरकरंजकंटककरालगिरिकोटरकल्पासु जठरजोनिषु गर्भवासभेदेषु प्रयातो भ्रांतः ॥७३॥ इति श्रीवासि-
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे दशमः सर्गः ॥१०॥ भृगोर्व्यग्रदृशा सम्यक् पुत्रवृत्तांतदर्शनात् वर्ण्यते कालसंवादात्मनः श्री-
रुज्जगत्स्थितिः तरंगोद्यानमाकारैः मंदध्वनिभिः रणिता ध्वनंतो निलयमंतरिंगिन्यः समंगायाः तपस्तपतिकैरेशति १ २॥
तं पुत्रचरित्रात्मकं पुत्रमनोभ्रमं विज्ञायते भूनेनेति विज्ञानयोगः स्वनेत्रं सम्यगुन्मील्य उद्घाट्याह ३ तनयेहितं पुत्रचरितं ४

विविधविषयवासनानुवृत्त्या खदिरकरंजकरालकोटरासु जगति जठरयोनिषु प्रयातो गहनतरासु च काननस्थ-
लीषु ॥७३॥ भार्गवोपाख्याने कालवचनं सर्गः ॥१०॥ कालउवाच ॥ अथाद्रिमलतरंगोद्यद्भांकाररणितानिले तीर
एव तरंकिण्यास्तनयस्तपति तेनैव सुतः २ जरावानस्वबलश्रीर्जितसर्वेंद्रियभ्रमः तत्र वर्षशतान्यष्टौ संस्थितस्त-
पसि स्थिरे २ यदा कलिमुने दृष्टं तस्य मार्गं मनोभ्रमं तत्समुन्मील्य विज्ञाननेत्रमाशु विलोकय ॥३॥ श्रीवसिष्ठ उ०
इत्युक्ते जगदीशेन कालेन समदृष्टिना मुनिः संचिंतयामास नानागतितनयेहितं ४ ददर्श च मुहूर्तेन प्रतिभा-
नचक्षुषासौ पुत्रस्य सकलमशेषवृत्तं बुद्धिदर्पणे बिंबितं ५ पुनर्मंदरसानुस्थां कालाकारस्य संस्थितां समंगायाः-
स्तटे देहं विवेशाथ तनुं भृगुः ६ विस्मयस्मेरया दृष्ट्या कालमालोक्य कांतया वीतरागमुवाचेदं वीतरागो मुनि-
र्वचः ७ भगवन्भूतभव्येश बालावयमनुज्ज्वलाः त्वादृशामेव धीर्दैव त्रिकालमलदर्शिनी ८ ममममक० ॥१०

पुत्रस्योदंतं वृत्तांतं योगानधर्मविमृष्टबुद्धिदर्पणे बिंबितमिव प्रत्यक्षं ५ अथ भृगुः स्वदेहान्निर्गत्य तेषु प्रदेशेषु समंगातटां
तेषु पुत्रवृत्तांतक्रमेण दृष्ट्वा पुनरागत्य स्वदेहं विधिपूर्वेण तन्भूमिस्थितं योगबलेन स्वस्थानं एव सर्वदर्शनसंभवात् निर्गत्य
भ्रमणे व्यतीतानानागतदर्शना योऽभ्यात्तन्समंगायाः तटे देहं स्वतनुं विवेश भृगुः कालं च विलोक्य आगस्य शरीरप्रतिसंधा-
नमात्रेणान्यथैवोध्या ६ वीतरागः भृगोः पुत्रस्नेहः ७ बालाः अज्ञायताः अनुज्ज्वलाः रागादिमलिनचित्ताः ८ मममम०

यो.टी.
स्थि.
२९

स्वरूपं भावयन्नित्यादिः सर्वं तार्किकोऽहंकारारोपवादः यदि भावयति तदा वक्तमात्र भावनां करोतीत्यर्थः ३०।३१ तलातलं पाताले भावयन्नतलमृत्याद्भूतलं नीरभूमिमुद्दिश्य याति ३२ पलाद्रल्पकालादूर्ध्वमनन्तरं उत्थितः भोगयोग्यं जनमयामा स्मीति भाविता सिमन्नं मां अर्हे वाग्कुरैवप्रतन्नैरत्नजाल सहितः सन्नुषोभितभूषितो स्मीति द्युमती त्यर्थः ३३ नमामा त्यपि हर्षभयस्थानानि दर्शयति तुषारेत्यादिना तुषारस्य चन्द्रस्य बिंबं वनं विवस्वतस्तदुपाधित्वेनास्थितः सन्नहं शीतलोऽस्मि।

ह्रस्वतरंगः स्वरूपं भावयन्स्वस्वभावतः ह्रस्वोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनां ३० दीर्घतरंगः स्वरूपं भावय
न्स्वस्वभावतः दीर्घोऽस्मीति विकल्पेन करोति स्वेन भावनां ३१ ह्रस्वश्चैव यदि भ्रष्टह्रस्वोऽस्मीति तलातले भावय
न्भूतलं याति तादृग्भावनया स्वया ३२ उत्पन्नः पलादूर्ध्वमुत्थितोऽस्मीति भावितः सरस्सिरत्नजालस्तु शोभते
दीप्तया श्रिया ३३ तुषारकरबिंबस्थः शीतलोऽस्मीति बिंबति सटाचलदावाग्निप्रतिबिंबोज्ज्वलद्वपुः ३४ बिभे त४
ति बतदग्धोऽस्मीत्याशु मौनस्थ कंपते प्रतिबिंबितवेलाद्रितटपवनद्रुमः ३५ महदाईरसंरंभसयुक्तोऽस्मीति
राजते विसत्तोत्तानिलालोलतध्वस्तलोलशरीरकः ३६ खंडशः परियातोऽस्मीत्याक्रंद्धारवो नदोर्मयस्तेज
लधेर्म्मीति दिक्षापयो भरात ३७ नचैकं रूपमेतेषां किंचित्सत्ताप्यसन्मयं नचैतद्रूपदीर्घाद्युगुणस्तेषु नतेषु

भ२ ६२

ति बिंबत्वभिमन्यते तटस्थावलदावाग्निप्रतिबिंबेन सहितस्तज्ज्वलद्वपुरस्मीति बिभेति कंपते चेतिपरेणान्वयः ३४ प्रति बिंबिताः वेलाद्रितटयोः पलप्रायाः वनद्रुमाः यस्मिंस्तथाभूतः सन्महता राज्यप्राप्त्यादिफलारंभाइंबरेणसंयुक्तः कृता र्थोऽस्मीति राजते इतिपरेणान्वयः ३५।३६ आक्रंदः आरब्धरोदनः इव आरवो ध्वनिमान् दर्शते आरोपमुक्त्वा अपवादं दर्शयति नचेत्यादिना पयोभरात् वारिसम्हृद्रूपात् जलधेः ३७ तेषूर्मिषु गुणाः न सन्तीति तेषु गुणेषु तेऊर्मयस्तेनेति दर्शिता

रामः
२९

29

इत्थं विनीतवादेन त्वोपदिष्टम् स्वार्थं स्वहरेण चतोषितः कालस्तदुक्तिं प्रपंचं तस्मामेवोपपादयति सम्यगिति द्वाभ्यामि
ना १९ २० मनसः असिद्धिमाशंक्याह सर्वानुभवप्रसिद्धत्वाह तथा चेति २१ मन एव शरीरे हि मुक्तेः सम्यक् मनुपपादय
येनेदं भाव्यते जगदित्युक्तं तत्तोपि सम्यक् स्फुटमित्युपपादयितुं पूर्वानिंदति स्थूलदेहस्त्विदृशासिति २२ कानीह स्त्रमोहि
स्त्रामोह मनसस्त्वादिना यतो मनइव सत्तासत्ता स्यामनिर्वचनीयमिदमुक्तमित्यर्थः २३ चित्रदेहस्य अवयवभूत

कालउवाच॥ सम्यग्ज्ञं त्वयाप्राप्तं तनु शारीरं मन एव च करोतीदं संकल्पात्कुंभकारो घटं यथा १९ करोत्यकृतमा
कारं कृतं नाशयति क्षणात् संकल्पेन मनो मोहाल्लीलयैव बालकं यथा २० तथा च संभ्रमं स्वप्ने मिथ्याज्ञानात्थिता
सुराः गंधर्वनगराकारा दृश्यमना मिथ्याकृतयः २१ स्थूलदेहः किंदृशात्वेनाम्बलवान् महामुने पुंसो मनः शरीरं तु का
यो हीति निकथ्यते २२ मनो मननं निर्माणमात्रमेतज्जगत्त्रयं न सन्नासदिव स्फारमुदितं तेनेतरन्मुने २३ चित्र
देहांगलतया भेदवासनयेद्धया द्विचंद्रत्वमिवाज्ञानान्नानात्वेयं समुत्थिता २४ भेदवासनया पश्यत्यसदर्थानि
चयं मनः भिन्नं पश्यति सर्वत्र घटादिकपटादिकं २५ कर्णोति दुःखी मूढोहमेता स्वांन्य भावना भावयं त्वविकल्पा
त्याया ति संसारितां मनः २६ मननं कृत्रिमं रूपं मनसैतत्तदुत्पन्नो स्म्यहं इति तन्मागतः शांतं चेतो ब्रह्मसनातनं २७
यथाऽविद्यमानाभोधौ दुर्लानेकतरंगिणी शाम्यत्स्पंदतयानेककल्लोलावलिशालिनि २८ वार्यात्मनिसमे स्वच्छे

यो॰३

पालनयेव प्रतन्यमानयाना नानाजगद्भिदा २४ २५ २६ संसरणक्रमनुपपादयतन्निवृत्त्युपायमाह मननमितिकृत्रिम
मननरूपं त्यक्त्वा अकृत्रिमस्वरूपावस्थितेरर्थप्राप्तत्वादिति भावः २७ उक्तमेवार्थं विस्तरेण समुद्रतरंगदृष्टांतेन वर्णयितुमा
रभते यथेत्यादिना अनात्मयथा शांतस्पंदतुरीयलोकरणेवात्मनेनात्मया वारिसामान्यात्मना अंभोधिरूपेणनंतम्
देशस्थितजलात्मना चहृष्यमानरूपस्थानरूपस्पंदाभावात्काम्यत्स्पंदतया स्थिते कल्लोलग्रहणं महत्वात्कल्लोलवलीवद्

ननु जडाजडसाधारिणी सत्ता कथं चिद्येतैकरूपा स्यादित्याशंक्य न चिलक्षणं तज्जडाजडद्वयविकल्पाभ्यां सन्मात्रैकरूप्यत्वादिति
त्याशयेनाह जडेति चिन्मये चिदाभासे चित्तं प्राप्याति प्राप्नोति तत्स्वात्ममहंकारमेवात्मतया तदन्यसन्मात्रं चा
नात्मतया मन्यमानं स्वात्माध्यात्मिकं जडं स्वाध्यात्मिकं चाजडमिति भेदमुपादत्ते सैव चित्तस्य भेदवासनारूपिणी शक्तिः
रधिष्ठानसन्मात्रातिरेके मिथ्यात्वापन्नेरात्मनः स्वस्वरूपेणावस्थिते लिनेकरस्यहानिरित्यर्थः ४८ एवं च वैर्गितइ

जडाजडमुपादत्ते चित्तमायाति चिन्मये वासनारूपिणी शक्तिः स्वस्वरूपास्थितात्मनः ४८ ब्रह्मैवानयेनेदं स्फा
राकारं विजृम्भते नानारूपैः प्रतिस्पंदैः परिपूर्ण इवार्णवः ४९ नानातां स्वयमादत्ते नानाकारविहारतः आत्मै
वात्मन्यात्मनैव समुद्राभङ्गावभासि ५० अतिरिक्तानपयसो विचित्रावीचयो यथा अतिरिक्तानविश्वेशात्स
मग्राः कल्पनास्तथा ५१ शाखापुष्पलतापत्रफलकोरकपुञ्जयः यथैकस्मिंस्तथा बीजे सर्वदा सर्वशक्ति
ता ५२ विचित्रवर्णिता यद्वद्दृश्यते कठिनालये विचित्रशक्तिता तद्वद्देवे शोभते सन्मयी ५३ विचित्ररूपा दे
तीयमाविचित्रा स्थितिः शिवात् एकवर्णा यथा वाहाद्भ्रचापलता यथा ५४ अजडाज्जडतोदेति जाड्य
भावनहेतुका ऊर्णनाभाद्यथा तन्तुर्यथा पुंसः सुषुप्तता ५५ अचित्तश्चेतसः शक्तिः स्वयं धायेच्छया शिवः
तनोति तां तथैव कोशं कोशकारकृमिर्यथा ५६ स्वेच्छयात्मात्मनो बन्धमनुभावयितुं सुविस्मृतिं करोति किल नैव
ध कोशकारकृमिर्यथा ५७ स्वेच्छयात्मात्मनो ब्रह्मन्भावयित्वात्मकं वपुः संसारात्मा समाप्नोति स्वलीलानादिवा

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाम्यमप्याहृतमित्याह ब्रह्मैवेत्यादिना ४९ ५० ५१ एकस्मिन्बीजे ५२ परिणामवाहदृष्टांतेनोपपादयति
वर्णवादप्रसिद्धदृष्टांतेनाप्युपपादयति विचित्रेत्यादिना ५३ पयोवाहाम्भेघात् ५४ चेतनादचेतनोत्पत्तावपिवादृद्या
न्तरस्य दृष्टान्ते आह अजडादिति सुषुप्ततास्वापरत्यादिः ५५ ननु चित्त एकरूप्यात्तत्कार्यं अपि नितिकथं वैचित्र्यसिद्धि

20

तत्राधोन संस्थिता इतियत्तत्र अधिष्ठानात्मैस्वादिवर्त्तात्मना नानुप्रतियोग्यसिद्ध भावा सिद्धेरितिभावः केनर्हिनेऊर्मयस्तत्राह केवलमिति विकलीकृताः परिच्छेदभेदविकल्पिता इतियावत् ३९ परस्परपरामर्शादन्योन्यमेलनात् ४० दार्ष्टान्तिकेयो जयति तथैवेत्यादिना सितेभाद्रूपे ४१ ब्रह्ममात्रैकवपुषिनिरंकुशां इह स्वैकस्वभावेभ्रतस्वतन्त्रसफिपूर्णतेवात्र्यहःको

नोर्मयः संस्थिता ह्यधोनलत्रत्रनसंस्थिताः केवलेस्वस्वभावस्थसंकल्पविकलीकृताः ३९ नष्टानष्टाः पुना॰ जीताजातजाताः पुनः पुनः परस्परपरामर्शोन्नान्यतामुपयान्त्यलं ४० एकरूपावुसामान्यमयाएवानिरा मयाः तथैवास्मिन्नविततेसितस्वैव निरामये ४१ ब्रह्ममात्रैकवपुषिब्रह्मस्फिस्फाररूपिणि सर्वशक्ता॰ वनाद्यंते पथाग्वद्यथकृताः ४२ संस्थिताः शक्तयश्चित्राविचित्राचारचंचलाः नानाशक्तिर्हिनान त्वमेति स्ववपुषि स्थितम् ४३ इहितंब्रह्मणिब्रह्म पयसीवोर्मिमंडलं स्त्रीपुमान्ध्यंगरूपेणत्रयेवप रिवर्तिते ४४ कल्पनान्याजगन्नाम्नीनासीदस्तिभविष्यति ब्रह्मणोजगतोभेदोमनागपिनविद्यते ४५ संपूर्णंखल्विदंब्रह्मजगद्भूमैवकेवलं इति भावय यत्नेन ह्युत्सर्वपरिस्प्रज ४६ नानारूपिरूपक रूपावेक्ष्यशालकारिणी नियतिर्नियताकारा पदार्थेष्वधितिष्ठति ४७ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥०॥

नहासिक्रियेत्याशयेनतत्र आवास्फारत्प्रियाणीति ४२ शक्तयुपचाराजगतिः अभेदोपचारेहेतुमाहनानेति ४३ अंगोन पुंसकः त्रिपदद्वंद्वेविभक्त्यलुक्छांदसः ४४ योक्तिकरहायोपपाद्यपरमार्थरहस्याप्याहकल्पनेति ४५ ४६ अनएप रित्यागोपायतयासर्वाधिष्ठानसन्मात्रमुपादयति नानेति नियताकारासदसर्वत्रैकरूपानियतिः सत्ता ४७

वा॰टी॰ मशाः मशकाः महांभोधौ पारे तस्मिन्निशेषः इत्यंतशेषाना ६९ जंबूलकाः जंबुकाश्चचुलकाः इति योडपद्विभेदाः वेला
स्थि॰ वनांतेष्विव चलाः अस्थिराः तेषु हि वायुप्राबल्यात्स्पंदनेन गुल्मलतादीनां चलनात्प्रसिद्धं ७० अनुत्तामहती कलना
२१ देहसंस्थानककल्पना यासां ताः ७१ स्थैर्येण चिरस्थायित्वेन सुविकल्पैर्दृढविकल्पैः हता मोहिताः शंकंते संभावयंति

कृमिकीटपतंगाहिगोमशाजगरादिकाः काश्चिन्नस्मिन्महांभोधौ स्फुरंत्येते तु बिंदुवत् ६९ काश्चिच्चुलानर
मकाजंबूचंचुलकादिकाः स्फुरंति गिरिकुंजेषु वेलावनतटेष्विव ७० सुदीर्घजीविताः काश्चित्काश्चित्कादल्प
ल्पजीविकाः अनुत्तकलनाः काश्चित्काश्चित्तुच्छशरीरकाः ७१ संसारस्वप्नसंरंभे काश्चित्स्थैर्येण भाविताः
सुविकल्पहताः काश्चिच्छंकंते सुस्थिरं जगत् ७२ अल्पाल्पभावनाः काश्चिद्दृश्यदोषवशीकृताः कृशाति
दुःखी मूढोहमिति दुःखैर्वशीकृताः ७३ काश्चित्स्थावरतां याताः काश्चिद्देवत्वमागताः काश्चित्पुरुषतां प्रा
प्ताः काश्चिदर्णवतां गताः ७४ काश्चित्स्थिता जगति कल्पशतान्यनल्पाः काश्चिद्व्रजंति परमं पदमिंदुशुभ्राः
ब्रह्मार्णवात्समुदिता लहरीविलोलाश्चित्संविदो हि मननापरनामवत्यः ७५ ॥ भार्गवोपाख्याने संसारप्रतन्निदर्शनं

अल्पभावनामेव त्रिधा दर्शयति कृशा इति ७३ पुरुषतां सदेहतां अर्णवतां सुषुप्तिप्रलययोरिवानाविर्भूतवासनां मोहार्ण
वतां ७४ इंदुरिव ज्ञानामृतपूर्णतास्मृताः सत्यः परमपदं पूर्णस्वरूपावस्थितिलक्षणं मोक्षं व्रजंति लहर्य इव विलोला
श्चितः संविदः औपाधिकसंवेदनभेदाः मननं मनस्तन्नाद्यान्याध्यासात्तन्नामधेयाः ७५ ॥ इति श्रीवशिष्ठ॰ स्थि॰ एका॰ सर्गः ११ ॥

५९ भाविताविभावनया दृढीकृताया शक्तिर्वासना आत्मनो स्वानुरूपतां अनंतं आकाशं प्राप्नोति महिका प्रसिद्धा ६० उक्तमेव
स्फुटयति याशक्तिरिति ६१ एवं बंधमोक्षकल्पना अज्ञदृशा तत्त्वदृशा तु तत्स्वभावैनैव नास्तीत्याह नेति ६२ तन्मयो बंध
मोक्षविकारवानिव लक्ष्यते भ्रांत्या कुतः यतोस्य निपूर्णानि मत्स्यं अनिमेन आविद्यकेन वासना ध्वस्त मोक्षे मोक्ष्यामि

यथैव भावयत्यात्मा संततं भवति स्वयं तथैवापूर्यते शक्त्या शीघ्रमेव महानपि ५९ भाविता शक्तिरात्मानमाल
तानयति तत्क्षणात् अनंतमखिलं प्राप्नोति महिका महती यथा ६० या शक्तिः सृष्टिना शीघ्रं याति तन्मयतामजः पर
वर्जः स्थितिं याति तन्मयो भवति द्रुमः ६१ न मोक्षो मोक्षदृश्यस्य न बंधो बंध आत्मनः बंधमोक्षदृशौ लोके न ज्ञा
ने प्रोत्थिते कुतः ६२ नास्ति बंधो न मोक्षोस्ति तन्मयस्त्विव लक्ष्यते यत्तं नित्यमनित्येन मायामयमहो जगत् ६३
यथैव चित्त्वं कलितं किलाननाकलात्मना कोशाकारवदात्मायमनेनावलितस्तदा ६४ अन्योन्यरूपात्क्वचित्
तं विकल्पितशरीरकाः मनः प्रभृतय एतस्मात् भिन्ना निर्यांति कोटयः ६५ तत्रातत्स्थाः पृथग्रूपाः समुद्रादिव
वीचयः तज्ज्ञाततस्थाः पृथक्कायाः सूर्यादिव मरीचयः ६६ अस्मिन्संपद्यमये स्फारे परमात्म महांबुधौ विसले
वितता भोगे चिन्मात्ररसमालिनि ६७ काश्चित्स्थिराक्षयी विभक्ताः काश्चिद्बुद्बुदत्वमागताः काश्चित्पुरस्थतां प्राप्ताः

भावेन यत्तं तिरोहितं तदेव मायामयं जगदित्यर्थः ६३ तत्स्वरूपसंबंधं दर्शयति यथैवेति ६४ अन्यैवं धास्तु तत्कलाए
वेत्याह अन्योन्येति ६५ पृथग्विभक्ताः कर्मेंद्रियभेदान्नामसमानिक भेदाद्वा विभागाविवत्तया कमा दृष्टांतद्वयो
पन्यासः ६६ मुख्या पुरस्पबंधोपाधिकजीवा वा संविदूदानवनामस्यक्रियादिवैचित्र्येोर्विलरण दर्शयितुमुपक्रमते

काश्चिन्नभिन्नत्वमागताः
क्रमसिन्नापिन्नो ५७ पुरस्थितान्कुर्वते ६८

वा॰टी॰ ब्रह्मसमहोदधेः कृतेः हरेकल्पं तेष्वयांते शास्त्रप्रतिकूलप्रवृत्तिभिरित्यर्थः २० एवं संसरणक्रमेणानुरागादिभावमनुपागताः नासं
स्थि॰ तः सन्त संसरणश्रमविश्रांतिहेतुभूतयोगभूमिकासङ्गं तत्त्वमात्रं तन्मात्रमिति पाठे पाठ्ययमेवार्थः समालोक्य शास्त्रतः प्रसा
२२ दतुष्ट्याः ज्ञाताज्ञाताः अपि कृतान्तो विमुक्ता हेतुरहंकृत न ... त्येन जराधार्येतुना निरस्यन्ते भूमिकादूषणेन योजितपत इति या
वत् २१ अंतरं प्रसङ्गदर्कं विशुद्धज्ञानोपाधिकार्यैः समततां ब्रह्मसमरं बुधितं जीवन्मुक्तिमिति यावत् २२ तदस्यापारभूमिर्येस्य

काश्चित्प्रणवद्धूर्णेनेद्वेरन्ब्रह्मसमहोदधेः अथाश्रभूमिकाप्राप्तादधोरागनगादयः २० सत्वमात्रं समालोक्य काश्चिदेव तु
पागताः ज्ञाताज्ञाता निरस्यन्ते कृतान्तजरठाखुना २१ काश्चिदन्तरमासाद्य ब्रह्मतत्त्वमहाम्बुधेः गतास्तत्रासमं कार्ये
हैविब्रह्महरादिका २२ अल्पमोहात्मिकाः काश्चित्त्वमेव ब्रह्मतवारिधि अस्त्यपारभूम्यायमवलंब्य व्यवस्थिताः
२३ काश्चिज्ज्ञानाज्जन्मादिमुक्तजन्मादिकादयः बंध्याः प्रकाशतामस्य संस्थिता भूतजातयः २४ काश्चिदूर्ध्वाद
22 धोयाति यथाहस्ता महत्फले ऊर्ध्वादूर्ध्वतरं काश्चिदधस्तात्काश्चिदप्यधः २५ बहुसुखदुःखकराकरास्ययेवं
परमपदास्मरणात्समागतेह परमपदावगमान्मयातिनाशं विहगपतिस्मरणाद्विवर्ययैव ॥२६॥ इति श्रीव
शिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे भार्गवोपाख्याने संसारोत्पत्तिविस्तारवर्णनं सर्गः ॥१२॥ ०॥ ०॥ ०॥ ०

तथाविधः ओघः पूर्णतायस्य तं समाधिभिरवलंब्य २३ अधिकारिदेहप्राप्त्या प्रकाशिपिरागांधत्वान्नामस्य: २४ ऊर्ध्वात् उत्कृष्ट
जन्मनः अधः निकृष्टपश्वादिजन्मः २५ एवमनर्थसहस्रनिदानं जीवभावं प्रपंच्य तन्मूलं स्मारयंस्तन्निवृत्युपायमाह बहि
ति बहवः सुखदुःखकराणां जन्मनां आकराः खनीभूता रागादयो यस्यां तथाविधा इयं जीवत्वापरमपदस्य स्वात्मतत्व राम
स्यस्मरणात् अपर्यालोचनदोषात्समागता ॥२६॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वादशः सर्गः ॥१२॥ २२

तरंगावुधिरुक्तंतात्त्वमात्मविकारतां वारयत्विन्मोहो यथैवेचिन्मयस्यविवर्त्ततां तत्रादौ सर्वजीवानांअनेकंभेदकमप्यथ मिथ्यात्वंचोपणार यिनं प्रतिजानातिसुरासुरेतियद्यपिन्तात्मैहिकुतस्तयानानु भवतितत्राह मिथ्येति मिथ्याभावनाभ्यु नोत्मन्यात्मतान्तोनिस्तत्याहेतुनेत्यर्थः अधोगताः निष्कृष्टाः शोकाप्ताः २ प्रतिरिक्तस्वपरिच्छिन्नाभावयन्त्यः कल्पम्य न्यः ३ मननेदोहात्मभावस्यपुनः पुनरनुसंधानं तदेवतत्कर्म तत्पुण्यपापप्रवृत्तीनां एवंभूताश्रयिताः अकर्मानिष्ठिता

काल उवाच ॥ सुरासुरनराकाराह्माया: संविदोमुने ब्रह्मार्णवादभिन्नात्माः सत्यमेतत्स्वेतरत् १ मिथ्याभावनयाब्भ सनस्त्यविकल्पकल्पिताः नब्रह्मवपमिन्यतन्निंद्योयेनत्रमधोगताः २ ब्रह्मणोव्यतिरिक्तत्वं ब्रह्मार्णवगताअपि भावयंत्योविमुह्यंतिभीमासुभवभूमिषु ३ याएताः संविदो ब्रह्मन्मननेनकल्पिताः एतन्नत्कर्मणांवीजमथ कर्मैवविद्धिताः ४ संकल्पकल्पयैवात्मनैककलनयैतया कर्मजालकरंजानावीजभूत्याकरालया: ५ इमाजगति विस्तीर्णा: शारीरापल्लवैर्नव: तिष्ठंतिपादपिवलोनिरुद्धंनिचहसंतिच ६ आब्रह्मस्तंवपर्यंतेस्पंदनै: पवनोयथा उल्लसंतिनिलीयंतेस्वायेतिविहसंतिच ७ ताएता: काश्चिदत्युच्चाअथयाहरिहरादय: काश्चिदल्पविमोहस्था यथोरगनरामरा: ८ काश्चिदंत्यंतमोहस्था यथातरुतृणादय: काश्चिद्दत्तानसंमूढा: कृमिकीटत्वमागता: ९

ब्रह्मैववितिष्ठ ४ ब्रह्मणतेजसतापुनः सहात्मना यथासंकल्पितंलोकंनयतीतिसूक्तेः कर्मवीजप्ररोहेवेचित्र्यस्या यामपिसंकल्पोहेतुरित्याह संकल्पकल्पयेति ५।६।७ इदानींतरंगस्थानीयाश्चित्संविच्छिन्नाज्जीवानुपाधिवैशद्य तारतम्येनज्ञानभूमिकाभेदेनकर्मगतिवैचित्र्यप्रयुक्तसंसरणप्रकारभेदेनचविभज्याद्वैरतितताएता इत्यादिनाज्ञाने ज्ञानोत्कर्षावधित्वादत्युच्चा: ज्ञानाधिकारयोग्यताप्राप्त्यल्पविमोहस्था: ८ इदानीं [illegible] प्रवृत्तिनिर्वृत्तिस्तम्बा

वा॰टी॰ मनोवासनयाऽनुसंधानमात्रेणापि स्वकार्यक्रियेतेतदस्माभिर्महता यत्नेन निरूपयितुं कर्त्तुं न शक्यत इति नास्मास्वपरा
स्थि॰ धीनभावनाधीनत्यागेनाहस्वानुसंहितमिति २२ सज्जननात्मकोनिर्बंधः ईश्वलनमपिदुःखदः २३ शब्दसंग्रहः सुव
२३ र्णतत्कारिणानत्वर्थप्रदर्शकेनेत्यर्थः धामइत्यस्मदादयोऽक्षतिवा अनुचरसाहित्याद्बहुवचनं २४ सर्वस्वर्गभोग
चिन्नकल्पितशरीरेणभुक्त्वा अथयास्वाकाशादिक्रमेणभूमावतीर्णः इंदुरश्मिसंपर्कादोषधीः प्रविश्यान्नादिना

स्वानुसंहितमंतर्यन्मनोवासनयास्वया कोनामभुंजते सोक्तितत्कर्त्र्यस्यप्राकृता २२ येस्वर्गनरकाभोगाया
जन्ममरणेश्वराः स्वमनोमननेनेदमनिर्बंधोपिदुःखदः २३ बहुनात्रकिमुक्तेन शब्दसंग्रहकारिणा उन्निरूम
गवन्यामोयन्नेतनयास्थितः २४ सर्वचिन्नशरीरेणभुक्त्वाभुक्तःक्रमादिव अथेंदुरश्मिसंघट्टात्संगता
पसःस्थितः २५ तत्प्राणपवनक्षिप्तान्मुक्तःइक्षुवत्फलं अवश्यंयतयाभूत्वावीर्यतेनांतरास्थितः २६ ॥
23 मुक्त्वाभगवान्कालोहसन्निवर्तनइति हस्ताइत्येनजग्राहभृगुर्मिदुविवांभुमात् २७ अहोनुचित्रानियते
र्येवस्थितिवदन्शनैः भगवान्भृगुस्तत्रस्थावदुपारद्दंर्यधारावः २८ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥

नक्रमेणजन्मपरंपराः प्राप्यसंप्रतिसमंगायांतापसोभूत्वास्थितइत्यर्थः इंदुरश्मिसंघट्टादितियदुक्तंतद्व्यासादयति
तत्प्राणेति तस्यभृगुस्यप्राणपवनक्षिप्ताच्चलनशक्तेर्मुक्तः संमूर्छितः सन् अवश्यायतयानीहारभावेनइक्षुसंपर्को
नइक्षुत्वासस्यद्वारातत्फलंब्रीह्यादिभूत्वापुरुषंप्रविश्यवीर्यरेतोभूत्वाअंतरास्त्रीगर्भेस्थितइत्यर्थः २६ हस्तादि
तिल्यक्तोपेपंचमीहस्तंप्रसार्येत्यर्थः इत्तांतपदेतल्लद्दितलक्षणयाहस्तशब्देनकरशब्दवाच्यकिरणपरिग्रहः २७ इति

मोः स्थितिप्रकरण २४

राम

२३

उपवर्ण्य मनः शक्तीरस्यात्र मन्युकालयोः मज्जस्य संनिधौ गंतु मुत्थानं प्रति पाद्येते उक्तासु जीवन्मुक्तादिषु जीवन्मुक्तानामेव कृतार्थ
तानान्येषामित्याह एतासामित्यादि नासागरात् आविर्भूतानामिति शेषः एतासां मध्ये यज्जित मनोमोहास्ते भवंतीति भव्याः
कृतार्था इति परेणान्वयः भव्यगेयप्रवचनीयेत्यादिना कर्तरि यत् यद्यपि चितयो पादानभूत हरकार्यं न तु परिगणनायामनु
ष्यादिष्वपि संभवात् २२ साधनचतुष्टयसंपन्ना अन्ना एव शास्त्रविचारेऽधिकारिणो न तत्त्वज्ञा इत्याशयेनाह किं तेषा

कानडवाच ॥ एतासां भूतजातीनामूर्मीणामिव सागरात् विविधानां विचित्राणां सतानामिव माधवे १ भव्याजि
तमनोमोहा इह लोकपरंपराः जीवन्मुक्ता भ्रमंतीह यक्षगंधर्वकिंनराः २ अन्ये तु काष्ठकुड्याश्मसंमूढाः स्थावरजं
गमाः अपरे क्षीणमोहास्तेन किं तेषां प्रविचार्यते ३ लोके प्रबुध्यमानानां भूतानामात्मसिद्धये विहरंतीह शास्त्राणि
कल्पितान्युचितात्मभिः ४ संप्रबुद्धाशयाः प्रत्युक्तानां परित्यज्य तथा शास्त्रविचारेषु निर्मलाक्षीः प्रवर्तते ५ वि
लीयते मनोमोहः सच्छास्त्रप्रविचारणात् नभो विहरणाद्भानोः शार्वरं तिमिरं यथा ६ अलीयमाने हि मनोमो
हायेव न सिद्धये नीहार इव सच्छाया वेताल इव बालाति ७ सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनं शरीरं मनए
वेहनतु मांसमयं मुने ८ योऽयं मांसास्थिसंघातो दृश्यते पांचभौतिकः मनोविकल्पनं विद्धि न देहः परमार्थतः ९
मनः शरीरमेतत् वपुर्न्यायं कृतवान्मुने तद्वत्प्राज्ञवानाज्ञ येनात्रापराधिना १० स्वयावासनया लोको यद्यत्कर्म

मिति ३ किमर्थं तर्हि तेषां देहधारणमिति चेत् शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमेवे [illegible] त्याशयेनाह लोक इति ज्ञानमुत्प
द्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः इति स्मृतेः शास्त्रमपि शुद्धचित्तस्यैव सफलं नान्येष्वित्याशयेनाह संप्रबुद्धेति ५ शर्वर्यां
भवं शार्वरं ६ नीहार इव सन्मात्ररूपे वेताल इवेति विक्षेपदृष्टांतौ बलान्निहंत्यति ७ हेत्वंतं तदात्मतापन्न जीवानां ८ ९

पा॰टी॰ स्थि॰ २७ किन्नरान् इत्यंतानिविति पूर्वेणसंबंधः भ्रमरवर्जूरान् खर्जूरोत्रमल्लातिभेदान् शाखापर्यंते सरलतां ऋजुतांगतान् परस्प
खर्जूफलैरापाताः स्त्रानानितस्मल्लाणाभिः क्रौंचोभिरावर्जिता सफलीकृताप्रधः प्ररूढकीचकवेणवोयेस्तान्मर्कटान्
८ धातुर्गैरिकमिवपाटलानिर्दुर्वकाणिविकृतमुखानियेषांतानूनटनैरुत्कटान्शोऽशन ९ सिद्धान्देवयोनिविशे
षान् अमरनारीभिरप्सरोभिः रतिकालक्षापनायमंदारकुसुमैराहतान् अतएवधातुपाटलैर्निर्झरैरच्छिरैः पयोद
पटैःसंवृतान् १० तटान्प्रयातदेशान् अजनसंसर्गान्जनसंचारहीनान्बोधप्रजितदृष्टांतान्यापतनयोग्यतोविवरे

किन्नरान्भ्रमरवर्जूरान्शाखासरलतान्गतान् परस्परफलाघात वेगवर्जितकीचकान् ८ धातुपाटलदुर्व
क्त्रान्मर्कटान्नटोत्कटान् लताविलानसंछन्नसानूपवरमंदिरान् ९ सिद्धानमरनारीभिर्मंदारकुसुमाहता
न् धातुपाटलनिर्धारपयोदपटसंवृतान् १० तटानजनसंसर्गान्बोधान्सर्वज्ञतानिवसरितः कुंदमंदारपिन
द्धलहरीघटाः सागरोत्कंठयेवात्तमधुमासप्रसाधनाः ११ पुष्पमारपिनद्धागान्वृक्षान्पवनकंपितान् दी
व्रानिवमधुप्राग्रोघूर्णान्मधुकरेक्षणान् १२ शैलराजश्रियंस्फीतांपश्यतोलावितस्ततः प्राप्नुवतोवसुमतीउ
रपन्ननमंडिता १३ तत्रारवापनुमत्तपुष्पलोलतरंगिणी सभंगासरितसाधुसर्वपुष्पमयीमिव १४ दृ
ष्ट्वाथतदेतस्मिन्कस्मिन्जनयभगुः देहांतरपराहृत्तभावमन्यमुपागत १५ शांतेंद्रियसमाधिस्थमचल
मनोमलं सुचिरादिवविश्रांतमचिरश्रमशांतये १६ चिंतयन्नमिवानंतान्निरभुक्तांचिरोसिताः संसारसा

या सागरेकांतेउत्कंठयासोत्कंठतयाहेतुनेवआग्रहीतानिमधुमासस्यचैत्रस्यलसंवंधीनिप्रसाधनानिपुष्पपल्लवाद्यलं
कारायाभिस्ताः उत्कंठतावानमधुमासप्रसाधना इतिपाठेतुसागरस्योत्कंठतायैउपभोगमदाय आत्वांतेरूपयुक्तेमधु
मासैः प्रसाधनंयासांताः ११ १२ १३ पुष्पलोलतरंगामितिवहुव्रीहिरेवमत्वर्थलाभेअलिशयानित्ययोगयोतनार्थ
मितिप्रत्ययः नदेवस्पर्शीकन्नेमाहसर्वपुष्पमयीमिवेति १४ अन्यभावंअसुकृतां १५ सुचिरंश्रमः अनादिसंसारश्रम

24

राम

२८

हसितविकले त्यर्थे निपातः ॥ तेजोनिसंबोधनेसनमालजालेमंदरेसमं युगपत्समुत्थितौ तेजोनिधी तौ भृगुकालौ सजल
दे ऽम्बरतले तुल्योदयौ सकलः पूर्णः इंदुर्यस्य सर्वपक्षतां विवभातः प्रकाशेइत्यर्थः ॥२९॥ २॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रका
शे स्थितिप्रकरणे त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥ गत्वा तांपौसभामिस्थ सक्रस्यात्र प्राबोधनं स्मरणं पूर्ववृत्तस्यागमनेच्छा च कीर्त
ते अवनौ अवतीर्यैति शेषः २ नभश्चरान्देवान्पक्षिणश्च २ हरिणीनामिव मुग्धमुग्धैः आदिग्धेहितैः कटाक्षैः

तेजोनिधीह सममंगसमुत्थितौ तौ भातस्तदांबरतले समालजाले तुल्योदयाविव नभस्यमले विहर्तुमभ्यु
त्थितौ सजलदौ सकलेंदुसूर्यौ ॥१९॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तवत्यथ मुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय वि
धये स्तमिनो जगाम स्नातुं सभा कृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षयाय रविकरैश्च सहाजगाम ॥२०॥ दिवसः
मृगुसमाश्वासनं सर्गः ॥१३॥ वशिष्ठ उवाच ॥ पृथ्वकालभृगू देवौ मंदराचलकंदरात् गंतुं प्रवृत्तावचनौ
समागमसरित्तटं १ तौ पालात् वराहतौ दृष्टवंतौ महाद्युती नवहेमलताजालकुंजसुमनभस्वरात् २ वल्ली
वलयदोलाभिः क्रीडंतीगगनांगनाः हरिणीमुग्धमुग्धैर्दिग्धहितस्मारितोत्पलान् ३ सिद्धानध्यासितान्तुंग
शिलाशकलविश्रमात् घनाकारानिवोत्साहान्हेलाहृष्टजगत्त्रयान् ४ कृतांजलिपतत्पुष्पधारासारनिमज्ज
नात् तालीतालकृतांकूलहस्तान्हंसिघटापतीन् ५ मदावलेपनिष्कूलान्मदान्मूर्तानिवस्थितान् पुष्पकेश
रसंगपवनास्फालधीत ६ चंचलाश्चमरांश्चारून् भूभ्रमंडलचामरान् कृतांजलिपतत्पुष्पधारासारनि

स्मारितान्युत्पलानि यैः सदृशदर्शनस्य स्मरणहेतुत्वात्सादृश्यं गमते ३ अध्यासितान्याश्रितान्युत्तुंगशिलाशकलान्येव
विश्रमआसनानि यैः घनाकारान्स्थूलाकृतीन्शरीरान् उत्साहानिव स्थितान् हेलया लीलया हृष्टं जगत्त्रयं यैः ४ तालवृक्षा इव
तालाः स्थूलदीर्घाः कराः शुंडादंडा येषां तान् हस्तिघटापतीन् जंगमपृथ्वीपान् तौ दृष्टवंतौ इति सर्वत्र संबध्यते ६ चमरा

रानिवस्थितान् ७

वा.टी. वायुवेगः ३२ ३३ ३४ ३५ ध्यानेनउन्मीलितं उद्घाटितं दिव्यलोचनं यस्य सः विस्मयात् आश्चर्यदर्शनात् ३६ नियतिक
स्थि. मेफलप्रदस्थाहेतुर्मायाशक्तिः ३७ दृशाफलानिमरणमूर्च्छादिदुःखाफलानिदुःखमोहादीनिकल्पांतः प्रलयसं
२५ नकलितान्संपन्नाद्दृष्टवानस्माहंदृष्टव ३८ कठिनः संरंभः क्रोधउद्योगश्चयेषुतेविभवोराज्ञानः दुःखार्जनभ्रमा

नतयासुखपर्यंतनिर्मलामततृष्णयः पश्यामहर्षयंन्मेतामहंतामिवतृष्णयः ३२ चरणाभ्यामिमंदेशंभवं।
लौभूरितेजसो कोपविस्मितवेताल‌ः शशांकांकोविलांबरं ३३ इत्युक्त्वातंप्रावाचभग्नजन्मांतरात्मजं स्मरा
म्यानंप्रबुद्धोसिनाज्ञासीतिरघूद्वह ३४ प्रबोधितोसोभगुणाजन्मांतरदर्शनिजं मुहूर्तमात्रंसस्मारध्यानो
न्मीलितलोचनः ३५ पश्यामिविस्मयास्मेरमुखोमुदितमानसः वितर्कमंथरांवाचमुवाचवदतांवरः ३६।
अपत्यविहितारंभानियतिः परमात्मनः पदूसासिद्धमाभोगिजगच्चक्रेप्रवर्त्तते ३७ ममातीतान्यतीतानिज।
न्मान्यविहितान्यपि दृशाफलान्यनंतानिकल्पांतकलितानिव ३८ दृष्टाः कठिनसंरंभाविभवोप्यर्जनभ्रमाः
विहतवीतशोकास्तुचिरंमेरुस्थलेषुच ३९ पीतमामोदिमंदारकेशरारुणितपयः मयाकिन्नरसंकुलारेत
दीक्षमरभूभृतः ४० भ्रांतमेरुकुंजेषुफुल्लहेमललालिषु मेरोकल्पतरुच्छायापुष्पसुंदरसानुषु ४१ ननद
तिनयदुर्कनेदतिनयत्क्रांत नेरक्तिनयद्दृष्टपिकानिस्मातुवृन्निषु ४२ नानाज्ञानभ्रमधुनाहंहृह्यमम
न्नत विश्रांतोस्थचिरश्रांतोगतामसंकलाभ्रमः ४३ उतिक्कलातगच्छामः पश्यामोमेरोस्थितो नांतनुतांव
दाम्यक्षांशुष्कावनलतामिव ४४ नसमीहितमत्तीहनासमीहितमात्मिम नियतेरचनाहृंकेवेविहराम्य

अपि ३९ पयोवारि ४० ४१ ननदमीतिसर्वकृतंभुक्तंदृष्टंचेत्यर्थः दृष्टानिदृसातुअनुकूलप्रतिकूलासुवृत्तिषुदशासु
एकविज्ञानेनापिसर्वविज्ञानंदर्शयति ज्ञातमिति ४२ ४३ चिरश्रांतोहंसंप्रतिविश्रांतः ४४ किंनैतयानवासमीहि

ले१

राम

२५

भ्रांतिर्भ्रमितचक्रवदिति दृष्टांतो रामोपरमक्रमेण चित्तं स्वयमेव विश्राम्यतीति निर्वाणनाम १८ यत्क्षुद्रदृष्टांताभिप्रायमेव
स्पष्टमाह उपशांतेति इति १९ इंद्रद्युम्नेति शीतोष्णसुखदुःखादिः २० वृत्तांतानि प्रवृत्तयः अन्तः नास्तिफलानि महार
दं अपरिछिन्नात्मसुखं २१ २२ २३ २४ शिखंडभक्तमयूरः २५ अंते अनिकेसमाद्द्योसनुखोदितो ननु समाधि

नूनं निश्चलतां यातमतिर्भ्रमतचक्रवत् अनंतजगदारंभविवर्जितिशयादिव २८ एकांतस्थितं कांतं कां
तैकांकिनमाश्रितं उपशांतहसंभ्रमचित्तसंभ्रमसंगमं २९ निर्विकल्पसमाधिस्थं विरतेंद्रियवृत्तिकः हसं
तेमखिलां लोकगतिं शीतलयाधिया ३० विगताखिलवृत्तांतं विगताशेषकौतुकं निरस्तकल्पनाजालं
मालंबितमहापदं ३१ अनंतविश्रांतितन्त्रे पदे विश्रांतमात्मनि प्रांतविवसगद्गदं तस्मिन्मणिमिवास्थितं ३२
हेयोपादेयसंकल्पविकल्पाभ्यासमुज्झितां संप्रबुद्धमतिं धीरं ददर्श तनयं भृगुः ३३ नमालोक्य भृगोः पुत्रं
कालो भृगुमुवाच ह वाक्यमक्लिष्टध्वनिनि भंतवपुत्र त्वसाविति ३४ विबुध्यतामिति गिरा समाधेर्विरराम
सः भार्गवो भार्गवोऽथ रोषेण शनैरिवशिखंडभृत् ३५ उन्मील्य नेत्रे सोपश्यत् तं कालं भृगुं प्रभु समीपद्वयाविव
वाचालोपदे शशिदिवाकरौ ३६ कदलीतिकापीठादृष्टा स्थायनमहेतौ समौ समागतौ कालो विश्रौ
हरिहराविव ३७ मिथः कृतसमाचाराः शिलायां समुपाविशत् मेरुपक्षेजगत्भूत्यावसलिलमुहरा इव ३८
अथ प्रशांतजयो राम ससमुन्मग्नेतेद्विजः तावुवाच वचः शांतमसृतस्वरसुंदरं ३९ भवतोः दर्शनेनाहमय
निर्वृत्तिमागतः सम्मागतं यो लौकिकी शीतलो भास्करोदितेव ४० मानसमस्त्रं मृगात पसानज्ञाननाशिविधश्च का।

तो ३६ विश्रांति प्रवेशो ३७ मिथः भूयोऽन्यं कृताः समाचारा लतकालोचित्तेणोक्ता अभिनंदनाद्यचारायैः ३८ शांत।
जयः समापितसमाधिः जयमानसे चेतिथालयदर्शनात ह्द्द मर्द पादकुसमादृष्यकमवलीय स्तालकर वलीतिकापी
ठादिस्यतः प्रायेयाज्ञा ३९ निर्वृतिं सुखं ४० ज्ञानेनउपासनेन विद्यया... अथविद्यया इति शचाह्नि रिय प्रशंसार्थो ४२

ना॰टी॰ चंदनानां हरिचंदनानां उद्यानखंडेषु विलसितं क्रीडाभिः शोभितं नंदनेति पाठे स्पष्टं ८ उत्तुंगाः स्तनंगभंगाः कामतरंगाय
स्थि॰ स्तां तथा विधया चेतो नृत्या रहितया मत्कृपया पुष्पितं भावितं ९ इदानीं इदमेव सर्वा आनुक्रमं चीतितेषु तेष्वित्यादिना
२६ तेषु तेषु विचित्रेषु अवकाशेषु देवोद्यानादि प्रदेशेषु तासु तासु विचित्रासु बाल्ययौवनादिदशासु तथा आगनुत्र
तप्रकारास्तिन्तस्ते दर्पालंकारगीतहास्यादि तिविलासादि भावना सर्वं धायस्य सत्तया विधौ नृत्वा संप्रतिकथ्यस्व।

चंदनोद्यानखंडेषु मम तत्त्वापयातया चिरं विलसितं सेयं सुस्पष्टं कंकालतां गता ८ सुरांगनासंसर्गादुत्तुं
गानंगतरंगया चेतो नृत्यारहितया तत्त्वायुग्मसमस्पृष्टं कृते ९ तेषु तेषु विलासेषु तासु तासु दशासु च तथा तद्भा
वना बंधः स्त्रक्षं स्वस्थासि देहक १० हा तनो शवना मासिता यसं शोषमागता कंकालतां प्रयाता सिमो
भीषयसि दुर्भगे ११ देहनालं विलासेषु येनैव मुदितो भवं कंकालतामुपगता तत्स्मारदेवि भेम्यहं १२ ता
26 राजालसमाकारो यत्र हारो भवत्पुरा समारासिनिलीयंते तत्र पश्य पिपीलिकाः १३ द्रवत्कांचनकांतेन लो
भनीला वरांगना येन मत्पुष्यातेन पश्य कंकालतो धृतं १४ पश्य मे वनितास्पन्नतापसं स्पृष्टकूजिना मत्कौ
लकुबंत्र्क्रणविवर्जास्थितेन मेकाः १५ पश्यामि संस्पृष्टतया शवोदरदरी मम प्रकाशार्कांशुजालेन विवेकेन
बशोभते १६ तन्वनुः परिस्पृष्टं यं स्थितानाना चलोपले वैराग्यं नयती चात्मनुच्छत्वेनातरं सता १७ ॥०॥

स्थासि कुतनत्नानुशोचसी त्यर्थः १० कंकालतां अस्थिमात्रावशेषतां ११ १२ हारो मुक्तावली १३ द्रवत्कांचनं द्रुतम
वर्णमिव कांतेन भासुरेण लोभकामभोगस्पृहाउत्पत्ते धार्यते पश्यति पुनः पितरं प्रमुञ्चि १४ कुबेरत्रणविकृतत्वम्
त्वेन १५ अंतः प्रविष्टत्वात प्रकाशेन प्रकाशमानेनार्कांशुजालेन शोभते पश्यामीत्यस्य पश्य मे धावती त्येवं
वाक्यार्थः कर्म १६ आत्मनः स्वस्यानुच्छत्वेन फल्गुत्वेन कुत्सितरूपाप्रदर्शनेनेति यावत् तनुपत्युपदिशतीव १७ ॥०॥ राम

ननु नियते चरनाहं इहं विहरस्तव तत्राभिनिवेशात्पुनः पूर्ववद् स्मरोमनोरथानुगमनादि संसारापत्तिरित्याशंक्याह एवं तरलत्व
ज्ञानबाधितानुवृत्तिममप्यत्तान्न पूर्ववदभिनिवेशप्रसक्तिरित्याह यदीति यद्यस्मात्कारणादहं एकभावबुध्या एवं तत्त्वा
त्माभावः परमार्थसत्यो नान्योऽस्तीति निश्चयेन यत्र चरितं श्रीतिसभगश्रुत्यंतस्य भावम् आर्यैरन्यैश्च जीवन्मुक्तैः सेवि
तं तदेव स्थिरं यथा स्यात्तथा अनुयाम्यनुसरामि न पूर्ववन्मूढ इत्यन्न तस्मात्त्वं मम च अभिमता पूर्वदेहजीवनादिरूपाम
तिरलसम्यगस्तु नाम न काचिद्भयादिति तथा प्रकृतं प्रारब्धशेषभोजकं व्यवहारमाचरामि न मूढवदभिनिवेशामीम

यदीतिस्तु भगभार्जसेवितं तत्तत् स्थिरमनुयामि परैकभावबुध्या तदलमभिमतामत्रिममास्तु प्रकृतमिमं व्यवहा
रमाचरामि ॥ ४६ ॥ भार्गवजन्मान्तरस्मरणं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ विचारयन्नतत्त्वज्ञ इति
तेजगालीगतीः समंगायास्तटात्तस्मात्प्रचेलतुश्चलासवः १ क्रमादाकाशमाक्रम्य निर्गत्यांबुदकोटरैः सं
प्रापुः सिद्धमार्गान्तगान्तमंदरकंदरं २ अधित्यकायां तस्यां तु पर्णविनिर्मितं ददर्श भार्गवः शुक्रः पूर्वज
न्मोद्भवां तनुं ३ उद्यानेषु च हेलानन्दतनुत्वीनतनुं नियंहिता सा तत्र या सुरवसंभोगैः पुरा समभिलालिता ४ इयं सा
मत्तनुर्यस्याः कर्पूरागरुचंदनैः अंगमंगीकृतं महाधात्रीचिरमलेपयत ५ इयं सा मत्तनुर्यस्या मंदारकुसुमो
त्करैः रचिताशीतला शय्या मेरुपवनभूमिषु ६ इयं सा मत्तनुर्मत्तदेवस्मागमलालिता सरीसृपमुखे तुल्ला

थैः ॥ ४६ ॥ इति श्रीवा॰ तात्प॰ स्थिते॰ चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥ अथ तां तनुमालोक्य शुक्रस्य परिदेवनं तन्निमित्तविशेषोऽस्य
स्वभावश्चोपदिश्यते इति प्राग्वत् उक्तप्रकाराः जगतीः सांसारिकीगतीर्विचारयतः समंगातटाद्गत्वा आश्रमं प्रति चेलतुः प्र
चलिताः चंचलाः सवः इत्यनेन प्राणक्रियेव तयोश्चलनोपचारो न तु तात्मनि क्रियास्तीति द्योतनाय अंबुदकोटरैर्मेघ
छिद्रैः २ अधित्यकायां ऊर्ध्वभागभूमौ ३ इदं च तस्माल्लप्रकारं वाक्यं ४ तत्वीक्ष्य शान्तुसुखसंभोगैरितियदुक्तं तन्मे प्रपञ्चय

वा.टी.
स्थि.
२७

सर्वस्त्राशाज्वराः येत्वराल्लिन्निदानभूतो यो मोहस्तल्लक्षणा मिहिका तस्याः शरदागमभूतं सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमं प्रविचिन्त्यं तं मनोनाशं विना ॥ २४ ॥ नुष्ठसंभोगाः हैरण्य गर्भादिपर्यन्ता विषयसुखभोगास्तेषां सीमां तत्परमावधिभूमानंदस्वरूपं परिच्छिन्नसुखसाम्यात्कारोत्तमां महाधियः रागादि धीकार्योपशमाच्छांतधियः ॥ २५ ॥ स्वदेहं जीवन्मुक्तदेहसाम्यं सभाग्या मिनं दतिसर्वेति हि ह्रिया लज्जया वेदेन ॥ २६ ॥ तान् यथ प्रश्नाशयः स्पष्टः ॥ २७ ॥ ननु तेषु शरीरेषु तस्मिन्कार्ये किं कस्मादित्तो महान्मुक्तः अतिशयः स्नेहस्तेनि षोषः ॥ २८ ॥ शुक्रस्य सा प्रतिग्रहपदाधिकारोपभोगप्रयोजकप्राक्कल्पानुष्ठितसत्कर्मणा मुक्तौ निकाले एतत्कल्पभाविभृग्वा

सर्वाशाज्वरसंमोहमिहिकाशरदागमं । प्रविचिन्त्यं विना नान्यच्छ्रेयः पश्यामि जन्तुषु ॥ २४ ॥ नराः खसुखसंभोगसीमां तामनुपागताः । महाधियः शांतधियो ये यातिविमनस्कताम् ॥ २५ ॥ सर्वदुःखदशामुक्तास्ते स्थिता विगतज्वराः । हि
ह्रियापश्याम्यमननां वेनेतनुसिमामहं ॥ २६ ॥ श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ भार्गवेण तदा किल । सुबहून्युप
27 भुक्तानि शरीराणि पुनः पुनः ॥ २७ ॥ भृगुणोत्पादिते काये तन्न स्मिन्नस्य किं पुनः । महानतिशयो ज्ञातः परित्यज्य
मेववा ॥ २८ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ शुक्रस्य कलना राम यासौ जीवदशां गता । कर्मात्मिका सत्तु मनस्तत्तोभार्गिवदेहि ॥ २९ ॥ ५४

युश्शरीराकारेण परिणतानां नानादृश्याकारवासनानां नैव प्रलये चिरमवस्थाना दाकाशादिक्रमेणैतत्कल्पे भृगुशरीराभ्यां तो
अन्नद्वारा प्रालेयानि प्रवाहिनं तधन्ये प्रविश्य रेतो परिणामद्वारा चिराभ्यासदृढीकृतप्राक्तनकामकर्मवासनानु
सारेणैव शुक्रदेहरं भावेन कतिपयकर्मभोगेषु भोक्तव्यमारब्धकर्मणां बहूनामवशिष्टत्वात् शुक्रस्तस्मिन्देहेहाति
प्रायेनदेहालरेषु तद्भोग्यकर्मणा मनो विशेषाद्दिनापायनेनान्तरं वसिष्ठस्त्वाह शुक्रस्येत्यादिनो कलना प्राक्तनात्कु
तिकालिकी भाविदेहाकारकलना भार्गव देह परणी भृगुसुत्पाद्य देहाकाराया प्राक्कल्पस्त्रासीदिति शेषः ॥ २९ ॥ रामसीता

राम
२७

गंधातांनारंभोभातःश्रमिलाद्यद्विमुक्तंनामनत्वानंतनुःएतावत्कालंमतपरोक्षंएतत्इदानींमनुभूयतंचनिर्विकल्पःसमा
धिर्यस्यास्तयाश्रुमनंतनुःपतेत २८ मुखंस्वस्थंदेवेतोपपातेभ्योभंगोनेविघ्नः २९ आनंदस्यकलांचमत्कृतिंजागते
नेत्रैलोक्यसंबंधिनाबीत्यन्वयः २० २१ संरंभतमकामादिप्रायलेनसंलुब्धः नकेवलंविवेकसद्वासनादिनापावापहत्वा
दात्मेवस्वयमेवाविघातपतितन्यथाचलतीतिकिंतुआमूलायथानिकृंततितिउन्मूलितेनोभवतीतथाचलतिविवेकायनधिकृ
तस्यावरादियोविद्वेषवतीवंज्ञातयतीत्यर्थः २२ अद्वैतस्मिन्मंदरेदेहेचित्तलत्वेणनानवेनविमुक्तःसन्स्वयंगा

पादद्र्व्यपरमस्पर्शगंधलोभाद्विमुक्तया निर्विकल्पसमाधेवतंदेतत्कुचलतेगिरो २८ मुक्तावित्तपिशाचे
लनूनंसुखमिवस्थिता तनुर्देवतभंगेभ्योनविभेतिमनागपि २९ सेयंतंचिंनवेतालेयामानंदकलांतनुः
पातितामयिरद्वेषनजागतेननगच्छति २० पश्यविभ्रांतसंदेहविगताशेषकौतुकं निरस्तकलनाजालमुखंवेश
तेकथंवने २१ चित्तमर्कटसंरंभसंलुब्धःकायपादपः तथावेगेनचलतियथामूलान्निकृंतति २२ चित्तान
र्थविमुक्तेस्मिन्द्वेगजाभ्रहरिविग्रहं नाद्यपश्यतिमेदेहःपरानंदइवस्थितः २३ श्रीरामचंद्रायनमः ॥०॥०॥

नानांगुल्मैर्गवैर्विविधैः सिंहैर्व्याघ्रविग्रहैवैरंधुयुत्तथाऽपनिगर्भेनाभिगमनादिलक्षणेननपश्यतिआकौतुकदर्शनंपरानं
देस्थितइवयथाप्राग्भाविःकौतुकदर्शनेनननंदतितथाद्यनेत्यर्थः अथवाअस्मिन्स्फाटिकशिलाप्रतिविनंगजाभ्रहरी
णांविग्रहंयुद्धंपूर्वंविलोक्यनपश्यतीत्यर्थः नाद्यपश्यतीतिपाठेतुयथापरानंदपरमात्मनिस्थितोजीवन्मुक्तःप्रथमं
गजमिवस्थूलंसूक्ष्मंहरिमिवकारणंचविग्रहाःशरीराणित्रयंसिलत्याविधंआत्मानंदस्पनाद्यपश्यतितथाममदे
होपिचित्तानर्थविमुक्तत्वादेवप्रथ्यक्ष्यतेनसदात्मनाअस्मिन्सोकंचिदप्याक्रियतेचिद्रुपःसिंहमर्कटादयःसनित

नांविग्रहमात्मानंदस्पनांयपश्यंतीत्यर्थः २३

गी॰टी॰ स्थि॰ २८ दुःखयन्निषु दुःखनिमित्तेषु दुःखिता दुःखिता इव दृश्यो व्यवहारविषये एवाप्रबुद्धवद् इति नैव स्वात्मतत्त्वेन तु सुस्थिराः ना
मेव बुद्ध इत्यर्थः ३९ एकस्मिन्नेवेति स्थिरास्थिरत्वे हि विरोधे वारणाय दृष्टान्तमाह सूर्यस्येति यथा सूर्यस्य जल
स्थानि प्रतिबिम्बवपूंषि वस्तुभूतानि सचलानि न तु नभस्थो स्थिरं बिंबवपुस्तद्वदित्यर्थः पुनः शंका ४० यथा प्रतिबिं
बेषु व्यवस्थितो भास्करः स्वस्थ एवास्वस्थो भिन्नस्थल इव भवति तद्वद् बुध एव व्यवहारस्थो अप्रबुद्धधीर्भवतीत्यर्थः त
त्त्वबुद्धेर्देवविहिताविहितनिषिद्धकर्मभिस्त्वस्यैव बंधोऽपि स्यादित्याशंक्यात्र बुद्धौ क्रियासक्तपूर्वककर्मणामेव बंधकतान्नान्ये

सुखेषु सुखितानित्यं दुःखिता दुःखवत्स्विव महात्मानो हि दृश्यंते दृष्य एवाप्रबुद्धवत् ३९ सूर्यस्य प्रतिबिं
बानि तु भान्ति नवपुः स्थिरं चलाचलतया तद्वल्लोके ज्ञानिशुभेति ह ४० अवस्थितः स्वस्थः प्रतिबिम्बेषु
भास्करः सत्यक्तलोककर्मापि बुद्ध एवाप्रबुद्धधीः ४१ मुक्तबुद्धिः क्रियामुक्तो बद्धकर्मक्रियापि हि बद्धबुद्धिः क्रि
यावद्धो मुक्तकर्मक्रियापि हि ४२ सुखदुःखदृशो लोके बंधमोक्षदशा तथा हेतुबुद्धिः क्रियापेक्षते ज्ञानी
व प्रकाशते ४३ यो हि लौकाचित्सदाचारस्त्वतराचारवर्जितः समो द्युतीवर्तिसत्त्वसशांत सकलैषणः ४४
28 सर्वैषणाविमुक्तेन स्वात्मनात्मनि निःस्पृह कुरु कर्माणि कार्याणि न्यूनदेहस्य संस्थितिः ४५ राम॰ ॥

णामित्याशयेनाह मुक्तेति इदमेव भगवतोक्तं कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मि॰
थ्याचारः स उच्यत इत्यादिना ४२ सुखदुःखदृशः सुखदुःखभागस्य ४३ ननु तर्हि मया कथं स्थेयं तत्राह यो हि रि॰
ति आचारवर्जितः कूटस्थात्मदृष्टो निष्क्रिय स्वत एवास्मै विषमस्थस्य ४४ एषणा कर्मफलासक्तस्तद्विमुक्ते॰
न आत्मनि ब्रह्मणि निःस्पृहेनाप्रतिहतेनात्मना मनसा कर्माणि कुरु न्यूनमिति हेतौ यतो देहस्य कार्माणि कर्मणि राम
संस्थितिः स्वभाव इत्यर्थः नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत इति भगवतोक्तं ४५ ॥०॥०॥०॥०॥ २८

साहिसैवेदानीं ओशान शीतनुः संपन्नेति परेणाऽन्वयः केन क्रमेणेत्यत आह इदं प्रथमत्वेनेन्याधिना परान्यदालप्रलयका
लपरिशिष्टात्मायाशबले श्वरादिदं प्रथमत्वेन एतत्कल्पीय प्रथमशरीरभावेन सम्भूपेत्यस्मिन्को छन्नबीजान्तरंकुर
याज्जिवदीयदा विर्भूयन्क्रमादाकाशादपदं तन्नद्भूतसाम्यप्रणवातेन वृष्टिद्वारा अन्नादिभावेन प्रवर्तिता अन्तर्भावि
तासती ३० आयाज्ञियाविशेषात्मना अन्तर्यामिना अपान प्रवाहेण ३१ विहिता विधिवदनुष्ठिताः ब्राह्मणः ब्राह्मण
जन्मोचिताः गर्भाधानपुंसवनजातकर्मान्नप्राशनचौलोपनयनाद्यः संस्कारा यस्यान्नमसंस्कृतनया अहर्षि

३१ = २

[illegible] साहीदं प्रथमत्वेन समुत्पेत्य परात्पदात् भलाकाशपदं प्राप्य वातमावलिता सती ३० प्राणापानप्रवाहेण प्र [illegible]
विश्यपदहस्य भक्तोः क्रमेणवीर्यतामेत्य संपन्नोशानसीतनुः विहितब्राह्मसंस्कारात ब्रह्मापितुरध्युग्मा काले
नमहतामाप्ता अष्टक कालरूपतां ३२ इदं प्रथममायानायदसीन्नसणस्तनुः अतस्ता प्रतिमुक्तक्षणतदात
न्यरिदेवित ३३ वीतरागोऽपि निर्योपि समेगो विप्रलम्भवान् सम्प्रोचतनु भक्तः स्वभावाविषदेहजः ३४
तास्यातत्स्यचेदेहत्याविदसयंक्रम लोकव्यवहारोयं यन्मायाशक्तिमाश्रिवासय ३५ ययपरिज्ञातगतयो
येचात्ताः पशुधर्मणः लोकस्य व्यवहारेषु तेस्थिता लोकजालवत् ३६ व्यवहारयथैवाज्ञस्तथैवाखिल
पंडितः वासनामात्रभेदोवकारणंबंधमोक्षदः ३७ यावच्छरीरतावद्धि दुःखदुःखसुखंसुखं असंसक्तधि

कोसेनलुशक्यतनरलिभाव ३२ ब्राह्मणः सकाशादुत्करीत्याऽदं प्रथमंयस्यांतत्थायदायस्मात्संतोऽप्यत अतः अ
काले पंचम्या अपि छांदसोऽप्रत्ययः ३३ ज्ञानिनो विप्रारब्धमातिवर्तत इत्याशयेनाह वीतेति ३४ यावदेहयाव
ज्जीवनंसर्वदासर्वकाले क्रमो मर्यादानियमानकरोति विध्यभिचरन्तीत्यर्थः अत एवेतरव्यवहारे प्रपिलयोस्तुल्य
तैवेत्याहयेदति ३६ तोहिन्वोः साम्येऽप्येकस्य बधोऽपरस्य मोक्षदति विशेषः कुत इत्यत्राह वासनेति ३७ दुःखदुः

यो.टी.
स्थि.
२९

कन्यलाहिंसाव्यास्यांत दाहमहाकल्पांते महतः सहस्रयुगपरिमितस्य कल्पस्य ब्रह्मदिनस्यांते अपुनर्ग्रहणाय पुनः शरीरां
तराग्रहणाय उपभुक्तो स्नानपुष्पवत् ४ प्राक्तनदेहयथापूर्वकल्पार्जितकर्मारब्धया ५ कल्पांते संभवा पुनः मामस्तु
नयभिमतं स्मरेत्युक्तो त्रिलोक स्मिन् बहुवचनमनुस्वसाहित्यं विवक्षया वा सूमिमतां भीति दिशि गोचरत्वे सूनभिमत
मानवरेयनोपातपूर्णे स्मनानभिमतस्यैव प्रसिद्धेः यस्य तु चित्तस्य स्वेभिमतं मिदं नाभिमतमिति विकल्पो भवेत् ते

महाकल्पांतसंप्राप्ते भवतां भार्गवी तनुः अपुनर्ग्रहणायैव त्यक्त्वा स्नानपुष्पवत् ४ जीवन्मुक्तपदं
प्राप्य त्यक्त्वा प्राक्तनदेहयथा महासुरेंद्रपूज्यतां कुर्वति स्म महामते ५ कल्पांते संस्थितो यामेव यत्नमभिमतं
29
दिशं न किंचन दिवस्य च्छिन्नं यस्य नाभिमतं भवेत् ६ इत्युक्ता मुनिना तौ वंश्यतयोः सोपि नरधीयते तद्वाप्यादि
वरो दत्ताः समस्तभिः सुमान् ७ गतेनाशि नृपातवति कृतांतेन चितस्मता विचार्य भार्गवो भेद्यानियः
तेनियतां गतिं ८ कालकारणसंयुक्तां भाविपुष्पसुमोचया विवेश तातनुं बालामुलतामिव माधवः ९
29
सा बालमालाक्तनु भूमौ विवर्णा वदनांभोजिका पपात कंपितान्तर्णं छिन्नमूलाललता यथा १० तस्यां प्रविष्ट
जीवायां पुत्रतत्वा महामुनिः चकार याम्यायनं मंत्रैस्स कमंडलुवारिभिः ११ श्रीरामचंद्रायनमः ॥१०॥

नयत स्वनभिन्नं विहाय भिमतमुपसर्पवित्वं पर्यालोचमानं न किंचिद्दुःखमस्ति तस्य दभिमतां दिशि भिलस्यपरम
प्रेमास्पदमात्मभावावस्थानं यामस्तिस्वायस्वनाय विशेषणमुपात्तमिति दर्शयन्नाह न किंचिदिति ६ तयोर्मु राम
क्तयोः स्नेहाद्दुःखमनुचलतोः यद्दी चानादरे इति भावलक्षणषष्ठीसप्तमीवा ७ कृतांते काले भवतिन इतामवस्थाम् २९
चितमता मवश्यं भाविकर्मगतिं नियतेरीश्वरेच्छया नियतामविचार्यागतिविचार्य मर्थः ८ कारणैर्वसंतकालीह
मंतशिशिरकालस्थतेन कारणेन नानिमित्तेन संयुक्तां माधवो वसंतः ९ वासुदेवो भिधानां सम्यगांतापसतनुः १०
॥ नतस्यां अग्रकालयां पुत्रतत्वां प्रविष्टायस्यां तथा विधायां सत्यां ॥११॥

आध्यो मानसदुःखानि व्याधयः शारीरदुःखानि महांतश्चानर्थाः मरणजन्मभ्यां परिवर्तमानानि तान्येव गर्ताः श्वभ्रा
णि यस्मिंस्तथाविधे संसारवर्त्मनि मग्नतोऽधकूपमापत ५६ तदपतनेऽप्युपायमाह त्वमित्यादिना भो विभुः प्रभव
न् सुहृदादिधृतिकर्मसीत्यर्थः त्वयि संतीति शेषः ५७ मामयनु त्रैचोरएणनुभवन्सन् ५८ हे महात्मन्नु विगतेध एनस्
कलधएनानिवर्तकं पूर्णानंदं श्रवलं श्रविद्यादिमलं पदं समेत्य सम्यगनुभवेन प्राप्य मम गलनश्नानामहांधकारस्तदैव
तस्यास्विन्नस्य पादं वधं प्रभवसि समर्थः स्यात् हि श्रुतिसिद्धये श्रपरिमितदुःखेषु महेनेपूर्णात्म सतत परमार्थसत्यमस्मत्

आधिव्याधिमहावर्त्तकोर्त्तसंसारवर्त्मनि मग्नेतोऽधकूपेस्मिन्मापतानापदायिनि ५६ नत्वं भावेयुनेऽभा
वास्तव्यितामरस्त्वरण श्रुद्धबुद्धस्वभावत्वमातद्दौतःसुस्थिरो भव ५७ त्वं ब्रह्मसघनं लेभृद्धत्वं सर्वो भोचस पं २
र्वकृत् सर्वं शांतमनं विश्वं भावयतेन सुखी भव ५८ अपगतमममनामहांधकारः पदममलं विगतेध एनं समे
त्य प्रभवसि परिर्वेतसो महात्मंस्तदनिधियेमहते सतेनमस्ते ॥५९॥ मार्गवपरिदेवनप्रसंगेनोपदेशः सर्गः ॥
१५॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ अथ प्रोत्तिप्रवचस्तस्य तनपस्यतया भृशं उवाच भगवान्कालो वचो गंभीरनिस्वनः १
कालउवाच ॥ समं गतापसीमेतां तनुं संत्यज्य भार्गव प्रविशामो तनुं साधो नगरीमिव पार्थिवः २ कालपू
र्वं तया तत्वा तपः कृत्वा तया पुनः गुरुत्वमसुरं प्राणं कर्त्तव्यं भवतानघ ३ श्रीरामचंद्रायनमः ॥१०॥१०॥

तापतेनमः अस्मदादीनामपि सदा वंधो भविष्यसीत्याशयः ॥५९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पंचद
शः सर्गः ॥१५॥ कालवाक्याद्भृतकालेप्रवेशः स्वतनो पुनः भृगोः स्पष्टेन गुरुता जीवनमुक्ति श्रवर्ण्यते तथा प्राग्वा
र्णितप्रकारं भोगस्तनयस्य भृगोः स्यवचः परिदेवनवाक्यं श्राक्षिप्य अयुक्ततवर्णनेन निरस्य १ २ कालेश्रुधि
॥ कारिकभारधौ देधकालपर्व भयादृढसघमपा ३॥० ॥

वा॰टी॰ स्थि॰ ३०

देशकालानां शुभाशुभानां हेतवो ये ते तेषु समो हर्षविषादद्वेषमत्सररहितो यतः स्वदेहेऽसुस्थिरावित्यर्थः २४ अमुरत्वम्य हारिकारस्य प्युपलक्षणं यदं घ्रताय मा धिकारे २५ उत्क्रान्तं मक्रणं तस्मिन्विषये सहरति मन्त्र इति स्वेनस्वापन स्व तिपरं पुनः स्मरणे कृते भ्रान्तरानन्तरं पुत्रेन मनो राज्य विभ्रमेण २६ ॥ इति श्री॰ स्थिति॰ षोडशः सर्गः ॥१६॥ शुद्धानामिह चित्तानां सत्यसंकल्पतोच्यते वासनादृढत्वतुल्यत्वे मलनेन च परस्परं ननु भृगुकस्यापरः स्वर्गादिम नोराज्य चिर भोगेन साफल्यमिवान्यो धासायितस्य तथात्वं किं न स्यादिति रामः शंकते भगवन्निति यामनोरथे

स्वरत्नजानविहृयोजीवन्नुत्क्रान्तजगद्गुरु देशकालदशोद्येषु सुसमो नु स्थिरोऽनतः २४ अथायं गुरुणा तेन स शुक्रः कालेन लब्धवान् भृगुरप्यात्मनो योग्यं पदं निरुद्धश्रमम् २५ शुक्रोऽसौ प्रथमं मितिक्रमेणाना तत्स्वात्सत्यरसपदाद्गुरुरेको निम्निः स्वेनाशुरस्मिन् विपदो विभ्रमेण पश्चाद्देहेषु प्रविलुलितो दशान्तरे षु ॥२६॥ इति श्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे शुक्रस्य पुनर्जीवनं सर्गः ॥१६॥ श्रीराम उवाच ॥

भगवन्भृगुपुत्रस्य प्रतिभासानुभूतितः यथैवासफलाजाता तथान्यस्य न किं भवेत् ॥१॥ श्रीवसिष्ठ उ ॥वाच॥ इयं प्रथमसमुत्पन्ना सा नानवृत्तिसत्वरः यदात् शुद्धजातिर्भार्गवस्यनान्यजन्मकलंकिला २॥

कोऽपि प्रतिभासे यथा यथा स्वकीयानुभूतिं तस्य सफलं जाता तथान्येषामपि किं न भवेदित्यन्वयः २ प्रतिभानां फलोप भोगसंवादेन सफलत्वे योग्यचित्तं भृगुरुत्क्रान्तिकालोद्भुद्धपरिपक्वभाविभोगप्रदकर्मेद्धावितत्वं च तत्राद्यं भृगुः स्य दर्शयन् समाधत्ते इयं प्रथममित्यादिना शुक्रस्य प्राक्कालीयसर्वदोषाणां तत्र एव जन्मानुष्ठितकर्मपाशनैः तयाऽस्मिन् कल्पे सैषा तनुः प्रथममुत्पन्नेत्येतत्कल्पीयदोषसङ्कोः ब्रह्मणः पदादेवाधिकारभोगार्थं धातुः सं कल्पाज्जातत्वेन तत्सांकल्पिकदोषस्याप्रसक्तेः भयकुलश्रद्धा ब्राह्मणजातिरितिबीजगर्भेऽजातादिदोषस्या

30

ततः आप्यायनानंतरं २२ प्रांताः अंगुलिनखकेशादयः पल्लवताः पल्लवत्वं निर्गताः संलोवभुः २३ रसस्य जलस्य मारुतस्य पुरोवातस्य च संयोगात् २४ सानितनेबेतिरहृतवल्लान्नामगोत्रकीर्तनपूर्वकता अभिवादनेगम्यते २५ तत्वाः पुत्रततः शोकविशीर्णा कृत्वापि दया प्राकृनीपूर्ववयोवनतोरुचोदिप्यालिनी मिति यावत् आकृति आकारं २६ बालत्वात्तनुः सत्त्वा सेवतानवीतां तनुपुत्रदेहे तत्र दृष्ट्वा अस्नेनोचित्य चिंतिना उ सत्रपिचकारे नितरां

सर्वा नाडयस्तत स्तत्वा तस्याः पूर्णा विरुजिरे सरितः प्रावृषीवायुपूरपूरितकोदराः २२ नहिनी प्राह्
धीवासोमधाविवनवाल्लता यदापूर्णे तदा तस्याः प्रांताः पल्लविता बभुः २३ अथ मर्कः समन्तस्थो वह
प्राणसमीरणः रसमारुतसंयोगात् पूर्णं इव वारिदः २४ पुरो मिवादयामास पितरं पावनाकृति मु
पमोल्लासितो भिन्न स्तनिनितनवपर्वतं २५ पिताथ प्राकृनीतत्वा अलिलिंगकृतिं ततः स्नेहार्द्रहृदि
र्जलदः क्षिप्राद्वतरी मिव २६ भार्गवदर्शनेस्नेह प्राकृनीतानवीतनु सुतो जातयमित्यास्याहसन्न
पिमहामतिः २६ सतु[illegible] मितितस्मै भगुमणहरलसदा परमात्मीयतनोर्देहया बदाकृतिभाविनी २८
वभूवतुः पिता पुत्रौ तावन्योन्यपरिभितो निशावसानमुदिता वकृपये वाकराविव २९ चिरं संगम
संवद्धा विव चक्रा[illegible]यती घनागमनसस्नेहो मयूर जलदाविव ३० चिरकाल दर्शनोत्कंठा तुल्य योन्यत
यातया स्थित्वा तत्र मुहूर्त्तं तावयोन्याय महामती ३१ समं काङ्क्ष[illegible] दहत भस्मसात्तत्र चक्रतुः कोहिना
मनन ज्ञान माचारं नानुतिष्ठति ३२ एवं तो कानने तस्मिन्भावेन भृगुभार्गवौ सं स्थितौ तापसौ दीर्घ

[illegible]ः २७ यावदाकृति यावज्जीवं भाविनी आवयपके[illegible]ः प्रारब्ध यावल्याद्व यय भाविनी[illegible] २८ २९ चक्रा हंसप
तीचक्रवाकजायापती घनप्रावृट्तन्कालालस्यते दृश्यत[illegible] ३० चिरकाल वियोगाद्दिनिर्भृत सम
गमोत्कंठो तया जगत्क्षिद्र्या[illegible] त्यानर्[illegible] मुहूर्त्तं स्थित्वा जडीभूय ३२ आचार सदाचारं

वा॰ टी॰ स्थि॰ ३२

एवमेव वयमुक्तवत्स्व १३ अपेक्षः परे हिरण्यगर्भादिरूपे सर्गः परंपरयैव स्थिताः १४ सर्वजगदाकारेण एकस्यैवोदितं भिन्ना
ह प्रत्येकमिति १५ प्राथमिकः स्वसंकल्प एव जगदाकारः प्रथमाभ्यागत इति कथं ज्ञायेतेत्याह प्रथम इति तत्त्व
दर्शिनेन ज्ञायत इत्यर्थः १६ स्वस्यस्वभावः अनावृत उदरे स्थितं चिन्नमेव जगदादीति पश्यति स्वयमित्यर्थः १७ तथा च
प्रतिभासकालिकं वजगत्सत्तानवास्तवाधिष्ठानदर्शनेस्यात्तु महिम्नीत्याह प्रतिभासेति १८ तर्हि जगति किं मा कश्च

एवमेव वयं चेमे संपन्ना रघुनंदन स्वसंकल्पात्मकाकारा मिथ्यासत्यत्वभाविनः १३ एवं रूपे वा हि परे विद्यते
सर्गसंततिः न वास्तवी वस्तुतां तु संस्थिते वस्तुनि १४ प्रत्येकमुदितं विश्वमेवमेव मुधैव हि चनग
त्मकरूपेण वसैनेकरसो यथा १५ प्रथमो यः स्वसंकल्पः प्रथमाभ्यागतो यथा तथा तिपरमार्थेन दृश्ये
विभाव्यते १६ प्रत्येकमुदितं चिन्नं स्वस्वभावाद स्थितः इत्थं समारंभं जगत्पश्यन्विनश्यति १७
प्रतिभासवशादस्ति नास्ति वस्त्ववलोकनात् दीर्घस्वप्नो जगज्जालमालानां चित्तदंतिनः १८ चित्तेनैव
जगत्सत्ता जगत्सैव चित्तके एकभावाद्द्वयोर्नाशः सच सत्यविचारणात् १९ शुद्धस्य प्रतिभासो हि सत्यो
भवति चेतसः प्रमार्जनादिव मणेर्मलिनस्येह सूक्तितः २० चिरमेकरूपाभ्यासाच्छुद्धिर्भवति चेतसः आ
नाक्रांतस्य संकल्पैः प्रतिभो दाति चेतसः २१ सुवर्णं न स्थितिं याति मलत्वं सकेयथा एकाकृतिः स्थितिं या
ति नष्टान्निचित्तके तथा ॥ २२ ॥ श्रीरामस्तु ॥ प्रतिभासात्मनि जगत्यनेककालक्रिया क्रमः सोदाचास्तमयाज्ञालाः

तिभानासत्ता अत्यंतासतीतित्याह चित्तेनैवेति चित्तसत्तैव हि जगदादीति पाठः आलानं चित्तदंतिन इति यदुक्तं तदस
मंस्कुरुयेति चित्तसत्तैवेति तत्फलमाह एकभावादिति १८ चित्तसत्तया जगत्संतानं कदृश्यते च तु संचित्तानां सत्य
संकल्पोऽस्य वस्तुनि इष्टेत्याशयेनाह शुद्धस्येति मणेः प्रमार्जनात्मिकार्यस्य प्रकाशविषयनिर्हरणादिरित्यर्थः
युक्तितत्त्वाचायतः २० एकरूपाभ्यासएकाग्र्यतः शुभ्राभासः प्रतिभास्वतत्तासयुक्तभास्वरता २२ सुवर्णं शोभनवर्णं राम

३२

31

अन्येषामस्मद्विदामपि सत्यसंकल्पत्वे रागादिदोषत्रयप्रयुक्तकृत्रिमस्य सत्यात्मभावापत्तिरेव हेतुरित्या
शयेनाह सर्वेषामेवमिति ३ ४ अन्येषां चित्तस्य स्वभावात्सत्यसंकल्पत्वासिद्धावपि आद्यकल्पानुसारात्प्राक्तन
मरणोद्बुद्धकर्मवासनाद्यनुगुणेन सुखदुःखभोगानुकूलजगत्प्रतिभासिमुक्तकसाम्यमस्त्येवेत्याशयेनाह यथेति
५ भ्रमस्वप्नाभ्यां लिङ्गदेहेन विभागः ६ इयं तेऽस्माभिरिति शेषः प्रत्येकं प्रतिजीवं ७ परमार्थदृष्ट्याह नास्ती

सर्वेषां जन्तूनां संप्राप्तौ शुद्धचिन्मयया स्थितिः तत्सत्यमुच्यते तेषां विमला चिद्यदाहृता ३ मनो निर्मलसत्त्वात्म
भावयति यादृशं तत्तथाशु भवत्येव यथावृत्तोऽभवन्मयः ४ यथाभ्युदितस्यैव विभ्रमः प्रोत्थितः स्वयं प्रत्येकं
मयैवमेव ह्यमतोऽन्यतोऽमुतः ५ बीजस्याङ्कुरपत्रादि स्वं चमत्कुरुते यथा सर्वेषां भूतसंघानां भ्रमस्वप्नस्त
थैव हि ६ यदिदं दृश्यते विश्वमेवमेवाखिलं जगत् प्रत्येकमुदितं भिन्नं व्यामिश्रं वास्तुपेति च ७ नास्त
मेति न चोदेति जगत्किंचन कस्यचित् भ्रान्तिमात्रमिदं मायामुग्धैव परिजृम्भते ८ यथासंप्रतिभास
स्थः स्वसंसारखंडकः तथा तेषां सहस्राणि मिथ्याद्रष्टॄणि संति हि ९ स्वप्नसंकल्पनगरव्यवहाराः पर
स्परं पृथग्यथा तथैवैते संस्थिता भ्रमाः १० स्वप्नगरं यदानि नभः संकल्परूपिणी संति ज्ञानि न दृश्यं
ते मिथ्याज्ञानदृष्टिना ११ पिशाचयक्षरक्षांसि संत्येवं रूपकाणीह संकल्पमात्रदेहानि सुखदुःखमयानि च १२

मिति मुग्धाऽज्ञत्वेनैव ८ एकैकस्यापि जीवस्यानेकं जगदनुभवसिद्धमित्याह यथेति संप्रति जाग्रेऽभासोऽपरोक्षावभा
समानत्वात् स्फुरतीति भासस्थः अस्माकमिति शेषः तेषां संसारखंडानां संति स्वप्नविभ्रमादीनि त्यर्थः अयथार्थादि
प्रतिजीवं संसाराः प्रत्येकमुदितास्तर्हि कुतो न भासंत इति चेत्सन्तु संति तद्वदित्याह यथेति सम्यक् प्रतिभासः स्फुटानुभ
वस्थः अस्माकमिति शेषः तेषां जीवांतराणां सहस्राणि संसाराणामिति शेषः ९ तर्हि सर्वैः परस्परं संसाराः प

श्यं कुतो न दृश्यन्ते तत्राह स्वेष्विति यथान्यस्य स्व

प्नोऽन्यैर्न दृश्यते तद्बुद्धिरित्यर्थः १० ११ १२ ॥१०

लीयते ऐक्यं गच्छति यस्तु तस्मादधिष्ठानाभ्यस्तसोऽस्मिण्येसवीर्यमित्याशयः तथा च सवीर्यत्वाद्देवानां क्रीडास्वप्नवेशेन वरदानुग्रहइव २=

वा.टी. स्थि. ३२

दर्शयद्धुर्यात्पूर्वोक्तयुक्तस्थये तस्मादाह मलिनमिति स्वयं भावः मलिनं हि मनः स्वेदमनसि मिथः परस्परं संश्लेषं मेलनं नार्ह॥ ४

तिकुतः यतो अवीर्यं स्वदमेलनयोग्यसोऽस्यसामर्थ्यहीनं तन्मकुर्वाययान्च तस्मद्तु संततेस्य प्रसिद्धं तत्त्वमयहृवं

त्रिम्यमनः कल्पितजगदन्तः प्रवेशनबाधितसमर्थमेवतिनाद्योरस्य साधारणत्वानभ्युपगमात्तद्वितीयपदाद्वा

पीतिभावः २९ ३० चित्तस्वेद्दुः परांकाश्यगहृद्यपिसत्याप्तवत्तत्वललादृढापरमपदप्राप्तिस्वप्रतिसिद्धा भवति नान्यथे

त्युपसंहरति शुद्धिहीनेति चित्तवासनत्वमात्यंतिकवासनत्यएव चित्तस्य परमात्मशुद्धिरित्यर्थः तस्य चित्तस्य तन्मात्रस्य

तादृशाचिन्मात्रपरिशोधलक्षणशुद्धिमात्रस्यपुनस्तालाभेन परेण परमकैवल्यात्मना संगमोत्तमे तिति यावत् ३२

श्रीवसिष्ठउवाच॥ मलिनं हि मनो वीर्यं न मिथः श्लेषमर्हति स्वयोः प्रसिद्धं संततेस्ये स्वेदं तत्त्वं तु लीयते २९ चि

त्ततत्त्वानि शुद्धानि संमिलंति परस्परं एकरूपाकिंतो यानि यांत्येकं ना विलानि हि ३० शुद्धिहीनं चित्तस्य विना

सनत्वम भूत्सवेदनरूपमेकं तस्या शुद्ध्या भवति प्रवृद्धं तन्मात्रपुनस्तापरसमेभवति॥ ३२॥ मनोराज्यसम्मेल

नं सर्गः॥ २१॥ श्रीवसिष्ठउवाच॥ सर्वसंसृतिखंडेषु मत्वबीजकलात्मनः तन्मात्रप्रतिभासस्य प्रतिभासेन भिन्नता १

इतिस्थितिप्रकरणे सप्तदशः सर्गः॥ १७॥ मलिनानां तु मलिनैर्योगो वस्थाविशेषतः तन्मात्रयुक्तिर्विज्ञस्यपरसंगस्य दर्श

ते मस्त्रमनोराज्यस्य शुद्धं मलिनैश्च समेलनप्रकारउक्तः इदानीं मलिनानां मलिनैर्मेलनप्रकारं जाग्रदाद्यवस्थानां

दृग्दृश्यादीनां च विशोधनेन च परमसाकारकृतस्मात्रयुक्तिनया परसंगप्राप्तिं च प्रसृत्यावर्ययितु प्राक्तनं जाग्रदादि प्रपं

चभेदस्य साधारणात्मप्रति भासाधीनप्रतिभासेनसाधयति सर्वेति सर्वेषां जीवानां स्वकल्पितसंसृतिरूपेषु समष्टि

सृतेः खंडेषु सकलेषु भूतात्मनः स्थूलस्य बीजात्मनः सूक्ष्मस्य कल्पनं कालाल्लिंगभावापन्नत्वतात्पर्यात्मनः कारणरूप

स्य प्रपंचस्य प्रतिजीवभिन्नालया क्रासा सएव तन्मात्रः प्रतिभास्यते नान्यद्वितीन्मात्रप्रतिभासस्य प्रकाश चिद्रूपकर

रामः ३२

32

वासनानुसारीजगद्भ्रमस्तु स्वप्ने सैनवानानुभूते स्वर्गापवर्गोत्तमपरंपरादिवैचित्र्यं कथमेव वासनानुरूपबीजासंभवात्कृत्स्नक
स्यैव तद्भोगोपक्रमः संभवतीत्याशंक्याह पतंति प्रतिभासात्मनीति अंशकस्य चेतसश्चिन्मयस्य प्रतिभासात्मनि प्रांत
भासिकं कल्पनात्मके जगति कथं केन हेतुना जाताः सोऽद्ययावन्मया दृष्टेन प्रतिभासोदयात्तयोः प्रतिभासका
लेऽयं हत्यायोगाद्प्रतिभासकालेऽनंतयोरप्यनुभवासिद्धेः सुतरां तद्धेतुवासनासिद्धिरिति सिद्धाक्रमस्याप्यासिद्धि
रित्याशयः स्वान्तेन्नः २३ पितृनः पितृजन्मवत्सुरादिवशात्पितृवाक्यानुशासनात् कर्तिनस्मृत्यादिप्रसंगपारदृक्पार
शास्त्रनिनाचाचादिविशिष्टश्रवणात्मवगतेपीह कं पारलौकिकं वस्तस्य चिंतिताद्भवसंस्कारस्वरूपेण स्थितं तत्तथा चापि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यद्भवभागादिदं दृष्टं कैश्चित्पितृशासनैः नानाकस्यास्थिरं चित्रं मयूरांडे मयूरवत् २४ स्वभावको
शस्थमिदं नेदं नेन क्रमोदितं बीजेनांकुरपत्रादि लतापुष्पफलं यथा २५ जीवोऽपि वासनावद्धस्वदेवतः
प्रपश्यति स्वस्वरूपचाचारं दीर्घो दीर्घस्वप्नस्थिरं जगत् २६ प्रत्येकमुदितोऽराजन्नूनं स्वसर्गस्वरूपकः राजो
सेन्ये स्वप्नजालवत्स्वात्मनि स्फुरः २७ ॥ श्रीराम उवाच ॥ एवं संस्थिते स्वं संकल्पोनिश्चयः संमिलितस्त्वयं नो वा
मिलतितन्मे त्वयं यावद्वक्तुमर्हसि २८ ॥

तथास्त्वादि प्रमाणाद्द्योतसेवं वासनोदयलक्ष्याभ्यासीदेवेत्यर्थः उत्पत्तिनाशकमयोरप्यसंस्कारः सर्गस्तैले
वसंतस्यतीतिभावः २४ स्वभावकोशस्थितमिदं नित्यानमनीना प्रविचारितेनापि तत्कालोनिमित्तेन २५ स्वरूपं
स्वप्नस्वकल्पितशरीरं तनुनाथस्तमः स्वेत्याह दीर्घेति २६ प्रत्येकमुदितस्यात्मनः द्विगासेन्यवासिनाः राजोऽस्य
प्रत्येकसर्गं स्वस्ववासनाकल्पितनानास्वेनं पश्यंतोऽपि एकं समन्वेतन्वन्निति स्वर्थः २७ ननु वसिष्ठेन रतनदीपु
संसारस्य परीनदृष्टं पाकरणं इति गुरुस्थापिशाद्यपमूल्याययुक्तमूलैः शास्त्रप्रमापने पुनप्रकृतपरोपकार इव नशिष्य
ग्रामसुभान्यन्यायाचीपदेशाला भाक्तिप्रश्नयानिर्मोदयाश्रीतुल्स कथानुसारेपि तु गोरूपद्रुशालाभास्ते नमोस्तु दीवा

वा० टी०
स्थि०
३३

अतएव चित्तभेदस्तदुपाधिजीवभेदश्च सिद्ध इत्याशयेनाह वर्त्तमानमिति एकस्य मनसो मनोराज्यं वर्त्तमानं मनो
राज्यं प्रति निष्फलं यत्तत् प्रतीनोपभोगाद्यसमर्थतालक्षणां निष्फलतां समुपागता या स्थितिः सैव कालैर्मनोभेदहेतु
रित्यर्थः तस्मादेव सकाशाद्गतजीवपरंपरा जीवभेदः आपितेया इत्यनुषज्यते ८ एवं विभिन्नमनोराज्यरूपाणां
सर्गाणां तुल्यकर्मवासनादीनां पृथक्पृथक्फलानां भुञ्जने मेलनेन न व्याहृते समम् हि स्थूलदेहसत्तापि निरूढा हि यानि हि
स्मृतानुदेहाभाव एव स्वाभाविक इत्यर्थः ९ स्थूलदेहभावे निरूढे स्वाभाविकात्मस्थितिर्विस्मृता काल्यनिकी
सांसारिकस्थितिः सौकर्यात्त्विनाह देहत्वेति चिरं देहमये दृढमतेन विस्मृतात्मना अनुभूतिं बलात्कारतः कृता भिन्ना
कल्पकन्तसदृशी संसारलक्षणा आविद्यामिथ्यावानुभूतेत्यर्थः १० एवमसङ्ख्यानामपि परस्परं कविमेलनमु

वर्त्तमानमनोराज्यं नैष्फल्यं समुपागता साकृतिर्मनसो ह्येषा तस्माज्जीवपरंपराः ८ परस्परं संमिलनं सर्गा
णां रूढभाविता देहसत्ता भृशं रूढा देहाभावस्तु विस्मृतिः ९ देहत्वपरिरूढत्वाच्चिरं दृष्टा विस्मृतात्मना चि
रमानुभूता विद्या तु बलात्कारकृता भिन्ना १० यथा सुप्तः प्राणमरुत्परप्राणादिवेदनात् विन्दत्येव मनोराज्यं त
था सर्गान्तराश्रयं ११ सर्वेषां जीवराशीनामात्मावस्थोत्रयं स्थिताः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यमन्यदेहानकारणं १२

यथाद्यसङ्ख्यानां परमनोराज्यवेदनेदृष्टान्तमाह यथेति यथाहि योगाभ्यासेन सुप्तः प्राणमरुता परकायप्रवेशनप
रप्राणोन्नाड्यादिपरप्रदेशदेहेन्द्रियाणां च स्ववश्यतावेदनात्तैर्यः शब्दादि विन्दति तथा सुप्तमनोपि सर्गान्तराश्रय
मनोराज्यं वेत्तीत्यर्थः ११ ननु यदि मनोराज्यानां परस्परं मिलनादेव स्थूलदेहसत्तारूढा तर्हि संमिलनेदेहाभावात्
अस्य जाग्रते विघातके स्वप्नसमा विशात् सुषुप्तदृश्यस्य तत्तु रीयमङ्गं संस्थितमिति स्थितिवाधित देहप्रदेशभेदा
धीना जाग्रदाद्यवस्था अपि नस्युरित्याशङ्क्याह सर्वेषामिति जीवत्वस्वभावसिद्धावस्थात्रयकल्पनां न देहमपे
क्षा जाग्रत्कल्पनां विना देहासिद्धावन्यानाश्रयापत्तेः अतस्तु परस्परं हि सिद्धदेहत्ववादेनतदेकदेशादृश्यत्वान्न

३३

तत्कुतोऽस्यपतेनत्राह सर्वान्निरिति यतः सर्वस्यजीवज्ञानस्यसुषुप्तत्वादनंतरमस्यब्राहितोन्नरत्नाप्रेहनादिदैनस्ववरा
रायचाप्रवानिर्याचत्वमेनाकारेत्ववननपायाभिमुखीप्रवन्निस्मेतानिवृत्तिः परान्नान्निर्वासिसर्वापितन्मात्रस्यानिरेक
रसस्यपात्रासेमनाद्वन्निर्वाभिसन्नपूर्वकंभूवप्रसिद्धऋतोहितोरित्यर्थः २ प्रवन्नभजतेव्यवहरतिनिर्येयजीवास्नेस
दैपितन्मात्रेणचिन्मात्रेणेवप्रदर्शनः अर्थप्रकाशवतः नात्मनजातिवात्रस्त्ववतथापिकथमनक्षस्थानमनेनारत्नमा
पचदर्शनेसिद्धिस्तत्राह तन्मात्रेति तन्मात्रस्यतत्त्वसान्निधिचन्मात्रस्यापाधिमेलनेनत्रेलेकपदार्थेनवासकनयाद

प्रवन्निर्वानितन्निर्वातन्मात्रावृत्तिपूर्वकं सर्वस्यजीवज्ञानस्यसुषुप्तत्वादनंतरं २ प्रवृत्तिभाजोयेजीवास्ते
तन्मात्रप्रदर्शिनः तन्मात्रैकतयासर्गास्मिथः पर्यपतिकल्पितान् ३ तन्मात्रैकप्रलेलनचित्राः सर्ग
जलाशयाः परस्परसंमिलनिघनतांयांतिचामितः ४ केचित्पृथक्स्थितिगताः पृथग्वल्लयंगताः
केचिन्मिथःसंमिलिताजगद्गुल्माःस्थितास्तता ५ जगद्गुल्मासहस्राणिपत्रासंख्यान्यरण्यवत्मा अपरस्प
रलग्नानिकाननेत्रस्तनामतत् ६ मिथःसंमिलनेनैताघनतांसमुपागताः यथाघनमयाः स्तंतन्नराप्

कल्पप्रापूर्मिथः परस्परस्मर्गान्तर्वर्तंतीति नान्यथेत्यर्थः ३ उक्तलसलेनचिन्मात्रैकमनालेनएकमार्गैकेतियाव
त् घनतांपरकीयव्यवहारसंवादःप्रदिनासत्यतांयांतिदार्ढ्यांनिर्विशन्तो ४ पृथक्सर्गान्तरमलनंविनैव केचिः।
न्मिथःसंवलिताः एवंरीत्याजगत्ब्रह्माण्डतल्लक्षणगुल्माप्रसिद्धा ५ अन्यावरणेप्रतिपरमाणुप्रसमन्नयायाव
लं काननंवनं ६ एताः जगद्गुल्माः घनतांनिविडीभावासाधारणव्यवहारयोग्यतांकिंसर्वभावाः सर्वथाद्दर्शन
योग्याः नेत्याह यथेति यावतासांकिनायादृशाकर्मभोगानुकूलायत्रयथारूढतत्रतावदेवपरस्पतिनेत

वा. टी. इत्थं जगद्भावापन्नस्य ब्रह्मणः पुनः स्वभावापत्तौ दृष्टान्तमाह बीजमिति यथा वटादिबीजमेव रसात् जलादि संसर्गा
स्थि. त्कुसुमस्तम्भादिभूत्वा त्वक्पुष्पप्रसरफलादिद्वारा पुनः प्राक्तनबीजभावेनाविर्भवति तथा ब्रह्मापि कामकर्मादिरस
३४ संपर्कान्मनो भूत्वा जन्ममरणादिकल्पनया अधिकारं इह प्राप्य श्रवणमननादिक्रमेण बोधोदयात् आत्मा केवलब्रह्मभा
वेनाविर्भवतीत्यर्थः १९ यदि तत्स्यापि बीजस्य रससंपर्के पुनर्भवः भावस्तु कस्यापि पुनर्जीवभावः स्यादिति बीजमस्त्येव
नेमन्यसे तर्हि रस एव दृष्टान्तोस्त्वित्याह रसकारणकोसीति २० एवं च सति ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति शंकायाम्
पि न मत्सरः इत्याह २१ ननु यत्र कार्ये दृष्टं पुष्पफलादीनां सरसता दृष्टा तत्स्वभावभूता रसस्तेषां कारणं भवतु जग
त्कारणं ब्रह्मापि जगद्धर्मस्वभावविशेष एवास्तु तथा च ब्रह्मसकारणता साधन स्वभावकारणतावादिनो यतिरिति

ब्रह्मतत्त्वमनन्तानामिति यथा गर्भाते ह्यपि बीजमेव रसात्कुसुमं भूत्वा बीजं पुनर्भवेत् १९ तथा ब्रह्म मनो भूत्वा बोधा
द्ब्रह्म परं भवेत् रसकारणको बीजं फलभावेन दृश्यते २० ब्रह्मकारणको बीजो जगद्रूपेण दृश्यते रसस्य कारणं
34 किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते २१ ब्रह्मणः कारणं किं स्यादिति वक्तुं न युज्यते स्वभावो निर्विशेषत्वात् परो वक्तुं न यु
ज्यते २२ नाकारणो कारणयोः परत्वाद्धि कारणे विचारणीयः सारो हि किमसारविचारणैः २३ श्रीराम

स्यादित्याशंक्याह स्वभाव इति न युज्यते कुतः निर्विशेषत्वात् कारणस्य कार्यसहानन्त्रिकासाधारधर्मविशेषत्व
स्वभावरूपत्वायोगादित्यर्थः २२ तर्हि किं ब्रह्म समानमाणाकारणेन जगति तत्र जडादि स्वभावत्वासिद्धेः जडत्वं विधित्व
भावब्रह्मणि जगतः कारणान्तरे बाधितमहत्त्वं निर्निमित्तान्तराणिका उपपत्त्यानिस्फुरितिचेत्तत्राह नेति निर्विकारादि
तीयासंगत्वात् तुनः कारणे सर्वप्रपंचारोपस्यादि कारणे ब्रह्मणि कारण निमित्तादि द्वित्वमपि न संभवति तत्स्वभाव
विरोधात् एवं च कारणं विवर्तरूपं जगदनन्तमेवेत्यर्थः तर्हि जडानन्तदुःखरूपस्य जगतो जडानन्तदुःखरूपमेवादिकार
णमुचितमिति तदेव विचार्यतां किमकारकब्रह्मविचारेणेति चेत्तत्राह विचारणीय इति असारविचारणैः किं कः पुरु

राम
३४

श्रीभगवतीन्यायात्मकं प्रयोते प्रतिलत्वदर्शनिसन्तितः पृथ्वीन्यादिवह्निवजीवस्यावस्थानत्रयासीति पर्यालोचने
पि नजीवादन्यादृतानावस्तु भूतापरिशिष्यत इत्याह एवमिति २३ एवमेव बुद्धत्वात् यत्सुषुप्तस्यान्तमवसानमे
तं यत्तुर्यपदं तत्र स्वरूपेणैव स्थितं चित्कलापदं चेतनैकरसस्वभावमासाद्य ज्ञानेन प्राप्य जीवभावान्निवर्तते व सुषु
ढः अतत्त्ववित्स एव स्वकल्पनया पुनर्देहाद्याकारकल्पनात्पुनः सर्गं निवर्तत इत्यर्थः २४ तर्हि किं ज्ञाज्ञयोः सुषुप्ति
रपि भिद्यते नेत्याह द्वयोरिति एकरूपैव सुषुप्तिरिति शेषः स्वस्यात्मस्यापि मोहाईस्य संप्रसादस्य फलोऽनिरोत ।
प्राप्यानंदमोक्षानिदर्शनं तत्र तेनोपन्यासात् तर्हि सैकस्य सर्गबीजमनस्यनेनेकुतो विषमत्वमाह अज्ञ इति तयोर्मध्ये । २श

एवमात्मनि जीवत्वे सत्यवस्थात्रयात्मनि नचाम्भसीव वीचित्वमस्मिन्कचति देहता २३ चित्कलापदमासा
द्य सुषुप्तान्तपदे स्थिते तुर्येणानिवर्तते जीवो मूढः सर्गे निवर्तते २४ द्वयोरेकस्वरूपैव स्वमोहाईनिदर्शनात् अ
ज्ञः सुषुप्तः संबुद्धो जीवः कश्चित्स सर्गभाक् २५ सर्वगत्वाच्चितः कश्चित्परसर्गे न नीयते सर्गे सर्गे पृथग्रू
पं सन्ति सर्गान्तराण्यपि २६ तिष्ठन्त्यस्य सुगोधाः कदलीदलपीठवत् सर्वसर्गान्तराण्यन्तरूपणपीवरभ्रान्तिम
न् २७ स्वभावसीतलं तत्कदलीदलमण्डपः कदल्यामन्यतानास्ति यथा पत्रकान्तिष्वपि २८ राम ॥७॥

अज्ञः सुषुप्तः असंबुद्धो वासनावात्मत्वानलीनो देहाद्यात्मना अभवान्मना मितत्वेऽत्यस्मादेव विपर्ययात्स जीवः सर्गभा
गित्यर्थः २५ तत्राप्यवान्तरविशेषमाह सर्वगत्वाच्चितेति नीयते अतः प्रवेशपले पृथग्रूपं भिन्नानि ज्ञेयाविशेषणं २६
कदलीदलस्य पीठस्याधारभूतानन्तखण्डानि तानि इवेतरेतरतः संलग्नानीत्यर्थः अस्मत्तु सर्वसर्गेषु व्याकरूपत्वमनन्तसंहितं ।
कदलीवनसंकुपमाहि इत्याह सर्वे त्वाहिता सर्वज्ञानं तत्सर्गा एवाग्रसर्गान्तराणां च अन्दूरं बहिर्विस्तीर्णैः प
त्रैरिव पीवरं भ्रान्तिमत्तदेहानीति परेणान्वयः २७ दृष्टान्तं विवृणोति कदल्यामिति २८ श्रीरामजी सहाय

पा.टी.
शिव
३५

ननु बहिर्मुखत्वमान्तरं स्वमात्मानं न पश्यन्तु बाह्यानां तु परेषामात्मानं पश्यन्त्विति चेन्नेत्याह आकाशेति निजात्मानमिव
तेषां सर्वेषां बाह्यानामप्यात्मानं पारमार्थिकं रूपं न पश्यन्तीति यथा भ्रमः निःशेषनिवृत्तभ्रान्तिर्मुक्तः दृशीभूतं तद्
रूपतापन्नं दृष्टं नैव पश्यन्तीत्यर्थः ३० तथा चेद् दृश्यं दृश्यतया न दृष्टं स्यात् किंतु द्रष्ट्रात्मतयेति भावः ३१ ननु प्रमातुरा
न्तरं आत्मा विषयाभिमुखत्वेन तेन न दृश्यतां च घटादिविषयाधिष्ठानभूतं तु नाहं भोक्ता दृश्यतां तत्र प्रत्यक्षमुखत्वस्या
नुपयोगादित्याशंक्याह नाहमिति यत्र घटादिविषयप्रदेशे दृश्यविच्छिन्नस्य द्रष्टुर्नैव घटाद्याकारानुरंजनात्
स्वस्यापि नाहंभावस्वरूपेण विना घटादिदृष्टेन शक्यते तेनापि द्रष्टृदृश्यतादर्शनाहंता दूरादस्ताद्दर्शनरसेव तत्र

आकाशविशदो द्रष्टा सर्वा भोगी न पश्यति तेषां निजमिवात्मानं दृशीभूतमिवाभ्रमः ३० आकाशविशदं व
स्तु यत्नेनापि न लभ्यते दृश्यं दृश्यतया दृष्टेर्नास्य लाभः सुदूरतः ३१ नाहंभावस्वरूपेण विना यत्र न दृश्यते ।
तत्रापि दूरादस्तैव द्रष्टुः सूक्ष्मस्य दृश्यता ३२ दृश्यं च दृश्यते तेन द्रष्टा रामेण दृश्यते द्रष्टैव संभवत्येको न तु द्र
ष्टेमिहास्ति हि ३३ द्रष्टा सर्वात्मको दृश्यस्थितश्चैकैव द्रष्टता सर्वशक्तिमता राज्ञा यथा संपद्यते यथा ३४॥

हेतुगर्भं विशिनष्टि सूक्ष्मस्येति विषयपरिच्छिन्नतारूप्यनिरस्तस्वरूपाद्धि चिन्मात्रस्य सूक्ष्मत्वं चिन्मात्रस्य वधारणशक्तेरिति भावः
३२ यदि सर्वथा द्रष्टा न दृश्यते तर्हि कथं तन्मात्रसमापत्तिलाभसिद्धिरित्याशंक्य तदुपायमाह द्रष्टैव संभवतीत्या
दिना ३३ कुतो नास्तीत्याह द्रष्टेति दृश्यप्रदेशस्थितस्य द्रष्टुस्त्वं प्राप्तिप्रसंगात् सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता
मा हि स तेन सर्वात्मा दृश्ये स्थितस्य द्रष्टुः अवश्यं वाच्यः एवं च तस्य स्वात्मभूते सर्वस्मिन् दृश्ये स्वात्मनि क्रियाविरो
धात् कुतो दृश्यतेत्यर्थः यदि तु सर्वशक्तिमत्त्वात् समर्थो राजवद् दृश्यसंपादने तथानुभवति द्रष्टा भविष्यतीति ब्रूया
स्तर्हि व्यतिरिक्तापकरणाय तत्र शक्तिसंकोचापत्तेर्विकृतस्यैव तत्र दृश्यरूपेणानवस्थानतोऽदृश्यतानिपत्तस्यैव

तम
३५

प्रकारत्वमाह कारणमितियदुक्तं न दशाश्यामोद्भवत्तात्रायुक्तं बीजाद् दृष्टांतोपेत्त्यात्त्रुसरिणो विशेषस्तमाह बीजमिति बीजं बीजवपुर्बीजाकारं जहत् सत् अंकुरादि फलीभूतं लोके विलोक्यते न तथात्मेति अत एव तद्दृष्टांतोपादानस्य समस्या ककार्यभावादकारणमित्युक्तमित्याशयः २४ विशेषांतरमपि दर्शयन्निर्विशेषस्योपचारादेवोपमोपन्यस्तानव स्तुत्वमित्याह बीजस्येति सर्वं स्वरूपं अवयवगुणादि च आकृतिमत् इतर आवर्तकज्ञानि संस्थानादिमत् तेन बीजेन समीकर्तुं न लभ्यते तु २५ तर्हि उपमोपचारस्य किं फलं तदाह स्वमेवेति अस्याभं अनात्माभासं २६ यदि स्वमेव जगद्

बीजं यद्वद्बीजवपुः फलीभूतं विलोक्यते तथाप्यजहन्निजवपुः फले बीजं च संस्थितं २४ बीजस्याकृतिमत्सर्वं वृत्ते नानाकृतिमत्यद्वन्न युज्यते समीकर्तुं तस्मान्नास्त्युपमा शिवे २५ स्वमेव ज्ञायते ऽस्याभं न च तज्ज्ञायते न्यद् कु अ लोन ज्ञातमाजानं विद्धि ब्रह्म तन्मोऽजगत् २६ दृश्यं पश्यन्स्वमात्मानं न दृश्यं संप्रपश्यति प्रपंचाक्रांतसंवित्तेः कस्योदेति निजा स्थितिः २७ कलात्मलाञ्जलभ्रांतो सत्योकेव विदग्धता विदग्धताया सत्यानुकेवासौ मग नस्थिका २८ आकारविशदेद्याः सर्वो गोपिन पश्यति नेत्रं निजमिवात्मानं दृशीभूतमहो मनः २९ समः

भासं पश्यति तर्हि कुतो स्यानर्थ आप्तिर्यतस्तत्परिहाराय शास्त्रं सफलं स्यात्तत्राह दृश्यमिति यथाभूतं स्वमात्मानं न पश्यतीत्यतस्त्वानर्थ इत्यर्थः २७ आत्मदर्शनाभावे विकाचयात्स्वपूर्णानंदत्वप्रकाशतावस्थासंपन्नो न्याग्रहपेनाह कलात्मलेति विदग्धता विदग्धता २८ निर्मलत्वप्रकाशसर्वगतस्वभावत्वात्सर्वेषां सर्वदा स्फुरद्दशो नाप्यात्मा कदापि तत्त्वतो न वीक्ष्यते अहो बहिर्मुखानां भ्रांतिप्राबल्यमित्याह आकारेति यथा नेत्रं पराक्प्रवणत्वात्स्व

॥ मात्मानं न पश्यति तद्वत् २९ ॥

या. टी. स्थि. ३६

पद्मजादीनामस्मदादीनां संसारदर्शनं भ्रान्तिवशादित्याह भ्रुद्राचेति सर्वगत्वेप्येकरसत्वात्सर्वगं तन्मिलनमपि स्व ।
कीयपरकीयस्वमानीदं वान्छ चिन्मयाद् स्वैतः कल्पनात्मकमेवेत्याशयेनाह सर्वेषामित्यादिना ४६ ४७ ते
नस्वप्नपरपराभ्रमतो मनद्वासनादार्ढ्यात्तराः चितो वासनादूवानुरूपा विवर्तसामर्थ्यं सार्वत्रिकमिति दर्शय
ति यथेति ४८ अत एव चित्सत्तायास्तेनानुवेधानुभवस्यात्तन्येति अनुभवा एव सत्सी भूतानुभवाः ज
गदाकारवासना इति यावत् ४९ परमाणाविति तथा च चिज्जगतोः कालेन परस्परान्तःप्रविष्टत्वमाश्चर्यम
सत्यर्थः अथवानेदमाश्चर्यं चिदाकाशस्यैव जगद्रूपेणैव भेदेन ग्रहीतस्य स्वात्मनि लीनत्वादित्याशयेनाह ।

भ्रुद्राचसा सर्वगता तेन तन्मिलनं मिथः सर्वेषां पद्मजादीनां स्वसत्ताभ्रमरूपकः ४६ जगद्दीर्घमहास्वप्नः सोपमेनः
सम्प्रस्थितः स्वप्नात्स्वप्नान्तरं याति काश्चिद्भ्रान्तपरंपराः ४७ तेनोपलम्भः कुड्यादावसौ दृढतरः स्थितः यथात्र चि
द्भावयति तत्तथाशु भवत्यलं ४८ तथास्वप्नेऽपि यद्दृष्टं तत्काले सत्यमेव तत् चिरकालं तदेवासीत्समस्तानुभवा
एव ४९ परमाणौ जगत्यन्तर्मेर्वादिवत्परमाण्वः लीनमाकाशमाकाशे लीनं कथमनुत्तमं ५० देशकाल
क्रियाद्रव्यैः स्वैरणुभिरवचित अणावनन्तभवन्त्यन्तरितराणि न संभवात् ५१ स्वयं सर्गस्य कोऽन्तः स्वमे
दृश्यखण्डकः ब्रह्मादिः कोऽपि निःस्वस्य देहदृश्यानुभावितः ५२ कश्चिन्न किंचिदेवेह वस्तुतस्तु न किंचन स्वयमस्त

लीनमिति ५० उक्तमेव प्रपंचयति देशेत्यादिना अणुभिः सूक्ष्मैः स्वैरेव चिदंशैः स्वात्मभूतानेव तत्राणौ वानुभवति
ननु वस्तुतः इतराणि इतरेषां न संभवादसंभवात् ५१ ब्रह्मादिकीटान्तस्य स्वकीयं तत्समाधारण्यं तत्त्वरूपतः करणो
पाधिवशाद्दृश्यखण्डकः प्रलयकाले अस्फुटोऽपि सर्गस्य स्वप्रपञ्चकृतदेहदृश्यानुभावितो भवतीत्यर्थः यदु
त्पद्यते किं तदित्यत आह कश्चिदिति किंचिदेव तदनिर्वचनीयमित्यर्थः नास्ति किं तत्राह स्वयमसत्यमिति यथा
कश्चिद्भ्रान्तः स्वयमेव बन्धमारूढमिति तद्वच्चित्परमाणवो जीवाः स्वयं सत्यमात्मरूपमेव द्वैतं मन्यमानाः भ्रान्त्या

36

राम ३६

उक्तेऽर्थे समंजसं दृष्टांतमुपवर्ण्य प्रकृते योजयति यथेत्यादिना मधुरसस्य मधुरसस्यैत्तत्वरसस्य प्रसिद्धमधुरस्य
स्पतारसस्य विशेषेण मधुनोऽपि खंड शर्करोत्पत्तिप्रसिद्धेः खंडः शर्करा ३५ मधुमाद्यिकादिनेः फलपुष्पा
दिरसैकत्वतः अथवा मधुरसो वसंतकालवृत्तप्रविष्टरसः फलपुष्पलता तेन तादृशो वनखंडोऽयं
वतितद्वदिति व्याख्येयं ३६ ३७ आत्मनि अहंतादिभौमरसैवलखंडकलामिवेति प्रतिज्ञातस्यार्थस्य
नानाखंडसहस्रोदीरित्यादिचलयोदयसंभ्रममित्यतमुपपादनेनिज्ञातं द्वितीये इति
३८ नानाखंडसहस्रो इत्याशयेनाह चिद्रसेति ३९ नेषु तत्सु भागचमत्कारा अत्र

तत्स्वात्मानुभवत्वात्सु तत्र यथा यथा मधुरसोल्लासः खंडो भवति शार्करः ३५ रसेनानामजहच्चै
वफलपुष्पलतात्मतः चिद्रूपा जीवो भूयो भवति देहकः ३६ चिन्मात्रेनानामजहच्चरस
नदन्मयी अतः स्वानुभवश्चैव जगत्स्व प्रपंच पश्यति ३७ अहंतादिरसौ भौमेः खंडकलामिवात्मनि
नानाखंडसहस्रोदीरिहतीये निजात्मनः ३८ यथोदितरसोद्भौम चिद्रसोल्लासह
३९ खंडः प्रत्येकमेवायं
पर्यायरसचमत्कृतिं ४० स्वादमेव पश्यति संस्थितिं यथोदितपर्यायस्याजाल
शक्तेः स्वयं सति ४१ तांतां सास्वात्मा चिद्रूपभुवनस्थितिं जीवसंसरतः कांश्चित्सम्मिलति परस्य
वै ४२ स्वयं चिद्रूपसंसारसाम्यति ४३ जगज्जाल
सहस्राणि ४४ संतिसंसारलक्षाणि तिलैव

नंतानित यथायथास्वरसचमत्कृतिं स्वादयति
अनुभावयति ४० पर्यायेति प्रतिभासोऽपि
नार्थः चमत्कृतिं इत्याह यथेति ४ तत्र समानाका
रवासनो जीवसंसरतयइति

वा॰टी॰ स्थि॰ ३७ इंद्रियजयाभ्यासपूर्वकमेव वैराग्यं विवेकहेतुर्नान्यदित्यभिप्रायेणाह यथेति देहे नोपयुक्तं पथ्याशनादिनियमैः सेवितं ६६
विवेकोपि वैराग्यमुमुक्षुत्वोत्कर्षाभ्यासेन सन्न्यासश्रवणादि फलपर्यवसित एव तस्मात्सुमुक्षिः जन्मशांतिरूपादुपयु
क्तेन बाह्याभ्यन्तरतोक्तिरिति दर्शयति विवेकस्यादिना यस्य च सर्वविवेकोस्ति न मनागपि तेन अविवेकिता ग्र
परित्यज्येति सा दुःखायैव भवतीत्यर्थः ६७ तदिमनः प्रतिष्ठितेऽस्य विवेकाविलिङ्गमाह च देवरागादेः शिवन्या
ह यथेति यथा सर्वमतः स्पर्शः पवनलिङ्गेन बाह्याभ्यन्तरशीतोष्णार्थः नानव अयनक्रमस्य गनाशः रागिस्यबाह्य त्य
क्तिर्विवेकशास्त्रे यथावात्मिकत्वात् विवेक एव लिङ्गतुल्यो न सुदर्शयति चित्रामृतमिति चित्रलिखितमन्न
तं पीयूषं वा शिवा ६८ यत्न ह्यानिष्टप्राप्तिपरिहारानुकूलाप्रवृत्तिज्ञानोदयेन समूलाच्छेदः स्मरातीयत एवा न

यथा देहोपयुक्तं हि करोत्यारोग्यमौषधं तथेन्द्रियजयभ्यस्तो विवेकः फलितो भवेत् ६६ विवेकोस्ति वचस्यस्य यस्य चि
त्ते निरिव भास्वरः यत्नेनापरित्यक्तो दुःखायैवाविवेकिता ६७ यथा स्पर्शेन पवनः सत्तामायाति नो गिरा त
था छायेन विवेकोस्य विबुध्यते ६८ चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि चित्रानलं नानलमेव विद्धि चित्राङ्गना
नूनमनङ्गनेति वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ६९ पूर्वं विवेकेन ततस्त्वमेतरागाद्यवैरं च समूलमेव पश्चा
त्परितीयत एव यत्नः स पावनो यत्र विवेकितास्ति ७० ॥इति श्रीवासिष्ठे॰ स्थिति॰ जीवनरवृत्तावतारः सर्गः॥
॥१८॥ श्रीवसिष्ठः॥ जीवबीजं परं ब्रह्म सर्वत्र खमिव स्थितं तेन जीवादिदं जगत्याप्तं जीवास्तेनैकधा १ रामस्फु

त्साघत्र विवेकतास्ति स एव पुरुषो तस्मात् मुक्तिं प्रति प्रायोपपावन इत्यर्थः ७० ॥इति स्थितिप्रकरणे अष्टादशः सर्गः॥१८॥
यथोपात्तिफलाबाप्तिर्विबोधात्सा यालसं स्थितिः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां स्थितिस्तु वर्ण्यतेऽधुना ननु जीवात् जीवान्तर जीव
परंपराकल्पनायां वाक्यवाप्यजीवाः अन्तरान्तर जीवजगतामधिष्ठानत्वाद्बीजं स्फुरत्यांतराकांक्षावाग्जीवात्मभाव ब्रह्मबोधा २
बोधात्तन्नद्भावप्राप्तिक्रमेण सर्ववाप्यजीवस्य ब्रह्मावबोधाद्यमुक्तिर्मुक्तानां तराकांक्षा साक्षाद्ब्रह्मणस्तत्र तत्र सन्नि
धानेनाधिष्ठानत्वलक्षणबीजत्वासंभवं च सर्वेषां तत्स्मृतमात्रं तत्तस्सत्वकल्पनानिर्मूलत्वस्यादित्याशंक्य जीवादर
गतं जगज्जीवानामपि ब्रह्मैवाधिष्ठानत्वाद्बीजमिति साधयति जीवबीजमिति तेन सर्वत्र स्थितत्वेन हेतुना १०० राम ३७

चिदेवाएवं ततः करणपरिच्छेदाद्दणुरंडकः ५४ कश्चिद्ग्राहिरूपः चिदेव घटसहस्रास्थलदेहपरिच्छेदाच्चिद्भूतादेशतः काल
तश्चवहीकृपरणतत्क्रमाद्द्रुतु सन्नादनादित्वाच्छ्रोते ५५ कश्चित्समस्यात्मावसानरूपः अतिकालेन चिराभ्यास
नादात्माभिमानेनोन्मज्जनिमिलीयते उन्मज्जति पुनराविर्भवति ५६ अंतर्दृश्यप्रकाशं तन्मिथ्याज्ञानविशेष
स्तथाशयेनाह स्वयमिति. ५८ ५९ नेयासनरवाविमोत्थे चानलतन्सत्वाहेतुर्वहिः केषांचिद्दर्शनेतु वहिरवतस न
ताहेतुरिति निर्बीजव्यवस्थाहृदि निधायाह सर्वात्मत्वादिति ६० जीवांतरजीवांतरस्यतन्मतत्वजीवांतरस्य

अ स्वयं प्रकचति स्फारे देहश्चिदणुरंडकः नेत्रादिकुसुमहारैः सचिदामोदमुद्गिरन् ५४ संपश्यतितरां कश्चिद्
हीरूपेण चिदंशुकः सर्वगत्वादनादित्वाद्दृश्यबीजस्य वैचितेः ५५ अंतरेवाखिलं कश्चित्पश्यत्यविमलं जगत्
तत्रातिकालकलनादुन्मज्जतिनिमज्जति ५६ स्वमात्मभ्रांतरं तत्र समपश्यन्पुनः पुनः मिथ्यावेदमुलुठ
तिशिलेवाशिखरच्युता ५७ केचित्संमिलिताः केचिदात्मन्येवाभ्रमेक्षिप्ताः मयात्म्य सांविन्मसरस्फुरंतो
देहखंडकाः ५८ स्वयमंतः प्रपश्यंति येजगज्जीवविभ्रमं तेः नैकश्चिन्नतंदृश्यमसन्तन्मवबुध्यंत ५९ स
र्वात्मत्वात्स्वभावेषु तदृश्यसत्यमात्मनि सर्वगेविमलेयत्र तत्र सर्वमुदेतिहि ६० जीवांतः प्रतिभासस्य सर्वे
स्यपुनरंतरे जीवखंडउदेत्युच्चैस्तस्यांतरित्तरोपिच ६१ जीवांतर्जीयते जीवस्तस्यांतरपि जीवकः सर्वत्र रंभादि
लवज्जीवाजीवांतरे वहि ६२ दृश्यबुद्धिमपास्यतो समनेतदनंतरं हेजीवकदंकादित्वंपरिज्ञानेविनश्यति ६३
विचारो यस्य नोदेति कोहं किं किमिदं ततः यस्मात्तर्नेविमुक्तोसौ दीर्घजीवज्वरभ्रमः ६४ विचारस्य फलंतस्य

सप्रपंचस्यानवस्थितस्यो दृश्येपितस्यान्विलितनाजस्तेतेवाज्ञानसंहितोहेतुर्ह्नि तुनांकिं नित्का व्यासी दर्शी भविष्यतिवेत्या
शयेनाह जीवांतरित्यादिना ६१ ६२ बुद्धः पुराकृते पुराव स्थवराणीनामिलक्षप्रत्यकमवरोनत्वसानिसमयुगपदेवचतस्मा
दृश्यतत्त्वतः परिज्ञानसंहितृश्यति ६३ एवंतत्त्वदर्शनेलनचकोतत्मात्रमुक्ति दर्शयित्वानतस्मा प्रप्रतिबंधापयानोदु
यजयाद्विचारानात्मुक्तेरेवसुमुपक्रमतेविचार इति ६४ वैराग्यपूर्वकविचारस्य च फलमर्पणसाधीनराभीके

बा.टी. स्थिरत्रती नियोऽप्येतेव पुनः पुनः संवादि प्रत्यभिज्ञापनीतजाग्रदर्थेषु सत्यता व्यवहारहेतुरिति वसिष्ठः समाधत्ते स्थिरेति
स्थि. ९ स्वप्नोऽपि चिरकालांतरे स्थितः स्यात्सदा जाग्रत्त्वे लक्षणेन जाग्रदेव दृश्यते प्रत्यक्षानुभवेन दृष्टः स्यादेव जाग्रदपि कालां
३८ तरे यदि न स्थितं स्यात्तर्हि स्वप्नत्वमायादिति जाग्रत्स्वप्नयोर्जाग्रत्त्वे स्वप्नत्वे नगच्छतीत्यर्थः १० अनुभवः अनुभवांशात्
नयोः समः ११ अस्थैर्यादिति यथा जाग्रत्स्वप्नोऽस्थायी १२ जाग्रद्दृष्टो जाग्रद्दृष्टिः स्वप्नस्थैर्यांशः यथा हरिश्चंद्रस्य द्वाद
शवार्षिकः तर्हि तस्य कथं स्वप्नत्वमाह स्वप्नेति १३ यथा संवेदनं स्थिरमित्यनेन तद्विधादयति यत्तित्यादिना १४ प्रो

जीवधातु उवाच॥ स्थिरप्रत्ययमुक्तं यत्तज्जाग्रदिति कथ्यते अस्थिरप्रत्ययं यत्स्यात्तत्स्वप्नः समुदाहृतः ९।
जाग्रत्त्वे लक्षणं दृष्टः स्यात्स्वप्नः कालांतरे स्थितः तज्जाग्रत्स्वप्नतामेति स्वप्नो जाग्रत्त्वमृच्छति १० जाग्रत्स्वप्नदशाभे
देन स्थिरास्थिरतेन विना समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवानयोः ११ स्वप्नोऽपि स्वप्नसमये स्थैर्याज्जाग्रत्त्वमृच्छति
अस्थैर्याज्जाग्रदेवास्ते स्वप्नस्तादृशबोधतः १२ स्वप्नोऽपि जाग्रद्दृष्टः शाजाग्रत्त्वमनुगच्छति स्वप्नतामत्र स्वप्न
त्वात्तु यथा संवेदनं स्थिरं १३ यत्तु यावत्स्थिरं बुद्धं तत्तावज्जाग्रदुच्यते क्षणभंगात्तु तत्स्वप्नो यथा भवति त
छृणु १४ जीवधातुः शरीरेऽस्मिन् येन यतेन जीव्यते तेजो वीर्यं जीवधातुरित्याद्यभिधमर्हवत् १५ व्यवहारी
॥ ॥०॥ यदा कायो मनो वाक्कर्मकर्मकरा भवेत्तदा महत्तेजो जीवधातुः प्रसर्पति १६॥ ॥

ज्ञावर्णितो याद्दृग्जनेन तद्दृष्टं जीवभावं स्वभावयति जीवधातुरितियेन नजीव्यते इत्यनेन जीवनमेवतत्स्वभावसाधकं लिं
गदर्शितं तेज इति नाम्ना शरीराभ्यांतलिंगवीर्यमिति नाम्ना शरीरस्थेषु स्थानेषु मिलद्बलतल्लिंगमुक्तं जीवधातुरित्यने
न जीवनहेतुः स्वरूपनिरूपाधि प्रमातालिंगमुक्तं आदिपदादिहमित्यभिमानभिन्नज्ञाना धापितथा प्रसिद्धं दर्शित
बोध्यं १५ अस्तु देहजीवनस्य रूपादिदर्शनार्थप्रवृत्तौ किंनिमित्तं तदाह व्यवहारीति प्रसर्पतीति इह द्याकुल्याद्वारा स राम
॥ ॥०॥राम॥०॥ ॥०॥ रीजलमिव निर्गत्य संचरतीत्यर्थः १६॥०॥० ॥०॥राम॥०॥ ॥ ३८

38

निर्वाणप्रपूः १ ८०८०

एकांतरेकस्तदंतरेप्यकस्मिनिति परंपराकल्पनायां कदलीदलवदेकैकांतर्वहवस्तिपरंपराकल्पनायां तु धरोदरे कीटा इवेति
भेदः २ तुल्याधिष्ठानकत्वेप्यांतरत्वकल्पनानिर्मूलत्वमयुक्तः परिहारश्चेतिचेत्तमाह योयशेति योऽयं कल्पकोल्पनानवेदा
ज्ञदेहांतर्वर्तिनो निमित्ताद्योयः क्रमिः सत्तत्तदेव तवभवतितथा भूद्ध चित्त्वमपि आंतरवाह्यवायवादेवयत्नह स्यभवति
तत्तज्ज्ञातत्तत्तज्जीवो भवतीत्यर्थः ३ यात्रतपुरुषप्रयत्नरूपकर्मवशाद्वा सर्वव्यवस्थासिद्धिरित्याशयेनाह यथेति
५ कर्मोपासनतारतम्यानुसारिदेवनासायुज्यप्राप्तिमन्नेदेवजीवानलारतम्येन भोगप्रसिद्धिः शास्त्रप्रमाणकमित्याह

चिद्धनैकघनात्मत्वाज्जीवांतर्जीवजातयः कदलीदलवत्संति कीटा इव धरोदरे २ योयोनामयथायं भवे
त्कर्मस्वदाङ्कुरत्क्रमिः यद्यथाभूच्चित्त्वं तज्जीवो भवति स्वतः ३ यथायथापतंतेनजीवकाः स्वात्मसिद्धये
तथा तथा भवंत्याशु विचित्रोपासनक्रमैः ४ देवाद्देवयजो यांति यक्षा यक्षान्व्रजंति हि ब्रह्म ब्रह्मयजो यांति य
दतुच्छं तदाश्रयेत् ५ सम्यक्बोधपुत्रो हि निर्मलत्वात्स्वसंविदः वद्धः प्रथमदेहेन देहेनाशुस्वभावतः ६
शुविज्ञातापरिम्लाना वालायस्य यथमपुरः संविन्नाप्नोति तद्रूपा भवत्यन्यानकांचन ७ ॥ श्रीरामउवाच ॥ जा
ग्रत्स्वप्नदशाभेदं भगवन्वक्तुमर्हसि कथं च जाग्रत्ता जाग्रत्स्वप्नो नाम भवेन्नः कथं ८ श्रीरामचंद्रप्रश्नः

त्याशयेनाह देवानिति ब्रह्महिरण्यगर्भस्तं यो परं चैव मुक्तिहेयकिमुपादेयं तदाह यदिति ५ मार्गोपाख्यानमस्तु
कर्मानुकूलमित्याह सम्यगिति प्रथमदेहेनासौ रागेण मुक्तो वद्धो भवति इत्यर्थः ६ तथा जाग्रत्स्वप्ना बालसंविद्यथैव
मन्याद्यैतेन यव भवतीति बालवद्ब्रह्मात्मभावेनैव सामग्र्या तानि मिथ्या जीवादिभावेनेत्याशयेनापसंहरति शु
द्धेति सांसारिकव्यसनाय यो यदपरिम्लानेत्यर्थः ७ संविद्यदा बालाकदा वाप्रोढेति विशेषज्ञानं तु जाग्रत्स्व
दशावैलक्षण्यहेतुं श्रीरामः पृच्छति जाग्रदिति अपरोक्षावभासत्वाविशेषेपि जाग्रत्त्वं केन हेतुना जाग्रत्स्वप्न

वा.टी. स्थि. ३९

प्रसंगान्मरणानुभवं दर्शयति मालेति चित्ते उपरते सर्वव्यवहारोपरमः। तस्मिंश्चित्तसाम्यं शान्तेऽतज्ज्ञात्वा विवेका
भ्यासात्सम्यक्प्रयत्नैः संबुद्धः प्राणसमानाकारेणापि नायत्नसम सुषुप्तप्रसिद्धसुप्रागुक्तभूमिकाभेदेष्ववायहरन् प्राप
शरीरस्य साधिस्त्यापितो धर्द्रा दुर्बलानुर्याणस्यस्वभावात् प्रसुप्तः सन्देहनतुर्यावस्थावानुसन्धन इत्यर्थः २५ प्रकृतासु
सुषुप्तिरेवानर्यन्तं ततः प्रागुक्तस्वप्नमालुतारं प्रपञ्चयितुं चित्तनाशमिमाह सुषुप्तेति सौम्यता प्राप्तः प्राणरूपले लिन्तः सन्
वधानुर्यदा भोजकादृष्टपारिपाकादित्येव स्मेरेते रवचाल्यते तदास्मानो वा चित्तं स्वप्नभोगानुकूलप्राक्तनसंस्कारोद्
पा॰

मालोवि चित्तेऽनुपरते साम्यं व्यवहरन्नपि नायत्नसम सुषुप्तेषु संबुद्धस्तुर्यवानुस्मृतः २५ सुषुप्तसौम्यतां यातैः
प्राणैः संचाल्यते यदा सजीवधातुः श्वासान्तर्गतः स्फुरतिपादितो २६ स्वाते संस्थे जगज्जालभावाभावैः
क्रमक्रमैः पश्यति स्वान्तरेवा सुस्फारं बीजइवद्रुमं २७ जीवधातुर्यदावातैः किंचित्संक्षुभ्यते भृशं तदा॥
स्वप्नं सुप्तइति पश्यन्यात्मानि रविगति २८ यदा भस्माल्पाख्रसे नरदावार्यादिसंभ्रमं अन्तरेवानुभवति स्वामो
दं कुसुमं यथा २९ यदा पित्ताहिनाक्रान्तस्तदाग्नीष्माद्विसंभ्रमं अन्तरेवानुभवति स्फारं बाहिरेवाखिलं ३०
रक्तापूर्णोरक्तवर्णानुदेयाकालान्बहिर्यथा पश्यत्यनुभवात्मत्वात्तथैव वचनिमज्जति ३१ सेवते वासनां
॥ यातांसोनः पश्यतिनिद्भितः पवनक्षोभितारं घ्रे वहिरत्नादिभिर्यथा ३२ ॥१०॥ श्रीराम ॥१०॥ ॥

धाविगन्तयादितो भाविर्भूता भवतीत्यर्थः २६ ततः स्वप्नदर्शनमाह स्वांतःसंस्थेति जीवद्रव यथायोगं बीजेस्थि
तद्रुमयेगास्या भावि [illegible] विलारयुक्तं विविक्तमपश्यन्निनदृत २७ उक्तमेवस्फुटमनूद्यचिरादेहे
कारोत्पत्तिभ्रान्तिभेदनिमित्तानिवाह जीवेतित्युप्तः पुरुषाय यदा वातैः किंचित्संक्षुभ्यते तदाश्रूहमस्यानि पश्यति
यदानुभवांसत्तुभातेतदास्वेगतिं स्वाकाशगमनं पश्यतीत्यर्थः २८ अंभसानाडी मरगतश्लेष्मपूरेण २९ ३०
रक्तेननाडीतर्गतरुधिरेणपूर्णप्लुतः सन्नदेशानु गैरिकादिव्याप्तदेशानुकालानुरक्तास्य व्याप्तसंध्याः काला

राम
३९

यदालरीयक्रमंच १९ वाचिककायिकविशेषोपरमे स्वप्नोदयः मानसविक्षेपस्योपरमे तु सुषुप्तिरित्याशयेनाहमनसेत्यादि ३

तत्रास्य वासनोद्भवात्स्वप्नदर्शनमित्याह तस्मिन्निति अंगेषु अंगांतर्गतनाडीषु १७ तस्य जागरणमपि इत्यादिश्रुति २
८ अनुभवकाले यत्नयस्य स्वप्नविशेषयोर्थ प्रातिहिकप्रत्यभिज्ञानानंतरं स्थिरत्वकल्पनाज्जाग्रदादित्यवगम्यत इत्यर्थः सु
षुप्त्यादेस्त्यागिना २० आलोकैककारकः निर्विक्षेपप्रकाशमात्रनिमित्तं २१ पूर्वार्धेन स्वप्ननिमित्ताभाव उक्त उत्तरार्धेन जाग्र
न्निमित्ताभाव उक्तः २२ ननु सन्नासोम्य तदा संपन्नो भवति स्वमपीतो भवतीति श्रुत्या सुषुप्तौ जीवस्य ब्रह्मण्यप्ययः

तस्मिन्प्रसर्पत्यंगेषु सर्वा संविदुदेति हि इत्यलाद्भेतिचित्राख्यमंतर्लीनं जगद्भ्रमे १७ इत्यणादिषु रंध्रेषु प्रसरं
तीबहिर्मयं नानाकारविकाराढ्यं रूपमात्मनि पश्यति १८ स्थिरत्वात्सत्यतेवाथ जाग्रदित्यवगम्यते जाग्रत्क्र
मरहितो यः सुषुप्त्यादिक्रमेण तु १९ मनसा कर्मणा वाचा यदा तु क्षुभ्यति नो वपुः शांतात्मा तिष्ठति स्वस्थो नी
वधातुसमस्तसौ २० समस्तावागतैर्वातैः क्षोभितो न हृदंबरे निर्वातसदने दीपो यथालोकैककारकः २१
ततः सरति नांगेषु संविन्नुयांति तेतनो नेचत्तरणात् न्याघाति रंध्रात्सा याति नो बहिः २२ जीवोंतरेव स्फुर
ति तैलसंविद्यथा तिले शीतसंविद्धिमइव स्नेहसंविद्यथा घृते २३ जीवाकारा ककलो काचित्स्थितिः स्वकृतया
त्मनि दृश्यमाया तिसा सुषुप्तौ सोम्यवातो विचेतनो २४ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥०॥ रामजी सहाय

यतेतत्कथं तत्राह दीपवज्जीवावस्थानमुच्यते तत्राह जीवइति जीवोहमिति संस्कारसचिवएव ब्रह्मण्येति नन्वीम्सु
क्ष्मयनिति तैले तैलसंविद्यिवतद्भावापन्नः स्फुरतीत्यर्थः २३ ननु तीर्णोहि तदा सर्वशोकान् हृदयस्य भवति स
तिलएकोद्भवाः हेतो भवति न्यायि स्मृतिभिरात्यंतिकब्रह्मैकीभावो लौकिकागीत तत्राह जीवाकारेति प्राग्जी
वाकारया काचित्स्थितिः साकलाउपाधिविलयात्स्वकृतया ब्रह्मात्मनि विवेतना पृथक्चेतनं ...

तत्र मनसो व्यक्तिरूपोऽत्रान्तिककर्तृत्वात् समष्टिरूपमतो भूयात् जगदुपादानत्वेनाविशेषमाह मनइति विश्वरूपत्वनया
आत्मसमष्टिरूपतया ४ तत्र कर्म्यात्मभेदाभावनियुक्तं भूद्युपादानेनागतः अलिङ्गमाहि भूतयत्नत्वबोधस्य च वृत्ते
भवतीत्याह मनइति ५ ननु देहएव पुरुषोऽस्तु न मनइति चेन्नेत्याह पुरुषइति ६ शरीरस्यापुरुषत्वात्सम्भवे घटकु
आदिवत्तु तत्त्वेनवपरिणामादित्याह अतइति एतेन ७ मनस्सर्वविलासिसमर्थं न स्तु नतामसकोला भक्तिमाह
योऽतिमात्रप्रयत्नकृतेन तत्त्वज्ञानाभावविघ्नालीत्यर्थः ८ इन्द्रियवार्थं संविद्योपसंहरति अभियतनीति पुनः २
स्थितमनो मिलक्षितं दर्शयति प्रयं वा शरीरमभियतनि वपुषाचरितं तनुदेशे विषयवामनोन नियमेन प्रयाति अत्राम

मनोमोहनकर्तृत्वात् रत्नं च जगत्स्थितेः विश्वरूपतयैवेदं तत्त्वेनाभिमलिनमनः ४ मनोहि पुरुषो नाम तत्त्वनियो
ज्यपुंभेयपि तज्ज्ञेयकान्तसाध्याहि सर्वजगतिभूतयः ५ पुरुषकृतशरीरस्यात्कथं सुक्रमहामतिः अस्मिन्
विधाकारं तन्मात्ररथातम ६ अतश्चित्तहि पुरुषः शरीरं चैतन्यमेवहि यत्नमयं च भवत्येतत्तद्दृष्ट्वा प्रमत्तमाप
यद्वतुभमनावासमनुपाधिगतभ्रमं यत्नात्तदनुसंधानं कुरुत्वन्नामवाप्स्यसि ८ अभियततिमनः स्थितं
शरीरं ननु वपुराचरितं मनः प्रयाति अभियतनुतवानेतन सत्यसुभगममः पूजनात्व सत्यमनत ९ ॥ श्री
सौपाये मनोरूपवर्णनं सर्गः ॥ २० ॥ श्रीरामउ० ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ संशयो मे महान्यं हृदि वर्त्तते लोलः क

नसः स्वाभिलषितानसद्धौ देहेन्द्रियादिनियमन समर्थत्वात्तवापि मनः सत्यं परमार्थभूतमात्मतत्त्वमभियततु तत्साध
येपततातेनदेहेन्द्रियादि सत्यं भूतं भ्रमं प्रजह्यात्वित्यर्थः ९ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥
विशुद्धकल्पकाभावात् मनः स्वात्मनि प्रविशेद्गुमनसि सिद्धेनानामतविकल्पनाः यद्वतुभमनायासमनुपाधिगतभ्रमं
यत्नात्तदनुसंधानं कुर्वित्ति गुरूक्तौ श्रीरामस्सबुद्धकौशलेन तदनुसंधायतत्र मनः कल्पतायाः स्वात्मपशुपप्राक्
यातत्र मनः कल्पनायामाभ्यास मलभ्रमानाद्विकासितमतिः पुरुकामो गुरुमभिमुखीकृत्यसंशयं दर्शयति भगव
न्निति सर्वधर्मज्ञेति शिष्याशयपरिज्ञानकौशलद्योतनायावि शेषणं १ ॥ श्रीवासुदेवायनमः ॥ ॥ हनुमतेनमः

अनाक्रांतानींद्रियछिद्राणि चक्षुरादिस्थानानि येन स तथाविधः सन् सः अंतरार्थानुभवः ३३ नस्पज्ञाक्रम्यात्माभिलं
तकम्माहसमाक्रांतेति येनी बाह्यदानुभस्सन् समाक्रांतेंद्रियछिद्रोभूत्वा बहिः शब्दादीन्परिपश्यति तद्दर्शने
ज्ञाग्रदित्यौपाहुरित्यर्थः ३४ जाग्रदादिभेदः प्रपंचेन्निजगति सत्यतानुद्धिरेवाभिनिवेशहेतुत्वादनर्थ इति सर्वदैवेत्या-
ह इत्थमिति इहासतिजगति सत्यतास्थारोहणेन भावनीया कुतः यतोयादृशि मृतिस्तादृश्यात्मिकानिमित्तेमरणेद
तिरश्चि भौतिकेनिमित्तेमरणे संहृते दैविके निमित्ते मरणे न इहतत्र च यदायदास्ति सा भावना अवश्यं संपादयि

अनाक्रांतेंद्रियछिद्रो यतः तुर्योंतरेव सः संविदानुभवत्यामुसंसत्प्रसादं निकथ्यते ३३ समाक्रांतेंद्रियछिद्रो
बाह्यः तुष्टोवायुनायदा परिपश्यति तन्नज्ञाग्रदित्याहुर्मुनिसत्तमाः ३४ इति विद्वित्तवन्नान्मयाधुनोक्तः स्थि
थिन महामतेनेनदृश्यतायां असतिजगति नैव भावनीयामतिहतिसंहृतिदेव भावनीया ॥ ३५ ॥ स्थितिप्रक
रणे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुर्यस्वरूपविचारः सर्गः ॥ १९ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ एतेनकथितं सर्वं मनोरूपनिरू
पणे मयाराघवनान्येनकेनचिन्नामहेतुना १ इंद्रनिश्चयवन्नुतोयद्भावयति भूरिशः तत्तांयात्यमनाग्नेघार
यः पिंडोग्निताभिव २ भावाभावग्रहोत्सर्गदृशोऽस्यतनकल्पिताः नासत्यानापिसत्यास्तामनश्चापलकारिताः ३

तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीवसिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकोनविंशतिसर्गः ॥ १९ ॥ विस्तंहि मनसोभांतिः १
सत्यात्मानवलोकिनः सत्यात्मालिवेनेन्नतो विश्वं चात्मेतिवर्णने प्रकवर्णितजाग्रदादिस्वरूपवर्णनस्य प्रस्तुतार्थसंबं
धं दर्शयति एतावदिति मनोरूपनिरूपणे तथावदृष्टं मतेनेनोपायेनतत्र यथाभूतं मनः स्वभावपरिज्ञानाय जाग्रदादि
वर्णनं प्रस्तुतं नान्यन प्रयोजनेनेत्यर्थः १ अनेन मनसः कीदृशः स्वभावः परिज्ञान इति चेद्दृढभावितार्थाकारधार
णस्वभाव इत्याह इंद्रेति २ तेन सदसद्रूपेण हृदा यो दृश्यप्रपंचविषयाः सर्वे मनः कल्पनामात्रत्वान्नसदसद्भिन्न तत्

41

वा॰टी॰ सांप्रतं त्वयं प्रश्नः प्राक्षिप्तमस्तः सहजनीलिमवर्णनवाहित्वाह सहजमीति ९ एवं समाधाय प्रस्तुतमवरोरामनुकूलय

स्थि॰ ति सूयमिति १० प्राक्तन्नीहिशामालिन्यस्यान्तानुभवसिद्धत्वात्सद्रुपोहितादर्शवित् आकिमप्रमाहात्प्रकृतिरूपा भवति

मननधर्मिणी सती मनो भवती चक्षुर्भवति सएवंती श्रोत्रं यत्पतिपश्यंश्च त्तुमरं वत श्रोत्रमत्वानोमनइत्यादिश्रुतेः

एवं कर्मेन्द्रियभावापन्नात्मापारेणधर्माधर्मात्मकर्मापिस्वयमेव भवतीतिमुमुक्षुभिः कल्यादिप्रमाणानिर्णीतमित्य

र्थः ११ बहुभिर्वादिभिः स्वस्वाभिमतनामरूपाकारेणान्यथान्यथाश्रुतप्रेक्षमाकृतं रवमाह सरूपेति १२ नहि एकमूल

त्वेनकृतत्वेसांसिद्धांतभेदइतिशंकापरिहारमाजे नकर्मेतिनिर्णीतमितियदुक्तं तद्दर्शयति यमित्याहिनायंभावयाद

४१ सहज्ञानीलिमा सोन्निशोभेनप्राक्षयः त्वये प्राक्षिप्तवत्तनृदृग्यपोरदपटलोस्थितः ९ अयं प्रकृतमारश्चामनोनि

र्णीयत्नमः यद्दृशाज्ञानताजन्मनस्यकर्णप्रसुप्रत १० एवं प्रकृतिरूपेयमनोमननकर्मिणी कर्मेतिरामनिर्णी

तं सर्वैरेवमुमुक्षुभिः ११ प्रत्युदर्शनभेदेनतन्नामाभिमताकृति वाग्भिनावदतां वातं चित्राभिः शास्त्रदृष्टिभिः १२

यं यं भावमुपादत्तेमनोमननतत्त्वतु तत्रामेतिधनामात्मेनस्यः पवनोयथा १३ तत्तत्त्वमेवनिर्णीयतमेव

चविकल्पयत् ततस्त्वपारजनयारंजया स्वामरक्तीतं १४ ततिस्थयमुपादेयतेनैवसमरछतिं यन्मयत्वेष

रीरेनतताव द्री देयमुच २५ जन्मयं हि मनोराम देहंतदनुतदृशः ततामापूर्तिगंधातः पवनोगंधतामिव १६

बुद्धीन्द्रियेषुवलोतुकर्मेन्द्रियगणस्ततः स्फुरलिस्वतरु वाविरज्ञोलोलरयानिले १७ कर्मेन्द्रियगणेतुत्रैस्वस्व

शवासनोद्भवंयथासुरभिपुष्पनिहारजीदिवानागंधवत्कुसुमानस्थ: एवनलतदूधात्मकतामेतितद्दत् १२ तनस्ववास

नाकल्पितमेवयुक्तिभिर्निर्णीयरंजनयास्वकल्पितार्थेरस्वीयतारागेणास्वामरक्तीतंरंजयततद्भावमिवापादयत् १४

रसंपुनः पुरास्वादनचमत्कारंविषयिणं विषयास्वादरसंरूपेवगतिति त्याशायेनतदनुरूपदेहधारणमाहयन्म

यत्वमिति १५ गंधवद्वातःप्रविष्टःपवनस्तद्रूपतामिव १६ मनोनुसारिदेहधारणेनतत्र ज्ञानेन्द्रियाविर्भावेतन

41

राम

४१

दिक्कृतपरिच्छेदाभावान्नतेकालकृतपरिच्छेदाभावान्नित्ये आदिपदोपात्तवस्तुकृतपरिच्छेदविरहान्निरामयेज्ञानाविद्याकारकलुषाकुतइतिकारणासंभवः केनस्वरूपासंभवः इयमिन्मयपरात्मताचमनसोदार्शिता २ यद्यविद्याकलंकवशादितनिश्रूपास्तत्राप्याह यस्मादिति यत्रकालत्रयेपि द्वितीयेनास्तितत्रनिमित्ततः स्वतः प्रकारतोपि कलंकसद्भावेनसंभावितइत्यर्थः ३ एवंपृष्टोवसिष्ठोवस्तुपरिचेयचमत्कारिरूपबुद्धिकौशलंप्रथमंप्रशंसति साधिवतिउन्नमोमकरंदनिष्पंदस्वयत्तनुभवचमत्कारोपमा: ४ ५ मद्बुद्धिरात्मनि आविद्याकलंकानयुक्ताइति प्रश्नमुग्धात्मानमवभूतवानप्रशांतनचेत प्रतिवयममनोनिरूपयामोघनसततयोपक्षेत यस्तुसद्वानानुभूतवान

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नेततेनित्येनिरामये ज्ञानात्मविन्मनोनाम्नीकुतः केयमुपस्थिता १ यस्मादन्यन्नमाना
स्तिनभूतंनभविष्यति कुतः कीदृक्कथंतत्रकलंकस्त्वविद्यते ॥२॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ साधुरामत्वयाप्रोक्तंज्ञा
नातिमोक्षभागिनी मतिरत्नमनिष्पंदानंदनस्येवमंजरी ४ पूर्वापरविचारार्थंतत्परपदमेतिलव संप्राप्स्यसिपदं
प्रोक्तेयत्प्राप्तंशंकरादिभिः ५ प्रश्नस्यास्यतुहेरामनकालस्तवसांप्रतं सिद्धांतः कथ्यतेयत्रतत्रायंप्रश्नउच्य
ते ६ सिद्धांतकालेभवताप्रश्नोह्ययमिदंपरं करामलकवत्स्पष्टंसिद्धांतस्तेभविष्यति ७ सिद्धांतकालेप्रश्नोलि
रयानवविराजते प्रावृषीवार्हिकेकान्तिर्युक्ताशरदिहंसगीः ८

विद्वांसमेवात्मानमन्यमानस्तेनस्वानुभवविरुद्धआत्मानः मद्बुद्धेःकथमितिशंकितवान्ननत्वनुभवविरुद्धंप्रष्टुमसुपगम्यमुद्रमालिन्यंकथमितिज्ञानोपदेशाकालेवितत्वमुपक्रमवसरइत्याशयेनाह प्रश्नस्येति यत्रनिर्वाणप्रकरणेतत्त्वात्मदर्शनसमाधिप्रतिज्ञानंतरंसिद्धांतः अनुभवाङ्कुरस्वार्थोमयास्वानुभवसंवादायकथ्यतेतत्रायंप्रश्नउच्यतेसमाधीयतइत्यर्थः ८ वस्तापिनतेत्मनाम्नोमपुनर्वाप्रश्नंप्रष्टव्यइत्याह सिद्धांतकालइति तेनप्रश्नेनमया

वा॰टी॰ शमेन सांवस्तु पल्यवोपसमेन स्मेनोऽमुष्य कृत्स्नं वरणेन चोपिता युक्ताः सर्वज्ञबुद्धिधारानुप्रवेशलक्षणं शमस्यादिग्र
स्थि॰ सिद्धसाधनं स्वपता प्राप्तिर्वा २८ नियमभ्रमैः ग्रन्थितानियमभ्रमैस्तर्पशीलारोहणादिसाधननियमभ्रमैर्वा २९
४२ आर्हतादिभिरित्यादिपदात्कापिलकौलिकादयो गृह्यन्ते जीवाजीवास्रवसंवरनिर्जरबंधमोक्षाख्यपदार्थविभाग
कल्पनैः स्यादस्ति स्यान्नास्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्य इत्यादिसप्तभं
गीनयकल्पनैः चित्राः चित्रैः समाचारैर्विवसनभिक्षाचर्यादिगाचारैः ३० सर्वथाकल्पनावाचित्रमात्रेण मानमेयमलैरि

विज्ञानवादिनो बुधा आस्फुरत्स्वभ्रमपूरया मुक्तिः शमदमोपेतानिर्णीय परिकल्पिता २८ मुक्तौ तु नान्यथा प्राप्तिरिति
भावितचेतसः स्वात्मशिष्टं प्रविकुर्वन्ति स्वैरं वा नियमभ्रमैः २९ आर्हतादिभिरन्यैश्च स्वयाभिमतयुक्तया चित्रा चि
42 त्रसमाचारैः कल्पिता शास्त्रदृष्टयः ३० निर्निमित्ताल्पसामान्यबुद्धदृश्यौरवोऽस्थितेः स्वनिश्चितमतेरन्तर्भा
ग नानाकारासितया ३१ सर्वासामेव चैतासां सैती नाम स्वभाकरः मैनानाम्नमहावाहो मणीनामिव सागरः
३२ ननिर्वेतु कटुस्वादु शीतोलो न तु पावकः यद्यथा परमाभ्यस्तमुपलब्धं तथैव तत् ३३ पत्युक्तोऽयम आनन्द
स्तदर्थं प्रयतेर्नरैः मनस्त्वमयतां नेयं येनासौ समवाप्यते ३४ दृश्यसंपरिरंभिस्वनुक्तं परिहरन्मनः तज्ञाम्यास्
स्वदुःखाभ्यां नावश्यं परिकल्पते ३५ अपवित्रमसद्रूपं मोहनं भयकारणं दृश्यमाभ्यासमाभेत्रिबंधमाभावयानघ ३६

नुचिराभ्यासरूढं मनः कल्पनैवेत्याह निर्निमित्तेति द्वाभ्यां ३१ ३२ शीतोलावपीति अन्तरावहिर्बहिश्चन्द्रमंडलेऽर्ककीरणमंडला
दिषु चवसंतोऽदावानां शीतानुष्णादिपीडेति भावः परमाभ्यस्तं भोजकादृष्टफलोन्मादपर्यंतमभ्यस्तमित्यर्थः ३३ एव
मुक्तेऽपि फले दृढाभ्यासापेक्षा चेत्किं वा अमनादिसांसारिकविपरीतभावनातिरस्कृते अयमानन्दमोक्षफले दृढा
भ्यासापेक्षेतीमाशयेनाह यदिति ३४ कस्य तर्हि दृढाभ्यासानुकूल्यं कार्य इति चेद् दृश्यमार्जनसंवेदनाशयेनाह दृश्यमि
त्यादिना सम्यक् परिरम्भ इवडिंभ समर्भकमिव लोहान्तःकरणतो संपरिरंभिं एवं रूपं त्वं मनस्त्वं दृश्यं परिहरन्तत्यजत् सन् दृश्यज्ञा

उपपादितक्रमात्मनसः कर्मरूपता प्राप्तिमुपसंहरन्कर्ममनसोः परस्परबीजतामभिन्नसत्तां चाह एवमिति २९ एवंवासनाक
र्मतत्फलानुभावानामपि समानरूपत्वादेकासत्तेत्याह यादृशमिति द्वाभ्यां २० २१ अत्रैवं वन्ध्यापसारेपि स्वस्यापि
मतेकथंपक्षपातः प्रागेणनोवादिनोंचेतत्राह यथेमिति २२ २३ तत्रकापिलानामस्तु विवेकित्वादसंगचिन्मात्रत्वप
र्यायार्थमात्रप्रतिपत्त्या निजपापमलनिर्मलमेवतत्त्वस्वार्थविषयेपतुमनन्यनवलंबनेनआत्माहात्म्यबुद्ध्यैवसुखदुःखमो
हात्मकस्यजडस्यजगतस्तादृशमेवोपादानंत्रिगुणात्मकंप्रधानंभवितुमर्हतीत्युररीकृत्यपुनःपुनरास्वादनेनतदेव
तत्त्वमितिनिर्णीयतथैवतेषांशास्त्रदृष्ट्यःकल्पितांइत्यर्थः २४ अन्यथास्वोक्तोपायमंतरेणमोक्षस्यापिप्राप्तिर्न
एवंहिमनसः कर्मकर्मबीजमनःस्मृतं अभिन्नैवतयोःसत्तायथाकुसुमगंधयोः २९ यादृशंभावनादृष्टेस्तादृ
गात्मैवशात्मनः तथास्वोदारवाकर्मा ययथाशाखाविमुंचति २० तथाकियौतत्फलतांनिष्पादयतिचादरात्
ततस्तमेवचास्वादमनुभूताभुंजते २१ यंयंभ्रममुपारूढास्तंतंवाहितिविंदति तत्तत्क्रियात्मनःसीतितमिव
यासप्तरूपायेते २२ धर्मार्थकाममोक्षार्थेप्रयतंतेसदैवहि मनांसिसदृशभिन्नानिप्रतिपन्नास्तथैवच २३ स
नोवैकापिलानांतुप्रतिपत्तिर्निजामला उररीकृत्यनिर्णीयकल्पिताःशास्त्रदृष्टयः २४ मोक्षंतुनान्यथाप्रा
प्तिरितिभावितचेतसः स्वाःदृष्टिःप्रतिबिंबनिस्थिताःस्वनियमक्रमैः २५ वेदांतवादिनोबुध्यावसेतदमितरु
६ दृष्या मुक्तिरसाभद्रोपेतानिर्णीयपरिकल्पिता २६ मुक्तेस्तुनान्यथाप्राप्तिरितिभावितचेतसःस्वादृष्टि
स्तोतिनिश्चितचेतसः स्वकल्पितनियमक्रमैःस्थिताः उपायांतरमतिमोनिरस्ताःसंतःस्वांदृष्टिंयथानिर्माणादिनाप्र
काशयंतः प्रतिबिंबंतिपरबुद्धिषुसंक्रामयंतीत्यर्थः २५ एवंवेदांतिनोपीत्याह वेदांतवादनइतिश्रुतिप्रामाण्यादध्या
रोपापवादन्यायेनेदंजगद्ब्रह्मविवर्तमात्रंब्रह्मज्ञानमात्रेणमायात्मकत्वेनप्रतीतितिदृष्ट्यासमस्तसर्वानर्थनिवृत्तिः दृष्टोवास्तवोनिरतिशया
नंदसोपेतायेदांतिनइतिवापरिरूपंयथेसर्वोत्कृष्टतयासमार्थितेत्यर्थः २६ नियमक्रमैस्तत्पनेनवेदांतिनामुपपा

पानंदापरिच्छिन्नब्रह्मात्मभावेनाविर्भावस्तादृक्ष्येणउपसमीपेस्वस्थानएवइतःप्राप्तानत्वर्चिरादिमार्गेणदूरगमनेनेत्यर्थः ३२ तुरी

या.उ.
स्थि.
५३

43

चिदाकाशात्मनास्त्वात्मनो निश्चयः कल्पितवस्त्वनुवेधात्मनि प्रसक्तस्यैव नानाविचित्रमभिव्यक्तं दुःखसंसारात्मनाविर्भाव
तदेतदाशयेनाह कल्पितं कल्पितमिति ४७ तदेवकल्पनान्योगपरत्वपुरःसार्थं सुखं परिशिष्यत इत्याह यदनुक्तमिति ४८।
९ आभयेष्वल्लानादुर्वदृष्टौ नप्रेतलक्ष्यतात्विश्वेनोदाहरणमाह अस्मादेवेत्यादिना ५० अयंदेहादिसंघातः आतिशैशवयो
वनयोर्मध्यमे निश्चत्वहायनादिकाल प्रकाशानिशयोर्मध्यमे मंदांधकारकालवात्ताययोरन्तमूलादिप्रदेशस्थगाढ ध

चिदाकाशात्मनावंधत्वं वंधेनैव कल्पितः कल्पितं कल्पितं वस्तु प्रतिकल्पनयान्यथा ४७ तदेवान्यत्वमाद
नित्यमहोरात्रयोरिव यदनुक्तमनायासमनुभाव्यगतमग्रं ४८ तत्रात्कल्पनयातीतं तत्सुखायैव कल्पते अस्
एवकुसलेन तु सिंहोत्तीतिभयं यथा ४९ अन्यएवशरीरांतवक्षाभ्यामीतिभयं तथा अन्यएवकुसलेनु प्रवृत्तोसिंहो
न लभ्यते ५० तथासंसारवंधार्थः प्रवृत्तो सान लभ्यते इदंजगदयं चाहमितिसंभ्रान्तमुत्थितं ५१ वालानाम
थनेकालक्षयावेतालकायथा कल्पनावसतोप्तताभावाभावाः शुभाःशुभाः ५२ तथादसत्रामायांतिसत्राम
पिपुनः तथान्यत् मौनवगीहस्ती कार्यगृहीताकल्लविनी ५३ करोतिगृहस्ती कार्यमुरतानंदमासतो कौतव
मातभावेनगृहीताकल्लविनी ५४ नूनंविस्मारयत्येवमन्नर्थमातभावनात् भावानुसारिफलदं पदार्थौघम
वेसच ५५ नदेनहपदार्थौघुरूपेनेकमुदीर्यते इदं भावनयाचेतो यथाभावयतफलं ५६ ननुतत्कलंतदाकार
तावत्कालं प्रपश्यते ननदृत्तिनयन्नस्त्यनतदृत्तिनयत्नसा ५७ यथाथायनेनानर्णीतनत्रथातेनलक्ष्यते भौवे
४२
कारः ५१ वैतालिकी वेतालाकारा भावा वैभवभावादायद्रिंतद्रूपाः शुभाशुभाभावाः ५२ असत्रांतिरोभावंपुनस्सत्रा
माविर्भावमयायांत्रीत्यर्थः पदार्थानाकल्पनानुसार्यर्थक्रियाकारिताप्रसिद्धेत्याह मौनवेत्यादिना ५३ ५४ ५५ ५६
५७ भावितः आकाशमातंगोयनतथाविधंसनः तस्मिन्कल्पितयाद्योमहस्तितयाकाशगजभावनकामातुरंसत्व्योम राम
५३

तन्मयत्वं इत्यप्राप्यत्वं यत्तदेव प्राग्गुक्तक्रमेणबंधकं कर्मभवतीतिविदुरित्यर्थः ३७ ३८ इत्थेनकिमपराद्धं यद्दर्थेनमार्जन
मुच्यते इति चेत्तत्राह येषांति ३९ तपनस्य सूर्यस्य तेस्पदं तापनमालोकं ४० इत्थंमार्जनेचासंकल्पनेहेतुरित्याह स्वयमिति
४१ विचारेण श्रवणमननात्मना विलासिनासमाध्यभ्यासदार्ढ्यविलासवता ४२ अतआत्मा स्वच्छस्वभावः सपरमार्थ
सत्यआत्मा आत्माहंस आत्मेतिवाच्यांतरेभेदः उभयत्रापिप्रत्यगात्मैवावाच्यांतरेभेदः उभयत्रापिसत्यगात्मेत्यर्थः ४३

मायेषा साह्यविद्येषा भावैनेषाभयावहा संविदस्तन्मयत्वं यत्तत्कर्मेतिविदुर्बुधाः ३७ इत्थं ह्येकतानत्वं वि
छिन्नं मोहनं मनः प्रमार्जयेवतन्मिथ्यामहामलिनकर्दमं ३८ इत्थं तन्मयत्वाद्येषात्स्वभावस्यानुभूयते सं
सारमदिरासेयमविद्येत्युच्यते बुधैः ३९ अनयोपहतोलोकः कल्याणं नाधिगच्छति भास्वरं तापनालोकं
पतंगोऽधंतमो यथा ४० स्वयमुन्मार्जितस्याद्यसंकल्पाद्धीमहत्तवत् असंकल्पनमात्रेणभावनायात्महाम
ते ४१ क्षीणायां त्वरमोदत्वविमर्शेन विलासिना असंसंगः पदार्थेषु सर्वेषु स्थिरतांगतः ४२ सत्यदृष्टेऽ
प्यायामसत्येत्वयमागते निर्विकल्पचिदाकाशात्मा स आत्मा समवाप्यते ४३ नसत्तापस्य नाशस्तानसुखे
नापि दुःखिता केवलंकेवली भावो यस्यात्मरूपलभ्यते ४४ अभूतयाभावनयानान्निद्रियार्थिभिः आ
त्मनानन्यभूताभिरपिपरिवर्जितः ४५ वासनाभिरनंताभिर्मोभेवपनरंजिभिः संदिग्धायां यथारज्जाव

सनावमलता असता अनाकुलता सुखं सात्विकचिन्नप्रोप्नरूपं अंतस्त्वाहृदिस्वानुभवादेवोपलभ्यते ४४ अभूतयाअनु
र्थहेतुभूतयादेहाद्यहंभावनयाय्यः नोपलभ्यतइत्यनुवर्त्यते आत्मा नस्वात्माभ्यासादनन्यभूताभिः ४५ अपिवा
तद्नुकर्षविहासनाभिरपिपरिवर्जितइतिपूर्वेणान्वयः एतदुक्तौविशेषणानांसर्वेषां आत्मासमवाप्यतइतिव्यवहितेन

वा॰टी॰ हेयमज्ञानभूमिकाभेदं संत्यजतः उपादेयं ज्ञानभूमिकाविशेषमुपेयुषु द्रष्टारं प्रमातारमपि दृश्यं पत्तान्ति चिद्रूपं पश्यतः अथवा सर्वं
स्थि॰ दृश्यं द्रष्टारं भासकं चिन्मात्रमेवेति पश्यति अद्रष्टारं भासकं चिन्मात्रमिति क्रमपृथतः १ घनसम्मोहमये अज्ञानविकारात्मके सु
४५ तस्य यस्य जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति भगवद्वचनात् ३ सर्वसुखलयावधि विरंचिपदपर्यंतमत्यंतवैराग्या
त् सरसेषु क्रममुक्तिरसवत्सु अरसेषु तदधिकेषु भोगभोगकालपर्यंतमवरस्येषु भोगसाधनेषु सुकुंदनादिषु विरक्त
स्य अत एव लोकसंग्रहार्थं क्रियमाणे कर्मफलेषु आरब्धापनीतभोगेषु च अन्तराशिषः आविरिंचस्त्येषु वैराग्यात्संसाधनाः

दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः द्रष्टारं पश्यतो दृश्यमद्रष्टारमपश्यतः २ जागर्त्येव परे तत्त्वे ज्ञातुरेकस्य जीवनः सु।
प्तस्य घनसम्मोहमये संसारवर्त्मनि ३ पर्यन्तात्यन्तवैराग्यात्सरसेष्वरसेष्वपि भोगेष्वभोगरम्येषु विरक्तस्य निराशिषः
४ अजन्याप्यात्मनि भसि कलत्रजीर्णजाड्यं नभस्यलं गलत्यपगतासंगो हिमपूर इवातपे तरंगितासु कल्लोलजललोलांतरा
सु च शाम्यतीव प्रयत्नात्मासु नदीष्विव घनात्यये ६ संसारवासनाजाले खगजाल इवाखुना त्रोटिते हृदयग्रंथावश्लथे
44 वैराग्यरंहसा ७ कातकं फलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति ८ नीरागं नि
रुपासंगं निर्द्वंद्वं निरुपाश्रयं विनिर्याति मनो मोहाद्विहंगः पंजरादिव ९ श्रीरामचंद्राय नमः ॥०॥०॥०॥०

रोविमानादिविषयेषु ऐहिकभोगेषु च विरक्तस्येति पिंडितार्थः ४ जीर्णं जाड्यं अनादिजं नभसि अज्ञानाकाशे गलति सति किं
जले सैंधवखंडवद्द्रवद्रसावशेषं नेत्याह आलोभसा एकत्वं अजतीति आतपे हिमखंडवन्निरवशेषमित्यर्थः ५ तरंगि
तास्विति द्रुतनदीलक्षणयोर्द्वयोरपि विशेषणे तस्माद्यतेकल्लोलजालनिवुलोलांतरासु ६ खगजाले पक्षिबंधनानाये आ
खुना मूषकेण कातकं कतकसंबंधि फलं तदुक्तं यतो यावत् स्वभावश्चित्तमनः ८ रागः कामः उपआसंजयतीति विषयेष्वि
त्युपसंगो विषयेषु रागानुसंधानं द्वंद्वं भार्यादिजनसाहित्यं उपाश्रयः पुनः पुनर्भोगलाभभूमिरित्येतेभ्यः प्रथमं निर्गतं पंजरा। राम

नैवमात्रयमतः स्वभावसंप्रसीदतोमनसोत्ताव्यतः ९

तस्मात्संकल्पत्यागेनैव सत्ताभाविकात्मभावेन स्थितिरित्युपसंहरन्ननुपादिशति तस्मादिति ५९ आत्मनः स्वस्य परमा
र्थिकेनाद्वयानंदात्मनैव भवनं तत्र यारमार्थिकदुःखात्मेनेत्यर्थः ननु मया सह संकल्पैस्त्यक्तः अपि द्वैतभावाः आनं
त्येपि सपि मणौ प्रतिबिंबा इव दुर्वाराः स्फुरित्याशंक्य विशेषमाह मणेरिति ६० निरूढे चेतसि दृश्ये कात्कारे भित्तौ तद्वत्
प्रतिबिंबनेपि न तस्य मिथ्यात्वानुसंधानेन तद्रूपं रंजनं तत्राप्यमित्याह यद्वदिति ६१ तस्य चित्ते दृश्यानुसंधानेन प्रविलापनं
कार्यमित्याह तद्वदिति एवकारो भिन्नक्रमः तत्सत्यं ब्रह्मैवेत्यर्थः ६२ ६३ तत्त्वा मा रंजयेत्तु अस्तु वाद्वैतप्रतिभासस्तथापि

योमकाननमातंगी यामस्यामनुधावति तस्मात्संकल्पमेवत्वं सर्वभावमयात्मकं ५९ त्यज राम सुषुप्तस्थः स्वा
त्मनैव भवात्मनः मणेर्हि प्रतिबिंबानां प्रतिषेधनि यांप्रति ६० यथा केन जडभावेन न तु राम भवादृशः यदात्म
निजं कामं मत एवह प्रतिबिंबति ६१ तद्ब्रह्मस्त्वितिनिर्णीय माते नागच्छ रंजनं तद्ब्रह्मसत्यमिति वा प्यभिन्नं परमात्म
नः ६२ सत्यात्मत्वमनासादितभाववात्मानमात्मना चेतसि प्रतिबिंबितिथं भावास्तव राघव ६३ रंजयत्वन्यसक्त
त्वात्मातत्त्वा स्फाटिकं यथा स्फटिकमप्रमनंतं यथा विशति प्रकटं तथा न च रंजना विचित्राः हद्वौ हि विप्रमनंतया ।
विशंतु प्रकटं तया भुवनेषणाभवतम् ॥६४॥ इति स्थितिप्रकरणे विज्ञानवादसर्गः ॥२१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ।
॥ ॥ जंतोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः मननं त्यजतो नाम किंचित्परिशिष्यतात्मनः ॥१॥ ॥

निर्विकारात्मनो ध्यात्स्फाटिकस्येव तेस्तव रंजनाभिवमाह स्फटिकमिति मननं प्रतिबिंबितार्थानां पुनः पुनरनुसंधानस
मादिवासना धानां तु गृह्णीत त्वं भुवनेषणाः प्रारब्धभोगोचितजगद्व्यवहारेषु ॥६४॥ इति श्री० तात्प० स्थि० एकविंशः सर्गः २१
इह पल्लवबोधस्य सर्वदोषपरिक्षयः प्रसादः स्मृतिः सुखं मुक्तदर्शने चोपवर्ण्यते तानुकलाजीवन्मुक्तावस्थानुभवप्रकारं अपंचयि
श्येऽश्रवणमननाद्युपचयः क्रमेण व्यवायथायथा ज्ञानसाहितं तथा तथा दोषक्षयप्रकर्षं प्रथमं दर्शयति जंतोरित्यादिना समाधाप्या
सेन क्रमोद्वाद्यमननमात्ममननं चत्यजतः किंचित्परिशिष्यतः विशुद्धात्माकारतया विश्रांत आत्मा जनो यस्य तथाविधस्य जंतोः

[illegible]

बा॰टी॰ २२ कोऽहं कथमित्थं स्थितोऽस्मीति संसारांधकारं पूर्णात्मानं पश्यति तदाभाह मिथ्याभूतेतिनाधिर्न मे स्वरूपं सर्वमर्थः २३ देशाद्यवशात्मनो मायाधि
स्थि॰ जानिकनिकालशात्याभायाधिदेविकानि शारीरिकानि चान्यानि प्राप्तनिकानि सुखदुःखानि नलनमे मेनिति यः पश्यति २४ अपारपर्यंतेष
४५ क्रमो हित्वा लाधितिक्रयान्वितं ततन्न सर्वं ग्राहमेवेति यः पश्यति २५ यः मायोत्थं कोटिदुःखं पोषकत्वेन तात्पर्यालाभ्यलक्षणमागतनुश
णोऽपार्थ २६ आत्मानं स्वात्मानं स्वप्रसिद्धं नित्यं च तरत्नाद्यपंचमसर्वं विश्वमात्मनिनितं नित्यमविभिन्नया इच्छायाः पश्यतीत्यर्थः
कोऽहं कथमिदं चेति यावन्न प्रविचारितं संसारकं तंत्रं तावदंधकारमयं स्थितं २२ मिथ्याभूतमिदं शरीरं परमार्पितं आ
त्मभावनया सर्वं यः पश्यति स पश्यति २३ देशकालवशाद्यानि नमे मेतिगात्रमनं शरीरं सुखदुःखानि यः पश्यति स प
श्यति २४ अपारपर्यंततनपादिक्रियालादिक्रियान्वितं अहमेवेति सर्वं यः पश्यति स पश्यति २५ यो वाग्जालसमागतानुको
टिशः पोषकल्पितान् अहमस्मीति यो विद्यां यः पश्यति स पश्यति २६ आत्मानमितरं चैव दृश्यं नित्यमविभिन्नया सर्वं विज्ञा
तिरेवेति यः पश्यति स पश्यति २७ सर्वत्राविस्थितं तात्मा सर्वभावांतरस्थितः अद्वितीयः स्थितस्तत्र यः पश्यति स पश्यति २८
45 आधिमाधिभयो हि जरामरणजन्मवान् देहोऽहमिति यः प्राज्ञान् पश्यति स पश्यति २९ नित्यशुद्धं च सर्वव्यापकोऽस
हि मामम द्वितीयो न ममास्तीति यः पश्यति स पश्यति ३० मयि सर्वमिदं प्रोक्तं स्वप्नमिवागतमिदं च चिन्तनाहमेवेति यः
पश्यति स पश्यति ३१ नाहं न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्मि निरामयं इत्थं सद्सतोर्मध्ये यः पश्यति स पश्यति ३२ यत्नामि
चिन्त्रलोकं सएवायममामम तरंगोऽब्धाविवेत्यं तयः पश्यति स पश्यति ३३ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ० ॥ ० ॥०

२७ २८ २९ महिमाविस्तारः ३० चिद्रूपं तत्तु स्वेन प्राप्तं सर्वमहमेवेति वा चित्तं स्मृतः कारणं तु नाहमेवेति वा ३१ अहमेवेति
पश्यतीत्युक्ते चित्परित्यागेन अहंकार एव परिग्रहीतो माभूदिति सदहंकारएजगत्प्रतिषेधेन चिदेकरसं ब्रह्मैव परिशि
ष्यते इत्याह नितिसतो वर्तमानस्यासतो द्वितीतभविष्यतश्च मध्ये सतोऽव्यक्तस्येति वा ३२ अवएवहति पादेन
सर्वाभूतानीतिस्मृतेः विश्वमाहमिदं कल्पमेकांशेन स्थिता जगदिति भगवद्वचनाच्चेति भावः ३३ श्री॰ ॥ ०॥ ०॥० राम
४५

विनिर्गलत्यपुनः कीदृशी स्थितिस्तां वर्णयति शांतेरित्यादिना २० मूकाबोधवागव्यवहारज्ञता तयात्तयेजाड्योनतुधारैरोभे
नवासनपद्धेमोक्षेणजर्जरितांतरा ननुत्वमयत्तयंउदयस्त्वयोदयवेत्यत्वयः २१ दृष्टः चिद्भास्करोयथा पुण्यानिगुरुसेवा
श्रवणसमाधयभ्यासादिसुकृतान्येवपल्लवाः किसलयानियस्यास्तथाविधाहृदयसरसिप्रज्ञापद्मनीविवेकणीमनोविल
सतिशोर्मीमिव २३ हृदयहारिण्यामनोहराः सत्वगुणेणपच्चयलब्धाः प्रज्ञाः वर्द्धते २४ अनूनावायाविद्भूतचतुष्टयरहि
तायआकाशकोशालहृदयीरकुन्दहत्यर्थः २५ तस्यमहाप्रभवतामाह विचारेणेति सर्गोवतारात्परभिकारकेणरद्दीः

शांतसंदेहदौरात्म्यंगतकौतुकविभ्रमं परिपूर्णांतरंचेतः पूर्णेंदुरिवराजते २० जनतोन्नमसौंदर्याद्दुरास्तमलोच
ना समतोदेतिसर्वत्रयांतिवातरुगर्णवे २१ अंधकारमयीमूकाजाड्यजर्जरितांतरा ननुत्वमेतिसंसारवासनेवो
दयेस्तथा २२ दृष्टेचिद्भास्करोपज्ञापद्मिनीपुण्यपल्लवा विकसत्यमलोद्योता पातयोरिवकोपरी २३ प्रज्ञाहृदयह
रिण्योभुवनाह्लादनक्षमाः सत्वलब्धाः प्रवर्धंतेसकलंदोरिवांशवः २४ गुड्डनाच्चकिंमुक्तेनत्वातद्वेयोमहामतेः॥
नोयातिनवधात्मत्वमभ्रलाकाशकोशवत् २५ विचारेणापरिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः अनुकंपाभवंतीहब्रह्मवि
ष्णुवन्द्रशंकराः २६ प्रकटाकारसम्पन्नोनिरहंकारचेतस नानुवर्तितविकल्पास्तमगतस्फारमिवेणकाः २७ तरंगवदि
मेलोकाः प्रयांत्यायांतिचेतसः क्रोडीकुर्वीतवांतेतनद्वामरणजन्मनी २८ आविर्भावतिरोभावोसंसारेनतन
स्क्रमः इतितात्मसमालोकारमेतसनिवर्ततेते २९ नद्वायलनमियतेकुंभेकुंभनभोयथा भंषितोदूषितोवा

नात्मनुकंप्या २६ तस्यपुनः प्रमादात्मूर्वविद्वितेपप्रसक्तिंवारयति प्रकटाकारमितिं मगतस्त्रोतस्सलिलपानेलसतृष्णया २७ए
वंजन्मप्रवाहप्रसक्तिमपिवारयति तरंगवदितिं आयांतिजायंते प्रयांति चेतसस्तवचित्तवासनावशात् २८ इतरस्मिन्नपि
जन्मतत्वेनक्रमेतइतिक्रमस्तयाविधोन इतितात्मेतिशोधः सम्यगालोकोवस्तुतत्वदर्शनं यस्यसतत्वविल्लविनिमायायाम्ग्र

वा॰टी॰ स्थि॰ ५६

सकलेष्विन्नगत्येकं नयेनेति मतिर्यस्य जगद्भ्रान्तिचित्रा सद्रूपः सर्गः प्रलयमयः प्रलयः संकल्पना स्थितिस्तल्लक्षणसुषुप्तिः।
प्रसाकार इस्थिरं तेना प्रपरिपृष्टेस्मात् स्मिपरमबोधवते जीवन्मुक्ताविग्रहाय साक्षात्सिद्धवापनम इत्यर्थः ॥५२॥ इति श्री वशि
ष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ शरीरनगरे राज्यं प्रभुत्वस्याप्रवर्णयति विनोदेः सक्तसङ्गेर्गैर्मनो।
यमुखेत्यादयः जीवन्मुक्तस्य शरीरनगरी राज्यं वर्णयिष्यन् रामस्य तज्ज्ञानासंप्रयोजिकां मुत्थापयति शरीरेति निर्द्

यत्प्रोदयात्तमय संकलनाकलासु चित्रासु चारविभवासु जगद्भ्रमासु शुद्धः स एव सकलैकमतेरनन्तस्तस्मै नमः
परमबोधवते शिवाय ॥५२॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे अनन्तपदविश्रान्तिवर्णने सर्गः ॥२२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
यउन्नमयदालंवीरस्कप्रनवस्थितः शरीरनगरीराज्यं कुर्वन्नपि न लिप्यते १ तस्यैषं भोगमोक्षार्थं तत्स्याप
46 वनोपमा सुखायैव न दुःखाय शरीर महापुरी ॥२॥ श्रीराम उवाच ॥ नगरीत्वं शरीरस्य कथं नाम महामुने एतां
चाधिवसन्योगी कथं राज्यं सुखेन भाक् ॥३॥ श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ रम्येयं देहनगरी राम सर्वगुणान्विता तस्यानन्दवि
लासान्ता स्वालोकार्कप्रकाशिता ४ नेत्रवातायनोद्यातप्रकाशभुवनोत्तरा करप्रतोलीविस्तारप्राप्तपादोपजङ्गला। ५

५१ ८२

दैर्घ्येत्यादिः प्रयोजनेनयावद्भोगकुलाल चक्रभ्रमवद्यावत्प्रारब्धक्षयं देहधारणव्यवहारमास्थितो जीवन्मुक्त इत्यर्थः न लि
प्यते सत्यत्वाभिमानाभावादिति भावः १ भोगाविनो देहत्वादुपवनोपमा २ एतां लघु शरीरनगरी अधिवसन्स्व
धियायपलायत एकयद्द्वारस्यात् सुखमेव भजते न तु राजा न इव तद्दुःखलेशमपीत्यर्थः ३ लोकास्वात्मज्योतिः सए
वार्कः ४ नेत्रएव वातायनं तत्र स्थाभ्यां उद्योताभ्यां इन्द्रियप्रदीपाभ्यां प्रकाश्यते इति प्रकाशानि भुवनानि तराणि यस्याः
करावेव प्रतोल्यौ रथ्ये तद्विस्तारेण प्राप्ते जानुपर्यन्तं तालत्वं पादोपजङ्गले यस्याः ५॥०॥ ०॥ राम ॥ ५० राम ५६

स्वतः सन्नात्मत्वेन मलप्राप्त्यभावात् अत एव स्वसन्नास्कन्दर्पेण पाल्या स्वसा अनुजा कनीयसी अल्पा पुबाल्ययोः कनम्
तरस्यामिति कनादेशः दृष्टिमात्रेण गिरिजामानत्वात्पेलवा ३४ भवः सांसारिकेहादिस्तस्मादुपरतो विवेकबाधात्पौनिमेः
३५ चेत्यानुपातो घातो दृश्यसंबन्धस्तेन रहितं अत एव निःप्रभूतस्वभावस्फूर्त्या आपूरितं प्रभपानमकं वसर्वतो व्याप्तं जग
ज्जालं येन ३६ भवः अधिकारि देह तन्त्र भावा गुरु देवत शास्त्रादिसंज्ञा तत्र नित्यानित्यादिविवेकः तेन कलना अ
वगणादि क्रमेणात्मपरिचयतारतम्यभेदात्सर्वं अहमेवेति पश्यति ३७ आत्मसत्त्वेव परया निरतिशयानन्द
ति

शोभाया आत्मा मय्यैवेयं त्वं सैयमेकनीयसी त्रिलोकीपेलवे सुश्रोर्थः पश्यतिस पश्य ३४ आत्मनापरतेत्वत्तामेमेव
स्यमहात्मनः भवादुपरतेनूनं सयश्यति सुलोचनः ३५ चेत्यानुपातरहितं चैतन्यरूपमयं वपुः आपूरितजगज्जा
लं यः पश्यति स पश्यति ३६ सुदत्तः भवो भावो विवेककलनाश्रयाः अहमेवेति वानूनं यः पश्यन्नपि न हीय
ते ३७ स्वात्मसत्तापरापूर्णो जगत्यां शोनवार्जिना किं हेयं किमुपादेयमिति पश्यन्मुहुर्मुहुः ३८ अप्रतर्क्यमना
भासं सन्मात्रमिदमित्यलं हेयोपादेयकलनायस्मदीक्षा स वै पुमान् ३९ यस्याकाशवदेकात्मा सर्वभावगतो
पि सन् न भावरंजनामेति स महात्मा महेश्वरः ४० तमः प्रकाशकलनामुक्तः कालात्मतां गतः यः सौम्यः सुसमस्व

घनया आपूर्णो वसाद्यन्तं वपुः तेजप्रसंदेव परिपूर्णेन तर्पितं जगति अंशेनैक देशेन वार्जिना ऐहिक पारलौकिकभोग्य
वस्तुजातेषु किं दुःखमेतत्त्ययेद्यं किं वान्यत्सुखसस्त्रियं उपादेयमिति पश्यन्मुहुर्मुहुः अप्रतिरोधिंरेमार्य ३८ अप्रतर्क्य
तर्कागम्यं अनाभासं हन्तिभेदप्रतिफलनरहितं निर्विशेषमिति यावत् ३९ महानीश्वरः निरतिशयस्वानन्दोपभोग
समर्थः शिवस्वरूपः ४० तमः सुषुप्तिः प्रकाशो जागरः कलनात्स्वप्नस्तैर्मुक्तः कालस्य मृत्योरप्यात्मनां निरतिशयप्रेमास्प
॥ दत्वात् गतः स्वास्थ्यः तुरीयावस्थाप्रतिष्ठापदम् ४१ ॥८०॥ ॥

घटेतं २

वा.टी. हृदयापरागायत्तम्बानस्यावित्वारल्लल्लाररत्नौर्हिपरीत्तकजनाग्रंतैतैनिर्णीता परोत्तगृहीतान्नृत्तुरादिद्वारायथायोग्यंप्रा
स्थि. प्रमोमयात्ता घर्मास्तैर्वासनाकृत्ते: परोपभूषिता २२ आस्यस्फारवतैरुद्रिभक्तिरचनागञ्जरंतविभागवदीषदृश्यंदंतलत्तको
५७ रस्थिपशकलैराकुला मुरवास्पदया प्रासमनाङ्गमस्याजकृलत्तण्यावेउ्राकालमार्चितानि आस्वादितानि भोजनानिचतु
र्विधान्यन्नानियस्यां २३ रोमलत्ताणे:शव्पतरैर्दीर्घलत्तणश्मश्रुणा २४ गुदाउत्थानमुक्तमोपस्यमलस्यतैरेवमूलस्थानलत्त
णस्यमारघदस्यघटीयत्रस्यातिषाटिप्रदुनः प्रवहन्ननंतःदुरंत:कर्दमो यस्यां चित्तलत्ताण्यामुद्यानमञ्जावलातीसत्

हृदयापर्णनिर्णीतपथायात्रार्थभूषिता अन्तारतनवद्वारप्रवहमाणनागरा २२ आस्यस्फारवदास्पृष्टदंतास्थिश
कलाकुला मुरवास्पदाभ्रमक्लिन्नुयवड़ीचर्वितभोजना २३ रोमशाष्पतरश्छन्ना कर्णकोटरकूपका स्फिक्कूपंरु॥
लास्थितोयांतपृष्ठभिन्नीर्णङ्गला २४ गुदोत्थानारचंदूलपङ्कुतानतकर्दमा चित्तोद्यानमहीवेलादासीवित्ता॥
वरांगना २५ धीवरत्राह्दवङ्वपलेड्रियमर्कटा यत्नोद्यानहसनपुष्पाङ्गमनोरमा २६ स्वशरीरमनोज्ञ
स्यसर्वसौभाग्यसुंदरी मुरवायेवनदुःखायपरमापहलायच २७ भूतस्यपृशनलानांकोशमालिका तस्यानि
यमनलानांसुरवानांकोशमालिका २८ किंचदृस्याप्रनष्टायाडोत्म्येनेदृशमीदृश स्थितायांसंस्थितंसर्वंतेनप
न्नसुरवावहा २९ यत्नान्नःसमारुह्यसंसारविहरमलं अप्रोष्यभोगमात्रार्थंतेनेयंतरघ:स्मृत: ३० शरदूरपर
स्यस्यशरीरधनबंधुग्रीयापतः अनेयैवाहिलभ्यंतेतेनेयंतस्यलाभदा ३१ मुखदुःखक्रियाजालयदृषोहृहतिस्वयं। दुःखानां ४

कौतुमाना अप्तर्वितालत्ताणावरांगनापुरस्वामिनीयस्यां २५ धीरैवरश्चान्चर्मरज्जुत्तयाहृत्वरद्वाक्ष्चपलेंद्रियमर्कटायस्यांयत्
नोद्यानेनहसनमेवपुष्पाङ्गमस्तेनमनोरमा २६ स्वशरीरमनसीजानातीतिस्वशरीरमनोज्ञस्तत्ववित्तस्यसुखायैव परमेहि
तमुपदेशाद्दिनापरोद्वारस्तस्यैव २७।२८ ज्ञास्यानंतमुखायेति यदुक्तंतद्दर्शयति किंचेति किंचिदल्पंतुच्छमेवनष्टं
सत्यवाज्ञितमर्थ:सर्वमस्तसुखं २९ त्तस्यरथयरवरथ: ३०।३१ सर्वपूर्णमात्मानंजानातीतिसर्वज्ञस्तत्ववित्तस्यसर्वेषांभाग एन
मोक्षोपायवस्तूनांभरणभर:संग्रहस्तत्ज्ञमा ३२॥१०॥ ६०

47

स्वचागतैः शिराजालकैर्मालिता गुल्फौ पादजानुसंधिग्रंथिनौ मांसपिण्डौ ... पतेनतस्मिन्नाथ्यामंगुल्फौ जातावेकवचनं
६ पादाग्रपदेनाग्रपादाधस्तनीकाठिनान्यंगुष्ठातै सैव स्तंभमूलाधारशिलाः याभिर्विभक्ता यानानालदलपालयाग्रथ
मनिर्मिता प्रथमाधारनिर्माकेननिर्मितेत्यर्थः वहिश्चर्म अंतश्चर्म आलिस्सीमानः मज्जा शिराः सारा: शाखाप्ररोहास्सी
मानः अस्थिमुत्तुसंधयः सीमानस्ताभिर्मनोरमा ७ ऊर्वीः ऊर्वोस्तनार्मध्यकायस्यनस्संधिभागस्तस्याग्रे पुरोभागे निर्मि
ता उपस्थौ द्विपरूपा निम्नगा नगरमध्यनदी यस्याः कंचलीकिया वल्यवकाचवन्नीलानि दलानि यस्तु तथाविधैः क्रीडा
शैलप्रायस्फिरः प्रस्थ्यन पम वकस्तत्ताद्दिरामघनेष्यानता ८ नीलच्छदसदृशगांभ्रूर्मापांडुनवकुंदशारशनल

रोमराजीलतागुल्फात्वग्जालकमालिता गुल्फौ गुल्फौ प्रविष्टौ तनजंघोकस्तंभमंडला ६ रेखाविभक्तपादाग्र
शिलाप्रथमनिर्मिता चर्मचर्मशिरासारसंधिसीमामनोरमा ७ ऊरुस्तनुभागोन्निर्मितोपस्थानिम्नगा कच
केशानलीकाच्छदलप्रस्थवनावृता ८ ... मुसकापवदनोद्यानशोभिता दृष्टिपातोत्पलाकीर्णकपोल
विपुलस्थली ९ वक्षस्थलसरस्स्थलकुचपंकजकोरका घनश्यामवल्लीकृत्स्नस्कंधश्रीर्दीर्घशिलाभुजा १० उदर
॥ ... भित्तिदीर्घाभक्तानत्परा दीर्घकंठवल्लीडीर्णवातसंरंभराहिता ११ ॥१०॥१० ॥

लाटेन पृथुस्सरस्थानाभ्यामोस्ताभ्यां च सकोयं कांतिमद्दाढूदनलदलपृथुलकदलीवनं तेन शोभिता दृष्टिपाताः कटाक्षा
स्तलस्तद्वत्कलोरशाकीर्णौ यौ कपोलौ तत्स्तकौ विहारस्थलौ यत्र ९ स्कंधौ वक्षोऽङ्गशिलाभुजौ यस्याः १० उदरलस
त्कोशागारमध्ये निक्षिप्तानि सन्ति गारवश्यापितान्यन्नानि तान्येव सारानि धनानि अनूनि धान्यादीनि धनानि प्रियाणि व
सनाभरणादीनि च यस्या भक्तम्नानि विविधविषयोपभोगांतर्वंतीति भक्तनेरसः नेत्रात्वदः पराशिरः सौधवातायन
तोपविष्टनागरस्थानीयायस्यां दीर्घ ऊर्ध्व मुखेयत्कंठविलं तन्नावाराउद्गीर्णीयः श्वासवात स्तत्कृतेन संरंभेण कंठहारकंपा

वा॰टी॰ यस्यास्थितिरद्यायामपिनसम्यक्स्पर्शोलस्यनायोस्पर्शोनितिर्विवायायोमिनिद्रुतेनेनाहविद्यमानमिति ३२ अत्रास्यांश
स्थि॰ रीरनगर्यांतिष्ठन्नीत्यत्रस्थआत्माङ्गतत्त्वविद्भ्यकल्पनेविभ्यकल्पतत्त्वकृतानप्रारब्धभोगानवगत्य अधिगतंप्रा
५८ क्ष्सावात्केनपूर्णस्वात्मस्वरूपमर्थमोक्तृभङ्गेतस्याधिगतार्थभागभवतीतिशेषः ३३ अवहारदशाकुर्वन्नपिपरमार्थ
दृष्ट्यानकुर्वीत ३४ नद्यस्येहनगर्यांकान्ताद्भोगफलान्याहकदाचिदितिविमानेविमानतुल्येहसुन्दरीकंकान्त
भोगकौतुकवत्मनाविहर्तुंविनोदयिनु ३५ तत्रस्थःपूर्ववत् भेआमेत्रीलद्वारपाप्रियया ३६ ३७ स्वाङ्गेनारकि
विद्यमानेयदंवायुःकिंचिद्दृश्यातिनाष्ठितं यथातथैवदेहेस्वांशरीरनगरीमिमां ३२ अत्रस्थःपुरुषोभो
गानात्मासर्वगतोपिसन् विभ्यकल्पकलान्भुङ्क्तेपुंसामधिगतार्थभाक् ३३ कुर्वन्नपिनकुर्वीतःसमस्ता
र्थक्रियोत्सुकः कदाचित्प्रकृतान्सर्वान्कार्यार्थानितुतिस्थति ३४ कदाचिल्लीलयालोलेविमानमधिरोहति
अनाहतगतिःकान्तविहर्तुमभलम्बनः ३५ तत्रस्थालोकसुन्दर्यासततंशीतलाङ्गया रमतेरामयामेत्र्याभेन
त्वहृदयसंस्थितः ३६ इकान्ततिष्ठतःसम्यक्पार्श्वयोमत्स्येक्षते इंदोरिवावियशारव्हसमाल्हादितचेतसी
३७ तापितामखिलाभोकान्तःस्वकचन्द्रोपरं वलीयनस्थान्नभसःपश्चाद्देकेतेक्षते ३८ चिरंपूरितसर्वा
शःसर्वसंपन्निसुन्दरः प्रपुनःस्वकन्दोदुःपूर्णंशिद्वराजते ३९ सेव्यमानोपिभोगोघानेवदायस्यजायते का
लकूटःकिलेशस्यकेपत्युतराजते ४०
दुःखदर्शितामिवतस्याज्ञज्ञनदुःखदर्शितामाहतापितेतिवृत्तामिर्वनामिवपरस्परंसंवेष्ट्याष्ठितान् नभसःएव
स्थितेर्कःस्वेनिरस्तानानत्वविदोपिसंसारवनविप्रकषेणम्यते ३८ आसाद्दिशःमताःस्थाप्रसर्वाःसंपन्नयःनाभिःस
र्वात्मभावसंपन्नाचसुन्दरःअपुनःतथाभावाय ३९ भागोघःस्वकचन्द्रनादिर्भोगौघःस्वदायपुनर्जन्मादिदुःखाय
अथवाभोगोघादुःखाय्वभोगौघःविदायताल्कालिकदुःखायप्रसूतेतिततत्त्वविदोतपस्त्वादिक्लेशःप्रसूतस्त्र राम
॥ तजनशिवामहाफलोराजतेइतिभावः ४० ॥ ५८

48

प्रशब्दो भावप्रधानः तथा च गतभयः स्वस्थ इत्यर्थः २३ अवटे योनिगर्ते अपातयः पराक्रमो यस्य कामस्य भटस्य येन क्षिपति
नेमरयति लोभरूपदुर्दुः विषयज्ञः तमादाय पञ्चत्वेन गृहीत्वा प्रज्ञानन्दरूपपुत्री कन्या मोहाधर्मादिदोषकुलेभ्यो न प्रय-
च्छति अथवा दुर्दुर्भयात् केन तत्फलं लक्ष्यते लोभैन्यायरूपदुर्दुमफलं अतिअनुभवती ति लोभदुर्दुमारः अधार्मिकजनलास्य
प्रज्ञा विवेकवती बुद्धिः तत्र तत्त्वरूपा पुत्री न प्रयच्छतीति सुखप्रज्ञां गृह्णानः अरतीत्यर्थः २४ संसारलक्षणकारिभयमूलानि
स्नेहास्नानानि कृतानि २५ तत्सन्तानपरा सरस्वसारः प्रवाहस्तस्य महत्यावर्ते कामसंभोगलक्षणदुष्टग्राहवति अन्त

तस्यां शरीरपुर्यां हि शश्वं कुर्वन् गतज्वरः ज्ञानिस्वलिंगगतभयः स्वपुर्यामिव वासवः २३ निद्रिपदावयद्यपेप्सनो मस्तुरंग
मं तल्लोभदुर्दुमादाय प्रज्ञापुत्री प्रयच्छति २४ अज्ञानपरसं च नरं धन्यस्य पश्यति संसाराग्निभयस्यानर्थैलानिव
निवर्तते २५ तस्मात्सारपराक्लेशकामसंभोगदुर्ग्रहे नानिमज्जति पर्यस्तः सुखदुःखप्रदैवने २६ करोत्यविरत
स्नानं बहिरन्तरश्री तत्काल सरित्संगमतीर्थेषु मनोरथगतः क्रमात् २७ सकलान्तजनाद्यस्य सुखप्रलापराङ्मु
खः ध्यानतानियसुखं नित्यं तिष्ठत्यतः पुरान्तरे २८ सुखावहेयानगरी नित्यं वोविदितात्मनः भोगमोक्षप्रदा चेयं
शक्रस्येवामरावती २९ स्थितस्यां संस्थितं सर्वं किंचिन्नष्टं [illegible] याय यापुर्यां महीयस्या साकथं न सुखावहा ३०
विनेत्थं देहनगरे तस्य नष्टं न किंचन आक्रान्तकुभावकायामस्वस्थकुंभवतेयथा ३१ श्रीरामचन्द्रायनमः ॥

सुखलाभार्थी लोको बहिर्मुखस्नानतनिमज्जति सुखलवलक्षणैः दुःखैः प्रदैवेनपरिदेवनसाधीने २६ बहिरन्तस्नासवान्तु
देवतपरमात्मा नदी तत्त्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकेषु चसरित्संगमतीर्थेषु आचरतं सर्वकालिकं स्नानं करोति तथा
चातुर्दिक्षु स्नानं तेन समस्ततीर्थसलिलसर्वापि स्नानानि जन्मानो चक्रं तत्सहसमपुनर्देवाश्रमसंपूजिताः संसाराग्निसंयुक्ताः
स्थापितस्सर्वस्य पञ्चात्मप्रसादिसमानेनिवारणेन तत्प्रविश्याप्रीतिप्रदर्शनमिति मनोरथो समानसद्भलोकारजीवत
जतानन्दाकृतः २७ सकलोरन्तकालतत्कौननैराश्यं सुखाय नात्यपविषयसुखानां प्रलापपराङ्मुखः २८ २९ ३

वा॰टी॰
सिद्ध॰
४९

अनुन्मत्तमना: प्रशांतचित्त: समोगेच्छाकृपणान्जंतून्दीनानिस्वपरोदृर्याणिच उन्मत्तकानिवहसति ४९ तत्वविदोक्तिं
तमागामिछन्तइंद्रियस्यहस्यते प्रवृत्तिरित्युभयत्रयोग: ५० ननुमदज्ञानेनपुरुषस्यविषयप्रदुतमनः कथंनिगृह्य
नत्वात्मनःपीति ५१ दीयतेयया भोगान्तस्यपेतिलाघः ५२ ननुनिग्रहपीडितमनोरूपावालइवस्वात्मन्यपिनरमेत
लिचन्नाहताडितस्येति शत्रोन्माद्लालितस्यसत्कंमिश्रैहपुन: पीरत्याकोहितयास्यान्मिरनिग्रहेरुनिराधलनात
स्यनुनथोतिभाव: कुसकापीत्यपिशब्दात्सुमकोर्वाथोमिनिगम्यते ५३ उक्तमेवभावप्रकाशयति अनत्नेनेति ५४
भोगेच्छाकृपणान्जंतून्दीनार्दीनिंद्रियाणिच अनुन्मत्तमनाशांतोहसत्युन्मत्तकानिव ४९ इष्टेनान्योक्तिलाज्ञा
यायथैवायनहस्यते इंद्रियैरछतोभोगांलब्ध्वानविहस्यते ५० स्वजन्मवात्मसुखंवसोप्यमनोविषयविद्रुतं अंकु
शेनेवनागेंद्रविचारेणवशंनयेत् ५१ भोगाधुप्रसरोयस्यमनोप्रेक्षदीयते सोप्याद्यात्ववहंतव्याविषस्येवांकु
राइति: ५२ ताडितस्येंद्रिय: पश्चात्सन्मान: सांप्यनंतक: शांतरोथोमितत्नयपकुसंकायमतायेत ५३ अना
दीनोहसन्मानो बहुमानोनबुध्यते शूर्णोनासरितांप्राप्तःपूरस्वल्पानराजते ५४ पूर्णदृशाकृतोप्यनसु
नरथोमिवांछत जगत्पृथ्व्यापोभावुर्केवमिवाग्निवानल ५५ मनसाभिनिगृहीतस्यपापश्चोडागमंडना. ताले
वालब्धविस्तारोंक्रमत्वाद्दुमन्यते ५६ वंधुमुक्तामहीपालोग्रामसमात्रेणतुष्यति परैरबद्धोनाक्रांतोनराज्यंबहु
मन्यते ५७ हस्तंहस्तेनसंपीड्यदंतैर्दंतान्विचूर्णयन् अंगान्यंगैरिवाक्रम्यजयेदादौस्वकंमनः ५८ अनुमत्यैक
तात्साह: शूरवीरैरपंडित: सर्वहृदयशत्रुत्वान्जेतमात्मैीयाद्याहपल ५९ एतावानेवधरणीतलेसुभगाःसाधु

५५ अभिगृहीतस्यसर्वतोनिगृहीतस्य भोगमंडनाभिलाषनाद्यल्पविषयार्पणेनलालनंलब्धविस्तारात्याकृनभोगाद्दृढ्यधिकम्म
न्यते ५६ उक्तेर्थेदृष्टांतमाहबंधमुक्तइति ५७ तस्माच्चिरनिग्रहेफलवायेनत्वंसमूलमनोजयाय प्रथममिंद्रियजयएवसर्वप्रय
त्नै: कार्यइत्याह हस्तमिति ५८ नमनोजयार्थमेववाह्यशत्रुजयार्थमपीद्रियजय आवश्यकइत्याहअनुमेति ५९ इंद्रियनि
ग्रहफलमनोजयं आश्रयप्रशंसावरत्नोभ्यांप्रशसमेनिएतावनीतिद्वाभ्यां येनैवजितोयतिततएवचेतसानजितास्तएवसुभगाःपुर

राम
४९

परित्याय भोगभ्रमणं स्यत सुखहेतुत्वं बोधयन्नाह परित्यागेति ५१ तत्कुतस्तत्राह नरेति विरहे समाजविघटने दुःखम् ।
नशीलानां समाजमिलितजनरूनारीरूनदी चालांवन्तासमाजः स्वभोगसौभाग्यपुत्रधनादिभ्यो ः ५२ ५३ यथाश्रयितु
रयत्नोपनेन यत्नाविरचितपर्वतवनपुष्करिण्यादितद्धततरगुल्मलतामरणादि परार्थेषु ममात्वाभिमानाभावादित्स
दापहारादिदुःखदर्शनेपि दुःखाद्यभावाद्वो रागमेवपतति तत्र द्वेषो स्य विदुषः धीः स्वपुत्रमित्रा व्यवहार कार्येष्वपि नी
रागमेवपततीत्यर्थः ५४ कथंतर्हि प्रवृत्तिर्वर्तते तत्राह दुःखियाक्रमिति प्रारब्धार श्रोपस्थापितमर्थं विषयेन रह र

पीड्यालोपमेर्त्निर्हि भोगोभवति तद्भये विरक्तायमैत्रिता मैत्री मतिचोरत शमुतां ५१ नरनारीनदीग्रामाणां विरहे दुर
मीतिर्मनो ज्ञेन पात्रैव दुःखभग्ना भोगभागिर वृत्ता कमते ५२ असंकिलोपस्त शाश्वायासया न्यया प्यहो ः प्रसंगेन तद्धुस्त्वने
व्यवहारमयाक्रियाः ५३ अयत्नायन तेषु हि परार्थेषु यथामुनः नीरागमेवपतति तद्दकार्येषु धीरयोः ५४ हरि
याकांन हरति प्रायमर्थं कदाचन ना रसति लवाश्रासंस्पर्शो ज्ञाननिष्ठते ५५ अप्राप्तचिंताः सप्रमसमुपस्था
अस्तमाते नकंपयति नरलाः पिबमायाताः स्वाचले ५६ सर्वालसर्वसंदेहे गलिताखिलकौतुकः संजीर्ण।
कल्पनाद्देहोत्रः स्वपाक्षिवराजते ५७ आत्मन्येवमनसानंतः स्वात्मनात्मनि तृप्यते संपूर्णोपारपर्यंतः स्ताडेवुदवा

ति नवार्यति अप्राप्तं च पतत्पूर्वकं नास्त्याहि न संपादयति प्रयत्नोपायोगेन ननो जीवतीत्यर्थः ५५ तत्कुतस्तत्राह अप्रा
प्तेति यतः अप्राप्तचिंताः प्राप्तापेक्षाः पश्चात्तापाश्चतत्न कंपयति नहरलो कुर्वत्पत्न मिवेत्यर्थः पिबमाताः मधुरवरे
णताः ५६ सर्वसंदेहकारणाज्ञाननाशाद्दवसतान्सर्वसंदेहः सर्वभोगेषु मिथ्यात्वदर्शनाद्गलिताखिलकौतुकः
संजीर्णातद्दुर्भयकल्पनाहंतस्यन्न इदमहं देहोपस्थितिहेतु गर्भे तिथेयक संपाद्यराजसूयफलस्याराज्यपदप्राप्तवन्न
समस्वराड्भवतीति श्रुतेः ५७ मानरक्षास्वासांतरस्ततः तत्र रसानुवाक्ति दृतोतः परिहदयतीन्नाशयेनाह आत्मन्येव

ति श्रुतिविस्तारमानिमर्थः ५८

हंसः ५८

वा.टी. निशीथपर्यन्तमाज्ञानांधकारोयाम्यते ९ स्वदेहनगरीसाम्राज्ये मन्त्रिसामन्तादिकार्यमुद्दिश्य मनस एव निर्वाहयतो मम हृ
नि.उ. स्यति १० स्निग्धा स्नेहवती ललना भार्या ११ मनसः पितृत्वे हेतुं तरुणाहस्वालोकितरीति शास्त्रदर्शितयोः द्वतारस्या
५० अनुसंधानशासनत्वेन निःश्रामास्यद्रेनेन स्वालोकितः सुआसेनरत्नसाधुविवेकस्याच १२ परासंवर्जितधनादिलक्ष
लक्षणलानलन्नणा चास्तिदृश्यात्मानन्दे हंमनो मम चतस्मात्सुहृदपि तिनिवासामण्यत्तमुनसौ बोधितगम्यते आर्योशा
स्त्रदर्शितपरीक्षा स्पष्टस्तु रक्षः स्वौनिस्थाने भाग्यारक्षक्ष ततश्चार्यसतीत्यादि सहायेन स्वानुभवपर्यन्त सुपराम्रष्टः सम्य

यान्मनः स्वदेहमेनं तेक्षीयंते भोगवासनाः तावच्छीर्यते तेनालावलीं लिङ्गहृदि वासनाः ९ एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न
विजितं मनः मन्त्रोभिमतकर्ता वा समन्त्री सत्कार्यकारणात् १० सामन्तश्चेन्द्रियाक्रान्तेर्मनो मन्त्री विवेकिनः स्वा
लनात् स्निग्धललनापालनात्पावनः पिता ११ सुहृदुत्तमविश्वासान्मनो मन्त्रो मनीषिणां स्वालोकितः शा
50 स्त्रदृष्ट्या बुद्ध्यान्तः स्वानुभावितः १२ प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानं मनः पिता सुदृष्टः सुपरामृष्टः सुदृढः
सुप्रबोधितः १३ सुगुणैर्याजितो भाति हृदि हृद्यो मनोमणिः जन्मपङ्कतकुठाराणि तयात्कौरिद्यानि च १४ श्री

कृष्णातोऽनेकवनुपरामृष्टस्य ततोनिदिध्यासनेन सुदृढः घनघातसहमानेपस्य तन्मात्रात्कारेण सुप्रबोधितः तेजोमंजक
रसत्तालनसुप्रबोधितस्य १३ ततः सुगुणैः पंचमाद्भूमिकाभेदे योजितः शोभनगुणवति स्वर्णाहारादौ योजितस्य मणिरूप
वप्रस्तावे विरामस्यांतरामन्त्री सत्कार्य [illegible] कारणादिति प्रागुक्तेः सत्कार्यविशेषजिज्ञासामुपलक्ष्याह जन्मेति मम कर्माणि
शास्त्रीये प्रवृत्तस्य तिशेषः अनर्थपरंपरा लक्षणानां जन्मवृक्षाणां कुठाराणि छेदकानि तथा उदर्के तदुत्तरफलभूतउ
दयः निरतिशयानन्दाविर्भावो येभ्यस्तथाविधानि च साधनचतुष्टयसंपन्नानि साक्षात्काराणि निकर्मोरिक्त सत्कार्याणि
॥ इत्यान्तिकारयतीत्यर्थः २४॥५० ॥

हृदयबिलेकृतकुंडलकलनयाबिलशयोगर्वपरवशोमहाभुजंगोमनोयस्य उपशांतिं आत्यंतिकनाशमागतं मलशून्यं मलं
स्वनस्तबलोदितमांतिर्भलं सुनिर्मलं तत्त्वविदं वंदे इत्यर्थः ६२ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्य० स्थितिप्रकरणे त्रयोविंशः सर्गः ॥२३॥
इह प्राबल्यमन्यत्तांजयोपायमुक्तमर्थिते तेन प्रसादबोधाभ्यां वासनाक्षयहर्षिते तत्रेंद्रियजयउपायप्रयत्नाधिकं विधित्सु
रिंद्रियाणां दुर्जयतामाह महानरकेति तपनावीचिमहारौरवसंघातकालसूत्रसंज्ञकमहानरकभेदलक्षणेसाधनेषु प्रवृत्तौ
कर्मभिर्भिन्नाः इति शेषः मत्ताः दुष्कृतान्येव वारणाः गर्जयंता आशाः गासनस्याज्ञार्थ शूर शलाकाः तासामेराष्ट्राः १ कुकार्या

हृदयबिलेकृतकुंडलकलनाबिलशयोमहाभुजंगः यस्योपशांतिमागतममलमुदितं तं मुनिं मलं वंदे ॥६२॥ इति श्रीस्थि
तिप्रकरणे शरीरनगरीविभूतियोगो नाम सर्गः ॥२३॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ महानरकसाम्राज्यमत्तदुष्कृतवारणाः आ
शाशरशलाकाढ्यादुर्जयाहींद्रियारयः १ स्वाश्रयं प्रथमं देहं कृतघ्ना नाशयंति ये तेषु कार्यं महाकोशगा दुर्जयाः खेंद्रि
यारयः २ कलेवरालयेशाश्चविषयामिषगृध्रकाः अनंगभाविवलांतिकार्याकार्येगृध्राह्निताः ३ विवेकतंतुजा
लेनगृहीतायेन तेषाहः तस्यांगानि न लुंपंति पाशानागबलं यथा ४ आपातरमणीयेषु रमंते विषयेषु यः विवेक
धनवानस्मिन् कलेवरपत्तने ५ इंद्रियादिभिरंतेस्थैरवशानामिभूयते नतयासुखितामृत्यामयोग्यपुरीजुषः ६
यथास्वाधीनमनसः स्वशरीरपुरीश्वराः आक्रांतेंद्रियमातंगानस्य तस्य नगृहीतमनारिणः ७ वसंतेर्षयं मनजयोवद्दंतिशु
॥ इदुबुद्धयः प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतेंद्रियद्विषः ८ ॥

निरुपायानि तान्यपि महान्तः कोशाधनसंचयायेषां २ कलेवरं त्वमालयम् कुलायं विषयमांसे ये गृध्रकाः अभि
कांक्षिणः अनंगाः इंद्रियाण्येव गृध्राः कार्यं कर्तुं योग्यं सन्निविष्टं कर्म अकार्यं निषिद्धं कर्म तेहवाः गृथ्यते ताभ्यां स्युः पंति
ताः ३ प्राणाधृतानि इंद्रियारयः येन गृहीताः निगृहीताः तस्य पुंसोंगानि शमादीनि न लुंपति नागबलं गजघटा ४ तान
रीनंतं नुप्रथमं विवेकधनसंचयः कार्यं स्म्यायतयेनाह आपातेति ५ मनसो यत्नात्मा पुरे विषये स्वशरीरपुर्यां निष्ठ
तत्त्वं नवनात्कर्ष प्रतिपादनार्थं ६ इंद्रियादिनिगृहस्य फलमाह आक्रांतेत्यादिना ७ ८ श्रीरामचंद्राय नमः॥

वा.टी. सेनापतिनामिति द्वौः शंबरस्यालसृष्टं दामव्यालकटेत्यभिख्येर्ज्ञेया यावद्वर्ण्यते निर्वासनत्वात् शौर्ये निर्वासनासंवेगेन देशाद्यभिमा
स्थि. नजननेजन्ममरणपरंपराभवतीति किंपुनर्विवेकविरलवासनस्येति कैमुतिकन्यायप्रदर्शनमुखेन वदाम्युत्पन्नानां स्खलधू
५२ र्णेनिस्नानां मध्यमाधिकारिणां वासनोच्छेदप्रयत्नदार्ढ्यविधेयकर्तव्यप्रदर्शनपरां दामव्यालकटाख्यायिकां विवक्षुर्वसिष्ठो
रामस्य तच्छुश्रूषोत्पादनाय क्रमेणैव विवक्षितं पुनरनुवदति अस्मिन्निति द्वाभ्यां लोकजना आरमंते विश्राम्यन्त्यस्मिन्निति लो
केरामस्तस्यैतत्पत्ने तिष्ठतः अनुतिष्ठतः उन्नामा यामदमाय्र्थानाम्यन्नित्वात्मनि प्रकाशयति तच्छीलस्य २ दामव्यालकट

श्रीवसिष्ठ उवाच। अस्मिन्विहरतो लोके लोकारामस्य धीमतः अयमेतिर्हितो यत्नस्तु न्नमार्थमिधायिनः २ दामव्याल
कटन्यायो माते भवतु राघव भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च ॥३॥ श्रीरामउ० ॥ दामव्यालकटन्यायो माते भू
दित्युदाहृतं ब्रह्मन्किमेतद्भवता भवतापापहारिणा ३ भीमभासदृढस्थित्या त्वं विशोको भवेति च प्रोक्तं किमुक्तं भवता
भवतापापहारिणा ४ उदारयैतया शुद्धं संप्रबोधयमे गिरा घनतापापहारिण्या प्रावृषीव कलापिनं ॥५॥ श्रीवसिष्ठ उ०
दामव्यालकटन्यायं भीमभासदृढस्थितिं शृणु राघव तच्छ्रुत्वा यद्धितं तत्समाचर ६ आसीत्पातालकुहरे सर्वाश्च
र्यमनोरमे शंबरो नाम दैत्येन्द्रो मायामणिमहार्णवः ७ आकाशनगरोद्यानरचितासुरमंदिरः कृत्रिमोन्नमचन्द्र
कैः खचितात्मीयमंडलः ८ शिलाशकलसंभृतपद्मोद्गमराचलः अनंतविभवारंभपरिपूरितदानवः ९ ॥०॥०॥०

51

मायोमाभूदिति भीमभासदृढस्थित्या विशोको भवेति च उदाहृतं प्राक् निशेषः २ यद्वं पुनरनुवादेनोपपादितं जिज्ञासो रामलदुभ
यान्नो विस्तरेण पृच्छति दामेत्यादिना ३ ४ एतया एतत्कथाद्युपवर्णनरूपया घनो मेघः कलापिनं मयूरं प्रबोधनं उल्लासनं ५ ६
मायालक्षणानां महार्णव इवाकरः ७ तत्तमेव प्रपंचयति आकाशेत्यादिना आकाशकल्पितनगरउद्यानेषु रचिता
न्यसुरमंदिराणि येन ८ शिलाशकलानीव संभृतैः सुलभैः पद्मरागैः पद्मरागमणिभिर्निर्मितो मेरुसमाचलः मेरु

राम
५२

इत्थं रामं समाधाय प्रस्तुतं मणिकाचकमेव बलं बोधाय संहरति एवमिति अथवा मणिकाचयोर्धीनामचिंत्यप्रभावत्वात् त्रिकालविदि
वैचित्र्याणां मणिनापि संभवात्मनो मणिरेवमयी मुक्तः तस्य चमत्कारहस्तद्वैदानिरतेन शयनान्तरोदयमासीदित्यैवचित्रा इति तात्पर्यं
त्यागमणिरत्नकानुसारेणैव योज्यं २५ एवं विवेकस्य निरतिशयमुमोदकं तत्त्वज्ञानमहानिर्वाणदं तन्मन्मादृशमेवाशयति भव
भोगादिमुमादिना २६ अनन्तदुर्गमानलपन्तीभूत्वानाशमादन्धुमेनैः पूर्णमस्तु २७ सा अवधीरयमहारत्नमपि वनेऽपि तत्याज मुंस्थान
त्यर्थः प्रकृतमपि इत्यादिजयोपदर्शनमुपसंहरति विवेकमिति २८ ननु इत्थम्प्रिप्रकरणे देहेन्द्रियादीनामभसत्यमुपपादितं
शान्त्येवं मनोमन्त्रीकर्मादिनाप्युपकर्मस्ति एवं मनो मणिं राम चतुष्पंककलांकितं २५ विवेकवारिणा सिद्धौ प्रक्षाल्य
लोकवान्भव भवभूमिषु भीमासु विवेकविकलो वसन् २६ आपतीन्यानपूर्णोसु विवशः प्राकृतो यथा संसारमा
याम्बुदिलोभनर्थशतसंकुलं २७ मा भव त्वं महाबाहो काचिमाल्यमवधारय विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्यासत्यमवेक्ष्य च २८
इन्द्रियाणि महाजालानीर्व्याभवभवार्णवात् असत्येव शरीरेऽस्मिन्सुखदुःखेष्वसत्सु च २९ दामव्यालकटन्यायामति
भवतु राघव भीमभासदृष्टिस्थितानि यानि निशानिक्षेपात्कृता ३० अयमहमिति निश्चयोऽत्तरथाययत्तमलमयास्य महामते
त्वत्कृता यदितरत्खलं मनन्य दन्तं प्रज्ञापि च मुखेन मनोवृत्तेमनसः ॥२९॥ इति श्रीस्थितिप्रकरणे मनस्यमसत्तायां प्रतिपाद ॥
तु नोपलक्षणोपायाय उपदिश्यते तेन आह असत्येवेति २९ ननु यथाश्रुतं सत्ये मोहदृष्टान्तस्सत्यान्तर्भविकत्वादचिकित्स्यनवासना
दार्ढ्येन रामवालकटन्यायेनानर्थप्राप्तिर्दुर्वारा विवेकाभ्यासेन तास्त्विकित्सेनेति भीमभासदृष्टान्तोपाख्यानं वर्णयितुमाह
दामेति ३० अयं यत्पुनर्लौदेहादिरेवाहमिति निश्चयात् यानि स्वत्वेनापि व्याभिमानतस्त्वं तु अज्ञानत्वेनेति अत्येन अलं अस्य पदिदं
वस्तुनः स्वरतत्प्रत्यगेकरसं तद्व्यालयतनन्यभावेन स्थिततन्मनसः सर्वबुधनादि मनोहारं कुर्वन्नपि न बद्ध्यसे मुक्त एवासि ॥
॥ ० ॥ सर्गः ॥२९॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे ऊनविंशतितमः सर्गः ॥२९॥०॥०॥०॥ ० ॥

मायाबलं यस्य तथाविधे तस्मिन्मये २२ समंताः सेनापतयः २३ २४ २५ परिपूर्णदैत्यैरिन्यैर्याऽम्भते २६ गौरीहरैगौरीवाहन
बा॰टी॰ सिंहानुभीतामगाहत २७ २८ नम्रस्वर्गेलुठनेनलब्धंसुदरं रत्नांश्चाहत्यमाहाय २९ सुदर्शनमंतरयानं ३० नांतान्
स्थि॰ जघुर्यावितूर्वरः उद्गमायातस्तन्नजत्वा लिनिपरेशान्वयः ३१ सोऽत्र सन्निलिसोविलापेन्चितमाद्भूपं मितिसालोयः वले
५२
तस्मिन्मायाबले सुप्रे दैत्यांतरगोलेलब्धा तसैन्यंतरसानभुग्नि दुंप्राप्य किलामराः २२ अथ संवरदैत्येन मुंडिकोद्य
डुमाहयः रत्नार्थमथसामंताः स्वसेनासुनिर्याजिताः २३ नामप्पलंमासादनमुद्देवाभयानकाः व्योमांतरगताश्चे
नाकलविंकानिवाकुलात् २४ सेनापतीपुनस्तामास्थकारासुरसत्तमः चपलानुद्रावनालेतरगानिवसागरः २५
देवान्स्थानां पुनस्त्यागज भूलेन सकोपवान् जगामामरनाशाय पारपूर्णत्रिविक्रम २६ तस्मान्नलायप्यामीताः सु
रासेनाईपयपयुः मेरुकाननकुंजमूसगाग्गौरीहरीव २७ अरस्तोद्रामरगरुडवाच्यालिंन्नामेरामुरं सुसरः
शीसस्वर्गंकल्पद्माणजरास्तमं २८ विहरन्कुपिनलन्नलब्धमाहमस्नदरं लोकपालपुरीदध्यानुगांत्वीयमाल
यं २९ एवंहृतलरीभूते हेमदानवदेवयाः देवाः स्वर्गपरित्यक्ताहितुनसुरदर्शनं ३० अथ शंवरदैत्येन प्रेयसेना
धिनायकाः क्रियतेयत्नतस्तान्तु जघ्नुर्यत्नपरासुराः ३१ यावदुत्थमायातःशंवरःकोपवान्भृशं तावत्तेमा
यमनलरवज्ज्वालसाद्वसन् ३२ त्रैलोक्यमपिचान्विष्यनदेवालब्धवानय परमाणपिपत्नेनाधानसिवद्
कृती ३३ ससर्जमायया घोरानसुरांस्तान्महाबलान् बलरत्नार्थमुद्दितान्कालमृत्यूमिवाल्पतान् ३४ निर्वृ
तामायया भीमाबलपादयवाहिनः उद्युक्तमहामायाः पतन्तु आह्वयाद्ग्यः ३५ दामामालः कस्त्रीतिनामभिः
॥ परिलोद्धिता प्रथामात्मीकककर्नाभिचेतनामात्रधर्मिणः ३६ ॥०॥ ॥
सैन्यंतस्यरत्नार्थमुद्दितानुयुक्तान्कालान्भ्रमाविश्यनवर्त्नमानरतितिविधासंसिद्धान् ३४ वलमिवपादपाल्ववंहितल
छीलानिनयद्विपत्तेः ३५ दमयतिशत्रूनीनादमसरवदामः व्यालइवदेहयानपरानिति व्यालःकस्यानृणीतपरांस्त्रे मत्र
॥ मः स्वानीतकरतिशत्रुमसमालयनामभिः परिलोद्धितायांकिता: ३६ ॥०॥०॥ ॥ ५२

गेहरत्नभूतानामंगनानां गेयैर्गीतैर्दीता: भ्रमरवधूनां ध्वनयो गीतसंपदो यस्य २० फुल्लनीलोत्पलव्यूहै: कराल: कामिनूपं ककरो
रमणालय: क्रीडागृहं यस्य ध्वननं ध्वनो ध्वनिस्तेनाहूत: २१ २२ तर्कं यंत्रकर्तृरी यंत्रं तन्मयैरनंतर्वै दुर्भिदैस्तोर्निर्जितो वासवो
येन हिममिव शीतैरनलज्वालानिर्मितैरंचित: उद्यानमंडपो येन २३ मायापासर्वतिर्हृतानि व्यालसहितानि मलयाचल
चंदनानि येन २४ हेम्न: श्रीर्लोककलाविलासानि च निर्जितानि याभिस्ता याश्च यास्ता: पुरांगना यस्य निशापरनिपातम्

गेहरत्नांगनागेयजितामरवधूध्वनि: चंद्रबिंबकलापूर्णक्रीडापवनपादप: २० फुल्लनीलोत्पलव्यूहकराल: स्मरणा
लय: रत्नगेहस्वनाहूतहेमांबुजहूसारस: २१ हेमपादपशाखाग्रकृतान्दोलहकुंडल: करंजजालप्रपलनौदार:
कुसुमाकर: २२ तर्कयंत्रमयानंतदुर्भिदानिर्जितवासव: हिमशीतानलज्वालानिर्मितोद्यानमंडप: २३ सर्वत्रकु
मोद्यानजितानंदननंदन: मायासर्वहृतव्यालमलयाचलचंदन: २४ हेमश्रीलोककलाविलासनिर्जितांत:पुरांगन:
नानाकुसुमसंभारजाकुर भ्रमरांगण: २५ क्रीडार्थमप्रमेयानानीतचक्रगदाधर: भ्रमरप्राडुर्भीनरत्नौघ नारायण
स्वपुरांतर: २६ निशीथादिविलपातालपातचंदनमस्थल: व्यालभंजिकालोकगीतगीतिरकोत्कट: २७ मायेरूद
यानागेंद्रविद्रुतामरवारण: त्रैलोक्यविभवाक्रांतपुरांतर: २८ सर्वसंपत्तिसुभग: सर्वसर्पनमस्कृत: समस्त
दैत्यसामंतवंदितोद्यानुशासन: २९ महाभुजवनच्छायाविश्रांतासुरमंडल: सर्वबुद्धिगणाभारलसंडनमंडित: ३०

दस: २५ क्रीडार्थमप्रमेयनयानेन नजितस्मकगदाधरोलिकुर्येन ग्रजलप्रुगीनैरवद्योतवज्रमंडि: रत्नौघै: नारायणनाराकितस्वपु
रांतरं च यस्य २६ अमावास्यादिनिशीथ विलिपातालेपातचंदनमस्थले यस्य स्वरोत्रतशालभंजिकामर्वा व्यालोचयती
तिस्वशालभंजिकालक्षणोलोकेर्गीतागीति: पूर्वेधायरेणतयाविधारणोत्क दामुद्रुशांडुर्य यस्य २७ विभवधुत्रीर स्वस्या
दिपूर्णकर्षरत्नभने: स्त्रीरत्नादिभि: २८ २९ वनग्रहणादि छायामानिकसहलापुतानि भुजसंपत्तिर्गभ्येत ३० तस्य शावरस्यक
हिनाप्युक्ताहा उद्गामराभीयणानभश्चरीवाश्चाकृतिर्यस्य २१ ।।

अयं पुर्ववासनानां पुनरत्युत्थितेत्यत आह अर्द्धसुप्त इति विंगंति चेष्टन्ते ५० अभियातं युद्धकाले अभिमुख्येन शत्रुगमनं
आपातं विश्रांतविश्वस्तेषु अकस्मादनुगमनं पतनं ५१ यदि नाविदुस्तर्हि स्वयं कथं शत्रून्निघ्नन्तु तत्राह केवलमिति अभि
पत्य प्रहरणे अभिप्रेता रणं यां ताम्रसंकल्पवासनामात्रशरीरत्वाद् अभिमुखशत्रुदर्शनेन तावन्मात्राद्याधारभिजग्मुरिति भा
वः ५२ मायाकल्पैरसुरैः सुरक्षिता ५३ अमरवारणानां दिग्गजानां दंताघातैर्विघट्टनेन अमरपर्वतो मेरुस्तस्य हेमशिलेव ५

अर्द्धसुप्ता यथा बालाः सौगैरिंगंति केवलं वासनात्माभिमानाभ्यां हीनास्तेन तदेव हि ५० नाभियातं न चापातं न
विदुः तेपलायनं न जीवितं न मरणं न रणे न जयाजयौ केवलं सैन्यकाननेरत्यानाहनन्नाघ्नतान् अभिजग्मुः परा
नाजौ प्रहारदलिताङ्गयः ५२ शांबरं प्रेरितं यामास परितुष्टमनाः परं विजयतो हि मे सेना मायासुरसुरक्षिता ५३
अतिबलासुरदर्पमपालितामसमचमूः स्थिरतामलमेष्यति अमरवारणदन्तविघट्टनेन घनमरपर्वतहेमशिलाय

या ॥ ५४ ॥ दामव्यालकटोत्पत्तिः सर्गः ॥ २५ ॥ श्रीवसिष्ठ उ० ॥ इति निर्णीय दैत्येन्द्रो दामव्यालकटान्विता सेनां संप्रेषया
मास भूतले देवनाशिनी १ दैत्याः सागरकुंजेभ्यः कंदरेभ्यश्च सायुधाः उदतिष्ठन् भीमनिर्ह्रादाः सपक्षा गिरयो यथा २
रोदसीकोटरं हस्तप्रहारहतभास्करं दानवाः पूरयामासुर्दामव्यालकटेधिताः ३ अथोत्तस्थुर्निकुंजेभ्यः कंदरेभ्यः ॥
॥ ज्वलज्ज्वलनपाताद्वा वसुधाभीमाः सर्वाशिनागणाः ४ ॥ ॥

शत्रुप्रहारेष्वपि अचलमलयं तं स्थिरतां गमिष्यति प्राप्स्यति ॥ ५४ ॥ इति श्रीवा० स्थि० पंचविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ दामव्यालकटादैत्यानां
सेनानां रसातलात् देवतैः सह संग्रामो वर्ण्यते अस्मिन् सर्गे इति विजयतेहीत्यादि सर्गोक्तप्रकारेण १ सागरेभ्यो बलाद
नकुंजेभ्यो गिरिकंदरेभ्यश्च यथा मार्गेणाभिउदस्युः ऊर्ध्वं निष्क्रमुः ३ हस्तप्रहारैर्हेलानिरस्तानस्कः कृतो भास्करो यस्मिंस्त ।
थाविधं रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः कोटरमन्तरालाकाशं दामव्यालकटैरेधिता वर्द्धिताः उत्तस्थुः युद्धायेति शेषः ५ ॥ ०

पूर्वप्रश्नेषु कोऽतिशयो येऽनुक्तमाह अभावादित्यादिना तेऽदामादय: प्राक्तना: पूर्वसिद्धजीवा न च वासनालेशोऽस्ति कुत: क
र्मतद्धर्मादीनामभावात् किंतु निर्विकल्पक: भयशंकापलायनादिति भ्रमेणाय चिन्मात्रसन्निधाननिमित्तदेहपरिस्पंद:
स्तदेकधर्मका: ३७ ननु जगदिदं तेषां कर्मकामवासनानसंतीति तर्हि जन्मबीजाभावाज्जन्मैव न स्यात् यदि च बीजाभावेऽपि जन्म स्या
त्तर्हि मुक्तानामपि पुनर्जन्म स्यादिति तथाचाश्रेयिवर्तस्याति विगलितवासनायजन्मायांतिपीनतामिति अतोऽसंगतं कर्मा
द्यभावचनमित्याशंक्याह कर्मजीवकलामिति नैते स्वतंत्रा जीवा: किंतु अनंतस्यानंदयति शंबरस्य तीव्रसंतस्थाना अन्तर्यामि
चित्तत्या निमित्तभूतया कर्मजीवस्य शंबरस्य कलां कौशलरूपां तन्वीं अल्पपरिमाणां अपुष्टां कर्मवासनाद्यनुपचितां
कृत्रिमां मायाकल्पनारूपां अतएव असारां भोगसारस्त्यां मनोऽभिधां सर्गसंकल्पवृत्तिमादाय उद्यमाविर्भावमागता:

अभावात्कर्मणां तेन च प्राक्तनानां च वासना: निर्विकल्पकचिन्मात्रपरिस्पंदैकधर्मका: ३७ कर्मजीवकलां तन्वीमसारां च
मनोऽभिधां अपुष्टां कृत्रिमामेते प्राग्द्यादुद्यमागता: ३८ ते हि धर्मापर्येण काकतालीयवद्भय: प्रकृतामनुवर्तंते क्रियामु
ज्झितवासना ३९ ॥७०

तथा चेंद्रजालिकसङ्कल्पसंततावामिवस्वतंत्रकर्माभावेऽप्याविर्भावलक्षणं जन्मोपपद्यत इति भाव: अथवा विपश्चिदुपाख्या
नवत्स्यमाणन्यायेन शंबरजीवस्य वाग्निविस्फुलिंगवदत: चाद्वौ हि सर्वविभागात्कर्मजीवस्य कलांशभूतास्तत्र कर्मवा
सनादीनामल्पत्वादपुष्टां मनोऽभिमन: प्राणा कृत्रिमां मिदां प्राप्य देहसुखाद्यभ्युदयानुदयं जन्म आगता: सामान्यथा च यो
गी देहमेव च कंवरकामकर्मवासनाबीजवत्त्वाद्वैषां जन्म सिद्धं न सम्यग्ज्ञानदग्धबीजस्य इत्यास्ति एतावांस्तु विशेष: योगिनां
देहमेवं न तत्त्वज्ञानेन बाधितत्वान्न प्रतिशरीरं कामादिजन्मबीजोपचय: दामव्यालकटादिदेहे त्वज्ञानात्सदुपचयेन ज
न्मपरंपराप्राप्तिरिति न काचिदनुपपत्तिरिति भाव: ३८ अतएव योगिवदेव तेषां यावद्वासनापचयं व्यवहार: स्यादिहेति ३९

वा.टी. शैलेन्द्रेण युद्धे सुविलसंत: हेतया: शाखा एषवकुसुमानि येषां १६ १७ घोरं धूम्रपायउदुंबरांत: प्रदेशास्तत्र महामसकसंघशा
स्थि. पयोर्देवदानवसेनयो: १८ इदानीं छिन्नानां छिद्यमानानां जनरणकोलाहलं वर्णयति अथेत्यादिसप्तभि: १९ पिंडग्रहेण
५४ घनीभावस्वीकारेण नभसि कुक्षिमिव कुर्वाणा इति शेष: क्वचित् मुष्टिग्राह्य इव क्वचित् मेघानां मध्ये जलभा
रेणेव गत्वदरामिव पीवर: गंभीर इति यावत् २० रथसंपातेन संपिष्टा: शाखा: शैलसुरदनूजदेवतालवानुसारितुरुद्ध

शैलैर्नाविलसद्दंतिकुसुमारक्तशस्त्रपल्लवा: रेजु: सुरासुरा: फुल्लावनलोला इव द्रुमा: १६ अन्योन्यं पूरयामासु
रणास्त्रपूरैर्दिशो दश वनानि कुसुमव्रातै: सुमेरावि वसंतत: १७ घोरं समभवद्युद्धं देवदानवसेनयो: रौद्र
रंध्रोदुंबरांतर्महामशकसंचया: १८ अथोत्पतद्दंतालैर्लोकपालेभमंडलै: कल्पाभ्रस्फूर्जिताकारो दार
ण: समरारव: १९ पिंडग्रहेण नभसि भूमागमिव कुक्षिमे मुष्टिग्राह्यो महामेघमयो रौद्र पीवर: २० रथासं
54
पातसंपिष्टशाखिशैलरदन्नर: गुरुद्दुर्यान: सत्वकर्कशाक्रंदघर्घर: २१ प्रलयप्रत्ययोल्लासिकल्पानाद
वबृंहण: द्वादशादित्यसंघट्टप्रवल्गकांचनपर्वत: २२ ब्रह्मांडकुडसंघट्टात्सरावृत्याचनिर्गत: महास्रोत:प्र
य: पूर: सत्वाहत इवाकर: २३ चंचत्सपक्षशैलेंद्रपक्षपातचलद्ध्वनि: कंठनापूरणाद्भूतस्फुरच्छैलेंद्रकंदर: २४

यानां निस्सत्वानां कर्कशाक्रंदैर्घर्घर: २२ प्रलयस्य प्रत्ययै: कारणैरिव वायादिभिरुल्लासीय: कल्पस्य ब्रह्मांतेपुष्कि
रावर्तस्य बृंहण: प्रतिगर्जनप्राय: द्वादशादित्यानां संघट्टनेनाभिलनेन प्रद्रवनुय: कांचनपर्वत तदीयशावद्रवेमर्य:
२२ संघट्टात्तिलप्रज्ञायंयंचमीसंघट्टं प्राप्य परावृत्याचकारणात्स्वस्थानाद्वा निर्गत: सर्वे: प्राणिभिराहत: आकर: स
त्वाकर: महास्रोतस: पय: पूर ध्वनिरिव २३ चंचतां चलतां सपक्षशैलेंद्राणां पक्षवातेन वचलध्वनिर्यत्र कविनेदु राम
श्चैवरापूरणोरुद्धत्ताउद्विग्ना: स्फुटंत: आत्र्यप्राया: शैलेंद्रकंदरा येन २२ श्रीरामचंद्रायनम: ॥ ० ॥ ० ॥ ०॥ ५४

अकालेउल्लसोदुः सहकल्पांतः प्रलयइव भीषणे ५ कुंडलोद्योततेजोभिः पीनतमांसिशिरांसि प्रलयपर्यसंचंद्रार्करोमय
इवकबंधा स्थितुः ६ प्रलयानिलानांसमूहैर्महाप्रवाहैः स्फुटः पत्रपर्यकविधानात्कः सएवांतरतुं चिन्ताईलप्रकाशासा
म्याद्धासोयेषां ७ भीरवः श्रुतएवविस्रांताः श्रुतानिलीनाहरिमंडलाः सिंहसमूहायेषुतथाविधाः शैलाशिलासहशाहनी
नांघातैरस्ताभिन्नयः भग्नवप्राः कुलाचलानांहिमवदादीनांजाटः रेणुः द्धानुः रणेतर्लिङ् ८ ९ कल्पस्सवन्नेसदिवा

देवासुरयत्नाकिल्पासुयुद्धमभवन्नयोः अकालाल्लसन्कल्पांतभीषणंकल्पांतरे ५ पेनुः प्रलयपर्यस्तचंद्रार्का
इवदीप्तयः शिरांसिकुंडलद्योततेजः पीनतमांस्यथ ६ नुपूर्णभिटनिर्मुक्तसिंहनादाविरावताः प्रलयानिलस
मूहैः स्फुटहासाइवाद्भुः ७ रेणुप्रेंथलाशिलानुल्यहेतिघातास्तभिन्नयः कुलाचलतटाभीरुविस्रांतहरिमंडलाः ८
चेरुः परस्पराघातहतहेतिसमुत्थिताः लोलानलकणाः कल्पविशीर्णाइवतारकाः ९ विलेसुरक्तमांसाद्ये
पूर्णेकार्णवतीरगाः कल्पतालवदुत्तालाश्वतालालालनालिताः १० प्रस्फुरद्रुधिरासारशातपानुपयोधरे
व्योम्निहेतिहतद्युम्नमौलिकुंडलकोटयः ११ बभूवुर्भास्कराकाराः कल्पभूरुहधारिभिः प्रहारदलितादीप्ता
निविवराद्विपाः १२ जग्गुज्वलद्दृसिप्रांतवातपातितभित्तयाः कणप्रकरलोलाः कल्पाग्निदलिताइव १३
देवास्तेचसमाजग्गुरस्त्रमेघैधिताइव असुरानस्त्रचिच्छत्वानुजलदानिवबाधाः १४ जग्हसानयाक्रम्य।
॥ ० ॥ ० ॥ जठरास्त्रनिपातवः नेपितान्जगदुर्भग्नानदाकृडानिरद्रुमान् १५॥ ॥
॥
त्यालभ्रततालवृत्तवद्दुत्तालाः प्रवालविनालाः तालैः करतालैस्ताडिताः नर्तनेसंजाततालाः १० शांताः पयोधराइवयां
शांतायस्मिन्व्योम्निमौलिकुंडलकोटयो भास्कराकारेरत्पलनूतावभूवुरितिद्दहलीदी यनायेनसंबन्धोते ११ प्रहरणायाता
दितकल्पभूरुहधारिभिः १२ प्रांतैर्वृत्ताएवनेः पातिताभिन्नयोयेषुप्रासियेषांकणप्रकरलानूराणसमूहतो १३ १४ तो
नमुरानसुराख्यानक्रुद्धप्रकान्श्रांतवामाङ्गीयाइव तेअसुरान्दानदेवान्द्रुमानरूढानाकृडान्मतानप्रमत्तपुरुषा

[illegible]

दा॰टी॰ ३८ ३९ कुपिताग्नीति दैत्यपराक्रमः एकांजलीत्यसुरपराक्रमः ४० चंडदैत्येति शैलशिलाघातिसंभारैः प्रक्षिप्तैः शिलीकृतः महा
स्थि॰ नलत्वनीतोनीतिक्वलोहमयमेति दैत्यपराक्रमः वनव्यूहलतेत्यं धनप्रयुक्ताः निरम्भीर्विसिद्धवितः अनतफलानुप्रायाः शि
५५ लोमूपायन्नेति दैत्यपराक्रमः स्वमर्गेयिययायोःपवोध्य ४१ ४२ कलामायाकोशलतत्प्रयुक्तानामस्त्राणां वनवर्ष
णं ४३ संघर्षः पराभिभवसत्त्वः सप्तावग्रहः शान्यक्तवर्षप्रतिर्विधसदाक्षयं ४४ जलाग्नेरस्मारस्तेनवामोहेनाधि

सुताली तालनावचराजीरोचितवारणं गुप्तिप्रहारपिशाचसंनेरावणवारणं ३८ कल्पान्तपटलासारधाराहलि
नपर्वतं महास्त्रानिवनिस्थिपिशाचकुलाचलं ३९ कुपिताग्निज्वलज्ज्वालाजालज्वलितदानवं एकांजलि
पुरानीतसमुद्रात्माप्रदितानलं ४० चंडदैत्यानिसंभारशिलीकृतमहाज्वलं वनव्यूहंधनाग्मार्विद्रावितावृशि
लाबुयं ४१ अस्त्रनिर्मितदुर्गोरतमः कल्पान्तरात्रिकं मायासर्वगमोपायांते:यीतातनुतमः परं ४२ मायाग्नि
वर्षनिर्धातकल्पाभ्रघनवर्षणं ससीत्कराग्निवमनमारुत संघट वर्षणं ४३ वज्रवर्षाग्निनिर्धूतशैलवर्षाल
55 संभ्रमं निष्ठाबाधाप्रयुक्तास्त्रसंघर्षाग्रहमयं ४४ बहुकककच्चन्दास्त्रजलाग्निप्रमारणाधितं ब्रह्मास्त्रयु
द्धविषमं तमलेजोस्त्रसाचितं ४५ अस्त्रोद्दीर्णायुधानीकनीरंध्रसकलांबरं शिलावर्षात्प्रदलितवह्निवर्षा
स्त्रभासुरं ४६ पताकास्पृष्टशशिकेऽत्रकीटाग्राजितः मुहूर्तेनरथैर्लंघितादृश्यास्तमयाचलं ४७ ॥७॥

नं ४५ अस्त्रोद्दीर्णेत्याचार्यस्तेन हृ… लोमरमुसलमुद्गरायायुधानीकैनीरंध्रं सकलांबरं यत्र ४६ अक्रूरप्रमरा
…ामहाविद्यामृतसंजीवनविघातया जीवमानाः महासुरा यत्र ४८ कस्मिंश्चिद्धेतुवदेवसंघातंक्वचिज्जयपताकामराम राम
रंकचित्रभ्रम… महतीनाकेतुमालिकानाचतुर्दर्शनार्थमितजलतडद्रकेधरंउद्गमितकं ४९ ॥ ॥ ० ५५

अमृतार्थं मथनेमंदरेणोद्धृतस्य क्षुब्धाब्धेः संक्षोभध्वनिनासदृशा मंगस्फुरद्रूपं यस्य तेनैवाम्भोनिधेर्घोरनादात्तदा सन्नाशाम्‌एवं तिर्यग्
वासुरास्तेषामाहवोत्कर्षे धुंधुमा इव ध्वनंतु आस्फोटा भुजास्फालनशब्दास्तैर्घटिताः आशाः सप्तद्वीपलक्षणाः जंतुभुवः प्राणिनां वा
सायेन २५ इत आरभ्य आसर्गसमाप्तेर्युद्धमेव वर्णयति सेनयोरित्यादिना २६ २९ हेतयः शस्त्राणि तासां गणः यत्र
तस्मिन्नेव मारनिकृन्तनाय यत्र अस्त्रैर्वीरल्लरणाश्रादिभिः संदितस्याक्षौर्वीयोघैः व्याप्तानि व्याप्तमपन्नगान्यमरावत्यादीनि यत्र

२४ मंदरोद्धृतदुग्धाब्धिसंक्षोभसदृशारवः । तिर्यग्घुंघुमास्फोटघटितद्वीपजंतुभूः २५ सेनयोः क्षुब्धयोरासीद्युद्-
धमुद्धतदानवं निर्घातकृन्नगग्रामगिरिकाननमानवं २६ महाहेतिशतच्छिन्नदानवाचलपूरितदिक् अन्योन्या-
स्त्रनिपातोत्थचूर्णपूर्णांबरोदरं २७ भुशुंडिमंडलास्फोटस्फुटत्कोमलशरीरश्यानं शरमास्तनिलीनदैत्यदेवसुरा-
सुरं २८ चक्रावर्तशतभ्रांतदैत्यजौघौघं सेनाप्रहारकल्लोलवलनावलितांबरं २९ हेतुग्रवाननिर्घातहत-
तद्धमानिकव्रजं अस्त्रौघदीनाक्षिवार्यौघव्याप्तिवितव्याप्तमपत्तनं ३० वहन्महास्त्रपातासिमुद्गलशक्तिनदीशतं ।
शैलघट्टघोरघनास्फोटलुठत्कुंभकुंभमंडपं ३१ दैत्ययाद्रिप्रहारोत्थपन्नलोकशापलनं नारीहलहलारावरणं
तं कणामंथितं ३२ लुठदैत्यवलोकृतमर्मीभौघजलाविलं रक्तधौतनरग्रीवानमुक्तनादस्वकुंजनं ३३ लोका।
यानीकयाभोजकृत्वाकल्पयमाविलं पुनः सुरासुरघातितसैन्यकुलाकुलं ३४ सपक्षपर्वताकारयाननवाद्य-
गमागमैः वहद्भवयूंबाग्रशाब्दभूरिभांकारभीषणं ३५ आयुधाग्रविभिन्नाग्रदैत्यपर्वतनिर्झरैः रक्तरुधिरा

त्रः ३० शैलानां पक्षेषु पार्श्वेषु उद्घट्टनास्फोटैर्लोठनकंपमानाः चक्रांकुमंडपाः यत्र ३२ ३३ लोकपानामप्सरसादीनाम नाकथाः सेना
नाथकामलक्षणेषु भोगेषु अमरदेवकदाचिन्मतानां प्राणहरणाय छन्नकरदाविशुद्धार्थमकान्नः प्रकरस्य पायमसेना
निर्गतपलायनकालघातैः प्रहारैः पुनः पातादवपद्धनाख्याविग्रहरलासैन्यकुलेनाकुलं ३४ शावशोवल्यनुकरणशब्द
तैर्भूरिभिर्भांकारैर्भीषणं भीषणं ३५ ३६ धताः असंख्यानुरोमाध्यमनुष्यशवायितयाविधाः पर्वताभवाद्रियायत्र ः ३७ ।

पा १

वा.टी. देवाः पराजितास्तेभ्यः प्रयत्नं योगप्रप्रभूः माहेदमेवबोधोपायंवासनोपशमं विगत देवासुरशरीरेषु जातेषुगर्गेषु ब्रुवोगुसृष्टः
स्थि. प्रमादेषु बहुत्वितियतेत्यालयः २ चोदितदेवौघुयथाश्यान्नयाकृतः स्वेगासिंहनादरूपोमहारवोयेन २ आकर्षितराकर्षणेन
५८ यापिपक्षः संचूर्णिताः सर्वसुरालयेन २४ प्रवेसनंनिस्वयमवसमेतनि ५ अन्तर्हितानिदूरेतिरोहितानिलिसन्नादं आजमाबा

हर्३

श्रीवशिष्ठ उवाच ॥ तस्मिन्कालेवर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे देवासुरशरीरेषु गर्गेषु प्रमोदेष्विव १ बहत्सकृमवा
हेषुगर्गापूरेष्विवावर्तान्‌ दन्तिमसृणितर्देवौघकृतस्वसाघनाडंबरे २ आलोलितकराकृष्टविरलसर्वसुरालये कटके।
विनसंरंभे सागरवृक्षिलामरे ३ त्रतावतरत्सोमरवीपलायनपरायुष्णि प्रवृद्धदानवानीकमध्याह्नखभास्करे ४ पतितो
गमयथान्तर्निप्रसवसुधिराशिनि पर्यासीवाव सतन्निदवसेन्यानिद्रुद्रुवुः ५ दामव्यालकटास्तानि विरसन्तीर्हतानि रि
ग्नुजगमुर्लसन्नादिम्धिंधनानिवपावकाः ६ ग्रनिमिषाणामपियत्नेननालभतासुरासुरान्‌ घनजालवनानीवनाविसिंहा
पा ६ हरिकानिव ७ ग्रलब्धसुमरायषुरासव्यालेकटास्तदा जग्मुः पातालकोशस्थप्रभुप्रमुदितलायमाः ८ भूयद्रवावि
घष्यत्तिदेशाश्रयमास्थाय यथुः जयापायापायविजितानुद्योगमोमिलोत्तसे ९ तेषामाविरभूद्वत्तोरक्षाननश्रिया
56 सावेश्नीकृतानूनामधीनामिवचंद्रमाः प्रणम्यतेसुरास्तस्मा अनर्थशावेरहिते सम्यक्प्रकथयामासुर्दामव्या
लकटक्रमं ११ तदाकर्ण्य विलंब्यसोविचार्यसविचारवत्‌ उवाचदेवसुरानीकमाश्वासनकरंवच १२ श्रीब्रह्मोवाच
शतवर्षसहस्त्राणि तेषांवरेषांहरेकरात्‌ मनन्यममरेशस्यतत्कालंसंभवतीत्सता १३ दामव्यालकटानेतानथत्वमरस्र

रक्तः

वाचः

धिद्रेषधनियथास्यान्नयाः ६ घनानिनिविग्गनिलतादिन्नालानियस्मिंस्तथाविधेवेतेउत्तुंगनान्‌ उन्मत्तलीनान्‌ उन्मत्तली॥
नानउत्लुप्तलीनान्‌ ७ निर्वासनत्वात्स्वतएवप्रवृत्तिलोपायतानयलाभनिमित्तिकत्वेनोपचर्यते ८ जयोपायायजयो
पायप्रश्नाय ९ रक्तेः रुधिरैः रक्तावोत्ताख्याननश्रीयेषांतेषां १० शांवरस्यहितंरवाम ष्याल्मकदामव्यालकटक्रमं ११॥

पाम

५८

क्वचित्तु उत्पातानाम् मङ्गलोघानां चतुर्दशी नार्थपुष्करकं धरफलस्यापि हेतुत्वम् त्वकात् पुष्करीति पंचमी अद्रिभिः खेन समुद्र
गर्भे च अच सहितं नगेंद्रं च रुधिरवारि चिर्यत्र ५० जगद्दित्यनुवर्तं तं कुर्वतं इति पूर्वेण निरार्द्रं नृपिण्डभयजनापितस्थिरगितो
यः शरज्ञातस्य वनत्वेन रूपं ण पर्वविशीन क्विदीप्यमानेरित्यादि अर्कबिंबिम प्रीति विवपल्लवैः दीप्यमाने स्वस्थवत्यर्थम्
लैः कंकाद्यिप्रज्ञागार तत्र वपुष्पा नित्य पातेः लसंति फलानि लोहभागाग्र वज्ञापात्रफलानि येषां तैः ५२ नालेभ्यः पाता
लैः रुधिरैः ५३ कबंधशतवाहुभिः पातिताः श्री आद्याः विमानानि सुरालारकाश्च यत्र पविशतैः प्रोताः पर्वतायत्र ५४

वज्रप्रहाराविरताप्रियमाणमहासुरं मुक्तामरसहोविद्याजीवमानमहासुरं ५८ विद्रुतं देवसंघातं जयशब्दामरारवं।
अत्यहमहाकलुमालिकानामितस्ततः ५९ उत्पातं मङ्गलोघानां वुरुरुरकंधरं सार्द्रस्वावीसमुद्रघुष्टगन्धुर्षिरवा
रिधिः ५० फुल्लकिंशुककर्मनं कुर्वंतु वीरवैरतः पर्वतप्रतिमासेव्याशवपूर्ण महार्णवे समगलरुधिरवीचिलवल्लोल
महाशवे दीप्यमानेस्ववातान्नैः पत्तपुष्पफलैः सत्फले ५२ तालोतालैः शरज्ञातवने आप्तनभस्थले पर्वतप्रतिमासं
त्यक्तबंधशतवाहुभिः ५३ तत्स्थितैः पतितं भोः विमानसुरतारकं शवशक्तिगदा प्राप्यवहिः शशांतपर्वतं ५४ लोक
सप्तकोविनष्टकुलखंडवितोवरं अनारतरसन्मन्दकल्पान्तदुंदुभिः ५५ यत्र शवान्तानां नादपातालतलचार
णे विनायककराक्रान्तदीर्घदन्तवपर्वत ५६ एकीकृत करणं समुद्रसिद्धसाध्यमरुद्गणं पलायमानगंधर्वकिन्नर
नरचारणं ५७ वसुरशनिनिपातनखंडनांगदलितशिलाशकलाः ककुभ्लखु प्रलयसमयत्वचकाः सुरासुर
नरघर्घरघस्मरास्समीराः ॥५८॥ इति श्रीवासिष्ठे तात्पर्य स्थितिप्रकरणे रामभार्गवसंग्रामवर्णनं सर्गः ॥२६॥ ० ॥

यद्यपूर्धं येदेवलोकमत्यापिभूलोकस्थकुट्टरवंगुनाभिर्मुपेनन शूशासंभवाहलोकसमेकमुखे ५५ एवं प्रागुक्त प्रकारैः शा
वशातैः नाह: प्रतिगर्जितः पातालतलचारणं दिग्गजानां यत्र ५६ दिक्षु अंतककरावलंमूर्यमाद्रीनामुकस्याद्रिपीरेवनालिने
एकीकृताः असुरभयात् क्षीयद्रस्थ सिद्धसाध्यमरुद्गणा यत्र ५७ इदानीं भाटयातिक सस्तां पेवलनवर्णयति वसुरिति अ
शनिनिपातैर्वै पुताग्निपातनैः खंडिता शाण्यगाः दलिता शिलाशकलाः असुराणां प्रलयसमयत्वचकाः सुरनरघर्घरा

प्रमाकटाग्नि १५७

इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे रामभार्गवसंग्रामवर्णनं नाम सर्गः ॥२६॥ ०

करणं अन्वर्थं ... सर्वमिदं संग्रामे ... कंधरं ... अर्कविंबिमप्रतीति ...

वा.टी. ह्रियस्मादुपरिनिधर्मिणिसतीपीनत्वारंभोगुणोभवतीकिंवोपचयमंतरानपीनत्वसिद्धिः उपचयश्चवृद्धीयावयवसि
रिपु. द्धोलत्वाद्धित्वंसतादुःखस्यदुःखनाशतइत्यर्थः २८ इमाद्यः पश्यायेनोपायनश्रयंदृहादिरेवप्रसिद्धः हृदयंजयपरायपुण्यजी
५७ वनादिममइतिभावयत्यभिमंसंततयातमुपायंकुर्वित्यर्थः २९।३० यापरिवर्त्ततेनस्यवासनाम्प्रोतिदुःखायेत्यर्थः ३१३२

८३

विपर्ययेतवासनायत्रतत्रसापापतिपीनतां गुणोगुणिनिहितत्वसत्वोरस्थिहितासतः २८ अयंसोहमनेदंवेत्येवमं
तस्यवासनं यथाहमोहयश्चश्चभावयंतितथाकुरु यायाजनस्यविपर्यासाभावरूपाम्प्रया: रत्नाकरंजवाक्
स्तम्भंजर्थः कुरुकोमला: ३० वासनानंतुबद्धोयोलोकोविपरिवर्त्तते सामर्द्वातिदुःखायमुखायोच्छेदमागता ३१
धीरोप्यतिबहुज्ञोपिकुलजोपिमहानपि तृष्णयाबद्धतेजंतुसिंहःश्रृंखलयायथा ३२ देहयोरूपसंस्थस्यहृदया
लयगामिनः १ तस्माच्चिन्मात्रकास्यायंवागुरापरिकल्पिता ३३ हीनोवासनयालोकःकुलीनतांनापकृष्यते रत्नेव
मालेनस्वर्गोविबसोभयथामुक्तसन् ३४ अलमायुधभारेणसंगरभ्रमरेणच वासनायाविपर्यासंयुक्त्यायत्ना:
द्वियाःकुरु: ३५ अंतःस्मितेधैर्यरियारमरनायक नशास्त्राणिनचाप्याणिनशास्त्राणिजयंतिच ३६ द
मव्यालकयास्वेतेपुद्दामांसवनोनर अहंकारमयीमग्नालिग्रहीष्यंतिवासनां ३७ यदातेन्दनपुरुषाय
वरेणविनिर्मिता: वासनामाश्रयिषंतितदायास्यंतिजयतां ३८ ॥०॥०॥०॥ श्रीरामचंद्रायनमः।

हृदयपुंडरीकमेवालयोनीडंतद्गामिनःचितोपलब्तितजीवगरवस्य ३३।३४ रत्नातंतुरेव ३४ वासनायायदेवंवरसंक
ल्पाहितनिरभिमानवासनाया: विपर्यासवैपरीत्यंअभिमानोपचयमितियावत् रिपोरीमाद्रे: ३५ शत्रोरंतःअत
मितेधैर्यसतीतिशेषः शस्त्राणिआयुधानसादीनिनीतिशास्त्राणि ३६ अहंकारमयोवासनांतेएतेसंकल्पाद्गृहीष्य
ति ३७ नत्वंतेभ्यःलघुकोपकर्षयिनलवासनाग्रहोयुक्तआह अयंतेति ३८ राम
५७

अहमित्याकारप्रथमांतःकरणवृत्तिरहंकारचमत्कारः २४ तयावृत्त्यागृहीताः क्रमेणोपचिता वासनायेषां २६ अवासनास्य शब
रसंकल्पेन प्रतिबंधाद्नाविर्भूतयासनानन्तत्वं तावासनाः आत्मविनाआत्यंतिकवासनोच्छेदासंभवात् निर्वासनानाजन्मा
नुपपत्तेश्चेतिबोध्यं १७ १८ भिन्नवासनानष्टवासनाः १९ २० २१ सर्वदुर्वासनानाम्मध्ये आत्मनोदेहादितादात्म्येन परि
च्छिन्नताभ्रांतिवासनैव महामोहकार्यएव जन्ममरणादिबीजत्वात्मतानन्नर्थ इत्याह इयन्मात्रितादिना २२ अवशांके

युद्धाभ्यासवशादेषा मामुकुराणामिवाशये अहंकारचमत्कारः प्रतिबिंबमुपैष्यति २५ गृहीतवासनास्त्वेतेदाम १
व्यालकटास्सराः सुजेयावीमविष्यंति लग्नजालाःखगाइव २५ अयत्न वासनाश्चैतेसुखदुःखविवर्जिताः धैर्य
णारीनचिनिघ्नंतोरिवदुर्जयतांगताः २७ वासनातंतुबद्धायेआशापाशवशीकृताः वश्यतांयांतितेलोकेरज्जुब
द्धाःखगाइव २८ येभिन्नवासनाधीराःसर्वत्रासक्तबुद्धयः नतेष्वंतेनकुप्यंतिदुर्जयास्तेमहाधियः २९ यस्यांतर्वा
सनारज्ज्वाग्रंथिबंधश्शरीरिणः महानपिबहुज्ञापिसबालेनापिजीयते २० अयंसोहममेदंतदित्याकल्पितकल्प
नः आपदांपात्रतामेतिपयसामिवसागरः २१ इयन्मात्रपरिच्छिन्नोऽयमात्माभव्यभावितः ससर्वज्ञोपिसर्वत्रपरि
कृपणतांगतः २२ अनंतस्याप्रमेयस्य येनयत्नात्प्रकल्पिता आत्मनस्तस्यतेनात्माहात्मेनेवावशीकृतः २३
आत्मनोव्यतिरिक्तंयत्किंचित्सकलजगत्त्रये यत्रोपादेयभावेनवद्धाभवतुवासना २४ आस्थामात्रमनंतानां
दुःखानामाकरंविदुः अनास्थामात्रमभितःसुखानामाकरंविदुः २५ दामव्यालकटाख्यवदनास्थाभरसंस्थि
तौ तावच्छंनामन्येतौबोमसकानामिवानलाः २६ अंतर्वासनयाजंतुर्दीनतामनुयातया जितोभवत्यथ्यात्

त्वोविवशीकृतःसंसाराननर्थविकलीकृतइतियावत् २३ यदाहिआत्मनोव्यतिरिक्तंकिंचिदस्तितर्हि तत्रउपादेयभावे
नबद्धाभवतुयोग्यतयावासनाभवतुनामनतुदत्तीत्यर्थः २४ तथावासद्भावनास्थात्यागेप्रत्यायनाह आस्थामात्र
मिति २५ उक्तंप्रकृतेयोजयति २६ देहायहंभावग्राहिण्यांतर्वासनयादेहतदिवात्मनाशसंभावनयादीनतांक
तरतां अन्यथातादृशवासनाभावेतुमेषाकोपिमराचलः मेरुरिवाप्रकंप्योभवतीत्यर्थः २७ श्रीरामचंद्रायनमः॥

वा.टी.
स्थि.
५८

तेऽत्वर्षयति मायेति मायाकृतान्यायुधान्येव महांबूनि तेषां घनप्रवाहो यस्याः अत एव त्रिमार्गगामिनी प्रवहस्थानाव्यहानि जयायेति निर्मा
मावर्त्तयामास पर्वतेति महीरुहलतेत्यत्र गुल्मपदं धातोर्दीर्घत्वं छान्दसम् अन्यद् धातुपूर्ववत् पुन धीमवतो नदीद्वक् निर्जगामेत्यर्थः ७ मामेव
नदीं पुनर्वर्षयति मध्येति अंबुभिर्जलैरिव वलितं वेष्टितं भ्रमरमंडिरमैर्वाडिरेयेन तथा येन तु याविधशानिः असुरवायुध्व
शे प्रयुक्तेन निकर्षणेन च प्रयुक्तेन गंगोपमां मार्कीवाडिमितिं ए प्रवहं द्रुमासरशीमित्यर्थः ८ संप्रति सुरासुराखंपरस्परया
मोहनाय विचित्रमायायानिर्माणप्रतीकारे ज्ञतद्रुपरामपुनः पुनरन्तसरणामायाति रौद्र्वापसमं चाह प्रभादीति ९
खीमहीतनमयी अग्निप्रजलते जो वायाकाशामयी चमायायथेऽ पश्चिवीभ्रमती पतती वानिरुण्डवाम्भिवनिमज्जन्

मायाकृतायुधमहांबुघनप्रवाहा त्रिपथगाप्रतिहिंसा किल निर्जगाम पाषाणपर्वतमहीरुहलतप्रच्छन्नधातुपूरय
नदी प्रवलीनदीद्वक् ७ मध्यप्रवाहबहुगुल्मकपोलशैलमाप्रासिकुंतशरतोमरमडकरोधा गंगोपमांबुवलिता ।
मरमंडिरणसर्वा मुदिरत्त्वशानिवर्षनिकर्षणेन ८ पश्चादिदारुणशरीरमयीं प्रहारदानग्रहणगहनरम्यशरीरके
च मायापशान्तिसुरासुरसिद्धसन्नामायाकृतिः पुनरहर्त्तिनैवसेव ९ शैलोपमायुधविधप्रहितं भूधराणि रक्ता
दुर्वृक्षपरिपूर्णमहार्णवानि देवासुरेन्द्रशवशोचविरक्तकुंतनालीवनानिकक्कुभांवदनानि चासन् १०॥०॥७।

58

[वार्ति १]

मिन्नेव रचितेवायुनेबोद्धीपते महागर्त्ताकाशाइव निपतंति जना इति दारुणानिरत्नः पिशाचादिशरीराणि निपतंती वधावंती
न प्रधावंती वरबाहंती तु ये वरूपा दारुण शरीरमयी प्रहारदानं यहीग्रहणं च बहुधायस्यां तथाविधा नमो गहनानि यरेद्रुल
राणिराशीभूतानि बहुलमायन्त्रानि शरीरकाणि प्रतिवाधशरीराणि यस्यांसान् तथाविधवान्धारेव विधापि प्रयुक्ता माया
सुरेन्द्र सुरासिद्धं च प्रतीकारे सम्भाविनाशिता सती उपसाम्यति पुनस्ताद्दश्येवमायाकीतरूदृतिसमांकेसव एवं तस्मैवमा
याकृतिरूतनेव वेसा किं त्वं सर्वेति तत्वहोतुर्जेयमर्थः ९ देवलसत्पुंवशैलेषु विरक्तानि कृतयनि किल रक्तनालीव
नानियद्युतथाविधानि च ककुभां दिशां वदनानि स्वनामासन् १०॥०॥०॥ श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥॥

एक
५८

प्रबोधयन्नव्यवहारपदेषु नागरकानुकूलन ३९ केचनकेचिद्दयितत्वायाश्रामेनातायाश्चेन्नचपेलवाः ४० यथाजला २
शयांतस्थलचलानामम संतचपलानां विविचलहरोरागंभेवंतिप्रयोजलात्मनेवाचित्तयास्व वासनानितरेदं संभविष
मेस्थिरतां प्रवाहनित्यतां समुपगतं स्थितमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ इतिश्री स्थितिप्रकरणे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ विश्रांतानां पुन
र्युद्धं विस्तरेणात्र वर्ण्यते देवानां दानवानां च चिरमायासनोद्यात् अंबुनुत्तरंगकः वेलापदसान्निध्यात्समुद्रतरंगइ

तत्रावयुक्तिप्रयुक्तेननतान्प्रबोधयनामराः यावदभ्यासवसतोभविष्यंतिसवासनाः ३९ ततोवश्याभविष्यंतिभ
वेतावदवासनाः तस्मात्मीतासद्यालोकेनचकेचनयेलवाः ४० समविषममिदं जगत्समग्रं समुपनतस्थिर
तोस्ववासनांतः चलचलल्लहरीभरोयथाध्वावतरहसेवचिकित्संतां प्रयोता ॥ ४१ ॥ इति स्थिति० पिनामहवाक्यंना
मसर्गः ॥ श्रीवसिष्ठ ॥ स्मयुक्तभगवांदेवांस्तेदेवानार्दमायये वेलांव नितटे धावं ह्रल्लेवांबुतरंगकः १ सुराक्ष्वा
वण्वितन्दाकांजम्मुस्तामिमतांदिशं कमलोमारमारयवनमालामिवानिलाः २ दिनानिकतिचित्स्वेषुकांते
षु स्थिरकांतिषु द्विरेफा इव पद्मेषु मंदिरेषु विशम्य तु ३ कंचित्कालं समासाद्य स्वात्मोदयकरं शुभं चक्रुर्युद्ध
मिनिर्योषं मलयाभ्र रवोपमं ४ अथ दैत्यैर्महाघोषैः स्थितैः पातालतलेस्थितैः कालस्तेषकदं घोरं पुनर्युद्धम
वर्तत ५ वज्रासिधारशाक्तिमुद्गरप्रासमुसलगदापरश्वधचक्रशस्त्राः अशनिगिरिशिलाहुताशवृक्षास्त्रैः

तिगम्यते २ स्वामियुतांतर्जांतकपालाधिष्ठितदिक्षुगंसामिमता भिन्नितडनमालायाश्रपिविशेषणं २ विश्राम्यपुनर्विश्रा
ताः ३ ४. अथ दुंदुभिरवंश्रुत्वासन्नह्यदैत्यैः समागतयुद्धमहासमतांरते ५ आसर्गसमासेयुद्धमेववर्ण्यतिवज्रे
त्यादिनाधारा शक्ति आयुधविशेषाः परशुगदा शिलासमुद्ग आयाश्रयावृक्षः वा गिरीणां शैलाः गिरीसहितः
शरिप्रायाः शिलाः गिरयश्शिलाश्चेतिवाद्वाते अहिगरुडादिमुखान्यायुधानिच महाचाप्ताविवत्रुःजग्मुः ६ ॥० ॥० ॥

वा॰ टी॰ गरुडास्त्रप्रभेदैर्मरुद्भिर्गुडगुडेत्यव्यक्तानुकारशब्दं गुडगुडेति ध्वनिभिरकुलैस्तैरितस्ततो विसृतैर्हैर्निहता गिरिपर्वतानामोघैः प्रवाहैः पु
सि॰ नरपि नरसंघ्रकल्पकाल इव ज्वलितसुरालयभूतलान्तराले अभवत् १५ असुरा वसुधातलात् गगनमुत्क्रम्य अप
५९ ततविबुधा... ...दाहा विप्रलयतत् १६ शरीरेरुत्कृत्तकृत्तहेतिकृत्तैः सपत्नाः सुवनावलीमुलग्नः महानग्निदाहो यथा तथा
विधाः सुरासुराः कल्पानिलेरितोद्वेलितानो... भासाभुः १७ अद्रिमेराभिन्नश्चतुर्दिशं अंबरं आकाशो नायकः यत्पये

गरुडगुडगुडरवकुलैर्निरन्तरप्रविसृतैर्हेतिनिहता गिरिपर्वतौघैः नगदभवदसंघ्रकल्पकालज्वलितसुरालयभूतलान्त
राले १५ उदपतन्नसुरा वसुधातलाद्गगनमाहृतपरिखपरिघाः प्रतिबलोद्यताद्विबुधा गविप्रलयचालितशै
लशिला इव १६ शरीरकृत्तोन्नतहेतिकृत्तलताबलीलग्नमहाग्निदाहाः सुरासुराः प्रापुरथांबरान्तः कल्पानिलोद्वे
59 लितशैलशोभाम् १७ सुरासुरैर्विद्रुतशरीरसक्तैः रक्तप्रवाहैरभितो नभोद्रिः बभार पूर्णं परितापवेगैः संध्याक
रौघततमंगमंगं १८ गिरिवर्षेण सर्ववर्षेण विविधायुधवर्षेण यथा विबुधानिवर्षेण तु ते समसन्नो
समयानि वर्षेषु १९ अतपल्लपमार्गको विविधदलितपुष्प गिरिन्दुसितयः समस्तु अथ समं समेततः करिकुंभे
विबुधपुष्पवर्षेण २०॥१०॥

नपुंसकं सुरासुरलक्षणानामङ्गीकृत्याणां शरीरेभ्यो मुक्तैः अभितो नभसोद्रिः रक्तप्रवाहैः पूर्णसंध्यायानामपि कायाः कौघ
पेटनकरशोभालक्ष्मीतैस्तैषां ततं बभार अथवा तथाविधरक्तप्रवाहैः पूर्णां गाव भारं सु तयोर्विकल्पः अंगानि सं वा
धनं पूर्णमित्यतन्नसहत गगयाद्ध्योरपि विशेषणं स्त्री नपुंसकयोर्नपुंसकमनपुंसकेनैकशेषः एकवच्चाव: १८
तेसुरासुराः अनयन्नतिपरेणान्वयः १९ पुष्पपुष्पकेउत्सवविशेषक्रीडार्थं नलिकायंत्रैर्लीलाकुंकुमचंदनादिरस राम
वर्षणमिवेत्यर्थः २०॥ ५९

उत्कीर्णैः कुंतशरीरघातिनिगरप्रसिचक्रैर्हेलयैवनिर्गीर्णाः सुरैर्दानवैश्च मुक्ताः शैलायस्यां कांबोल्लसत्कुकचदंतनखैरोल्लसल्लांकुकचानां दं
ताग्रवनखाग्रमालाप्रसाम्रसथात्रिधापरजीवयाहिताजीवान्विता अपमातां अपो विकारा युद्धमपानां हिंसकानां सिंहानां स्री
रपततांनिष्पातेत्यर्थः इदानीं सर्पास्त्रानिर्मित्सुहितविषमायासर्पसमूहं वर्णयति उज्ज्वालेति उद्गतोज्वालायस्य या
विधानांलोचनानां विषज्वलननाम्नातपो ग्रेनयदिग्दाहस्तेनदर्शिता युगांतदिनप्रशंसायया दर्शितयुगांतदिनेषु यानां सेनायया त
थाविधाविषधराणामावलिः उड्डीयमानैः परिदीर्घैः उत्तुंगयस्त्राक्षरेमहीधैर्मग्नैनयान्निनाधिवनानुत्त्यनमयाधिनुवत ।

उत्कीर्णे कुंतशरघातनिगरप्रसिचक्रहेलानिर्गीर्णसुरदानवनमुक्तशैला कांबोल्लसत्कुकचदंतनखाग्रमालाजीवा
न्विताम्रपतदापससिंहरवाभिः २१ उज्ज्वाललोचनविषज्वलनातपोग्रदिग्दाहदर्शितयुगांतदिनप्रशंसा उड्डीय
मानपरिदीर्घमहामहीध्रमग्नाक्षिवद्वधराबलिरुल्ललास २२ उन्मादवज्रमकरोत्करकर्कशांतः क्षुब्धाब्धिवी
चिवलयैर्वलितार्चलेंद्रैः आसीज्जगत्सकलमेवसुसंकटांगमाग्नेभिर्विविधहेतिनदीप्रवाहे २३ शैलायु
धास्त्रगरुडाचलचालितोच्चनागाग्निमहासुरपक्षांगणामेनतरित्तं आसीन्नवांजलधिभिः सममग्निपूरैः पूर्णं
तमोहितनकरैः समस्तमधकारैः २४ ॥०॥ ०॥श्रीरामचंद्रायनमः॥ ॥श्रीरामकृष्णजीवविजयम्॥ ॥०॥

उल्ललास शुशुभे २२ इदानीं समुद्रास्त्रमायया समुद्रवेष्टनं वर्णयति उन्मादेति वलितोवेष्टितोः चलेंद्रोमेरुर्यैस्तथाविधैर्हे
तिनदीप्रवाहैः उन्मादस्य वज्रादिरत्नैर्मकरोत्करैश्च कर्कशांतः क्षुब्धस्याब्धेर्वीचिवलयैः सकलमेवजगत् आग्नेयैरग्निभिः प
रिवर्तनैः सुसंकटांगं पीडितसर्वावयवमासीत् २३ महतासुरराणांमसुराणांपक्षगरुडगणात्तमंतरिक्षमैलानैर्मग्नपरवि
तरहरैर्वलादस्याद्यग्नितिमिरचलितमग्नचालितापल्लिपंक्तिः प्राग्जलधिनर्वहिनविश नागायनमाग्नेयास्त्रविधं सततक्षणं जलधि
भिः पूर्णमासीत् तत्र अग्निपूरैः पूर्णमासीत् तमोहितनकरैः पूर्णमासीत् तमोंधकारैः पूर्णमासीदिति भागकल्पवादः २४

वा॰टी॰
स्थि॰
६०

60

॥ श्रीवसिष्ठप्रकरणे प्रथमोनंदयाः सर्गः॥ २८॥

पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह भ्रांतैरिति आत्मप्रमाणैः खशरदृशायामेघैर्नैर्दंतिभिर्हतैः अतएव भग्नैः भ्रांतैः भ्रमणेन चरणाङ्घ्रिः उपयुक्त
हाङ्कुवीतैरार्तिभिः कुजाङ्घ्रिरिवस्फुरद्भैस्तालैः आपीयमितिसंहरवैः कंदाङ्घ्रिरिवस्थितैरङ्कुरैः भरितादिक्कमासीत् २६ वाला
वकीर्णवनपर्णवद्दुतं तत्तः भ्रांतैश्च तत्तदिभिर्भरितमासीदत्यनुवर्त्तते २७ पुनस्तत्कीदृशमासीत्तदाह अंघ्रीद्रुस्यमेरोपरः
प्रत्यनपर्वतात्तत्सरदृशापरिमाणैः अलएवगमनंगमः मनुष्यादीनां संचारस्तन्निरोधकत्वात्तद्दमैः पूर्वोक्तानां दुर्वारहेति
वलानाहस्तियूथानां देहकैः शनैर्भरितदिक्कमासीत् किंचपताङ्घ्रिमदशरीरनगरीद्रुवातविभ्रमङ्घ्रदवपुरपूर्णयोग्यमासीत्

भ्रांतैर्भग्नैभरितदिक्कमोक्ष्कूटैरात्मप्रमाणघनैर्निहतैस्तरणिः कुजाङ्घ्रिर्गर्भिभिरिवोग्रगुहोद्भवातैः कंदाङ्घ्रिरापतितसंह
रैवैरदभ्रैः २६ मायानदीजलधियाग्रघना निदाहैर्हतैः सुरासुरशवैस्त्वले विशालैः भ्रांतैर्धारासिशितपाकि
गदास्त्रशस्त्रैर्वीतावकीर्णवनपर्णवदंतरंतैः २७ अंघ्रीद्रुयत्तपरिणामगमात्तमोत्कदुर्वारहस्तिवलदारणदेह
केऽर्कः आसीत्म तद्द्रुशरीरनगरीद्रुवातविभ्रङ्घ्रदवपुरपूर्णजलार्णवाग्रं २८ घनघुघुमपूरितांतरिक्षान्तत
जलालितभूधराधरान्तरुधिरस्फरदस्त्रनिर्वाहिनीवाम्बुवनाभोगगुहानदाकुलाभूत २९ अनंतदकूपसुतंवि
कारकारिणीत्रयाद्दयोन्मुखसुखदुःखशंसिनी रणक्रियासुरासुरघटसंकटांतदाभवत्स्वलुसर्वसंहसत्ते

३०॥ इति श्रीवासिष्ठसारतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे दामव्यालकटपुनर्युद्धवर्णनंसर्गः॥ २८॥ ३०॥

२८ किंचतदाभुवनाभोगस्यब्रह्मांडस्योदरगुहायघनैर्घुघुमध्वनिभिः पूरितांतरिक्षान्ततैः चालिताभूधराजलदधराः पर्व
पातालादयश्च्ययस्मात्तथाविधा रुधिरवर्द्दस्स्ववांतीराहारायधारदः पिशाचादीनांतद्वच्चवर्द्धनशीलावासतीअभ्यु
लाभूत २९ अनंतदशांडद्राहिदेवानांप्रसत्तभयादिविकारिणी अनंतायांत्रिविधपरिच्छेदशून्यायांदशि आत्मचैत
न्येप्रसृतं तद्द्विकारकारिणीच त्रयानुखानांउदयानुखानावक्रुकमात्सुखदुःखसंशिनी असुराणांमशाशोपपदि
तवृत्तीनांसुराणांशास्त्रीयवृत्तीनांप्रासद्वनांचासुरसुराणांपरस्परंसंघट्टः परस्परसमागमस्तेनसंकटादुस्तराणक्रियासं

राम
६०

अन्योन्यं समरसंभ्रमं युद्धे त्वरा तस्मिन् संपतः अत्यन्तलोदेवासुराः अंगदलने आकुलाः नागाः हस्तिपुच्छाः हस्तायेषां ते तथा वि
धास्सतः नकोत्पाटितपरावर्तितादिद्दिग्गजानां शिरसां संततिः भूतानां एतेनयाः समूहस्य पृथूनां पीतुंगानां पीडसहशा एव्या का
एषैरिव पीड़ाकरैः गुरुतरसभारसंभ्रमत्परोहणैः कीर्णा श्रियो विस्तारितशोभाः नभस्तिव भ्रमुरित्यर्थः २१ आकाशस्य का
ष्णानांछिन्नांच समाहारः आकरणाकाष्ठतत्र पालभैः आत्यतिकरक्तपतंगविशेषभूते आकाशस्यैव फलपुष्पपर्णाग्र
नवष्पोषात्काष्ठसहस्रागस्थपालभेरितिवा आभाक्रमेघानां भेरैः अतिशयविभ्रमभ्रमेरितितपाठेपि अपां भ्रमेरं मेघैरि
त्यर्थः आभास्करपर्यंतस्पर्शिनानया आदित्यानां रुधिराणि चपत्रतथाविधं आसीत् २२ सम्यगीरितैः

देवासुराः समरसंभ्रमसमाकुलोल्लसन्योन्यसंगरदलनाकुलहेतिहस्ताः नागेंद्रद्विंशयतनाथपृथुपीठपेषैः कीर्णा श्रियो
नभसिव भ्रमुरासिपंतः २१ छिन्नैः शिरः करभुजोरुभरैर्नभोद्राकाशकाष्ठपालभैरधिविलसद्दानी आसीद्युगक्षहर
मन्नभेरिव वोधिराभार्कसंस्थागितपद्मिनरौधनजालं २२ स्फूटस्फोटकटिस्फुटद्भिः समीरितैर्हेतिकलापिसनादैः पर
स्पराघातहतैः पतद्भिर्गगामशीर्णाध्वलशाधरित्री २३ अन्योन्यमायुधशिलाचलवृक्षवर्षैर्मेरुप्रमाणकठिनांगनि
घर्षणेषु आसीद्रणं चटचटत्स्फुटदुल्लारितकल्पत्पपातमिव भीमभरोग्रनादैः २४ मज्जानिलक्षुब्धजलानलार्क
दलत्स्फुटदीर्घसुरासुरैर्घप्रवृद्धान्तकुमारखंडितकुंडकोणमकालकल्पांतकरालमासीत् २५ अथ रामचंद्रायनमः।

प्रहतेः रक्तोद्भटानां आस्फोटनास्फालनेन कटित्प्रदेशसुस्फुटद्भिः स्फुटद्भिः लयापरस्परास्फालहतैः तरावपतद्भिर्हेतिकला।
पिर्थे यस्य पर्णाद्भिः कोषैलैरसितानां तूणानां शिला पर्वतादीनां अथैर्भ्रष्टकांडैः धरित्री शीर्णासमीरितलशः खंडशो जगाम
खंडितान् भूरित्यर्थः २३ मेरुप्रमाणानां कठिनानां अंगानां देहानां विघर्षणैः परस्परसंघट्टनेऽनुजनितेर्भीमः भरोत्तिशयो
घर्षानस्यावैरुग्रनादैः रणेकल्प तपांतमिवासीदित्यर्थः २४ मज्जन प्रचंडानिलेन क्षुब्धाजलानलौ अधः अर्के अर्कं कुर्वंपत्र
तथाविधं दलद्भूयं यत्र दीर्घमायाविभवैः प्रवृद्धः सुरासुरेषु यायत्र आखंडितांविदारितांप्रांतकुंडकोणा यत्र तथाविधं असा
वंशकालप्रवृत्तकल्पांतइवकरालभीषणमासीत् २५

वा०टी०
त्रिषु
६२

ततो भवत्यस्मादिति भवः विहितानि क्षिद्धयस्त्रिस्ततद्वासनया गताः इहेमे सदेवा रोकाः इक्षो गोत्तमो हवासनया ९ मुग्धेव
स्तनहंकारैरिति पाठे मुग्धवक्त्रपरितुंगतार्डीति पूर्वेणान्वयः श्रेद्धयानहंकारैरितिपाठे नुवस्तुतं श्रेद्धरेषिदायादिभिर्मल
मुपकल्पितमिति स्पष्टोर्थः १० अमीति तस्मायारेव विवर्णोमापादमस्तक इति ११ १२ सुरद्विषां दासादीनायाशक्रप्रति
स्वप्रहारपरता सामाल्पसत्वान्मूनवलत्वात्मोजितेव विति विः कार्यतमासभवत् १३ सुराः अमराः कथंभवामः इति चि

भववासनया गतमोहवासनया ततः आपादशीर्षनिवद्धकोमनः कृपणतांगताः ९ सुद्धयानहंकारैर्मलमु
पकल्पितं रुक्ताभुसगतंविवद्धमालकेततः १० आपादमस्तकोद्देहः कथमंभवतुस्थिरः समेतितहा
कृपणादीनतांतसमायवुः ११ स्थिरोभवतुमेदेहः सुरवायमेधनंमम यतिवद्धमधियालेषां धैर्यमतोमायया
१२ सवासनत्वाद्धपुषामाल्पसत्वात्सुरद्विषाम आनुप्रहारपरतामाक्लितेवासुसाभवत् १३ कथंसुराजगत्यस्मिन्
भवामइतिचिंतया विवसादीनतांजग्मुः पद्माइवहिमेसमः १४ तेषांयोधान्नपानेनत्वाहक्षीतिमतारतिः बभूबभा
वभावस्थाभीषणाभवभाविनी १५ अथतस्मिन्रणेभीमा सापदत्वमुपाययुः मतेभघनसंरब्धेवनेहरिणकाः
इव १६ मरिष्यामोमरिष्यामइतिचिंताहताशयाः मेदंनदंकिलमनुः कुपितेरावणरणे १७ शरोरकोर्थिनांते
षांभीतानांमरणादपि अल्पसत्वतयामूर्खेकृतमेवपरैः पदं १८ अथसंग्लानबलास्तेहंतुमग्रगतेभटे नशकु
रिंधानत्वेशेहविर्दग्धोर्मिवाग्नयः १९ विबुधानांप्रहरतामशक्तत्वमुपागताः दनावितनसंघातास्थुः सामा
प्यसद्रवाः २० दामव्यालिकरामेषुविख्यातेषुसुरालये २१ तद्दैत्यसैन्यंन्यपतद्धिद्रुतंरवाद्ध्वततः कल्पांत

तयाभावविषयास्तेषांभवनंभावस्ततथा अतएवभवंभाजयतिप्रापयतितच्छीला २५ सापेत्वत्वंजीवनेशरतिशेषः मेन्नेमे
घैद्धापघनंसंरब्धेकुपिते १६ कुपितेः ऐरावणेऐरावतोयत्र १७ परैःशत्रुभिः १८ १९ सामान्यद्रुतेरसद्रद्रवसामान्य
सद्रवाः २० वलासुअभिपतत्सु २१ २२ खात्नभसः २३ अमराचलकुंजेषु इत्यादिसप्तमंतयदानांसर्वंवीपतितानासुरा

राम
६२

प्राग्देहाभिमानानां दामादीनां सुरैर्मध्ये विवादे वर्णिते पश्चात्पलायनपरान्तयो एवंप्रायाः शम्बरोक्तप्रकाराः आकुलाः व्यग्र
प्राया आरंभा येषां तैरसुहारिभिस्सुरैस्सुमहान्रणः आरब्धः १ स संग्रामो देवैः कदाचित् मायया विवादेन वाग्युद्धमात्रेण दा
नाद्युपायैः संधिना कार्यो विग्रहेण कदाचित्पलायनेन प्रच्छन्नतया स्थित्वा स्वजनगोपायनेन २ कदाचित्कार्यक्षेपेन क्रम
एव क्रमेणागतेन याचादिना संग्रामो विविधृतः तत्राद्यः संग्रामः किंपाकद्वर्षाणि विधृतः द्वितीयस्तु पंचकवर्षाणि अष्टौ मासा
न्दशाहान्दिवसान्विधृतः तृतीयस्तु सप्तपंचचैतिद्वादशान्दिवसान्विधृतः तावत्कालं द्वयोरपि सेनयोर्दैत्यानामग्निनां हेतीनां

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवंप्रायाकुलारंभैस्सुरैरसुरारिभिः सहसाहतसंरब्धैरारब्धस्सुमहान्रणः १ मायया थ विवादेन
संधिना विग्रहेण च पलायनेन धैर्येण छन्नगोपायनेन च २ कार्यक्षेपेनास्त्रयुद्धेन तांतर्द्धानेन भूरिशः धृतस्ससंगरो
देवैस्त्रिंशद्वर्षाणि पंचकं ३ वर्षाणि द्वादशमासान्यथाष्टौ सप्तपंच च वर्षाणि पंच तुर्यं त्रिंशदित्येकाशनिभूस्तता
४ एतावता तु कालेन दामाभ्यासादहंकारतां गताः ५ यद्यद्दूरतरं वस्तु नादर्शे प्रतिबिंबति पदार्थवासनानत्वं
दनभ्यासान्न जायते ७ यदा दामादयो जाता अहंकारात्मवासनाः तदाभ्जीवितमर्थे तेन दैन्यमुपागताः ८ ॥
१२ ॥ त्रुटी ततो दामादयो हिंमास्थानं गच्छन्त्यैस्वचेतसः ९ नैकस्य प्रतिपाद्य यद्ददर्पणे प्रतिबिंबवद् अभ्यासात्प्रतिपालतः

एकेषां मुख्यानामशनीनां भूस्तृतां पर्वतानां च वर्षाणि वृष्टयः पंचत्रिंशद्वर्षाः ३-४ यत्नेचेतसो वासनेयाति शेषः ५ अभि
मानाभावे यस्मादहंकारवर्जितेन नूनं अहंकारातेन दर्शयति नैक ग्राहिते ६ उत्पन्नापि वासना चिरमभ्यासत्यागेन न पश्य
तीत्याशयेनाह यद्यदिति दूरगतं दूरपरित्यक्तं प्रतिबिंबति प्रतिबिंबभावाद्येति अनभ्यासात् अभ्यासपरित्यागा
त् ७ अहंकार एवात्मेति वासना एव यांते अहंकारात्मवासनाः जीवितं जीवनं मे स्यात् तदर्थं मे अर्थाः धनं स्यादित्या

वा॰टी॰ पातालेयमहद्धानामसूजन्मपरंपरा काश्मीरदेशमन्योतासमादीनांप्रकीर्त्तिति इत्यनयारी।पादानेवेषु इतेषुसत्सुदेवेषु नु
स्थि॰ केष्विति पाठक्रमादार्थक्रमवली मस्त्वाद्योजयम् दीनांविपस्ना: १ शंबर:दामवालकदन्पूतिकुपित:सन्केतिप्ढकोल
६२ नर्थ: २ ३ सप्तसुपालालमेवविधिनहि यमस्याति नवाधिशंबराद्वर्विकिंनस्यादितिशंकांवारयति कालग्रासनतमा
मूति कालोमत्युरिवामोघाग्रासनतमाइत्यर्थ: ४ पातानाशारत्संमितिशेष: त्रिभ्यस्तिस्र:कुमारी:कन्या:घनाकारा:

श्रीवसिष्ठउवाच॥ इतिनुष्टेषुदेवेषुदानवेषु दतेषुच दामवालकटादीनांवभूवुर्भयविह्वला: १ अंबालकुपित:के
तिकस्यांतान्पिरिवज्वलन् शंबरस्यशमितानीको दामवालकदन्मूर्ति २ शंबरस्यभयाद्धन्तापातालमप्यसमभ्रम।
दामवालकटाद्यास्युस्पष्टाथ्यनिजमंडपम् ३ यमस्यकिंकरायस्थैकालग्रासनतमा: कुतूहलेननतिसृतिनरका
र्णवपालका: ४ तेतेषामथपातानांदत्ता:भयमभीरव: त्रिता:वघनाकाराकुमारीस्तुददु:क्रमात् ५ ते:सार्द्धं
नीतवंतस्तत्रदमाद्यावधिम् दशवर्षसहस्राणिमानानांनकुवासना: ६ इयमेकाममकिन्यामस्यमपुनेतिव
दूरुस्नेहवधानांकालस्तेषांप्रवर्त्तत ७ धर्मराजोयतंदेशंकदाचित्समुपाययौ महानरककार्याणांविचारार्थमहा
या ८ अपरिज्ञातमेनंतेधर्मराजंत्रयासुरा: नप्रणामुर्विनायायसामान्यमिवकिंकरम् ९ अथैवेवस्वतेनतेज्वालि
तास्तत्रभूमिषु विहितभ्रूपरिस्पंदमात्रेणैवनिवेशिता: १० तत्रतेकरुणाक्रंद:सनुहृदारबंधव: प्रदग्धा:पर्णवि
टपावृक्षाइववनानलै: ११ स्वयावासनयाजातालयेवक्रूरयापुन: वधकर्मकराकारा: किरातारा‍ज्ञांकिंकरा: १२
॥ ॥तन्नमाथपरित्यज्यजाता:श्वभेषुवायसा: तदंतेगधृतांयाताजातास्ताम्रकतांगता: १३॥०॥ ॥

अतिमतीश्चिन्ताइवस्थिताइत्यर्थ:अवधिंआयुश्शेषं ६ आज्ञानंतकुवासनांप्रपंचयति इयमिति ७ धर्मराजोपम: ८ क्रूर
वामरादिलिंगादर्शनाद्यमराजोयमित्यपरिज्ञातम् ९ ज्वलितास्तुरौनरवास्युयनरकभूमिषु तासुहिप्रातयोजनपर्यंतंज।
तुमितज्वलदंगारादय:प्रसिद्धा: १० पर्णान्येवविश्या: शाखायेषांतेपर्णविटपावालाइतियावत् ११ वधवधकर्मकरत्व राम
मकिंकरसहवासात्ताइशवासनया।वधकर्मकराकारा:किंकरास्तु एवंमगेप्यूह १२ १३॥०॥०॥ श्रीरामचंद्रायनम:॥ ६२

62

उपंतीषु प्रसृज्ञ्यानुक्रमेधारेणपुंवज्ञाव: २५ तेषां देवासुराणां नाशेन छिन्नेषु देहेषु उग्रात्तोगाभिः व्याघ्रादिसायत्तासु पाणिमुहुः
नासु २६ २७ सहस्रसुरैर्वेगगायाः समुद्रप्रवेशाधिकाश्यमोधिः प्रेह्याभेद्यननानीति नानां भोधिषु तरंगायासानासु द्विपांत
रेषु मत्स्यवेधेनाय प्रसारितेषु जालेषु जंबूखंडादेशाभेदाः २८ २९ पतितानेवविशिनष्टि विस्फोटितांगा इत्यादिनानु
कारस्करभरव्रपायैः निम्नात्मानितराश्चादिमपादाः ३० वलेमायामिशिरस्सु भिस्माकिन्नाकं कटावारणा हेतयस्त्र्येयथाहुः

सागरावर्तगर्तेषु मत्रेषु पत्सरित्सु च जंगलेषु दिगंतेषु जलस्सु विपिनेषु च २५ नद्यालेगाछिन्नदेशेषु ग्रामेषु नगरे
षु च अटवीषु अपत्तासु मरुभूमिदलानिषु २६ लोकालोकचलानंतेषु पर्वतेषु ह्रदेषु च आंध्रद्रविडकाश्मीरपारसी
कपुरेषु च २७ नानांभोधितरंगासु गंगाजलघटासु च द्वीपांतरेषु जालेषु जंबूखंडलतासु च २८ सर्वतः पतिताका
राः पतितास्तेसुरारयः विस्फोटितांगा चरणा विभिन्नकरवाहवः २९ शारवालग्नांतत्र तंत्री कामुकारक्तेभरछदाः ॥
आलयाशेखरभृङ्गा नो निम्नांता: कुपितेक्षणाः ३० स्वायुधावलमायेषु च्छिन्नकंकटहेतयः दूरापातविपर्यस्तपतन्ना
नायुधांशुकाः ३१ कंकलेविशिरस्त्राणचटत्कारोग्रभीतयः शिरवाधातशिरवाप्रोताद्देहभागविलंबिनः ३२ शा
ल्मलमुग्रद्रुपातकटंकटंकसंकटाः सुशिलाफलकास्फालघातधाराग्निमस्तकाः ३३ सर्व एव सकलायुधप्र
स्यापातमात्रसमनंतरमेव दिक्तुनायाभगमन्नसुरेंद्राः पांसवोंबुदनिघोपयमीव ॥३४॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे दा

मायालेनयत्नापनेन विपर्यस्ताः पतंतः नानायुधानां अंशुकानां च समाहाराः येषां ३१ कंचुले विनां शिरस्त्राणानां च चटत्कारे
ण उग्राभीतिर्येषां गोंचालाग्रैः शिरवाघातैः पर्वताग्रशिखासु प्रोताः अतएव देहभागैर्विलंबिताः लंबमानाः ३२ शाल्मलीषु
सकंटकत्वात् द्रुपातेकटकिटिः कटंकटसंकटाः तेषाम् ३३ उपसंहरति सर्व एवेति इमे सर्व एवासुरेंद्राः सकलानामायु
धानाशस्त्राणां प्रपातमात्रासुरारंभात्समनंतरमेव दिक्तुनायाम् ह्रस्वेनमगामनुपयांबुदनांनि घोष वर्षतीत्युपयस्सि जलेषां
सर्वनाशंगच्छंतितत्र इत्यर्थः ॥३४॥ इति श्री वासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥०॥

वा॰टी॰
स्थि॰
६३

केनोपायेन तन्मार्जनं तमाह नाहंकिंचिद्देवेति इत्यंतेन सर्वत्रैवं हंत्वसेवनदर्शनाद्देहत्वायोगात् कस्तु कीदृशो ऽहंकारादिसर्वसाक्षित्व
भिमानधर्मकत्वायात् तेनाहंत्वायोगात् कस्तु यथाव्यतिरिक्तस्यचालोकत्वाद्देहत्वास्यदनोंकिंचिद्देवेतितत्वतो भावयितोऽन्य
र्थः ७ अहंकारस्यानर्थहेतुतामुक्त्वा अर्थविघातकतामाह अहंकारेति रसायनमयमानंदकरसं अमृतमयं शीतं
तापत्रयपक्षे स्वच्छसतां जन्ममरणप्रवाहस्थितिस्तु यान्क्ष्यासतोऽपि मायामाहात्म्यप्रयुक्तादानवाद्दमाद्यः ९ शैवा
लवल्लवेषु लीलसा अयंतसामिनायाः १० असंतोऽपि संतो गता इत्येतच्छ्रुत्वा रामस्तदनुपपत्तिं शंकते नासत इति त्वा

अहंकारमलो राम मार्जयात स्वयत्नतः अहं न किंचिद्देवेति भावयित्वा सुखी भव ७ अहंकाराम्बुदच्छन्नं परमार्थे
न्दुमण्डलं रसायनमयं शीतमदृश्यत्वमुपागतम् ८ अहंकारपिशाचा ये मायामहिममालकं पश्यः गता संतामसं
तोऽपि मायामाहात्म्यदानवाः ९ काष्ठभीतेऽ सहायस्य सरसी वनपल्लवे अद्यमत्स्याः स्थिता राम घोषलल्लय
लालसाः १० ॥ श्रीराम उवाच ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः तेष्वसंतः कथं सतां संपन्ना इति मे वद।
११ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो नासत्संभवति क्वचित् कदाचित्किंचिदप्येवं महद्भवति वा न तु १२ किं
मसत्सं स्थितं ब्रूहि किं तत्सत्यं च संस्थितं सम्यग्दर्शने नैव कार्यं मे तव बोधनं ॥ १३ ॥ श्रीराम उवाच ॥ संत एव
स्थिताः संतोऽस्मत्त्वपरिमितं किल रामाद्यस्त्वसंतोऽपि वदन्ति संतः स्थिता इति १४ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

भिप्रेतं विरोधं वक्तुं प्रथमतो रामो वाक्यमभ्युपगम्य वसिष्ठः परिहारमारभते एवमेतदिति सत्यं कदाचिदपि नासत्संभवतीति किं
तु तनु सत्त्वमेव सदाविर्भावेन सदहंसंपद्यते तत्सैवान्यत्वे हि तिरोभावेन ततनु संपद्यते सत्त्व एव विनाश इत्यर्थः १२ अस्त्व
वं तथाप्यनात्मवस्तुस्वसत्त्वासत्त्वविभागस्य वक्तुर्नेरूपयतीति वक्तुं रामं पृच्छतीति किमिति १३ ननु असदादीनां सत्त्वप्रत्य
नादिप्रमाणसिद्धं रामादीनां मायामात्रत्वाद्सत्त्वमेवोक्तं तथा चैकत्वं तेषां पुनः सत्त्वं विप्रतिपिद्धं वदसि कोवा तवाभिप्राय

राम
६३

63

नेवभूः स्युरित्यर्थः २४ मत्स्याः भूर्लोतिशेषः २५ जरज्जंबालं जीर्णपंकं तेषु जर्जरा वा जर्जराः स्थूलदेहाः २६ उक्तमेवानुवदति विविक्तेति २७ उपसंहरति भवजलधीति वासनातंतुभिर्गुल्माः प्रेरितास्ततः देहरूपेत्तरंगेषु तृणमिव चिरं ह्रूराः नानाप्रदेशं प्रापिताः ते अपि पापि अनंतं अपरिच्छिन्नफलं उपसमनेनोपयाताः वासनायाः दारुणमहत्त्वमहानर्थरूपत्वमितियावत् प रिकल्पय अनेनैव दृष्टांतेन सर्वत्र यथेप्सितं त्यर्थः ॥२८॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे त्रिंशत्तमः सर्गः ॥३०॥३०॥

मकरत्वं तिर्यग्योनिषु मेषत्वं पर्वतेषु च मगधेषु पृथकीटत्वं च भूत्वा वक्रतुण्डः २४ अनुभूयेतरां मन्यां चिरं योनिपरंपरां अयमस्य स्थितारामकाश्मीरारण्यपल्वले २५ दवाग्निदग्धोत्थितात्यात्यल्पकं कल्पांतु पार्थिनः नम्रियंते न जीवं ति जरज्जंबालजर्जराः २६ विचित्रयोनिसंरंभमनुभूय पुनः पुनः भूत्वा भूत्वा पुनर्नष्टास्तरंगा जलधाविव २७ भवजलधिगतास्ते वासनातंतुनुन्नास्तृणमिव चिरमूढा देहरूपैस्तरंगैः उपशममुपयाता राम नायाप्यनंतं परि कल्पय महत्त्वं दारुणं वासनायाः २८ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थिति० दाम व्याल कटानां रविचित्रवर्णनं स

अतः प्रबोधाय तद्वाचिराम महामते दामव्यालकटन्याय मानेतितनुलीलया १ अविवेकानुसंधानाद्धि त्नमाप्य मीदृशीं अनंतभवदुःखायपरिणतेति लीलया २ किल मारविध्वंसि शंबरानीकनायका तापत नपंजवाला जालजर्जरमीनता ३ कृपैर्धर्मपरानीकाविद्रावणकर्मठत् किराम महीपाल तुच्छकिंकररूपता ४ कनाममिनिरहंकारचित्सत्त्वाद्धीरता मिथ्यावासनावेशादहंकार कुकल्पना ५ शाखाप्रतानगहनास

॥ सारविषमंजरी अहंकारांकुरादियं समुदेती पमातला ६॥१०॥

अथैतां निरनर्थोत्थितहृत्प्रमानामोहेतेन्मेतत्यादामाद्भावानां सत्त्वासत्त्वनिराक्रिया पूर्वोक्तं स्मारयन् प्रकृतकथां तत्रयोज यति अत इति १ अविवेकानुसंधानाभावात् ईदृशी अभिमानलक्षणं आपदं २ प्राक्तनानिरभिमानितायाः पश्चा त्नाभिमानस्य च फलतो महदंतरं दर्शयति किलेत्यादिना ३ ४ तद्रूपतोप्यंतरमाह कृन्नामेति ५ मंजरीपरंनतत्प्रथा

वा.टी. तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति ज्ञानाधिकारसिद्धये तपउपासनादिविधानादपि तद
स्थि. संस्कृतो ज्ञाना नोपदेश्यार्ह इत्याह बुद्धसेति यत्र तयोर्विधादीनामननुभवे अनुभवप्रयुक्तसंस्काराभावे सति सो ऽज्ञस्तस्य सिद्धसंसारिदश
६४ यात्मभावमेवानादिकालमनुभूतवान्न कदापि असंसार्यात्मभावमित्यर्थः २४ फलमुपदेशाद्वा ऽविराजते तत्राह अनुद्धेति अ
नुदराकन्येति वद्दल्पार्थोनिः समस्यते अल्पबुद्धविषये इत्यर्थः बुद्धस्य सम्यग्बोधवतस्तु ति अहंकारपरामर्शी इत्येतावानपि किं
चिद्दर्थे नास्त्येवेति साधितो पदेशार्ह इत्यर्थः तथा चाक्रमुपक्रमेनात्यल्पमज्ञानात ज्ञस्तो ऽस्मिन् शास्त्रे ऽधिकारवानिति २५ असी
तिबोधमशक्तमाह असाम्मीतिवाक्यार्थबोधे ज्ञस्यानधिकारवत् निषेधाप्रसिद्धेर्नेतिनेतीत्यपन्हववाक्यार्थबोधेपि ज्ञस्यानधि

अज्ञस्सर्वं जगदिति वक्तुं नात्रस्थ युज्यते तथाविधानुभवेत्यत्तदेवानुभूतवान् २४ अनुद्धविषये ह्येषा रामवाक्यातिरज्यते
बुद्धस्यासीति रूपस्य किलनात्येव किंचन २५ अज्ञे ऽग्रे परिशान्तमित्येवानुभवत्सुधीः अपन्हवः स्वानुभूतेः कर्तुं तस्य न यु
64 ज्यते २६ परस्माद्व्यतिरेकेण नाहमात्मास्मि किंचन हेमनो र्मिकादित्वं न मनागपि विशिष्यते २७ भूतता व्यतिरेकेण भू
केनात्मनि किंचन ऊर्म्यादि बुद्धौ हेमेव नाज्ञास्ति परमार्थता २८ मिथ्यार्हंता मयोद्भूता सत्यैका त्वमयः सुधीः पुरुषेण न
कश्चिन्नाम स्वभावापन्हवो ऽनयोः २९ यो ऽयमन्मयत्तस्य तस्मिन्मृण्मये ऽपन्हवः कथं पुरुषस्य घटो ऽस्मीति वाक्यमुन्मत्तमेव हि ३०

कारमाह अज्ञे सैवेति २६ ननु हेमन्यूर्मिकादौ वाहंकारस्येव ब्रह्मण्यपन्हवो ज्ञेन कुतो न क्रियते तत्राह परस्मादिति यतः आ
त्मनि अहंपदवाच्य परस्माद्व्यतिरेकेणोर्मिकादिकमिव प्रातीतिकमपि ज्ञस्य किंचिन्नास्तीत्यर्थः न मनागपीति यतो ऽद्यापि विशिष्य
ता भ्रान्त्यापि नास्ति यत्र विशेषस्यापन्हवः क्रियत इत्यर्थः २७ ज्ञस्य जगदिवाज्ञस्यापरमार्थोप्यनंता सन्नेवेति तस्य
तदस्तितानबोधयितुं न शक्या तत्राशयेनाह भूततेति भूतता पांचभौतिककार्यंकरमात्रात्मता २८ उक्तमेव सादृश्य राम
स्फुटमाह मिथ्येति द्वाभ्यां २९ अनात्मता निश्चयवतस्तदन्यात्मतापदेशा वेण्यथेदृष्टांतमाह पुरुषस्येति ३० ॥०॥०॥ ६४

यद्यस्मदादिशरीराणां व्यावहारिकप्रमाणव्यवहारयोग्यत्वात्सत्वमन्यसे तर्हि दारीनामपि तुल्यं अथ तत्त्वज्ञानबाध्यत्वादुर्बचत्वाद्
असत्वमन्यसे तदपि तुल्यमिति न वैप्रतिषेध इत्याशयेन वसिष्ठ उत्तरमाह यथेत्यादिना १५।१६ त्वद्भावो राम शरीरभावः मद्भावो
वसिष्ठशरीरभावः १७।१८ जगत्सत्यता निश्चयवानिमूढः तान्द्वयं तत्प्रति एषां अलोकत्वाक्तिर्नैराजत एव कुतस्तत्राह अभ्यास
नेति परमार्थतत्त्वविचाराभ्यासेन विना जगत्सत्यत्वानुभूतेरपह्नवोपलापो नोदेति १९ एवं पूर्वोत्पन्नदुःसंस्कारनाशाविशा
ष्टार्थतत्वाभ्यासं विना नोदेतीत्याह निश्चय इति २० अतएव घुनधिकारिणं प्रत्युपदेशवाक्यमनन्तप्रलपितमात्रत्वादज्ञानामभि

श्रीवसिष्ठउवाच ॥ यथा दामादयो राम स्थिता मायामया इति असत्या एव सत्याभास्तथा ज्ञांबुपूरवत् १५ तथैवेमे वयम
पि ससुरासुरदानवाः असत्या एव वल्ली सोयाम आमाम एव च १६ अलीकमेव त्वद्भावो मद्भावोऽलीकमेव च अनुभूतोप्यस
द्रूपः स्वप्ने स्वमरणं यथा १७ मतोऽवधूर्ययास्वप्नमनुभूतोप्यसन्मयः मतोयमिति चक्षुर्भिर्भवेदेवमिदं जगत् १८ एवाति
मूढविषय उत्करे वनराजते अभ्यासेन विनोदेति वानुभूतापह्नवः १९ निश्चयोन्तःप्ररूढोयः संपन्नोभ्यसनं विना नाश॥
माया तिलोके स्मिन्कदाचन कस्यचित् २० इदं जगदसद्रूपसत्यमित्येव वक्रियः तन्नुन्मत्तमिवोन्मत्तो विस्फोपिहस
त्यलं २१ अज्ञानी वज्ञीवयोरैक्यं कक्किलहोज्ञतज्ञयोः अधप्रकाशयो यद्वा धस्पाङ्क्यातपयोरिव २२ यत्नेनाप्यनुभूतार्थः

ज्ञानां चोपहासयोग्यमेव भवतीत्याह इदमिति २१ यद्यप्यज्ञोपदिष्टे समाहाज्ञचेष्टाभिरवज्ञोपि व्यवहरेत्तर्हि ज्ञोः ज्ञोपि स्यात्तथा
चातज्ञयोरैक्यं स्यादित्याशंक्याह ज्ञोज्ञामीदृशमन्तः अज्ञोविमदज्ञयोरैक्यं स्यात् अंधयतीत्यंधं तमः प्रकाशः सूर्यादिः २२
इतोप्यज्ञोनोपदेश्य इत्याह यत्नेनेति अतो महतापि यत्नेन बाध्यमानोपि अंतर्बाहिरु मनोबुध्यादिभेदेन चानुभूतोऽद्वैतरूपो
यो र्थस्तस्य सत्ये अधिष्ठाने अपह्नवं नेतिनेतीतिबाधं कर्तुं निशाङ्कोतियथापादेङ्कुरणं आक्रमणं स्वपङ्क्यां भ्रमणं कर्तुं नशक्नो
तितद्वत् नवभ्यस्तापह्नवविना अधिष्ठाननत्वं बोद्धुं शक्यमितिं वार्थस्तदुपदेशः स्यादित्यर्थः २३॥ श्रीरामजीसहाय

तयस्य मरुपूरतस्य ४१ यत्र जगद्विषये प्रबुद्धं जागरूकं बाह्यार्थोपलब्धिरूपमिति यावत् यत्र अद्वितीयस्वप्रकाशे स्वात्म
निप्रसुप्तं बाह्योपलब्धिरहितं तत्र तेनैव चिद्व्योम्नैव तथा च श्रुतिः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति ४२ इदं तु बोधनाय अवस्थाद्वयमारोप्य कल्पनयोक्तं परमार्थतस्तु नाहं न चेति कथं त
र्हि वर्गलयत त्राह चिद्व्योमेति ४३ यदा दृश्यं केवलं चिद्व्योमैव तदा सर्गनिर्वाणयोर्भेदो नि इत्यत आह निर्वाणमेवेति।

स्वस्वप्नप्रतिभासस्य जगदित्यभिधा कृता चिद्व्योम्नो व्योमवपुषस्तापरैवमसंगात्मना ४१ यत्र प्रबुद्धं चिद्व्योम तत्र दृ
श्याभिधा कृता यत्र सुप्तं तु तेनैव तत्र मोक्षाभिधा कृता ४२ न च तत्क्वचिदासुप्तं न प्रबुद्धं कदाचन चिद्व्योम केवलं
दृश्यं जगदित्यवगम्यताम् ४३ निर्वाणमेव सर्गश्रीः सर्गश्रीरेव निर्वृतिः नानयोः शब्दयोरर्थभेदः पर्याययोरिव ४४
परमार्थो जगद्विद्धि रूपं चेति स्वयं स्वकम् यथा तैमिरिकं चक्षुः केशोण्डुकमिवेक्षते ४५ न तत्केशोण्डुकं किंचित्तस्मा द्धि
दृष्टिस्तथा स्थिता नेदं दृश्यमिदं किंचिदित्थं चिद्व्योम संस्थितम् ४६ सर्वत्र सर्वमिदमास्ति यथानुभूतं नो किंचन क्व
चिदिहास्ति न चानुभूतं शान्तं सदेकमिदमाततमित्यमास्तसंत्यक्तशोकभयभेदमतस्त्वमास्व ४७ शिलोदराका
रघनं प्रशान्तं प्रहाचितरूपमिदं स्वमङ्ग नैवास्ति नास्तीति दृशोऽक्षचितुःपच्चुस्मित तत्साधु तदेव भाति ॥४८॥ इति श्रीवा
सिष्ठतात्पर्यप्रकाशे मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे अहंनिराकरणनामैकत्रिंशतमः सर्गः ॥३१॥०॥०॥०॥

४४ उक्तमुपपादयति परमार्थ इति द्वाभ्यां स्वयं अज्ञानोपहित आत्मा ४५ ४६ अध्यारोपदृष्ट्या सर्वत्र सर्गचिद्व्योम्नि सर्वारोपसं
भवात् सर्वत्र सर्वमस्ति अपवाददृष्ट्या नु क्वचिदपि किंचिन्नास्ति इत्थमुक्तप्रकारद्वयमपि इदं जगत् शान्तं निरस्तभेदं अतत ए
वएकं सत्ततं पूर्णमास्ते अतस्त्वमपि संत्यक्तशोकभयभेदं यथा स्यात्तथा पूर्णो आस्स्वेत्यर्थः ४७ तदेव पुनः स्थिरीकुर्व
न्वर्णयति शिलेति स्फटिकशिलाया उदरमिव शून्याकारं भासमानमपि घनं तत्र प्रतिबिंबवनगिरिमयादिस्वरूपं इवास्तिन।

श्रोपाख्यानिकं समाप्य प्रस्तुतमुपपादितमुपसंहरति तस्मादिति इमे प्रत्यक्तगम्यवसिष्ठरामादिदेहात्मना प्रसिद्धाः वयम् शास्त्रदृशा न सत्याः विद्वदनुभवदृशा च असत्याः यो ऽस्मिन्कदाचिदपि न संभवः सद्भावो नास्तीत्यर्थः ३१ किं तर्हि सत्यं तत्राह सत्यमिति संवेद नमेव शास्त्रदृशापि सत्यं विद्वदनुभवतोपि सत्यं यो ऽस्मिन्कदाचिदपि तदेवानन्तमयोदयमस्तीत्यर्थः ३२ सर्वं जगत्कांतत उप रतं किं शून्यपरिशेषविगणनेत्याह निःशून्यमिति निरस्तशून्यं तर्हि कथं शांतं तत्राह नाकिंचिदिवेति सर्वमन्यमिवनतु

तस्मान्निमे वयं सत्या न च रामादयः क्वचित् असत्यास्ते वयं चेमे नास्त्येनः खलु संभवः ३१ सत्यं संवेदनं स्वच्छं वो धाकाशं निरंजनं सत्यं सर्वगतं शांतमस्यनस्तमयोदयम् ३२ सर्वं शांतं च निःशून्यं न किंचिदिव संस्थितम् तत्र स्मिन्विभांतीमा निजाभासांगसरूपयः ३३ यथा तेमिरिकाः तस्य सहजा एव रूपयः केशोण्डुकादिवद्भांतितथा मा स्तत्र सरूपयः ३४ सत्यात्मानं यथा वेत्ति तथानुभवति क्षणात् चिदाकाशस्ततो सत्यमपि सत्यं तदीक्षणात् ३ ५ न सत्यमक्षिना सत्यमिति तस्माज्जगत्त्रये यद्यथा वेत्ति चिद्रूपं तत्तथा देत्यसंशयं ३६ यथा रामादयस्तद्वदेवम मुदितावयं सत्यासत्याः किमत्रांगतात्म्यापि विकल्पना ३७ अस्यानंतस्य चिद्व्योम्नः सर्वगस्य निराकृतेः चिदु देति यथा यांति तस्य तथा सा तत्र भात्यलं ३८ यत्र रामादिरूपेण संवित्स्फुरति चिता स्वयं तथा सा तत्र संपन्ना तथाका ॥रानुभूतितः ३९ अस्मदादिस्वरूपेण संविद्यत्रोपिता स्वयं तथा सा तत्र संपन्ना तथाकारानुभूतितः ४०॥

सत्यमेव सन्मात्र पूर्णभावेन स्थितमित्यर्थः निजाः भासः प्रत्यया यया यथाः ३३ सतः असत्स्वाकारेण प्रथा कस्मादिति चेत्तदाह। यथेति ३४ स सत्यात्मा आत्मानं यथा येन येन प्रकारेण वेत्ति तथैव तत्क्षणादनुभवति ततस्तस्मान्न दीक्षणात्सत्यात्मदृष्टि बलादसत्यमपि सत्यमिव तत्क्षणाद्भवतीत्यर्थः ३५ यदि सत्यं तत्क्षणात्सत्यं तत्र तर्हि जगत्कि रूपमस्मिन्तत्राह न सत्यमि ति ३६ एवं प्रसिद्धवसिष्ठरामाद्याकारेण तान्रामादीन् अपि यथावदेवकारार्थं ३७ यां चेत् अंतः यथा यादृशाकार

वा.घी. शिरोभित्ते र्द्देकुड्यस्य कोणे विदीर्णे शिलांसंधि भागस्तस्योदरे अस्मिन्नीडमितिशेषः १४ आलयेतस्मिन्नीडे कलविंकश्च
स्थि. कः प्रथमं मल्लेश्च तं शास्त्रं येन तथा विशेषाद्द्विजइवसुर्थरहितः निरर्थकमारवोयस्य वीचीकुचीत्यस्फुटवाचितइतियावत् १५
६८ १६.१७ विहरन्त्यस्मिन्जनाइतिविहारः क्रीडाग्रहम् १८ करामलकवत् हैतुमुतियुक्तिगुरूपदेशस्वानुभवैः परोक्षरत्नतत्त्वमि
वनिश्चितो बंधमोक्षौयेन १९ तस्यामात्यस्य क्रीडनः क्रीडासाधनभूतः ककरः शारिकाभेदः कटनाममायामुरहमन्त्रयः

मध्ये

गृहस्यैशानकोणेभित्तिशिरोभित्तिस्तयोरुदरे तस्यांनिशायांसविश्रांतयातामूलतरुंनिके १४ आलयेदानंबोव्यालः कलविं
कोभविष्यति प्रथमाल्पश्रुतशास्त्रः स्वार्थरहितारवः १५ तस्मिन्नेवतदाकालेतत्रराजाभविष्यति श्रीयशस्करदेवाख्यः
शक्रस्वर्गइवापरः १६ एतंबोदापनामायमपराकस्तस्यसमनि भविष्यतिमहल्लंभपष्ठोविदुमृदुध्वनिः १७ श्रियंप्रधाना
भिधेतस्मिन्नेवातनेगरेतदा रत्नावलीविहाराख्यो विहारोपिभविष्यति १८ तस्मिनडुंपिरामांत्योनसुसिंहइतिश्रुतः
करामलकवत् दृष्टबंधमोक्षोनिबत्स्यति १९ भविष्यतिगृहेतस्य क्रीडनः ककरः खगः कटोमायमुरोनाम कृतराज
तपंजरः २० सतोसिंहोनरपामात्यः श्लोकैर्विरचितामिमां रामयालकदादीनां कथयिष्यतिसत्कथां २१ सककरः
करः श्रुत्वानतकथासंस्मृतात्मभूः शांतमित्थं महाशांतपरं निर्वाणमेष्यति २२ प्रद्युम्नशिखरप्रांतवासलब्धः कलविं
कः तत्रैवस्वकथाश्रुत्वापरं निर्वाणमेष्यति २३ रत्नमंदिरपर्वतंतत्रैवासन्नमंतागतः मशकोपिप्रसंगेन श्रुत्वाशां
तिमुपेष्यति २४ प्रद्युम्नशृंगात्तत्कोमशकोरत्नमंदिरात् विहाराक्ककरश्चेतिमोक्षमेष्यंतिराघव २५ एवतेकथि

२० २१ संस्मृतः आत्मैवसर्ववित्सर्वदाभवतीत्यात्मभूरपरिच्छिन्नात्मायेन शांतंबाधितशबरकालितजीवरूपंहत्यमेवमहाशांतम्
लनरशांतंसंसाररूपंयत्रतथाविधंपरमात्मं २२ प्रद्युम्नस्यगिरेः शिखरप्रांतेवसतीतिवासलब्धः वसैस्तस्मात्कर्तरिणिस्तिवतय राम ६६
प्रत्ययः तत्रैवस्वादन्येषमवर्गमानामितिशेषः कथांस्वपूर्ववृत्तांतघटितब्रह्मकथां २३ पर्वतेतलभपष्ठ शांतिमोक्षं २४ २५ २६

मनस्यासारसज्जनासमानविपुत्रकाराजसम्पन्नि मसकारित्तनुश्वासज्ञानात्सेमुक्तिनायपुः अन्नवृधासत्तामपिपरमार्थतोः सन्नामेवदुःख।
स्यालोमात्तः कथं भवेत्तत्कदा भविष्यतीति यावत् १ रामआलकरानाकुंडुवेवोधिवभूतेर्यमकिंकरैः २ निजांसीयांशंवरमायाक
ल्पितजीवभावनिर्वासनात् यचिन्मात्रस्वभावकथोनदा स्वतत्त्वबुधात्मा भविष्यतीति अससंशयं निःसंशयंयेनाहमिन्न
धीः ३ नेदमाद्यः नार्थवाशावः कथ्यते कथ्यतेः सकासात्मत्यये नपंचमर्थचतुर्थी ४५ आलोलितः आक्रम्गोहयम्नकर

॥ श्रीरामउवाच ॥ सतामपासतामेव बालपल्लविशाववत् रामपालकराहीनां दुःखसंतानः कथं भवेत् १ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
रामपालकुटुंबेस्मिंस्तैरेवयमकिंकरैः प्रार्थितेनयमेनोक्तमिदंमधुरपूह्ह २ यदा वियोगमेष्यंति श्रोष्यंति च निजां कथां
तदामी यत्नसंयुक्ता भविष्यंतीत्यसंशयं ३ ॥ श्रीरामउवाच ॥ स्ववृत्तांतमिमं कुत्र कदा कथयतां कथं श्रोष्यंति भगवन् ते वाव
एते चंद्र यथाक्रमं ४ ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ काश्मीरेषु महापद्मसरसीतीरपल्वले भूत्वाभूत्वानुभूयैवमन्ययोनिपरंपरा ५ ॥
आलोलितासपालोलाः कालेनतपमागताः तेत्रैवपद्मसरसिते भविष्यंति सारसाः ६ तत्र कल्हारमालासु सरोजपल्लीषु
च शैवालवरवल्लीषु तरंगवलनासु च ७ चलत्कासुमदोलासु नीलामलनलासु च सीकरोघाभ्रलेखासु शीतलावलेह
निषु ८ सारसासारसंभोगान्भुक्त्वा भुवनभूषणाः विहृत्य सुचिरं कालं मुक्तभागसुबुद्धयः ९ ते विमुक्ता भविष्यंति मुक्तपं
लब्धबुद्धयः राजसत्वतमांसोत्थमेदं प्राप्य पदत्रया १० काश्मीरमंडलस्यांतर्नगरं नगशोभितं नाम्नाधिष्ठानमित्युक्तं श्री
मतस्य भविष्यति ११ प्रद्युम्नशिखरं नाम तस्य मध्ये भविष्यति शृंगलभ्रुसराजस्य कोशचक्रमिवोदरे १२ तस्यमूर्ध्नि गौरे
गेहं कश्चिद्धानाम विष्यति

दिग्भिरालोकित आपादाः यत्नलेपयोनि जाति धाः संतः ६ ७ ८ ९ लब्धबुद्धयः प्राप्तविचारबुद्धयः यथा रजः सत्वतमांसि विवेकदृश्य
पर्यालोच्यमानाः शुक्लभेदं विवेकं प्राप्नुवंति तद्वत् १० नगैर्वृक्षैर्गिरिभिश्च शोभितं ११ तत्पुरं यत्नार्हवारोहमिति यावत् कोश
चक्रकर्णिकेव १२ तस्य गिरेर्मूर्ध्नि कर्णिकाकिंचिद्धर्म्ये अन्यघाजन्माके राजवराणा भविष्यति अभ्रमाकाशं कषती छिद्रीकरोती
वेत्यभ्रंकषमहदितिशालस्तस्य संगम अमेपसारवांगे अभ्रंकषाः महत्यः शालाः प्रासादा यत्र तथाविधे गौरगृहे अपरसंगमि

अभ्रंकषमहाशालेसंगमे नमिवापरं ९।१०।११।१२

वैन्युत्मेर्शत्ता॰ १३०

या॰टी॰
स्थि॰
६७

दौर्भाग्यप्रयुक्तदैन्येनेत्यर्थः नभस्मापुरुषार्थस्य भस्मापयितिनोपतिरकृत इति सर्वथा नैराश्यमित्यर्थः एवंभूतायाः अनर्थत्वमुक्त्वा वैराग्यस्य
सर्वानर्थनिवर्त्तकत्वमाह वेत्तीति ३७ विरक्तस्य चेतन्नानकल्याणप्राप्तौ नहि तस्य दूरे प्राप्यं कामस्तुत सर्वदेवास्तेयापत्नीमिस्वाधारं
स्तंभमिव सदा तं पालयन्त्यपीत्याह परिस्फुरतीति ३८ नक्रम्पत इत्यत्र क्रमे सन्मार्गे ३९ कस्तर्हि मार्गस्तमाह सच्छास्त्रेति सच्छास्त्र
उपनिषदस्तदुपबृंहणानि च तदर्थानिश्चयस्साधवस्तदुभयेन संपर्कं सदा तन्निषेवणं तमेवार्कं सूर्यं निर्दयैनिःशेषसंसारसंहा
रकत्वात्पुग्रः शिवः परमात्मा तस्य प्रकाशाः साक्षात्कारहेतु तमो नभि भवनीयप्रकाशादेव ४० मोहलक्षणस्याध्वस्य अंधका
रस्येदानीं वैराग्यादिगुणान्पुनः प्रशंसति अवश्या इति येन पुरुषश्रेष्ठेन वैराग्यशमदमादिगुणैर्यशः सत्तु अग्रगण्यत्वेन वि
ख्यातिः उक्तगुणेषु येषामसंतोषः अनलंबुद्धिः शृतं अध्यात्मशास्त्रश्रवणाभ्यासादिप्रीतिर्येषां सदा रागरक्ता ४२ येचसत्यवा

देवनदौर्भाग्यदैन्येन न भस्मापुयतिरुपते वैनितिनित्यमुपात्मा त्रैलोकामपियत्नरं ३७ तंमजंत्यापदः सर्वाः सर्पाइवजरत्त
चं परिस्फुरतियस्यांतर्नित्यसत्वचमत्कृतिः ३८ अक्षमंडुमिवारवंडलोकेशाः पालयंतितम् अथ्यापदिदुरंतायां नैवगतत्व
नक्रमे ३९ यातुरयत्रकमेत्तेवापिवन्नपग्नमलंमतः सच्छास्त्रसाधुसंपर्ककर्मसूर्यप्रकाशवत् ४० येभ्यश्च ततते यांतिमोहां
धस्य पुनर्वशम् अवश्यावश्यतां यांति यांति सर्वापदः क्षयं ४१ श्रतयंभवतिश्रेयः कृतंयेनगुणैर्यशः येषांगुणेष्वसंतोषोरा
गोयेषांश्रुतंप्रति ४२ सत्यव्यसनिनोयेचतेनराः पशवोपरे यशश्चंद्रिकयायेषां भासितंजन्तुहत्सरः ४३ तेषाक्षीरसमु
॥ द्राणांनूनं मूर्त्तेरिथितोहरिः भुक्तंभोक्तव्यमखिलंदृष्टं द्रष्टव्यदृश्यः ४४ ॥०॥ ०॥॥० ०॥

कं व्रतमचतयोव्यसनिनः तरएवनरजन्मसार्थकीकः रण्णान्नराः अपरेतुनराअपिपशुवन्निरर्थजन्मत्वात्पशवइत्यर्थः येषां
यशोलक्षणस्य चंद्रस्य चंद्रिकया जन्तूनां प्राणिनां हृत् हृदयलक्षणसरः भासितं आह्लादकेरवोन्मेषैः प्रकाशितं ४३ तएवक्षी
रसमुद्राः अतएव तेषां मूर्त्तौ हरिर्विष्णुः परमात्मा स्फुरतीत्यत इत्यर्थः इदानीं जगतो हितं बोधयितमना योगासक्तमाः श्रीवसिष्ठः
सर्वैरनादौ संसारे पुनःपुनः महानर्थपरंपराफलैरनुभूतेषु विषयेषु दृश्यकौतुकविशेषेषु चनापूर्वं किंचिदवशिष्टमिति दर्श

राम
६७

इतरपदेभ्योमहतोपिपदात् अपरिपक्वज्ञानवशात्ः २७ निर्वासनत्वप्रयुक्तमुक्तिनोत्कर्षस्यश्रवणनमशाकादिजन्मनस्य
महदनंतरंदर्शयितिकेत्यादिना २८ चपेटःकरतलेनप्रहारस्तेनभुजामात्रेवाहुमात्रेणविनैवप्रहरणानीतियावत् २९पु
ष्पलीलयापुष्पवत् लोलेनकरेणतोलितःभारयत्नयाविधारितःमेरुर्येनसजावंःक ३० नसिंहस्यमंत्रिणःइदानीरजसा
हंकाररंजनेनचिदाकाशस्यदेहाद्याकाराभिमानावतारप्रकारंदर्शयति चिदाकाशइति ३१ स्वरूपस्याभाविकस्वप्रका

५२

श्मयत्यपरिज्ञानात्मगतस्तावुर्वीरिव महतोपिपदादेवनानाज्ञानवशाद्धः २७ पतंतिमोहितामूढादान्ख्यालकय
इवकभूतेपविनिक्षिप्तमेरुमंदरपर्वता २८ कराजगहदावर्त्तेप्रणमशाकस्ता कचपेटभुजामात्रपतितार्केन्दुविवला
२९ कप्रद्युम्नगिरीरोगेहेभिन्निब्रणविहंगता कपुष्पलीलयालोलकरतोलितमेरवा ३० कवाम्रंगेनसिंहस्यगेहेब्रह्मकरपो
लना चिदाकाशोहमित्येवरजसारंजितप्रभ ३१ स्वरूपमन्यजन्नेवविरूपमपिबुध्यते स्वैयवासनाभ्यात्मासत्पदेवाप्यस
त्यया ३२ मगतल्लांबुबुद्धावयातिजंतुरिवांतरं तरंतितेभवांभोधिंस्वप्रवाहधियैवये ३३ शास्त्रेणसदिदंदृश्यमिति
निर्वाणसंस्थिताः नानादुःखविकाराणिज्ञसूर्कमतानिये ३४ यातिस्वभंजलानीवस्वलाभंनाशयंतिते स्वानुभू
तिप्रसिद्धेनमार्गेणागमगामिना ३५ नविनाशोभवत्यंगगच्छतांपरमांगतिं इदंमेस्यादिदंमेस्यादितिबुद्धेर्महात्मते ३६॥०

शतां विरूपेअहंकारप्राणदेहेंद्रि याद्रिरूपं ३२ अंतरंचिद्रूपादेर्भवयातिइदानीतन्नरणोपायमाहतरंतीतिः स्वप्रवाह
धियाप्रत्यक्प्रवणबुद्ध्या ३३ शास्त्रेणमहावाक्यादिलक्षणेनकिमितिमहावाक्या वलंवनैकेरवतान्निरार्यःकुतानस्यात्तत्रा
ह नानेति ३४ स्वलाभंयारमार्थिकेभावस्थितितलक्षणपरमपुरुषार्थलाभं आगमनिपद्मार्गमनुभूतिरपिसंवदतितनतार्थिक
मितापायेनाहस्वानुभूतीति आगमगामिनाश्रुत्यनुसारिणा ३५ अंगेत्यामंत्रणेकेनतर्हिपुरुषार्थविनाशस्तदाहइदमिति

वा.टी.
स्थि.
६८

किंपंके स्त्री भोग्याभ्यसे नलपल्वलदुर्गंधिपंकसदृशसंसारे पुनः पुनर्मग्नो जीवितजरन्मंडूकवज्जीवन्मुक्तो जीविताशीति यावन्नार्वि
ञ्जातितुच्छमित्यर्थः सुप्तमीतिपाठस्य पक्षे अतः भोगधीभोगवासनाहृदयादपनीयतां नहर्थयाऽऽस्थर्थमत्र यादृशलेशेन किंकार्यं हे
आर्याः सर्वपरित्यज्यमोक्षशास्त्रमेवावलोक्यतामित्यर्थः ५४ विषयाकारप्रतिफलितचिदाभासानामंतःकरणावच्छिन्नचैतन्यादे
वं अतः करणोपहितचिदाभासस्य तु शुद्धं ब्रह्मचैतन्यमेव बिंबप्रतिबिंबदुपाधी असत्ये बिंबं तु सत्यं तत्रांतःकरणोपाध्यसत्यत्वेन
दवच्छिन्नबिंबचैतन्यस्य तल्लक्ष्मनियतं चिदाभासबिंबमूलब्रह्मचैतन्यस्य च भेदो मिथ्यैवेत्यखंडं सत्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म चैतन्यमेव
परिशिष्यत इति विचार्यतामित्यर्थः ननु परेसारव्यपातजलगोतमकक्षादबुद्धाहृदादयो नाज्ञप्रतिबिंबताप्रक्रियामिष्ठ

जीवन्मुक्तः किंपंके भोगभोगे निरस्यतां किमर्थमान्ययाकार्यमार्य शास्त्रमवेक्ष्यतां ५४ इदं वितथमिदं वितथमिति सत्
विचार्यतां धियायाय प्रारब्धयापातमापशेयो यथा ५५ दौर्भाग्यदायिनी दीनाशुभहीनविचारणा घनदीर्घमहानिद्रा
त्यज्यतां संप्रबुध्यतां ५६ सुप्तमास्थाय तां कुरु कच्छपेनेव पल्वले उत्थानमंगीक्रियतां जरामरणशांतये ५७ अनर्था
यार्थसंपत्तिर्भोगौघा भवरोगदः आपदः संपदः सर्वाः सर्वथानादरो जयः ५८ लोकतंत्रानुसारेण विचारा व्यवहारि
॥ ॥ णः शास्त्राचारानुसारेण कर्मण्यास्तफलाय च ५९॥

निकिं त्वमथाग्रथैव निरूपयंतस्तैरेव जनान्प्रेरयंतितत्प्रेरणमपि किमुपादेयानेत्याह धियेति यथाऽऽग्रयं यो निरात्मा विवस्वान
यो भिन्नावबुध्येकेनानुगच्छतिस्मादिस्वतंत्रः शास्त्रप्रमाणानुसारिणापमुवत्प्रेरणयायानमनुवितमेवेति भावः ५५ एवं शास्त्र
र्थविचारणां विधाय संप्रति जीवनधनपशुपुत्रादिसांसारिकविचारणं दर्शनांतरविचारणं च त्याजयितुं निंदति दौर्भाग्येति दौ
र्भाग्यदायिनी सकालेकापहर्पहेतुत्वाद्दीनानुक्तफलत्वान्फलहीना गाढतमोमात्रनिवेशाघनदीर्घमहानिद्रात्यज्यतां ५६
५७ पूर्वोत्तरार्द्धयोरायुवाकार्थयोः प्रथमौ विधेयो द्वितीयवाक्यार्थयोस्तद्विपरीतं ५८ लोकतंत्रं जनवृत्तं तदनुसारेण तद राम
विरोधिनां शास्त्राचारो अनुसरातेतयाविधेन कर्मणाऽस्वत्फलाय च उत्थानमंगीक्रियतामिति व्यवहितानुषंगः ५९॥ ६८

68

अन्यद्भवेत्सुभाविजन्मयत्परासुभोगायासात्मविनाशायभूयोपिभोगेषुलुब्धताकिंयुक्तासर्वेयानयुक्तेत्यर्थः अन्यद्भवेत्तत्त्वदुष्कृतंदसपथ
क्रमस्वस्वाधिकानुरूपं यथायथाशास्त्रंतादृग्याधिकारिकंचित्तशुद्ध्याद्यनुकूलयाथात्म्यानुरूपं तत्रापियथाचारंपूर्वपूर्वाचार्यसंवर्तितसंप्र
दायानुरूपंयथास्थिति तत्राप्येकैकभूमिकायांयावत्परिपाकस्थितिमनतिक्रम्येत्यर्थः ४५ संस्तवःसाधुजनसुखेषुसत्साधुवा
दः गगनगामिभिःस्वर्गपर्यंतंप्रख्यातेः ४६ एतत्संस्तवकीर्तिं स्त्रीशाय्यध्वाद्दसःसामान्येनपुंसकंवा ४७ गगनाभोगैर्गगनव

किमन्यदद्यभोगायभूयोभोगेषुलग्नता यथाक्रमंयथाशास्त्रंयथाचारंयथास्थितिः ४५ स्थीयतांमुच्यतांमत्तैर्भोगजाल
मवास्तवं संस्तवःक्रियतांकीर्त्यागुरुभिर्गगनगामिभिः ४६ आपतत्यमुतोप्येतेनकदाचनभोगकाः गायंतिसिद्धसुंदर्यो
येषामिंदुसितंयशः ४७ गीतिभिर्गगनाभोगेस्तेजीवंतिमृताःपरे परमंपौरुषंयत्नमास्थायादायसद्यमम् ४८ य
थाशास्त्रमनुद्वेगमाचरन्कोनसिद्धिभाक् यथाशास्त्रंविहरतात्वराकार्यानसिद्धिषु ४९ चिरकालपरीत्यक्तासिद्धिःपु
रःफलाभवेत् वीतशोकभवायासभोगवैमयययंत्रणं ५० व्यवहारोयथाशास्त्रंक्रियतामाविनश्यतो जीवोजार्णांधकू
पेषुभवेद्भूतमिवागतः ५१ भवतांभूरिसंगानामधुनेंद्रियदामतः इतःप्रभृतिमाभूयोगम्यतामयमादधः ५२ इदंविचा
॥ र्यतांशास्त्रमस्त्रमापन्निवारणं रोगाशितशरश्रेणिधाननिर्लून वारणे ५३ ॥ ॥

त्सर्वदेशकालव्यापिनियशः कथंसंपादयितुंशक्यतेतत्राह परममिति ४८ आचारत्साधनानीतिशेषः ४९ अयंयंत्रणंशीघ्रता
निर्बंधरहितं ५०-५१ भूरिसंगानांभवतांजीवः इंद्रियदामतः अंतमत्युमिवागतः सन्भवतदाणेषुजीर्णांधकूपेषुमाविनश्यता
मितिपूर्वत्रान्वयः ५२ शितैस्तीक्ष्णैःशरश्रेणिभिर्निर्लूनाच्छिन्नावारणागजायत्र तथाविधेरणेसद्यःप्रसक्तमहाभयग
ग्रासापदामपिनिवारणंभजरामरनित्यनिरतिशयानंदात्मप्रदर्शकमिदंशास्त्रंश्रवणपूर्वंविचार्यतामित्यर्थः ५३॥ यस्य

भा॰टी॰ दानवैर्दैत्यप्रभृतिभिर्दानवैः सैनिकैरर्थैर्धनैश्चापरैः संपन्नतरैः ३ यद्यपि महाभारते मरुत्तयज्ञे विघ्नं चिकीर्षोरसुरैः सन्निहितैः संपद्रूपस्य सव
स्थि॰ नैनस्य सकलमनोरथेन वशीकृतस्य देवैः स्वयं यज्ञपरित्यागः कृतः तत्कृतमित्येव प्रसिद्धं तथापि पुराणान्तरेषु रुद्ररूपस्य अरिभोगपिण्डचिह्नयतः
६९ वैतिकल्पान्तरकथात्वान्न विरोधः ४ ५ पिष्टसेकादपि पिष्टमिश्रितोदके तत्पिष्टोदनादिपलप्राप्यत्वाद्वः प्राप्य दृष्टशनदुर्भगेन भागेपहीनेन
उपमन्युना क्षीरादः क्षीरसमुद्रतपसा शिवप्रसादादाप्तः प्राप्त इति भारतादौ प्रसिद्धं ६ त्रैलोक्यमङ्गलान् अतिवलत्वेन ख्यातानिति याव
त् तथाविधानपि विश्वजिदादिकान् तपोवत् अश्वमेधसन् तथाच भागवतख्यानेकालवञ्चनेन समाराविलयाभुक्ता इत्यादिश्वेतेन
श्वेताख्येन मुनिना कालोमृत्युः कालितानिर्जितः इदमपि लिङ्गपुराणे प्रसिद्धं ७ सा च माराजकन्यया प्रणयेन भर्तृप्राणानुगमनेन सु

सर्वोत्कर्षेण संपन्ना देवा अपि विमोहिताः दानवैर्दानवारिर्मे गर्जेः पद्माकराइव ३ मरुत्तनृपतेर्यज्ञे सर्वैरेव महर्षिभिः ३
सोपिवा परः सर्वो भावितः ससुरासुरैः ४ महातिशययुक्तेन विश्वामित्रेण विप्रता भूयोभूयः प्रयुक्तेन दुःप्रापा तपसार्जिता
५ पिष्टसेकाद् दुःप्रापं रसायनवदस्तुता दुर्भगेन इव नाक्षः क्षीरादुपमन्युना ६ त्रैलोक्यमङ्गलान्येवं भ्रान्ति विश्वजिदादि
कान् भस्मातिशयदर्पेन कालः श्वेतेन कालितः ७ प्रणयेन यमं जित्वा कृत्वा वचनसंगमं परलोकादुपानीतस्सावित्र्या स
त्यवान्पतिः ८ नसोपस्यातिशयो लोके यस्याशिनफलस्फुटं भवितव्यं विचार्येति सर्वातिशयशालिना ९ आत्मज्ञानमशेष
॥ स्यास्तुवदुःखदशाद्दशा मूलकार्षकरं तस्मात्कृतात्मनिशायिना १० ॥०॥ ॥

त्यादिश्रीयणोपायेन यमं जित्वा वशीकृत्य सत्यवतः प्राणादन्यं वरं वृणीष्वेति यमवचनस्य स्वस्यामत्यवतः शतपुत्रा मम सन्त्विति प्रार्थ ॥०॥
नावचनेन संगमं सवधम् सावित्र्युपाख्यानमपि भारते प्रसिद्धमेव ८ अतिशयशालि यस्य भाग्योगातिशयः तर्हि नानाविध सुभाग्योगे
सुदर्शितेषु माहात्म्ये न कुत्रातिशायिना भाव्यं तत्राह भवितव्यमित्यादिना अधिकारिणामदृष्टानुरूपफलप्रार्थनया फलमुनानभवित ॐ
व्यं किन्तु तमेन सि फलतारतम्यं विचार्य सर्वातिशायि फललाभेन सर्वातिशयशालिना भवितव्यमित्यर्थः ९ सर्वातिशयत्वमेव ता
नाद्वयत्वस्तद्दशा याव्कं सुखदुःखः स्वजन्ममरणादिदशा भ्रान्तिदृष्टीनाम्मलोच्छेदकरं तस्मात्तत्रैव सुभाग्योगातिशयशालिना भाव्य राम

६९

उक्तमर्थं सान्निध्योपसंहरति आचारेति विविक्तबुद्धेः विवेकिबुद्धेः आचारेणाभिलाषस्य फुल्लेति विकसितमाधवलताः वसे
न्तकालपल्लविता लताऽइव सफलायउत्तमफलाय ॥ ६० ॥ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रक० द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥
वर्णितेतत्र शुभोद्योगसाधुसङ्गयोरेवमेव बंधो हेतुकारतेतस्य त्यागान्मुक्तिरित्यविस्तरात् वक्ष्यमाणायाः शुभोद्योगताऽदेशावतो
त्कर्षफलावस्थं भावं दर्शयितु सामान्यतावत्पद्यमाह सर्वेति सर्वेषां साधनानां निश्चयानां फलनियमात्सर्वत्रऽदृष्टफलेषु सेवा
दिसाधने शास्त्रीयमोक्षसाधनशुभोद्योगादेश्च सर्वकालानुरूपं फलं संभवत्येव न कदापि वैफल्यं तस्मात्मोक्षफलार्थी त्वमपि
शुभोद्योगं कदापि न संत्यजेरित्यर्थः १ तत्र शास्त्रीयशुभोद्योगस्यामोघं चन्द्राख्यपवित्र दर्शयितुं नरहरिः चेराख्यानादि संक्षिप्ता

आचारचारुचरितस्य विविक्तबुद्धेः संसारसारफलदुःखदशाग्रगोः आपूर्यतामभिवञ्छितगुणैः सदैव लक्ष्म्याफु
ल्लेति माधवलताऽइव सफलाय ॥ ६० ॥ इति श्री० दशमालकरेण्याख्याने सर्गः ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ सर्वातिशयसाफ
ल्यात्सर्वं सर्वत्र सर्वदा संभवत्येव तस्मात्त्वं शुभोद्योगं न संत्यज १ मित्रस्वजनबंधूनां दर्शायिता सरसीव ज्ञानमासाद्य मृत्युरसुप
नंदिता १

दाहरति मित्रेत्यादिना शिलादनामा किल मुनिः सर्वज्ञं पुत्रं कामयमानस्तपसा भावं तं रुद्रं प्रसादयामास तस्मै चिरेण तपसा
प्रसन्नो वरं ददौ अस्य किल स भगवानुवाच न मत्तोऽन्यः सर्वज्ञ संभवत्यतोऽहमेवांशेनावतीर्य ते पुत्रो भविष्यामि स तेऽमदंशजः पुत्रः
षोडशवर्षं मृत्युपदं यातेति तच्छ्रुत्वा शिलादः जडवचनं प्रतिकूलं पितुः समाकुर्वन्नेव मारस्य संगतस्तत्पार्श्वे तन्मन्येऽ अथ ततस
सर्वज्ञः पुत्रो नंदिनामा बभूव सुबाल एव पितुः सकाशात्स्वमृत्युं भाविनं मत्वा पाशबंधनं छित्वा तपसा तमेव रुद्रमाराधयामास अ
थ षोडशे वर्षे सरस्तीरे लिंगार्चनकाले मृत्युना पाशेबंधमानस्तस्मै चैव आविर्भूतेन शिवेन मृत्युर्वामपादाग्रेण हत्वा पाशांश्छित्वा स
जरामृत्युवर्जितस्वानुचरः कृत इति लैंगे प्रसिद्धम् ॥ २ ॥

किं सतः उत असतः उत मायायाः आद्ययोरविकारत्वात् मायायाश्च सादेर्मिथ्यात्वापत्तेरनुत्पत्तिपक्षस्यैव परिशेषात् एवं कथं वा स्यात् ४ त्रुटि=

वा.टी. तेन तस्य परमपुरुषार्थतापि सिद्धेत्याह इत्येवंति २७ परमेवावशिष्यते इति यदुक्तं तदत्यन्ताभावोपपादनेन समर्थयति नेत्थमित्या अव
स्थि. धितमुक्तादित्वमपीतिरितमितियावत् १८ यथात्वत्रादिकं न सम्भवति तथात्मसिप्रकरणेऽपि युक्तिभिरुपपादितमुपपादयिष्यते चेत्याह एव
७० बोधिति यथा सर्वैर्विद्वद्भिरनुभूतं तथा तदिदं त्रिजगत्संविदंवरं अधुना दर्शयिष्यामि एतेन इतिपरेणसहाल्पयः १९ तदेव दर्शयति इदं तत्त्व
मिति इत्यसंविदंवरं तत्त्वपरमार्थरूपं अत्रः न त्वमायातदेव आत्मिमलकारकरूपमस्ति तद्धि यदादिकं तस्मात् अछिद्रं कुतस्त्यनिदात्मनिद्धि
इत्यभावस्यावद्यतः एकमहस्रैरप्युत्पादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः २० यदि नात्मनमेव केवलं तर्हि जगदिति सर्वैरवबुध्यते तत्राह चिदिति।

जं ३ वा २

इत्थात्यन्ताभावतस्तु परमेवावशिष्यते असम्भावनया दाम्यती मुक्तैरेवलीयते १७ न त्वम्पलं नैवासी इत्थं न च भविष्यति वर्त्त
70 मानेयि नैवास्ति परमेवास्य चाधितं १८ एवं पुनरिमसहस्रेण दर्शितं इत्यपि च सर्वैरनुभूतं च दर्शयिष्याम्यधुना १९ तदे
दममलं शान्तं त्रिजगत्संविदंवरं इदं तत्त्वमतत्त्वादि कुतोऽस्यालं कथं तथा २० चिन्मुकुरस्ते चारु चचलाचंचलात्मनि यन्नैवत
देवेदं [illegible] जगदित्यवबुध्यते २१ त्रैलोक्यम्भयोऽनुभवस्त्रिदादित्यांशुमण्डले कोवास्याममतो भेदो निर्विकल्पः सका।
निमेष१ यतो २२ स्वभावितोऽस्याश्चिद्रूपे उन्मेषके जगद्रूपानुभूतेस्तावितावतस्मयोदयो २३ श्रीरामचंद्राय नमः ॥१०॥

अचंचलात्मनि कल्पितं चांचल्यं न च चंचला माया प्रतिबिंबं चिन्मुकुरे तेजगद्भावमिव कल्पयतीति तदेव जगदिति तत्त्वैवानुबुध्यत इत्यर्थः
२१ नन्वियं जगदवबोधचित्सविकल्पा ब्रह्मचिन्निर्विकल्पेति नानाद्वयमपलपितुं प्रतिज्ञस्यते प्रत्युत चित्यपि भेदः प्रसक्त इत्याशंक्याह त्रैलो
क्येति त्रैलोक्यपावकमयानुभवः स सर्वोपि ब्रह्मचिदादित्यस्यांशुमंडलं किरणसमूह एव वस्तुतो न भिन्नमित्यर्थः त्वस्यांशुमंडलस्य
अमतश्चको वा भेदः विकल्पानां मिथ्यात्वे सत्रैलोक्यभयोऽनुभवोऽपि निर्विकल्पक एवेति कथ्यतामित्यर्थः २२ अस्यास्सविकल्पाया
स्त्रिदः त्रिदाभासस्य उन्मेषो जगदनुभूतेरुदयः निमेषो लयस्तयोरन्यायेनैक्रमप्राबल्यात् माहात्म्यक्रमेणयोः अपवादभ्रान्तिर्वि एम
कल्पतयाया स्त्रिइत्वेश्वरमसाक्षात्कारस्य उन्मेषो जगद्रूपानुभूतेरल्लयः निमेष अनाविर्भाव एवलूदयइति पाठक्रमे शब्दयोजन ७०
२३

नन्वादौ भोगरागदृष्टीनां विनाशायत्नसिद्धिः विषयदोषदृष्ट्योर्न्योन्याश्रयादित्याह नाशायेति चतुर्णां कामाद्युपायहन्तॄणां धैर्यादि विषयोपहारे
णानुगृहीतीत्यापहृतार्थिन्या: दृष्ट्या: भोगदृष्टेर्नाशाय प्रथमं ततो हि रोधि विषयदोषदृष्ट्योदृष्टा: अन्ये दृष्टा: हि शब्दः स्वदोषप्रकाश
घातनार्थः ननु तदन्वेषणीयविषयत्यागपर्यवसानात्सर्वोऽदुःखस्यादिति चेत्तत्राह दुःखादिति वैराग्याभ्यासादि दुःखादर्शनात्तन्निराबाधं
भ्रमानन्दसुखं चित्तं किं अनाप्यतेनावाप्यत एवेत्यर्थः किंचन रतेति कर्त्तेतिकाकुबोधः ११ ननु सर्वविषयत्यागदुःखमप्यङ्गीकृत्य
वैराग्यरागादि प्रशमावश्यं संपाद्यः स्याद्यदि प्राप्यं ब्रह्म सुखमभवत्पुरुषार्थं स्यात् ननु तथा शमस्यापि सात्त्विकचित्तवृत्तिभूतत्वा
तःकरणधर्मस्याद्वितीयब्रह्मत्वाभावात् सुखैकरसब्रह्मातिरिक्तस्येदृशत्वया परमपुरुषार्थघटकत्वाभावाच्चेत्याशङ्क्याह दृगो॥

नान्यायापहृतार्थिन्या: दृष्ट्यारश्यायिरिदृशयः दुःखादन्येन निराबाधं सुखं किं चिदवाप्यते ११ प्रशमः परमं ब्रह्म शमः श्रेयः परमं प
दं यद्येवं तत्प्रयत्नेन प्रशमं विद्धि शंकरं १२ अभिमाने परित्यक्ते प्रशमं समाश्रितः शाम्यतं विचार्य प्रज्ञया यत्नं कुर्यात्सज्जनसेव
नम् १३ न तपांसि न तीर्थानि न शास्त्राण्यपि जयंति तं संसारसागरोत्तारे सज्जनासेवनं विना १४ लोभमोहरुषा यस्य ननु ता
नु दिनं भवेत् यथाशास्त्रं विहरति स्वकर्मसु स सज्जनः १५ अध्यात्मविदुषां संगात्तस्य साधोः प्रवर्तते अलं तामानंदबारस्य यया दृश्य

करेण परिहरन् शमस्यावश्यकत्वं दर्शयति प्रशम इति सत्त्वमशामण्डिदात्मैव परमं ब्रह्म तथापि शमोऽपि सनिदानसंसारानर्थनिवृ
त्तिरूपः परमपदं परमपुरुषार्थो भवत्येव यद्येवं तर्हि प्रयत्नेनापि समभिमिति प्राप्नुत्यापि एनं प्रशमं भूमानन्दब्रह्मसुखं करोत्यभिमानन्ती
तिशंकरं विद्धि न ह्यनभिव्यक्तसुखस्य पुरुषार्थत्वमिति तदुपयोगितास्याधिकेति भावः १२ इदानीं प्रशमोपायमाह अभिमानमिति
शाम्यतं यत्नेन वस्तु मदिनालि आर्यत्वमोहयोऽन्याभ्यां हितजन्मादिशालिना स्वस्य विचार्य परिशील्य १३ चित्तस्य शुद्ध्यर्थं सेवितानां
तपआदीनामपि सज्जनसेवनद्वारैव ज्ञानोपयोगो नान्यथेत्याशयेनाह नेति नयति ज्ञानोत्पत्त्यप्रभवंतीति यावत् १४ इदानीं
सज्जनलक्षणमाह लोभेति यस्य सेवनाद्विति शेषः १५ सदा सज्जनैकपरायोगस्य कदाचिदात्मवित्संगोऽप्यवश्यं भवति येन ज्ञा

वा॰टी॰ तदनुष्ठेयस्यानर्थमाह अहंभावहतेति अस्त्रयात्मनोज्ञानकुठारसंतरेणानुत्थितस्वभावानां ३७ ज्ञानमात्रोत्थितयत्नादिनिनिस्सारस्यैतस्या
स्थि॰ हृत्करणपातीति करटोनां कलनामार्यते इत्यन्तनेनापि विस्फुरतीति विशिष्यते रतिकरणपातावस्फोटः विचार्यः विमर्शपूर्वकः रवः
७२ विस्फोटने शब्दस्य तथाविधपक्वशाल्मलीफलादिवत्तरलाश्चोचरामाणाः पंकस्तद्भारापारतन्त्रभङ्गुराः फलावयवार्थः ३८ वस्तु
तत्त्वहंभाववर्जितस्यात्मा आत्मनः परिशुध्यातिरोधाश्रयोऽहंभावनया स्वयमेव संसारचक्रवहनं भ्रमणमिव भातीत्यर्थः ३९॥
चिन्नालत्वाणमन्त्राः पिशाचिकाविवलनातिविधावति ४० तस्याहंकारपिशाचस्याभावस्यानिवृत्तेः सिद्धये प्रश्नं वदतीतिशेषः ४१॥

अहंभावाङ्कुरोत्पन्नमत्तत्वात्मना मम इदमितिविस्तीर्णाः सैषा शाखाः सहस्रशः ३७ करटयानविस्फोटभांतमर्यादा
सनाश्रयः विचार्यचारुरववज्ञारंगवत्पङ्क्तिवत् ३८ अहंभावनया भातित्वमहंभाववर्जितः संसारचक्रवहनमात्मनः परिरो
धयः ३९ अहंभावतमो यावज्जन्मारण्यविसर्जते तावदेतावीवलातिचिन्नामहामिशाचिका ४० अहंकारपिशाचेन गृही
72 तो यो नराधमः न शास्त्राणि न मंत्राश्च तस्याभावस्य सिद्धये ४१॥ श्रीराम उवाच॥ केनोपायेन भगवन्नहंकारो न वर्द्धते नन्व
कथयमे प्रसन्नः संसारभयशांतये ४२॥ श्रीवसिष्ठ उवाच॥ चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्वात्मनि स्थिते इतिभावानुसंधा
नादहंकारो न वर्द्धते ४३ मिथ्यायमिंद्रजालश्रीः किं मे स्नेहविरागयोः इत्यंतरानुसंधानादहंकारो न जायते ४४ नाह
मात्मनि नायस्य दृशा श्रियः इति स्वयं शांतेनव्यवहारेण नाहंकारः प्रवर्द्धते ४५ अहं हि जगदित्यंतर्हेयोदेयदृशोः क्षये समतायाम्
सन्नायां नाहंभावः प्रवर्द्धते ४६ अहं चिज्जगदित्यंतर्हेयोदेयदृशोः क्षये समतायां प्रसन्नायां नाहंभावः प्रवर्द्धते ४७॥ श्री॥ ०॥

तदुपायम् ४२ इतिउक्तप्रकारस्य भावस्य स्वात्मस्वभावस्यानुसंधानात् सदास्मरणात् स्वात्मनि चिन्मात्रदर्पणाकारे निर्मले स्थिते सति
अहंकारो न वर्द्धते ४३ स्नेहविरागयोः रागद्वेषाभ्यां किं न किंचिन्मयाजन्मिति अंतर्मनस्यनुसंधानात् ४४ यस्य पुंसः आत्मनि नाहम
हंकारो नास्ति दृश्ये श्रियश्च नो सन्तीति इति स्थित्यास्वयमेव शांतेन ४५ अंतरहमितिबहिर्जगदितिहेयोदेयव्यवहारनिमित्तयोर्दृशोः
क्षये सति समतायां एवं प्रत्यलक्षणायां प्रसन्नायां ४६ अहंदृशाचित्तदर्शनं जगद्दृश्यमिति त्रिपुटीप्रत्यये तत्रापि दृहेयं शून्यमिदम् राम
दृश्यमित्र भूतमिति दृशोः क्षये समतायां सर्वात्मना लक्षणायां ४७॥ ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ ७२

तस्मान्निर्ममएव मतीर्वोऽविद्यामलं उन्मेषमस्यैनैर्मल्यलक्षणमोदास्याशयेनाह अहमर्थ इति २५ नन्वहमर्थो हंकारः स कथं परिज्ञातोपि पु
रुषार्थं वृत्त्यादित्याह अहमर्थ इति यावन्नात्मतो उपरिज्ञातस्तावदेवाहंकारः सः परिज्ञाते तु न तथेत्यर्थः २५ यदि परिज्ञातो बाध्यते तर्हि ।
किं शिष्यते तत्राह अवश्यमेवेति तत्र चित्रं भविष्यतीत परिशिष्यते विचारतः कोयमहं पदार्थः स्यादिति प्रमाणपूर्वकविचारजन्यज्ञानात्
२६ अपि शाचपिशाचयोः अमलधियां प्रौढबुद्धीनां बाध्यते आभ्रांतः करणानां स्वल्पमार्गं प्रवृत्तबुद्धीनां शिष्यमानुशासनयोः नार्थपिशाच

अहमर्थो परिज्ञातः परमार्थो वरे मले परिज्ञातोहमर्थस्तु परमात्मावरं भवेत् २५ अहंभावः परिज्ञातो नाहंभावो भवत्यलं ए
कलामंतुं नेबाध्यातिच्छिन्नमसान्मना २५ अहमादिजगद्रूपं कल्पनास्येव वस्तुनः अवश्यमेव तस्मात्परिशिष्येत हि विचारतः
२६ बाध्यते चामलधियामपि शाचपिशाचयोः शिष्यमानान्तावदाभ्रांतः करणानां विचारणा २७ चिद्रूपात्माययावेद्यो वरहं
कारयनाह तना विकाशयातिनानात्वं परमार्थकुमद्वतो २८ प्रमार्जितहमित्यस्मिन्पदे स्वार्थं स्वयं विना नरकस्वर्गमोक्षादित
स्मायाः कल्पनैवका २९ हृदिया वदहंभावो वारिधः परिजृंभते तावद्विकाशमायाति तत्स्त्राकुटजमञ्जरी ३० आत्मचेतनां
निरयमहंकाराङ्कुरः स्थितेः जाड्यमेव स्थितिं याति नतु प्रकाशकदाचन ३१ असन्नयमहंकारः स्वयमिथ्याप्रकल्पितः दुःखाये
वनहर्षाय बालस्य भ्रमयत्नवत् मुधैव कल्पितो मोहमहंभावः प्रयत्नतिं अनंतसंसारकरं दमादिश्च वर्धते ३३ अयं सोहमि
ति स्फारान्मोहादनन्तनरान्तमः अनर्थभूतं संसारं नभूतं न भविष्यति ३४ यत्किंचिदिदमायाति सुखदुःखमलं भवे तदहंकारस्य
कारणप्रविकारो विजृंभते ३५ अहंकाराङ्कुरः कोहृद्ये नावरोपितः सहस्रशाखदुःखद्रुस्तस्य संसतिनाशनम् ३६ श्री ।।०।।

तस्य परिद्विशोधित विचारणसंशयपरत्वं भवति नतु बाध्यात इत्यर्थः २७ यथा बालानां मोहो वा धनिरोधी तद्वत्प्रौढानामप्यभिमानोपि तन्नि
रोधीत्याशयेनाह चिद्रूपात्मेति २८ अहमभिमानाधीयं भयरागभुञ्जानारेतुके इयरागोत्तरनरकस्वर्गमोक्षतत्प्राप्यपतीत्याह
प्रमार्जितेत्यति २९-३२ सोहं भ्रमं दुर्मतो अभिमानदूषितांतःकरणे ३३ तत्रायपदेहाहमिति भ्रमः सर्वानर्थानिमित्तमित्याह अयमि
ति ३४ प्रविकारः मुख्यः परिणामस्ततच्छोत्यात्परिणामांतरं च क्रमम् ३५ येन अहंकारलक्षणाङ्कुरः हृदये न विचारपरिकृत
मनसैव हलनरूपः कर्षणेन मूलशोधि तन्मायादि तस्य च अवरोपितः उन्मूलितस्य निरस्तः तस्यार्थं संसारसंततिनाशनं च तेन

सत्यमहत्त्वाभावपक्षे कल्पितो विचारः

वा.टी. केनतर्हि तस्मात्त्वंतुर्भुत्स्वेतेतदाह शिष्टेति शिष्टोमागुक्तोयोमृद्वाहंकारोतद्दास्सन्दोषात्ममतायुक्तरागादीनवयतिसर्वेनस्थितीति
स्थि. दोषवयः सन् अस्मिन्सर्वात्मभावाहंकारोपिलोकप्रसिद्धदेहात्मभावाहंकारवलेनिरूपयतीति निरूपणः ५६ मतः सन्भगवानहिर
७२ ण्यगर्भईश्वरोवात्वयमेवभावनया संपन्नोदेहाहंकारमुक्तेतायालीत्यर्थः ५७ अयमेवप्रकारान्मेधावुस्सोनिघ्नोसम्मतइत्याहतत्तुदेह
इति अत्याद्देहात्मभावाहंकारः अलौकिकोनिरूढतमो अग्राह्याहुर्वहंकाराप्रथमस्तौ फल्गनदेहोस्मीतिविचारतोपिनिर्णीयतदहंका
रव र्जनंकार्यमितिमहतांपूर्वेषांमतमित्यर्थः ५८ उक्तमेवार्थपुनरनुवादेनसंहरति प्रथममिति ५९ तत्रोक्तोपाख्यानमयिनिदर्शनं

72

शिष्टाहंकारवाञ्ज्वंतुर्भगवान्प्यातिमुक्ततो लोकाहंकारवहिःपुरास्मिन्निरूपणः ५७ नदेहोस्मीतिनिर्णीयवर्जनं महतांमतं प्र
थमंद्वावहंकारांवंगीकृत्यात्यलौकिको ततीयाहंकृतिस्त्याज्यालौकिकीदुःखदायिनी ५९ अनयादुरहंकृत्यारामवालकदाकि
लनादृशोसमनुप्राप्नोयाकथास्त्विवदद ६० ॥श्रीरामउवाच॥ नलीयालौकिकीमतांत्यक्त्वाचिन्नादहंकृतिं किंभावः पुरुषो
प्रसन्नुप्राप्नुयादात्मनो हितं ६१ ॥श्रीवसिष्ठउवाच॥ यथातावत्स्मरित्याज्यात्यक्त्वातादुःखदायिनी यथायथाप्रमांसिद्धेत्सुरमेति
तथोतथा ६२ अहंकारदृशीवेतपूर्वोक्तेभावयन्मोदे तिष्ठदुपैतिपरमेतत्पदंपुरुषोनघ ६३ अयतेअपिसंत्यज्यसर्वाहंकृति
वर्जितः संतिष्ठेतत्तथामुक्तःपदमेवाधिरोहति ६४ सर्वदासर्वयत्नेनलौकिकीदुरहंकृतिः परमानंदवाधायवर्जनीयानयाधि
या ६५ शारीरस्थामयापुण्यदुरहंकारवर्जनं अत्यंतपरमश्रेयएतदेवपरंपदं ६६ भावादहंकृतिल्यक्त्वास्थूलामेताहिलौकिकीं
तथा३
मित्याह अनयेति ६० प्रश्नद्वयेसमाहितेरामस्तृतीयाहंकारनिवृत्तिफलप्रश्नंतयापर्यवसन्नमथवस्पनूता दृशापुरुषस्थितिप्रकार २५
७४ भेदानुपलब्धीतीयामितिकेभावाः स्थितप्रकारायस्यकिंकेभावः ६१ यथायथासर्वाहंभावेनशुद्धाहंभावेनश्रवणगुरुश्रूषादि
परतयासप्तभूमिकाभेदेषुवाधेनयेनप्रकारेणस्थातुंशक्नोतितथास्वरूपमुखाभिमत्कुल्कर्षलाभोत्तरंयातीत्यर्थः ६२ तदेवप्र
पंचयति अहंकारत्यादिना पूर्वोक्तो आद्यौद्वे ६३।६४ शान्तकृत्वोपिपर्यवक्रमामितिन्यायात्तुनर्देहात्मभावनात्यागमुक्तोत्मकी
र्तयन्तदावश्यकत्वेदर्शयति सर्वदेत्यादिना ६५ शारीरास्थामयः अपुण्यः पापरूपोयादुरहंकारस्तस्यवर्जनं ६६ भावनंभावोवा राम
७२

ससरीरोनाम्दहंकारः अशरीरः स्वप्नः मानोरथिकाहंकारश्च अथवा ससरीरः देहमात्राहंभावलक्षणः अशरीरः देहव्यतिरिक्तबुद्धिमात्रो
हौ३ पाधिकाहंभावलक्षणः सर्वाहंभावलक्षणश्चेत्यर्थः कथं केनोपायेन स उत्पद्यते ४८ अशरीरीयस्याहंकारस्य त्यागेनर्थं प्राप्नोति योऽपि अहंकारोपा
हितोऽस्माहं विषयः सर्वान् विषयान्प्रत्ययोरतत्त्वदर्शनात् प्रतिकूलत्वात्सोपि तत्केवलं न सुपूजनत्वात् परिच्छिन्नात्मदर्शनद्वारत्वाच्च अत इतर
स्य देहमात्राहंभावरूपस्यानर्थरूपत्वात्त्यागोऽत्यन्तावश्यक इत्यर्थः ४९ अहं सर्वमिदं विश्वमिति कार्यब्रह्मविषयाऽपरमात्माहमच्युत इति कारणविषया
तत्पदवाच्यार्थलक्ष्यार्थविषया वा अन्यदहं जगति नास्तीत्यर्थः ५० जीवन्मुक्तस्य चतुर्थपंचमभूमिकास्थस्य षष्ठभूमिं तत्तीयदशापन्न
स्यापि भवति तथापि जीवन्मुक्तसुपक्षेतिभावः वालाग्रस्यैकस्याग्रभागस्य शततमभाग इव कल्पितशोधनेन निरावयवः समर्थित इति

श्रीरामउवाच ॥ किमाकृतिरहंकारः कथं संत्पद्यते प्रभो सशरीरोऽशरीरश्च त्यक्तेनस्मिंश्च किं भवेत् ॥ ४८ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
त्रिविधो राघवास्तीह त्वहंकारो जगत्त्रये द्वौ श्रेष्ठावितरस्त्याज्यः शृणु तत्कथयामि ते ४९ अहं सर्वमिदं विश्वं परमात्माहमच्युतः नो
न्यदस्तीति परमा विज्ञेया साऽप्यहंकृतिः ५० मोक्षायैषा न बंधाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोऽहं वालाग्रशतकल्पितः
५१ इति या संविदो राम सा द्वितीयाहंकृतिः शुभा मोक्षायैषा न बंधाय जीवन्मुक्तस्य विद्यते ५२ अहंकाराभिधा यास्यात्कल्पितेन तनुवा
ग्भवी पाणिपादादिमात्रोऽयमहमित्येष निश्चयः ५३ अहंकारस्तृतीयोऽसौ लौकिकस्तुच्छ एव सः वर्ज्य एव दुरात्मासौ शत्रुरेव परः स्म
तः ५४ अनेनाभिहतो जंतुर्न भूयः परिरोहति विषुव्यानेन वलिना विविधाधिप्रदायिना ५५ कष्टीकृतमतिर्लोकः संकटेष्वेव मज्ज
॥ ति अनयाहंकृत्या भावानसत्सत्कर्पाचिरम् ५६ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ॥

यावत्स्थौल्यादिरहंबुद्धिः सोऽस्मो पाधिकः सोऽस्म काम्यया वा वदत्यनेनन्तत्सुपरिमाणत्वेतस्याविदिकत्वाल्लसच्चानंत्यापकल्पने इति श्रुतिवि
रोधाच्छ्रुतिबोधं ५१ अत एवाहं जीवन्मुक्तस्येति षष्ठभूमिकास्थस्येत्याशयः ५२ चतुर्थपंचमभूमिकारूढस्तेष्वजीवनान्यथानुपपत्त्यापाक
ल्पितेन तनुवास्तवी सा कल्पना कल्पापि चात्मादिभावाभावत्वमननुभावात् अतोऽत्यन्तासत्त्वात्संस्कारस्तेनाममात्रपरिशेषादहंकाराभि
धेति तृतीयं दर्शयति यादृशीति अयं देह एवाहमित्येवं निश्चयो मिथ्याभिमानः ५३ ५४ न परिरोहति नापरिच्छिन्नस्वभावेनाविर्भवति अ
विग्रहत्वं प्रधान्यादुःखमाञ्जलक्षणं ५५ भावानस्वभावात्स्वचिरमनादिकालादारभ्य संसक्त्या कष्टीकृतमतिदुर्वासनाप्रचयदुःखा।

प्र॰ ... टीका: ५८

वा.टी. तानध्यात्मशास्त्रज्ञानसविवेकानथिकतेजसीत्यन्वयः ५ ६ यत्र प्राप्निविद्यावलवशीकृतानिविशालतस्याममायया ७ एकविज्ञानेनसर्व
स्थि. विज्ञानात्सर्वज्ञाः वेद्यात्मातत्वतत्वात्द्वीतरागादि विशेषणाः ८९ भुवनमूर्ध्वं भुवनं हेनेतिडित्तस्पुपमानपसे स्वार्थगर्भावहुव्री
७३ हि: १० ११ १२ येषां मेतवायदर्थं चतदुभयमिथ्यातिविचाद्यायानुदयइत्याह अतदिति शरीरं विबुधाश्च असतन्नपुंसकमनपुं

इदानींसंसक्तामान्यान्दानवान्मायेयाहितान् तानध्यात्मशास्त्रज्ञानसविवेकान्करोम्यहं ५ ततसत्वपरिज्ञानात्मिथ्या
भावनयोज्झिताः नाहंकारंप्रयास्यंति विज्ञंप्यतिचलाममुरान् ६ इतिसंचिंत्यदैत्येंद्रसंगृशादानवाधिया मायेयात्याद्भामा
सवुद्धानीववारिधिः ७ सर्वज्ञाविवेक्तारोवीतरागागलेनसः यथाप्राप्तैककर्त्तारोभाविताममानउत्तमाः ८ भीमोमा
सोद्दृढ इतिनामभिपरिलांच्छिताः जगतएपसिवाशेषपश्यंतः पावनाशयाः ९ तेदैत्याभुवनंप्राप्यच्छादयामासुरंवरं।
गर्जन्तोहेतितडितः प्रावृषीवपयोधराः १० अयुध्यंतसमंदेवैरपिवर्षगणान्बहून् विवेकेशतानमुनीहंकारकदाच
न ११ तेषांयावदुदेत्यंतर्ममेदमितिवासना तावत्कोपमहंचेतिविचारायात्यसत्यतां १२ असच्छरीरंविबुधाः कोसावहमिति
स्थिति विचाराह्यमेतेषांप्रोद्ययुर्नभयादयः १३ असत्शरीरंवासीदंचिद्रूपं वात्मनिस्थिता अहंनामनचान्यास्तिनिश्चि
त्यैवासुरायुयुः १४ ततस्तेनिरहंकारैजरामरणनिर्भयैः प्राप्तार्थकारिभिर्पीरैर्वर्तमानानुसारिभिः १५ असक्तवुद्धिभि
निस्संहताम्योरप्यहंतभिः वासनाजालनिर्मुक्तैः कृतकार्यरकर्तृभिः १६ प्रभोःकार्यमिदंकार्यमितिसंगरतत्परैः वीतरागेगत
द्वेषैः सर्वदासर्वरूपिभिः १७ सांद्वीदानवैः सेनाभीमभासदृढादिभिः हतामुक्ताहतामुष्टास्त्वानम्श्रीरिवभोक्तृभिः १८ भी

सकेनैकवच्चास्त्यामतरस्यामित्यैकशेषैकवद्भावः १३ १५ हता अन्येयेस्तयाविधैरपिदंतत्वाभिमानाभावाद्हंतभिः १६ तर्हितेषां
कुतः संगरेप्रवृत्तिस्तत्राह प्रभोरिति प्रभोश्शवस्यदत्ताइदंकार्यतस्याज्ञत्वादित्यर्थः अथवासेनकीर्त्तेः सदसद्द्वाप्रभोः कार्यस्व
रूपंकार्यमितिनियतिरितिहेतोः संगरतत्परैर्ननुफलाभिलाषयेत्यर्थः १७ भुक्त्वान्वेनवशीकृत्यसेवाद्धिनोपभुक्तेत्यर्थः १८ १९॥

अंधकारे १

प्रतिपन्नविद्या: प्रतिविद्या: विषयसंपर्कात्प्रतेयावत् ६८ प्रतिबंधनिरासात्पुरोगतमिव भवतीति शेष: मनसः अंधकार इव अग्रहणान्य
थाग्रहणनिमित्ते अहंकारे क्षीणे सत्यनन्तकिं प्रतिबंधकं प्रवर्तते येनश्रेय: प्राप्तिविघ्नात्तस्मान्न किंचिदित्यर्थ: ६९ पौरुषेण धैर्येण स्व
वर्णादिप्रयत्नात् ७० प्रथमं संकल्पमप्यहमेवतेन सर्वं च मे रतिमत्वानेन देहादिना रतं तत्संबंधि च किंचिदपि मम न रतिमत्वानेन।
सर्वप्रतिबंधनतयात्मनासिलध्वांसा यथा स्यात्तथा इडा एवं प्राग्विस्तुरान्तप्रकारान्मुद्रात्मसंविदं नीत्वा प्राप्य क्रमेण सप्तमभूमिका
स्थितिप्राप्य महानपरिच्छिन्न आत्मा स्वयं सन्परं पदं विदेहकैवल्यं उपैति प्राप्नोतीत्यर्थ: ॥७१॥ इति श्री स्थि० त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥३३॥ १०१

२५ संशान्ताहंकृते र्जन्तो र्भोगारोगा महामते न स्वदन्ते मुनस्य यथा प्रतिविषा रसा: ६८ भोगेष्व सत्समाने सुपुंस: श्रेय: पुरागतं ॥
क्षीणेंऽधकारे किं नाम मनसा नप्रवर्तते ६९ अहंकारानुसंधानवर्जनादेव राघव पौरुषेण प्रयत्नाज्जीर्यते भवसागर: नाहं न
तेन मम किंचित्पीतिमत्वा सर्वं च मे स कलमप्यहमेव चेति लब्धास्पदं मनसि सविदमेव मीडा नीत्वा स्थितिं परमं पैति यंस
हात्मा ॥७२॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे राम० कैलोपाख्याने अहंकारविचार: सर्ग: ॥ श्री वसि० अत्रेतं शृणु वक्ष्यामि दामादिव्य
गलेहासत्य यद्दत्तं शाम्बरस्य वन नगरे नगसन्निभे १ तथा गगनविभेदे समस्त ध्वलसंस्थितौ विनष्टे शंबरानीके शरदीवाहे।
मंडले २ देवैर्निर्जितसैन्यासौ नीत्वा कतिपयाः समा: पुनर्देव वधोत्प्रोत्कंठितया मास दानव: ३ दामा द्यस्तुरचिंतायेन प्यू
॥ मायया सुरा: मौरणतेभीविनायुद्धे मिथ्यावद्गुरहंकृति: ४॥१०॥०॥

भीमभासदृढे: कृते र्देवैरभ्यार्थितो हरि: शंबरं निजघानास्त्रे तेन मुक्तो भवासना: ज्ञानविवेकपार भावे संपन्न मापि निर्वासनत्वेडु रभ्यासे
न विहन्यते तयोर्दाढर्यं तु तस्य पुनर्देवाश्चना भवतां ईशाने आत्मा ह्यवासं भवतीति स्थ मुक्तादृशान देवैरपि पुनर्बंध: कर्तुं शक्यत इत्य
र्थं भीमभीसदृढन्यायं निदर्शयितुमुपक्रमते अत्रेत्यादिना अत्र भावादहंकृतिमत्कत्यादि वर्णितेत्यर्थ नगसन्निभे संयत्ताभेरस
दृशौ १ तथा वर्णितप्रकारेण गगनाद्भिन्ने सम्प्रुध: पतिते सति ध्वजसंस्थितौ भिन्नमर्यादे २ असौ दानव: शंबर: ३ चिन्ताय।

कः किंभवतीतित्रिपुटीनिषेधः केन्माधारनिषेधः भावेनेतितत्संस्कारनिषेधः ३० वासनाचित्तमितिशब्दावपिराहेः शिरहतिवैदे
कल्पितभेदकल्पनात्तनामानौ ३१ विमुक्तेविदेहकैवल्ये चित्तस्याभावात् ३२ मिथ्यायक्षोबालवेतालइव ३३ देहात्मज्ञानबाध
के आत्मनावभेवधस्थमनेनकृत्वापिमुच्यतेइति मायाद्दामव्यालकटैर्देहात्मभावनमायायानेमोचितः परित्यक्तो नथेवभ्रमात्मभा
वनया भीमभासदृढमायमवाचलो स्थितार्थः ३४ स्वोक्तार्थसादरग्रहणसिद्धयेपितप्रसाददलब्धत्वो दर्शयन्मुनः सेहालिशाप।

आत्मैवेदंजगत्सर्वंकः किंभावयतुक्कवा भावनानामनात्मेयंवतेतत्सम्पगीक्षणं ३० वासनाचित्तनामानौ शब्दावर्थसमनि
तौसत्यावलोकनायन्नविलीनौतत्परंपदं ३१ वासनावलितेचित्तमिहस्थितिमुपागते तदेवतद्धिनिर्मुक्तेविमुक्तमितिकथ्यते
३२ नानाघटपटाकारैरन्तःस्थितिमुपागते तदेवाग्रशमेनेयं मिथ्यायक्षइवोत्थितः ३३ दामव्यालकटाकारैरन्तःपरित्यक्तं
यथा भीमभासदृढव्याजैराघवयन्त्ववलनस्तव ३४ दामव्यालकटान्याया भावेन भवतु राघव सन्तद्रामपुरीश्राक्केपित्राकमल।
त्रेनमे ३५ भवतेयन्मयाप्रोक्तंशिक्षायामतधीमते दामव्यालकटन्यायतस्मान्मातेनुराघव ३६ भीमभासदृढन्यायेनित्य
मस्तुनवानघ अविरलसुखदुःखसंकटेयंभवपदवी भवतायनोपयाता। अवहरणवतोविभूतियातोसततमसक्तनयेवन
यतीति॥ ३७॥ इत्यार्षेयेविहितमहारामायणेवाशिष्ठेमोक्षोपायेषुस्थि॰ दामव्यालकटाख्यानंसमाप्तं॥ ३४॥ श्रीवसि
ष्ठ जयंतीतेमहात्मानः साधवो येविनिर्जितं अविद्याभिदुरा ज्ञासेस्वमनो विषयोन्मुखं २ संसारस्यास्यदुःखस्यसर्वापद्वदाथि ॥

त्रेमवार्थस्थिरत्वमनुपदिशति रामेत्यादिना ३५ ३६ इतिउक्तप्रकारेण भीमभासदृढन्यायेन त्वयरूपवास्तवसर्वव्यवहारविषयेष्वस
क्ततयेवविभूतेतत्त्ववोधपरिणकलत्तण मैश्वर्यंस्वयातो प्राप्तोसत्या अविरलसुखदुःखसंकटाभवेषुजन्मपरंपरासनतायनाय
त्रविधातायभोगयोपयाताभवपदवीम् तोच्छेदेनत्वयतिनान्यथेत्यर्थः ३७ इतिश्रीवाशिष्ठेचतुस्त्रिंशः सर्गः॥ ३४॥
इहछिन्नसमोपायो भोगेच्छात्यागउच्यते तत्संगम विवेकात्मबोधरूपसमाधियुक् तत्रमनोनिग्रहएवगुरुरुपायः अन्तेतद्वर्शी
॥ इत्याशयेन तमेवप्रथमंप्रशंसवइतिद्वाभ्यां १ ॥

74.

सुराणांत्र्प्सनीकिनीसेना २० भुजंगैर्विद्वेर्वोत्क्लादुपभोगार्थमाभिभूतां भीतामिमस्या अपिविशेषणंनायको भर्त्ता २१ क्षीरोदस्यकुहरेऽस्य
नद्दीपितावत्तयावच्छंवरस्यायुः क्षयस्तवित्तं तस्यशंवरस्यनिरासावधस्तदर्थम् २२ कल्पान्तइव अकालेपिसच्छड्डीनकुलाचलयुद्धं २३
शशामसमत इतियावत् वैरुग्वीपुरीयाता येयेहतास्तेन्द्रधरण्यैस्यात्सैलोकनाथेनजनार्दनेन तेतगताविष्णुपुरींनरेन्द्रकोधोपिदे
वस्यवैरण्तुल्यइति शास्त्रीदित्यर्थः २४ शामविदेहकैवल्यं २५ तेषामपिशंवरवत्समसक्रांदेशान्तरगतिप्रसिद्धेधाने तहीति वासना
हिगतिकारणंतद्यसक्तः सहकर्मणैतेलिंगंमनोयत्रनिषुक्तमस्येतिश्रुतेः निर्वासनत्वात्तेषांगत्यभावाद्देवगतिर्न ज्ञातेत्यर्थः

सासुरानीकिनीदेवक्षीरोदार्णवशायिने त्रैम्बकशरणंशैलंवाहर्त्तिवारमालिका २० हरिराश्वासयामासतांभीतांदेवता
हिनीं भुजंगोभिभूतामेकोरमणीमिवनायकः २१ अथक्षीरोदकुहरेतावत्साकुरवाहिनी उवासयावद्भगवांस्तन्निरासा
र्थमुद्यतो २२ बभूवदारुणंयुद्धंशौरिशंवरयोस्ततः अकालइवकल्पान्तेसमुद्रीनकुलाचलं २३ शशामसमरेतस्मिन्दै
त्यः सबलवाहनः नारायणहतोयातःशंवरोवैष्णवींपुरीं २४ भीमभासदृढास्तेतुतस्मिन्विषमसंगरे विष्णुनेवशमनीताः
यत्नेननेवदीपिकाः २५ तेहिनिर्वासना एव पदांतिमुपागताः नतेदेवांगतिज्ञानादीपानामिवशाम्यतां २६ तस्मा
द्वासनयाबद्धंमुक्तंनिर्वासनंमनः [illegible] रामनिर्वासनीभावमाहरस्वविवेकतः २७ स
म्यगालोकनात्सम्यग्वासनाप्रविलीयते वासनाविलये चेतः शमंयातिदीपवत् २८ नसत्यं किंचिदेवहसद्भावोभावयन्
मा
२९ उक्तांकथांप्रकृतेयोजयन्नुपसंहरतितस्मादितिआहरसमानय अवश्यसंपाद्येतियावत् २७ तदाहरणेकउपायस्तमाह सम्य
गिति सत्याधथाभूतार्थगोचरात्सम्यगालोकनात्स्वतत्सात्कारवोधिविचारप्रणिधान जन्मितसात्कारादित्यर्थः चेता
मनः शमंनाशं २८ सम्यगालोकनप्रकारमिदानीदर्शयति नसत्यमिति मूलपुस्तके सद्भावः परमार्थसत्तास्तिवदात्मायदिदं दृश्यं
भावयति तत्किंचिदपिनसत्यंतस्मात्तस्यदृश्यस्यभावनादर्शनमपिदृश्यंविवाधाप्रतीकारानावश्यकइतिएतत्स्वप्रकाशचिन्मात्र

वा.टी. सत्संगो गुर्वादिसमागमः ।२२।२३ कोनु कं विचित्रविषयदर्शनोत्कंठा २४ कामो वीजावस्थाऽपेक्षा प्ररूढानुमुखावस्था इहाप्ररूढस्
स्थि. वासिथतिभेदः ॥ अयोनरू कंमग्रंथिभिरासंगैर्वर्जितं भवतीति सर्वत्रानुकृष्यते २५ एवंभूतमनः किं करोति तत्राह संदेहानिति क
७५ आत्मा कीदृशो वा कं केसाधनैर्वा लभ्यः कर्मभिर्ज्ञानेन वा कीदृशो वा ज्ञानं साधनानि च तस्य कानि मुनीनां वादिभिरन्योन्यथा
निरूपणादित्यादि बहुविध संदेहा एव उग्राः स्मृताः दृष्युणपश्यात यानि धं अग्रे यारवा प्रापेनीनाम मेना रथा रंभे सहितंतला
लतरणेयदाराः पंजरं स्थूलशरीरं च तत्सहितं आत्मानं स्वमनस्वरूपनाशयित्वा स्वेमे घरोयः प्रत्यगात्मा तत्संवधिमनः
केनतं अर्थं जीवन्मुक्तलक्षणं परमपुरुषं साधयतीत्यर्थः २६ अभरण स्वात्मानं ईं पति तमाह आत्मेति प्रथमं आत्मनः स
स्य पीवरता पुष्टि स्तं छंनं तिमिरसावसं थाद्विकल्पानुः सानिकयं एषु विकल्पेषु स्वस्य अमादन स्वावग्रहेष्वपि प्रभुतांसं
फलितेशीतलछायेसत्संगसफलद्रुमे सुवत्यानंदसुरसेसमाधिसरलद्रुमे २२ मनो भवति निर्द्वंद्वं निष्कामं निरुपद्रवं प्रशां
तचापलानर्थशोकमोहभयामयं २३ क्षीणशास्त्रार्थसंदेहं विगताशेषकौतुकं निरस्तकल्पनाजालमोहमुक्तमलेपकं २
४ निरीहं निरुपाक्रोशं निरपेक्षं निराधिकं संसारशोकनीहारमसक्तं ग्रंथिवर्जितं २५ संदेहाग्रसुतं सांद्रं त्वमादारपंज
रं नाशयित्वाऽस्वमात्मानं साधयत्यर्थमेश्वरं २६ आत्मपीवरताहंनं विकल्पान्स्वापमज्जति ससमस्त प्रभुतां सवुज
हाति तरणेवन्ननु २७ मनसोऽभ्युदयो नाशो मनोनाशो महोदयः ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य विवर्द्धते २८ ॥ ०॥०
र्थतां संसमस्त विचिंत्येत्यर्थः ततः तनुर्देहाकारस्वीयं कल्पितरूपं तत एव तज्जहाति यावद्देहोऽहं भावनवलितमनो देहाकारं भ
वति तावद्देहानुकूलप्रतिकूलविषयेषु रागद्वेषादिप्रभवैर्विकल्पैः सह संवर्द्धते तानस्मिन्नुत्तीर्णे त्यज्यत इति भावः २७ ननु स्वना
शस्याभ्युदयत्वलाभावात्प्रस्तुतानर्थरूपत्वात्तत्र मनः कथं प्रवर्त्ततां तत्राह मनस इति सूयंभावः नहि मनस्त्वान्तं ऽपेणाभ्यु
दयामिच्छतिकिंत्वात्मभूतत्वात् आत्मैश्वतस्य च मनोभावानर्थं तन्नाशात्सर्वानर्थप्रहाणरूपत्वान्निरतिशयानंदस्व
रूपपरिशेषाद्वाभ्युदय एवेति प्रत्यगात्मनस्सुखरूपलाभान्महोदयत्वं निर्विवादमेवेत्याशयेनाह मनोनाश इति तर्हि
देहाहंकारत्यागमात्रं कार्यं किं ब्रह्मात्मज्ञानेनेत्यत्राह ज्ञमन इति ज्ञस्य ब्रह्मात्मैक्यज्ञस्य अज्ञस्येति अज्ञानरूपमल

मनोनिग्रहो यथेषु भोगेच्छात्यागोमुख्य इत्याह श्रूयतामिति ३ तस्मिन्नु विषयेषु दोषदर्शनादि भसउपायइत्याशयेनाह किमन्ये
रिति ४ तत्र विचार्य सहसा विषयत्यागो दुःखदएव विचार्य गुरुशास्त्रोक्तक्रमेण त्यागस्त्वापातकटुकोप्युदर्के महासुखदइत्या
ह विषमा इति विषयाणामभोगास्त्यागाः विषमाः विना विचारमिति शेषः पुनः पुनर्विचार्य सहनाभ्यासादुपरि ज्ञानके
नत भोगवासनाः परित्यज्य सेव्यमानाः उपरिपाके सुखावहा इत्यर्थः ५ भोगवासनासु सतीषु का हानिस्तत्राह दोषानि
ति दोषान् रागादीन् प्रसवन्ति पुनः पुनर्विषयस्मरणेनोत्पादयन्ति कीर्णानि कंटकेद्रुमबीजानि यस्यां ६ अतो या मतिरल
स्नवासनाजालाघातएवाद्य रागद्वेषा अतएव प्रसरस्यात्कल्पतरुर्जिता सती साशनैः शममेतीत्यर्थः शुभा गतिः श्रसती।

श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वमुत्कात्वेवावधार्यतां भोगेच्छामात्रकोबंधस्तत्त्यागो मोक्ष उच्यते ३ किमन्यैः शास्त्रसंदर्भैः श्रूयतामिदमे
व तु यद्यत्स्वादि हतत्सर्वं दृश्यतां विषवन्निवत ४ विषमा विषया भोगा अविचार्य पुनः पुनः उपरि ज्ञानत्यज्य सेव्यमा
नास्सुखावह ५ दोषान् प्रसवन्ति त्यक्तान् वासनावलिनामतिः कीर्णा कंटकबीजाभूः कंटकप्रसरं यथा ६ अलग्ना
वासनाजालामतिः प्रसरवर्जिता अरुरागद्वेषा या शममेति शनैः परं ७ शुभाशुभानसज्ञानीन्यसत्सुगुणान्सदा।
फलदानं कुरान्काले असद्बीजवतीव भूः ८ शुभाभावानुसंधानान्मसन्नेमनसि स्थिते शनैः शनैः शुभांते च शमंयाति
यैनघनांबुदे ९ हृष्टिपाते च सोयंमेपत्ते प्रज्ञांशु विवेकप्रसते पुण्येन भसी वार्कतेजसी १० धृतांचतर्वि वृक्षाचांशुकी

अविद्यमानावासनिर्दः संयेभ्यस्त्वथा विधान्यगुणान् शांतिदान्यादिसद्गुणयुक्तान् शुभानेवाज्ञानसमाधिविश्रांतिलक्षणान्मोक्षफ
लदानं कुरान्सते यथा शाल्यादिसद्बीजवती भूरित्यर्थः ८ दयादान्तिस्वयत्नमादिशुभभावाभ्यासमारभ्य समाधिपर्यंतानि मनो।
विश्रांतिसाधनानि क्रमेणाह शुभेत्यादिना सर्वेषां भावलक्षणसम्पन्नतानामनो भवतिनिर्द्वंद्व मित्यत्रान्वयः ९ उडुपे चंद्रे १०
धृतांशुः पवनिग्रह धैर्यकीर्तिकैवल्याकरीडन्नीभूतवराहशरवंभत्स्यादिमत्कुलमेव गुणानि मुक्ताफलानि प्रथितानि लोकते
यानुसन्धुयद्भवमेव भूरिति स्वस्वस्मरकाकरसुवर्णनाभिपिरत्नशास्त्रे परिगणितत्वादि अंतर्हृदिमनसि स्थितो आत्मसोख्य

विषयस्य वासनाधायकत्वे दृष्टान्तमाह अम्लमिति आम्रनिंबादिफलानां बीजं मधुररससिक्तं चेत् अंकुरादिक्रमेण वृक्षीभूय फ
लकालेऽपि मधुरं रंजितं सन्मधुरं जायते तद्वद्बीजं प्रति विषयाः विषप्रतिनिंबादि मूलधत्तूरकरंजादिवल्ल्याः कल्पे नु रसेन सि
क्तं चेत् फलकालेऽपि कटु जायते इति लोके प्रसिद्धं यथा तथेत्यर्थः ३० पेलवां पयस्पती मयम्प्रथते नैर्मल्यकृतेऽपि
पुनःपुनरुत्थाने दृष्टान्तेनाह कालस्य प्रसक्तिमाशंक्याह सरसीति एतेनाल्पाविवेकादिना नैर्मल्यस्थितिप्रसक्तिरपि वारि
तेत्याशयेनाह तथैवेति ३२।३३ ननु तर्हि दृग्योगपक्षवादिना चिरसमाधिभंगे पुनः कालुष्यं स्यादित्याशंक्याह त्यजतीति सार्धैः

अम्लं मधुररसासिक्तं मधुरं मधुरंजितं बीजं प्रति विपाकाल्ले सिक्तं च कटु जायते २९ शुभवासनया चेतो महत्त्वाज्जायते ऽम
हत् भवतीन्द्रमनोराज्यं दुःखाय प्रमांकुरः ३० शुद्धवासनया चेतः शुद्धतामेति पेलवं पिशाचविभ्रमात्त्वमेति याति वा नि
शां पश्यति ३१ सरसि स्फारनैर्मल्ये कालुष्यं याति न स्थितं तथैव स्फारकालुष्यप्रसादो याति न स्थितिं ३२ मनसि स्फा
रकालुष्ये तद्रूपं जायते फलं तथैव स्फारनैर्मल्ये तद्रूपं जायते फलं ३३ त्यजत्युदारान्गतिं सौ[illegible]यानि शमुत्तमः उद्या
गवान् विरलं पूरस्त्राणामिवांबुमः ३४ नेह बंधो न मोक्षोऽस्ति न बंधोऽस्ति न बंधिता मिथ्यास्थितिरेवमायया इंद्रजाललतायथा
३५ गंधर्वनगराकारा मृगतृष्णामिवोत्थिता द्वित्वं द्विभ्रमान्तासा द्वैतकल्पविवर्जितः ३६ सर्वं ब्रह्म सत्तेत्येव नित्यं ब्रह्म परमार्थ
ता परिस्फुरति निःसारः संसारोऽयमसन्मयः ३७ नानंतोऽहं वराकोऽहमिति दुर्निश्चयोदितः अनंतोऽस्मीश्वरोऽस्मीति निश्चयेन
विलीयते ३८ सर्वगः स्वात्मनि स्वच्छे एषोऽहमिति भावनः एतन्नाहं धनं लोके स्वविकल्पापकल्पितं ३९ बंधमोक्षदशाही
नाद्वितीयकत्वविवर्जिता सर्वं ब्रह्मसमं सत्त्वमित्येषा परमार्थता ४० नैर्मल्यप्राप्तमरणं मसक्तं सर्वदृष्टिषु अमनस्त्वमिहायत्त

दारिद्र्याद्युपप्लुतोऽपि उदरं शान्तिसमाधानादिचित्तप्रसादं न गुप्ति ३४ अथवा तत्त्वबाधबाधितत्वादेव पल्लवसहस्रेऽपि कालुष्यप्रस
क्तिरित्याशयेनाह नेहेति ३५ मायामेव विशिनष्टि गंधर्वेति द्वैतकल्पाविवर्जितेन प्रत्ययेऽपि ३६ कातर्हि परमार्थता तामाह
सर्वं वेति अहं अनंतः अपरिच्छिन्नो न तु तुच्छ एव वराकः क्षुद्रः ३८ एष एतद्देहमात्रः ३९।४० नैर्मल्यातिशयेन प्राप्तं सन्निहितं
एतत् स्वनाशोऽयस्तथा विधं अलं एवामनस्त्वमापन्नं मन इह अस्मिन्नधिका निशाः एव ब्रह्म पश्यति ४१ ॥०॥०॥०॥

76

प्रोहतो कारणानि तत्राह मनोमात्रमिति जगदनर्थप्राप्तिरेव तानि रिति भावः १९ तर्हि तस्य मनसः किं स्वरूपं यद्वशो ... तत्राह
विकल्पेति आत्माप्रतिसंधाननिमित्तनानाविकल्पवासना एव तत्स्वरूपमित्यर्थः २० अस्त्वेवंविधं मनस्तेन वद्धो जीवः
कस्तमाह चेत्येति मनसि चेत्यस्य विषयस्य यो नुपातः वासनाहननाय प्रवेशस्तेन कलितेन परिच्छिन्नं चिन्मात्रं निस्तनी निस्तत्त्वं
व लितस्तत्वमन्ययेन कल्ल रिशः स्थितिरित्यभिधा शब्दव्यवहारयोग्ययस्मिंस्तथाविधं मनो निर्विकल्पवासनाकलुषं ... तदे
व जीव इत्युच्यत इत्यर्थः २१ यतश्चेत्यप्रपतितं तत्र विचाराभ्यासात् ... संज्ञा आत्मताभिमानो यस्य तथाविधं यदभूत्

मनोमात्रं जगत्कृत्स्नं मनः पर्वतमण्डलं मनो व्योम मनो देवो मनो मित्रं मनो रिपुः १९ विकल्पकलुषया स्याचित्तत्वसा
त्मा विस्मृतिः मन इत्युच्यते सैव वासनाभवभागिनी २० चेत्यानुपातकलितं चिन्मात्रं निस्तत्वाभिधं मनो निर्विकल्पकलु
षं चित्तत्वं जीव उच्यते २१ चेत्यप्रपतितं रूढं संज्ञमहत्त्वमागतं तद्बाधिकतनेः सा संकल्पतनुर्मनस्तथा २२ नात्मास
सारपुरुषा न शरीरं न शोणितं जडं सर्वं शरीरादि देही खवदलेपकः २३ शरीरे कृशः कृत्ते मांसमेदुषिरादिकात्
पा३ निर्भिन्ने कदलीस्तंभे नात्मस्य मलमं ... दृश्यते २४ मनोवृत्तिविनान्तरं विद्धि तदेवाकारमागत आत्मनात्मानमादत्ते स्वविक
ल्पात्मकल्पितम् २५ स्वविकल्पान्तरं ... प्रसार्यात्मा ... जालमात्मनि बंधाय कोशकारकृमिर्यथा २६ इदं
देहमयं ... देशकालान्तरे पुनः शरीरत्वमयाद ... पल्लवत्वमिवाङ्कुरः २७ याम्यासनमतं तस्मान्मनसो हृदयाज्जायते ... पा१

स्वरूपविस्मरणं मागतं यज्जीवरूपं तदेव विकल्पसहस्रैर्मीभृशमागन तया सारभूतं तद्वस्तु भावनापहाराय यदा अधिक निः
सारभवति तदा जीवोपकरणमनं तद्यभेदेन कल्प्यत इत्यर्थः २२ एवं जीवत्वतदुपाधी प्रदर्श्य तयो विवेकं सुद्धात्मस्वरूपं दर्श
यति नेत्यादिना संसारिपुरुषो जीवः भावावस्तुतो न भवतीत्यर्थः २३ जडत्वमेव स्फुटयति शरीर इति कृत्ते छिन्ने पल्लवा
त्मत्वप्रकृतित्वक्संघातात् २४ २५ विकल्पात् विकल्पवासनाः प्रसार्य उत्थापनेरा जीवः २६ तद्धानात्मकत्वाभावयुक्ति
माह इदमिति शरीरं तद्दीहान्तरभावं २७ शरीरत्ववासनामयत्वयुक्तिमाह याहगिति चिन्तयजाते मनसोपिति तत्त्वमनो देवभूत्

यो.टी. स्थि. ७७

ननु प्रियतममनोवृत्त्यादिहेतुत्वस्य सत्यत्वादात्मोपकरणत्वाच्च तन्नाशे धनादिनाश इव शोकः स्यात्तत्राह संकल्पेति ५२ किंच रागद्वे
षयोः सतोरिष्टानिष्टनाशादिनिमित्तः शोकः स्यात् सोऽपि महात्मा उदासीन इत्याह देहमयपंजरं पश्यतो न शोकप्रसक्तिरित्याशयेनाह अवत्सल
इति अवत्सलो निःस्नेहः तत्त्वपर्यालोचनाद् भूततत्त्वरूपं ५३ तत्त्वं च यात्मनः भूतराशिमात्रस्वभावाद् देहहृदयपंजरात् ५४ यस्मिन्नधि
ष्ठाने मनः लयं तत्त्वरूपमगात् तद्दीप्ते थांवं निम्पाति मतिशायानद्रूपं ध्वंसमयपो मेधं द्रूपं यमित्यर्थः ५५ मनोनाशे स्थूलदेहस्य
सः भवतीत्याह उपशान्ते इति संसारस्य नगरवद् बोधस्थाने प्रतीचिनी हारानीहारवत् संचरिका अविद्यानीहारत्वात्प्रवर्तते ५६ न

संकल्पकल्पितत्वात्तु मन्ये रूपमसन्मयं आत्मनस्तद्विनाशेन तु कः शोको वद राघव ५२ अवत्सलो यथा बंधुरागद्वेषमयाधिया
दृश्यते पश्यतस्तद्वत्तत्त्वं पंजरमात्मनः ५३ अवत्सलो यथा बंधोः सुखदुःखैर्न लिप्यते तत्त्वेन संपरिज्ञानात्तथा तत्त्वं च यात्म
नः ५४ तद्वद्दिशि वर्तमानं यन्मधर्वद्रूपं रूपयोः तस्मिन्सत्यमनः शांतं पांसुर्वायुलये यथा ५५ उपशान्ते मनोवायौ देहपांसुः
प्रशाम्यति पुनः संसारनगरे नीहारः प्रवर्तते ५६ वासनाप्रावृषि क्षीणे संस्थिते राम मागते जाड्यजनितदुःखपंके शो
षमुपागते ५७ गृहत्रणाविशांते मेरुहृदयकानने क्षीणे वृत्तकदम्बेषु मिथ्याज्ञानघनस्तते ५८ क्षीणे तमोमहामिहिकाप
भात इव शार्वरी क्षायिकाश्च तिलज्ञातो विषम्भन्नहतं यथा ५९ देहाङ्केन भयत्रुद्रुः सरितः प्रसरन्त्यलं नाऽलसंतिलसत्य
ताः संकल्पाग्रकलापिनः ६० परां निर्मलतामेति संविदाकाशगोचरः राजते तत्र राम छोज्जीवादित्यमहोदयः ६१
घनमोहभयोन्मुक्ता विविकल्पपरं गताः समसौम्यविशोभंते धौताश्चासामहादिशः ६२ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ० ॥ ० ॥

तृणयुवकाश्रुवशरत्कालत्वेनोपपादयति वासनेत्यादिना क्षीणे इति पदं संस्कारयत्ने सामान्येन नपुंसकं संस्थितो सद्रूपस्थितो रा
मशरद्रामः विहारस्त्वे आगते प्राप्तमनसीत्यर्थः रागमिति पाठे तान्यपरं जनमित्यर्थः जनितो दुःखपंकोभयं येन तथाविधे जाड्ये
मोहोपहासतरे शोभितदुःखपंके शोषमुपागते सति ५७ गृहे रागादिगुल्मविरले अन्तःकदम्बेषु इन्द्रियसमूहलक्षणकदम्बवृक्षेषु
क्षीणे क्षीणफलेषु ५८ ५९ भयलक्षणाः क्षुद्रा सरितः कुल्याः कलापिनो मयूराः ६० स्वरूपसंविल्लक्षण आकाशगोचरः ॥

२४

७७

राम ७७

अभिजातोपलस्यस्फटिकस्येवविद्युत्तिर्विविधप्रतिभासएवजगत्संसारइत्यर्थः ४४ द्वैतदर्शनद्वाराएवबंधप्राप्तिः आत्मदर्शनद्वाराएव ४

शुभसंतानेसमाधाभ्यासजन्यधर्मोपचयसन्तानएववारिभिः ब्राह्मीदृष्टिं सर्वत्रब्रह्मदृष्टिं शरत्गंगरंजकद्रव्यवर्णं ४२ बंधसापेक्षोमोक्षोऽपिविसृ
मृता ४३ ननुकायादिबंधः सत्यः किंनस्यादितिचेन्नमनोविकारमात्रत्वात्मनोरथकप्रासादादिवदित्याशयेनाह मुक्तस्येति आ
दावनधिकार्यधिकारिशरीराभिमानात्कायात्मना ततः सत्त्वाद्युपकरणाभिमानात्तादात्म्येनावेशात्मनाचततआत्मबोधाद्वि
धात्मनाचमुक्तस्यमनसएवसंसारमोक्षप्राप्तिंचकरतलामलकवद्धिविस्पष्टीयति पदार्थेनेति श्लोकद्वयेन ४५ ४६ तन्मयत्वंदृ
श्यदृष्टिप्रचुरत्वे ४७ दृश्यदृष्टेरसन्मयत्वंकुतस्तत्राह आद्यंतयोरिति विनाशित्वात् असत्वात् एवसदित्यज्ञानंमनोयेनतस्य

मनोनिर्मलतांयातंशुभसंतानवारिभिः ब्राह्मीदृष्टिमुपादत्तेरागंशुक्लपटोयथा ४२ सर्वमेवममात्मेतिसत्यभावनया
नघ हेयादेयवलतीएवंबंधमोक्षौविमृशतो ४३ मुक्तस्यमनसः कायशास्त्रवैराग्यबुद्धिभिः अभिजातोपलस्येवजगतस्ये
तिविद्युतिः ४४ पदार्थैनेकतामेत्यमनसानेकतामता असतामज्ञानदृष्टीनांविद्धितत्त्वविनाशिनी ४५ सबाह्याभ्यंतरंक्लास
वैदृश्यदृश्यवत् मनस्विदृशितितल्लीनंसंप्राप्तंतन्मयंतदा ४६ दृश्यदृष्टिः स्फुटयेयंसास्यवश्यमसन्मयी तन्मयत्वंचमनसः
स्वरूपंविद्धिनेतरं ४७ आद्यंतयोर्विनाशित्वात्मध्येपितदसन्मयं अज्ञातमनसस्तेनदुःखिताहन्तसंस्थिता ४८ आत्मे
वेदंजगदितिविनाभावेनदुःखदा दृश्यश्रीरम्यघातिवाभोगभोक्तृप्रदायिनी ४९ जलमन्यत्तरंगोन्यइतिनानात्वयाह
ता जलमेवतरंगोयमितिसैकत्वाकिलज्ञता ५० दुःखमायात्यसंक्षेतितयोपादेयरूपियत् तद्बाधेनतुज्ञानायनसम्बवेशि

हन्तसंस्थिताकरणेशिवनदुरुतेक्षेत्यर्थः ४८ इतिभावेनबोधेनविनादृश्यश्रीः दुःखदाअन्ययातादृशबोधसत्वेतुभोगगृहत्यमज्ञ
भोगवदुर्वासनाधानप्रयुक्तदुःखबीजत्वाभावात्भोरक्षणएवनभोक्तोपयोगात्सुपुरुषार्थएवभोगइतिघातनार्थः ४९ लोकवेदव
शास्त्रैः ज्ञतानांतेबोधेनापूर्वतया जलमितिन ५० नानातावृत्तोहेयाएकतातकुलउपादेयातत्राहदुःखमितिहेयोपादेयरूपं
यत्नानात्वंतत्असत् आविद्यमानमितिहेतोः दुःखंजन्ममरणादियायालिअनुसरतिअतोहेयं तद्भावनत्वान्मतत्वज्ञाना
दानंत्यमपरंहिमात्मकत्समवशिष्यतेअतस्तत्तुपादेयमित्यर्थः ५१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रायनमः ॥

नत्व इत्यतेत आह यथेति निरंशइति सोऽप्येवमुपपत्तिः ३ सुस्थिते निरावरणे स्थिते आस्थिते आवृत स्थिते ३

वा.टी. असत्सन्नैवजगत्स्थितिर्न पृथक् आगतानां पृथक्सत्तयाऽज्ञातस्थितिमत्यर्थस्तु ब्रह्मस्वरूपास्थित्यवबोधनिबंधनमेतिसमाधानुकामो बीश
स्थि. ष्टस्तदनुरूपदृष्टांतमाह यथेत्यादिना सद्रूपात्मनोऽन्यत्वाः स्वतः सत्त्वस्यत्वान्नास्थिताः २ यद्यात्मस्थित्येवसर्वस्थितिस्तर्हि सर्वत्रा
७८ आकुतोप्रतिभासतिविंबः सच्छोऽच्छद्रृष्टिकादिषु स्थलाऽस्थितानीतिप्रतिभासविशेषाभेदेव ४ असंगत्वदृष्टांतमाह स्वेति अन्यान्यताऽद्रृश्या
धासाचितः आधारैः ५ तर्हि सस्माचिन्मयदा बिंबदेहपि नलक्ष्यतलक्ष्यतेतु तत्रकोहेतुस्तत्राह जत्तधिष्ठितेतु अंगीतसंबोधनयथा
जलसंयुक्ताः किरणाः संयुक्तयास्फुटंनलक्ष्यतेप्रतिविंबात्मनानुस्फुटंलक्ष्यतेतद्वत्पुर्यष्टकात्मकदेहोष्विमर्थः ६ तस्याः प्रतिवि

श्रीवशिष्ठउवाच॥ यथेमेयेनभिन्नक्रामाविनः पयसिस्थिताः नस्थिताश्चात्मनोऽन्यत्वाचिन्न्मलेसदृश्यतथा २ यथासर्वगते
सोऽस्मादकाशोनोपलक्ष्यते तथानिरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपिनलक्ष्यते ३ सुस्थितेनवास्थितेवांतः प्रतिमास्त्रिमणौयथा नस
त्यमृतानासत्यात्तथयस्थिरात्मनि ४ स्वाधारैरंवुदैस्तस्थेनसर्वंगगनेयथा चित्स्थः सर्गोऽचिदाधारैर्नस्पृष्टाचितरातथा
५ जलधिष्ठितस्तेजोयथांगप्रतिविंबति तथापुर्यष्टकेदेवचिद्देहेषुलक्ष्यते ६ सर्वसंकल्परहितासर्वसंज्ञाविवर्जिता
शेषाचिद्विनाशात्मातज्ञत्यादिकृताभिधा ७ आकाशात्तनभागाच्छाज्ञेषुनिष्कलरूपिणी सकलाकलसंसारस्वरूपे
कात्मदर्शिनी ८ तरंगादिमेवस्फाराननानासलिलार्णवे तस्मान्नव्यतिरेकेणयथाभावविकारिणी ९ त्वस्मान्मत्तान्मा
वीस्फाराननानात्वचिदार्णवे चिन्मात्रव्यतिरेकेणतथानेवप्रकाशते १० श्रीरामचंद्रायनमः ॥१०॥ १५ ८०८

ततस्तदधीनकामसंकल्पनामरूपमोक्षाचनवासनवीत्याह सर्वेति किंकृतानहिजीवाद्यभिधानदाहततादिति आदिपदाभा
सग्रहः ७ चित्सोऽत्मसाक्षापर्यालोचनेआकाशोऽपिशतगुणस्थूलोऽस्वच्छश्चस्यादिति विद्वदनुभवेनाह आकाशेति
सकलोऽप्यकलरूपानिष्कलस्वरूपायन्नतथाविधेकात्मदर्शनशीलेतिविद्वदनुभवाभिनयः अमलेतिपाठेमा
लामलरहितइत्यर्थः ८ अतएवतत्रभ्रांतिदृष्टाभावविकाराऽलभ्यातिरेकेणनसतीत्याह तरंगेतिद्वाभ्यां ९१०॥१०॥ राम
७८

78

मुदितापुण्यफलानुशायिनी चित्तज्ञानिसज्जनतरुणाचिताकाशस्य मंजरी ६३ सर्वासंपदो विषयानंदलवान् स्वांतर्भावेन प्रकाशयतीति स
र्वसंपत्प्रकाशः आत्मालत्वेन फलेन सस्य फलपल्लेनु सर्वे ब्रह्मांकपीवलादीनां भाविसंपदः प्रकाशयतीति लेवलितियोद्युस्तुविवि
कासम्यक्परिशोधिता केदारभेदैर्विभक्ताच ६४ परमालोकेनात्मप्रकाशेन सूर्यचंद्रज्योतिषां च तत्पदस्पर्शीतलानि विश्रलं
पक्ष्यत्वाच्छायाचिरभागाय स्मिन्नित्यर्थः शरत्पक्षस्य ६५ परिश्वयगमादितानितम् विवेकजलेपचयात्स्फारितम् हृ
नसलत्वतरं सरः निर्गतरजोगुणो हृदयांबुजकोशो यत्र शरत्पक्षस्य ६६ नीरजत्वं कार्यताथा हृहदीति ६७ अपगतः आशयः

यथामाभाति विमला मुदिताकाशमंजरी पीतलीकृतदिक्चक्रा शरज्ज्योत्स्नेव चंद्रिका ६३ सर्वसंपत्प्रकाशेन परमाने
दृदायिना अशेषसफलतामेति स्तुविविक्ता विवेकभूः ६४ सर्वतनवनाभोगपरमालोकसुंदरं अच्छशीतलच्छा
यं जायते भुवनांतरं ६५ विस्तारितम् समंतास्फारितस्फुरत्कांतिः उदेति हृत्सरः स्वच्छनीरजोंबुजकोशकं ६६
हृदयक्रोशान्मलिनः स्वाहंकारमधुव्रतः अपुनर्दर्शनायैव चंचलः क्वापि गच्छति ६७ भवत्यपगताशयः सर्वगः
सर्वनायकः निर्वासनः शांतमनाः स्वदेहनगरेश्वरः ६८ विचारेणासमधिगतात्मदीपको मनस्थलं परिगलि
तेव धीरधीः विलोकयन्नाप्य भवनीरसां गतिं नगरे विलसति देहपत्तने ॥ ६९ ॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे उपसमव
र्णनंनाम पंचत्रिंशः सर्गः ॥ श्रीराम उवाच ॥ यथैदृशी स्थितिर्विश्वविश्वालीना चिरात्मनि तन्मे कथय यद्ब्रह्मन् पुनर्बोध

संकोचाप्यस्य अत एव सर्वगः ६८ एवं वासनाक्षयफलानि प्रपंच्यैतैरेव जीवन्मुक्तिस्थितिं दर्शयन् विचारेणेति अवमत्य खेदयान्
धीरा धीर्यस्य तथाविधस्सन् त्वेषु मत्सुखभवेषु जन्मसु च पारलौकिकीरीहलौकिकीश्च नीरसां गतीं विलोकयन् विचारेण
समधिगतात्मदीपको भूत्वा जीवन्मुक्तो गतज्वरः सन् देहपत्तने स्वशरीरनगरे विलसति विराजते इत्यर्थः ६९ ॥ इति श्रीवा
स्थिति॰ पंचत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥ चलः स्थितास्ते केवाचित्सर्वत्र स्थिता स्यते विश्वस्य सर्वभावानां स्थितिर्न पृथगित्यपि १
नीमुख्यप्रकरणार्थं जगत्स्थितिस्वरूपं निश्चयस्य श्रीरामः एवंति यथेति ईदृशी ब्राह्मवर्णितप्रकारं १ ॥ ॥ ० ॥ श्रीरामफलः ॥

अथास्तात्मभावपुर्यष्टकस्य दृष्टान्तैर्विहितनिषिद्धकर्मभिर्भोगपुञ्जाङ्करोल्लिनकरोतीति वस्तुतः तत्तद्वस्तुभोगानुकरणप्रकाशनेनोपं-
चयतीत्युत्सेधमित्यादिना उत्सेधमुपचयं पुनोन्नयम् २० मुख्याङ्कुरात्मनोत्सेधेऽम्लाम्लभावेन सदानुकूल्याचरणमाह भौमेति
यदि व्योमक्षोभिर्यद्वारस्यान्निरवकाशो ऽङ्कुरानन्निर्गच्छेत् एवमस्यं दात्मको वायुराकर्षलयेनाङ्कुरो निर्गच्छतीत्याह स्पंदेति स्वं
जलस्त्वरसेनांकुरस्यैहयतीत्याशयेनाह रसेति २२ एवमुर्वीस्त्वरार्द्धहानेनांकुरमनुगृह्णातीति साशयेनाह दृढेति तेजस्त्व-
रूपदानेन प्रकटीकरोतीत्याशयेनाह प्रकटमिति एवं सर्वं जगतितत्तत्कार्याणां स्थित्यविरता भाममनुग्राहकाण्यात्याशयेनाह

नानाता यां प्रकृत्याम स्यां संसलिपूर्वकं भावाभाव्यहोत्सर्गपदे स्थितिमुपागते १९ पुर्यष्टकं स्यन्दते ऽङ्करोतिनक-
रोतिच उत्सेधनैतिभूकोशकोटरस्थांकुरात्मकः २० व्योमसौषिर्यमादत्ते सर्वमूर्त्याविरोधयत्न स्पंदैकधर्मवान्वातो
रसरूपतयाजलम् २१ दृढतां वा प्रकटं तेजःस्थितिमंतिजमातिच प्रतिबंधाभ्यनुज्ञाभ्यां कालः कलनया स्थितः २२ पुष्पगुच्छ-
धतां याति शनैरसंचितं केशरम् मत्कोटररसोल्लासः स्थाणुतामेति भूतले २३ भूतस्याःफलमायाति पलवारसलो-
शाकाः सन्निवेशाव्रजन्त्येतारेखाः पल्लवयातिनिषु २४ नवतामनुगृह्णाति शाकं वाणास्नेनन च योयोभवत्यविरतं स्व-
स्थानेनवनेनच २५ वसंतमुपतिस्थंति पुष्पपल्लवराशयः निदाघो विधिमायाति दैवदाहाविमूलयः २६ ॥ ० ॥ ० ॥

स्थितिमंतीति कालो हेमंतादिर्यवांकुरादिविरोधितत्काष्ठपुष्पप्रतिबंधेन यवांकुरोद्गमाभ्यनुज्ञानेन चानुग्राहकस्त्याह प्रति-
बंधेति कलनया परिणामकलया २२ पूर्वपुष्पपरिभावापन्नं किंजल्कघानामनाविवर्तैतरस्यत स्वाह पुष्पेति मंदतरां-
तरसभावापन्नाचितस्थाणुतां नालरूपत्वमेयेन तन्मूलदारुता २३ मलस्थरसभावापन्नावफलभावं याति तत्र गरसालवया-
लिषु प्रविष्टारेखाः सिराः भूत्वाय त्र्यादिसन्निवेशं व्रजंति २४ शाकपाणस्नेनेन दुच्चायितसमाप्तिमिति शेषः नवतां पत्रस्यन्ते-
ननतां संपादयन्ननुगृह्णाति २५ तस्याः कृतुरूपा भ्यास्यकार्यानुग्राहकत्वं प्रपंचयति वसंतमित्यादिना देवस्यतेजसा दाह

79

यदि चित्तं चेत्यं चिनोति उपचिनोतीति मन्यसे तर्हि चिच्चित्तमेव चितीति मन्यस्व न त्वेतस्मदन्यदस्तीति एवं मननेनैतेन चित्तः स्वात्म
निर्व्यापारायोगेन हेतुना इदं चित्स्वरूपमात्मन्येव स्थितं न किंचिच्चिनोतीति फलसीत्यर्थः सेयं परमार्थदृष्टिः यत्तत्त्वं एव
सन् ज्ञोऽस्मीत्यभिमन्यते तस्यैव चिद्व्यतिरिक्तसर्गशून्यदशायां तमन्यदस्तीति च कल्पनेत्यर्थः अतज्ज्ञे इति निवीप्समाव ११
नामिव ज्ञाज्ञयोः कल्पनया चितेः पुनर्विभज्याह अतज्ज्ञेति १२ तस्या एव चितेर्जगत्प्रकाशभोगजन्मनिर्वाहकृत्त्वमाह अनु
भूतीति स्वादिनी विषयस्वादने निमित्तभूता भवभोगिनां जीवानां भाविनी जन्मादेर्निमित्तभूता च आनन्दाद्ध्येव खल्विमा
नि भूतानि जायन्त इति श्रुतेः १३ ज्ञानाज्जन्मादिनिमित्तभावेऽपि तस्याः कूटस्थापरिच्छिन्नैकरूपत्वमेवेत्याह नास्तमेतीति

चिनोति चिन्न चेत्यं नो नेदं स्थितमात्मनि। अतस्तत्त्वमदृश्यात्तमन्यदस्तीति कल्पना। ११ अतज्ज्ञसत्त्वभावेयं संसा
रारम्भगर्भिणी। तेजःप्रकाशरूपेव सकलैकात्मिका सती। १२ अनुभूतिर्विषयाणां तम(?)र्कादीनां प्रकाशिनी। स्वादिनी सर्व
भूतानां भाविनी भवभोगिनां। १३ नास्तमेति न चोदेति नोत्तिष्ठति न तिष्ठति न चायाति न वायाति न च नेह न चेह चित् १
४ सैषा चिदमलाकारा स्वयमात्मनि संस्थिता। रायवेत्यं प्रपञ्चेन जगन्नाम्ना विजृम्भते १५ तेजः पुञ्जे यथा तेजः पयः पू
रे यथा पयः परिस्फुरति संस्पन्दैस्तथा चित्सर्गविभ्रमैः १६ तत्स्वभावेन चिन्नाम्ना सर्वज्ञेनादिनात्मना। प्रकाशनात्प्र
काशेन निरंशेनांशधारिणा। १७ स्वयं त्वकलनाभोगादनन्तपदमुद्धृता। अहमस्मीति भावेन गच्छताज्ञपदं शनैः १८।

१४ विजृम्भते विवर्तते १५ चिद्विवर्तोऽपि परमार्थदृष्ट्या चिदेवेत्याशयेन दृष्टान्तावाह तेजः पुञ्जेरिति १६ स्वतश्चिद्रूपस्यापि उपाधिविषया
सर्गविभ्रमैः परिस्फुरणमेव सर्गकर्तृत्वं नाम्या रूपाणि भाति दर्शयितुं ननु पयोधिनो दृष्टेप्याह नादिति स्वभावेन चिन्नाम्ना व्यवहा
रतः सर्वज्ञेन परमार्थतः प्रकाशेन नाहं जानामीति व्यवहाराद्प्रकाशेन एव मन्येऽपि १७ स्वयं कलनाः अविद्यायां स्वप्रतिबिंब
कल्लना भोगात्कृत्रिमवेषात् अनन्तं पदं नर्यादि छिन्नत्वरूपमुद्धृतेव प्रतिसंदधानेन अज्ञपदं जीवतां इदमस्मि इदं न॥
स्मीति भावाभावो इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति हर्षादिरूपाग्रहासङ्गैश्च तथापदस्थाने देहात्मभावे १८ ॥ श्रीरामसहायनमः॥

वा.टी.
स्थि.
८०

यथा अगाधजलोदरे जलान्यास्पंदे शाभावाज्जलस्य स्पंदोऽप्यस्पंद इत्यर्थः ३ सरितामकरस्फाः ४ सपक्षात्मा अन्यवत् अपूर्यमाणोऽपि पूर्ण मान इव स्थितस्तु स्थितः सारः स्वसः स्वचितिः ५ उक्तार्थं स्थिरयितुं जगतां निर्वचनीयत्वभावनां दर्शयति नेचाति सतैवत इव धारणादसत्त्वं तु वैवबाध्यत्वात् अस्मत्स्यं दुर्वचमित्याशयेनाह न स्यात्तथैति ६ ननु ब्रह्मण जगद्वैर्वर्न्नेः अयते न समक हित इत्याशंक्य सर्वं ब्रह्मैति दर्शयति ये नेति सनकार सगं धयावेद्यस्य ग्राह्यमेयुनात् एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यत एतद्वैतदिति काठकश्रुतेः ब्रह्मण एव प्रत्यगात्मताभि धानादिति भावः ७ ननु प्रतीवानानात्वाद्ब्रह्मण एकत्वात्कथमेकामित्याशंक्य नानेकत्वयो मिथ्यात्वान्नायं दोष इत्याशयेनाह नानेक

स्वतोऽस्पंदोऽपि तु स्पंदो यथागाधजलोदरे तथैवायमसन्नर्त्ते चिद्वपुरीक्ष्यते ३ व्योमन्येव निराकारे निरायासे सरितो यथा ल
क्ष्यंते तद्वदेवेमा अर्थसंततयः स्वचिद्धयः ४ यथा मरुवशाद्धाम्नि सोऽन्यवत्प्रतिभासते तथैव चित्वाच्चिद्रूपस्तु सम एवासौ व्यवस्थितः ५ न
चेदं सदसन्नेदं न स्थूलं न स्थूलतया चितः नातिरिक्तातिरिक्ता च कटकादिषु हेमता ६ येन यारिःसस्य गंधं जानासि राघव सोऽयमा
त्मा परं ब्रह्म सर्वमापूर्य संस्थितः ७ नानेकत्वादनन्तत्वात् सर्वगात्मत्वात्मनः द्वितीया कल्पनानास्ति कापि चित्रतरा क्वचित् ८ राम
80 भावनाद्वस्तुभावाभावाः शुभाशुभाः सद्वयः परिकल्प्यंते नात्मन्येव च आत्मनि ९ यस्मादात्मनो व्यतिरिक्तं वस्तु नि सि
द्धमिति न त्रस्तु प्रवर्त्तते यत्र आत्मनो व्यतिरिक्तं नावित्विदपि संभवति तत्रात्मा किमिव वांछति किमत्र स्मरन् धावतु किमुपैतु १०

त्वादनन्तत्वादिति ८ यतः अन्यस्य वस्तुनो भावाः सद्भावाः सत्यपक्षभावनाद्वासनावशादेव परिकल्प्यंते तत्राप्यमायिक इत्याशुभा अभू न सायायामेव अथवात्मत्वदृष्ट्या आत्ममात्रत्वादात्मन्येव ९ अथवात्मनीति यत्पद्येपसंतानमुक्तं तद्युक्तिप्रयोजनाभ्यां समर्थयन्नुप पादयति यस्मादित्यादिना यद्य आत्मरूपा सद्धिरात्मन्येवास्ते इति पक्षस्तदा आत्मनो व्यासक्तिर्नास्ति पुंबालफलितं इच्छाप्रवृत्तिपूर्विका हि स्व क्तिः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतेः न चात्मन आत्मनि ह्यसिद्धत्वात् न चात्मनोऽन्यत्प्रसिद्धमस्ति यदिच्छन्नात्मा स्वयं प्रव राम
र्त्तेत न चाप्रवर्तमानः किंचित्स्प्रष्टुं शक्नोतीत्याशयः किमुपैतु धावनेन वा किं फलं प्राप्नोतु १० ॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ८० ॥ ८०

समयाः तेष्वेषु प्रचुरीभूता धान्यादिफलराशयः २७ २८ संवत्सरयुगादिकालात्मना च तस्याः सर्गादिमर्यादानुग्राहकत्वमाह कल्प
माहरहतीति २९ नियत्यादिरूपेणापि तस्या जगन्मर्यादाव्यवस्थापकत्वमाह नियतीरिति स्थैर्यचातुर्यकारित्वमेव धरादपुत्र
हत्य दर्पयति लिखन्तीति धरणधर्मिणी सर्वजना धारणभावा ३० चतुर्दशलोकवासितानुतुर्दशविधानि भूतानि प्राणिनः ३१ भू
तानां धारापरं परां जन्ममरणप्रवाहपरंपरा ३२ उन्मज्जन्ती च यथा प्रसरति आयातीति ब्रह्माण्डकोटिलक्षणं तद्दलगतं यात्र्

प्रावृट्समयसमीरणैर्नीलाजलदराशयः शरदं चानुधावन्ति सस्याः फलराशयः २७ हेमन्ते हिमहासिन्यां वसन्तो ककुभोदरे
नयन्नुत्पलतां मंजु शिशिरे शीतलानिलः २८ न जहाति स्वमर्यादां कालायुग्मयोर्मिभिः तरंगिण्या तरंगैः लीलया यथा
निसरन्त्यः २९ नियतिः स्थितिमायाति स्थैर्यचातुर्यकारिणी निकृत्याप्रलयं धीरा धराधरणधर्मिणी ३० चतुर्दशविधानीह भू
तानि भुवनान्तरे नानाचारविहाराणि नानाविरचनानि च ३१ पुनः पुनर्विलीयन्ते जायन्ते च पुनः पुनः धारापरंपरायाति विना
वारी बुद्बुदाः ३२ आयान्ति यान्ति परितिष्ठन्ति लीलया यान्ति स्वार्थानुयाजयति धावनि जन्मनाशैः उन्मत्तविहितभावनमा
हितदा भुम्याकृतान्तविवशाजनता चराचरी ॥३३॥ इति स्थितिप्रकरणे चित्रादित्यवर्णनं नाम सर्गः ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच
इत्थं स्थिरतराकाराः संसारावलयो मितः स्वभावात्कुसुमानि सर्वाः पुनरायान्ति यान्ति च १ स्वतः सर्वमिदं जातमन्यान्यहेतु

ललनाणा च शोभावत्या दूराकीडननाविहितभावने यथा स्यात्तथा भावनसंकल्पवासनारागादीति यावत् श्रीहितहदूलकामात्व
रूपविचारवान्तीनमि तनान्मुग्धा उन्मत्तवत इहलोके जन्म मिरायातिपरितस्थस्यावरतिद्वजन्ममिलित्यनलीलया भोगकेन
केन अति यायतानु एहिकामुष्मिकभोगायाय धनधर्मादिलक्षणान्स्वार्थान् यानुयाजयति जन्मनाशैर्दीर्घसंसारदृष्टं भ्रमतीत्यर्थः
३३ ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ आत्मनैनात्मभावो यस्य विद्या काम कर्मभिः वोधादकामान्नेष्यत्र्

वा॰टी॰
स्थि॰
८२

असंगात्मानभिज्ञस्य मनः संगेन कर्तृता तस्या कर्तुरभोक्तृत्वान्नबंधो नीत्युदीर्यते ननु तत्त्वविदामपि लौकिकेषु शास्त्रीयेषु च कर्मसु
कर्तृत्वं दृश्यते तत्त्वाविदां स्वानिष्टभोक्तृत्वं प्रापयिष्यतीत्यज्ञानतो विशेषबलमाह एवं स्थिते इति सुखदुःखादिषु दुःखभोगफले
षु कर्मसु योगादिषु समः अभ्यासपरिपाकभूमिकाभेदेषु बालज्ञानान्तत्त्वविदां तत्र दृश्यमाने कर्मस्वसक्तत्वं नास्त्येव ननु मूर्खाणां
तन्मूर्खत्वेऽप्ययमेव विशेष इत्यर्थः तदुभयमप्युपपादयति कर्तृत्वं हि सम्प्रयाति यतः स्मादिना योऽहमिति शारीरक्रियानकर्तृता अप्युद्धि

श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ एवं स्थिते तु तज्ज्ञानां यदेतत्कर्तृत्वं दृश्यते सुखदुःखादिषु बालदृशाम् ननु मूर्खाणाम् यतः कर्तृत्वं नाम
किमुच्यते योऽन्तरस्थायां मनोवृत्तेर्निश्चय उपादेयताप्रत्ययो वासनाभिधानस्तत्कर्तृत्वशब्देनोच्यते चेष्टावशान्नाहंकु
फलं भोक्तृत्वं वासनानुरूपं स्यंदते पुरुषस्य तदनुरूपं फलमनुभवति फलभोक्तृत्वं नाम कर्तृत्वादीति सिद्धांतः तथा च कु
र्वतो यापि स्वर्गे पि नरके पि वा यादृग्वासनमेतत्स्यात्मनस्तदनुभूयते ॥१॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥०॥०॥०॥

82

ह्यं चेष्टायां करोमीति प्रत्ययादर्शनात् किं तु मानसी पूर्वपूर्वकर्तृता वासना रागात्मकमनोवृत्तेरुद्भूता कार्यमिदमिति नि॥
श्चयात्मकवृत्तिरूपेणोपरिस्थता क्रियाभिधानेत्यर्थः भोक्तृत्वमपि तदधीनं चेष्टावशात्तद्वासनानुरूपफलोत्पादो
द्रोद्भूतवासनैवेत्याह चेष्टावशादिति यतो वासनानुरूपं स्यंदते पुरुषः उक्तेऽर्थे श्लोकमुदाहरति तथा चेति स्वर्गे नर
के पि वा तदनुभूयत इति संबंधः ॥१॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम राम ॥४ राम
८२

ननु नैष्कर्म्यसिद्धिरेव फलमस्तु तत्राह नचेति निरिच्छतेति अनिच्छेः कर्मप्रसक्तेर्नैष्कर्म्यफलं स्यात्तस्मात्कीदृशीत्याशयेनाह दृष्टीपायाइति
इतस्ततःप्रकारेभ्यो॰ न्यासाफल्यादिकल्पनानन्तानेव इत्येदिद्वसमंस्थितिः यद्यत्वमितराजानामिवहि सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तोग
तज्वरोपि सत्कर्ता भव नाहं निवारयामीति भावः अनन्तादृशायामपि भौतिकशरीरंपरिग्रहेणकर्तृत्वेभूतेरेवभूतानिकृत्वाभो
तिकानि फलानि प्राप्तानि नत्वसंगोदासीनेनात्मना किंवाचितस्य प्रबोधदशायां क्रियायास्तत्फलयोरसंभवइतिनतत्रास्थावितत्यापा
ननयोःकार्यसमर्थनाय रामवलास्यति अन्यच्चेति द्वितीयपुनःशब्दमारभ्य पद्यबोधं हेराघव त्वया नरसा कर्तृत्वाभिनिवेशेनपु
नःपुनःकृत्वाकृत्वाभूतकरणात् विषयभूतैर्देहभूतैर्णयदिदृश्यते किंफलंप्राप्यते तत्वनिरतिशयानंदात्मनउचितंफलंस्या

अतइच्छामीहितमिदमनीहितमित्यात्मानंनाश्रयन्तिविकल्पाः मूलो निरिच्छतायामात्मानो किंचिदपि करोति कर्तृकरणकर्मणा
मेकत्वात्तनचकिंचित्त्यजतिभिन्नयोरेकत्वान्नचनिरिच्छात्मनोनैष्कर्म्यमभिमतं द्वितीयपादः कल्पनाया अभावात् नेतरो
ज्ञानासि राम त्वमियं ब्रह्मसंस्थितिः सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तः कर्ता भव गतज्वरः अन्यच्च राघव पुनः २ पुनः कृत्वा कृत्वा बहुविधमिदं क
र्मेतरसा त्वया प्राप्तं किं तद्वदपरचिंतभूतकरणात् अकर्तृत्वेवास्था भवतु तवचाप्यायमवेता भव स्वस्थः स्वरूपेतिमितइवति
र्णोनजलधिः २० गत्वा सुदूरमपि यत्नवता जवेन नासारतेतदिह येन सुपूर्णतेति मत्वेति मात्रजपदार्थगणाधियात्वं तत्व
त्वमेव परमार्थतनया चिदात्मा ॥२१॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे उपशमस्वरूपवर्णनं सर्गः ॥ ३८ ॥

दित्यर्थः अतस्तवकर्तृत्वाभिनिवेशं हित्वा स्वस्वरूपोचितमकर्तृत्व एवास्था भवतु एवार्थे वा शब्दः ननूपपन्नेयं हेतुगर्भविशेषणानि आ
गमवतेत इति श्रुतिगुरुलोकेभ्य आत्मप्रबोधवत इति यावत् अपि शास्त्रानुसार्यधिकारवतानुष्ठाय समुच्चीयते अतस्त्वं स्वस्थो भवे
त्यर्थः १८ विस्तरेणक्रमयसंस्थित्वोपसंहरति गत्वेति येन सुपूर्णता अर्थेन किं न सुखलाभेन पूर्णकामता एतत्साधनं सुदूरदे
शान्तमपि गत्वा भ्रमित्वा अन्यतत्वलवतापि न आसाद्यते इति मत्वा निः अत्यन्तं धियामनसापि बाह्यपदार्थगणानुमात्रजइत्यक्ति
यासर्वास्त्यक्त्वाजपित्वा स्वस्थानएव परमपुरुषार्थं दर्शयति तत्त्वमिति तत्वं निरस्तपराग्रूपत्वमेव परमार्थतया इहः पूर्णानंदोचिदा

पा.टी.
सिद्ध.
८२

अत्र मनसो दुर्वासनादुःखमज्ञानेन स्वभोग्यं तत्स्वप्नोपपादयति तथा चैव्याहेतो तथा च श्रुतिरपि अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीव विछा
यति गर्तमिव पततीति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यत इति अपरस्तत्त्वज्ञस्तु उक्तमुपसंहृत्य प्रकृते योजयति तस्मा
दिति भवतु चेतः त्वं वेति शेषः तत्र हेतुः शेत्रेव यत्र संसक्तिः संभाव्यते तत्तदात्मनस्त्वतिरिक्तं न संति नाम त्वमेव धारणेनिपातः
सुखदुःखानामगम्य एवेति निश्चयज्ञाने हेत्वस्योपपादकस्याधाराधेयहेत्वमत्वनिश्चयस्तदुपपादको देहातिरिक्तवाला

तथा चायमत्रापरो दृष्टांतः अकुर्वन्नपि स्वप्नपतनं शय्यास्थोगतोपि स्वप्नपातवासनावासिते चेतसि स्वप्नपतनदुःख
मनुभवति अपरस्तु कुर्वन्नपि स्वप्नपतनं परमसुखशय्यासमुपगतवति मनसि शय्यासनसुखमनुभवति एवमनयोः श
य्यासनस्वप्नपातयोरेकः स्वप्नपतनस्याकर्त्तापि कर्त्ता संपन्नो द्वितीयः स्वप्नपतनस्य कर्त्तापि अकर्त्ता संपन्न स्थि
तेव शान्तस्यापि चित्तं तन्मयं भवतीति पुरुषहेतिसिद्धांतः तेन तत्र कर्त्तुरकर्त्तुर्वा नियमः संसक्तं भवतु चेतः नाहं किंचिद
स्यात्मतत्त्वव्यतिरिक्तं यत्र संसक्तिर्भाव्यते यत्किंचिदिदं जगद्दृष्टं तत्सर्वं शुद्धचित्तत्वादाभासमेवेदं एवं चास्य ज्ञान
स्वरूपस्य पुंसो नात्मा सुखदुःखानामगम्य एवेति निश्चये जाते नात्मव्यतिरिक्ता आधाराधेयहेत्वो विद्यत इति
निश्चये जाते कर्त्ता भोक्ता सर्वपदार्थव्यतिरिक्तो बालाग्रसहस्रभागोहमिति निश्चये जाते यत्किंचिदिदं तत्सर्वमहमे
वेति वा निश्चये जाते सर्वं सत्यावभासकः सर्वकल्पितत्याज्य एवाहमिति निश्चये जाते नाहं सुखदुःखानामगम्य इति वि
गतज्वरतया विलयं प्राप्नोतीव यदि तत्र व्यवहारेषु तत्रास्य संकल्पश्च मुदितेव केवलमात्मैव भुवनं भावमलं करोति

यथा आत्मनिश्चयः सर्वोहं भावनिश्चयो वा तादृशो धनफलभूतः सर्वगात्मनिश्चयस्तद्द्वारा प्रकृते नाहं सुखदुःखानामगम्य इति नि
श्चये जाते विगतस्पृह निःस्पृहः आशापरिहारचिंता ज्वरतया तुल्य इतरात्मन्यवलीय प्रारब्धभोगार्थं लीलां प्रकाशयति व्यवहारे
बुद्धिहेतप्रकाशानस्य यात्मयोश्चलितदृक् अत स्वत्वं तस्य संकटे प्यपि दुःखभोक्तृत्वं प्रत्युतानंदपूर्वेत्याह तत्र न तस्येति तत्र

राम
८२

अस्तु वासनैव कर्तृता भोक्तृता च तत्पाधिकं तु ज्ञानयोर्विरोधसिद्धिस्तत्राह तस्माद्धीन इत्यविरोधमनुस्मृत्य उपपादयति ज्ञाततत्त्वो हीति एवं त
स्य भोक्तृत्वमप्यसद्भिस्येतदुपपादयति संप्राप्तमर्थीति मग्नमनाः भोगासक्तचित्तोः तत्तु अकुर्वन्नपि करोति विज्ञाततत्त्वविचार्यनिर्दी
रितं प्राग्गलिताशयः सर्वो विषयः चाह्नि भेदैश्चतु भयमुपशांतं सद्वासनेवात्मत्वदानदुपहितत्वाज्ञो जीव एवास्ति तेषु जीवेष्वात्मवि

तस्माज्ज्ञाततत्त्वानां पुंसां कुर्वतामकुर्वतां च कर्तृता न तु ज्ञाततत्त्वानामवासनत्वात् ज्ञाततत्त्वो हि शिथिलीभूतवासनः कु
र्वन्नपि फलेनानुसंधत्ते अप्यवस्थं न मात्रं केवलं करोत्यसक्तबुद्धिः संप्राप्तमपि फलमात्मेनेदं सर्वमेव कर्मफलम
नुभवत्यकुर्वन्नपि करोति मग्नमनाः मनो यत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तदकृतं भवति अतो मन एव कर्तृ न देहः चि
त्ताद्देवायं संसार आगतश्चित्तमय एव चित्तमात्रं चित्तमेवं स्थितमिति विज्ञात विषयश्च सर्वमुपशांतमभूद्वासनैवेति सह
वासीति आत्मविदां हि तन्मनः परमुपशममागतं मग्नतत्त्वाज्जलमिव वर्धति जलदे हिमकणा इव चंडातपे विलीनं तुर्य
दशामुपागतं स्थितं नानंदं न निरानंदं न चलं नाचलं स्थिरं न सन्नासन्न चैतेषां मध्ये तानि मनो विदुः २ न वासनाम
यस्य ह्रसे गत इव पल्वले मज्जति तत्रः मूर्खमनो भोगभूमिमेव पश्यति न सत्तत्त्वम् ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥

हीतन्मनः वर्धति जलदे आत्मविमग्नतत्त्वोज्जलमिव उपशममागतं सत् चंडातपे हिमकण इव निलीनं तुर्यदशामुपागतं सन्नज्ञोवैन
वस्थितमिति विशेषः इत्यर्थः उक्तमनोदशावर्णनं परं लोकमुपाहरति नानंदं विषयसुखविश्रांतं न नापि स्वरूपानंदमस्यं
अचलं शिलादिजडावस्थं न एतेषां उक्तानंदनिरानंदचराचरसदसतां मध्ये संध्यावस्थारूपं च न किं तु परिशेषाद्भ्रमात्म
सुखैकरसमित्यर्थः ज्ञानयोर्विशेषांतरमप्याह न वासनेत्यादिना न सत्तत्त्वं परमार्थतत्त्वं ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ ॥०

अत एव तत्त्वविदां मनोहृत्कल्पनानुपपत्तौ न्यायमोक्षत्वं इति तस्मिन्पूर्णतायामेव संसक्रमन्ते येषां इह त्वात्मनि सुसंसक्रमनं प्रायासदृशाप
त्वानां तु दृश्याप्रतत्त्वधर्मो ज्ञानादि सर्वमेव वासितं तस्य दृश्याता हि तानि किं मस्तिदाह यथास्थितमिति कथं तर्हि तस्य व्यवहारसिद्धिरिति चेत्सत्यं दृश्यद्र
ष्टृसिद्धेः त्वेकत्वात्कालिकेनानुपपन्नमात्रेणेत्याह न हीत्येकत्वेकमिति तदात्मतत्त्वमेव तस्य तत्त्वं तस्य जीवनादिव्यवहारसिद्धये
हि त्वेकत्ववादिषु दृष्टिसिद्धिः त्वेकत्वं तत्कालं करोति फलितार्थयद्येनाहं न बंधयति बंधनं बुधकारणं कामकर्मादि उक्तापूर्णतामिष्टा
उपसंहरन्नुरामायाद्यदि योऽन्तःसंकल्पेनेति संक्षेपार्थः ॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ इदानीं सर्वशक्तित्वं राममथाह
विस्तरः नहीत्याद्यवसिष्ठस्य विमर्शादेहकीर्तिमिति अन्यत्रावस्थिता रामाय गुरुवचनविश्वासात्सरतैवपूर्णता स्थितियथा लोच्यवि
मातेति भिन्नसंसारं त्वसंसक्रमनसामिहासंसक्रमनसां त्वेनमर्थमेवात्रीय यथा स्थितं तस्यैकेवले मानमेवो ह्यस्तनिति हि त्वेकत्ववादि
सिद्धेः त्वेकत्वे करोति शक्तिः जालादि भिन्नासत्यशक्तितां सुदृश्यीपतितस्य बंधः भिन्नमात्रा शक्तिनाबंधो भिन्नबंधनम् अप्रबोधादिद्रद्
बंधबोधात्प्रविलीयते संकल्पितजगतिमोक्षमतिर्मुधैव संकल्पितं जगत्तिबंधमतिर्मुधैव संमज्य सर्वमनहंकृतिरात्मनिस्था
धीतिधिपात्यवहरन्मुनिराम तिष्ठ ॥ इति श्री स्थितिप्रकरणे उपशमवर्णनं नाम सर्गः ॥ ३८ ॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवन्नतिविस्ता
ते परे ब्रह्मण्येव विद्यमानेन कुतस्त्या भिन्नेत्रिचित्रता या या सस्येरगम महितकथयस्व महात्मन ॥ ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ राजपुत्र ब्रह्मतत्त्वमेवे
दमावर्तते यस्मात्सर्वशक्तिः तत्त्वमस्मात्सर्वाः शक्तयोऽत्र दृश्यन्ते सत्त्वमसत्त्वं हि त्वमेकत्वमायत्त्वमनन्तमिति तत्त्वमनन्यत्वमपथाज
लराशेर्जलाशयउल्लासनननानाकारतादि दृश्यमप्रकटतां गच्छति तथा चिद्घनस्थितिविलासात्सर्वाः शक्तिः कर्ममयी वासनाम
यी मनोमयी स्थितो तिदर्शयति विभक्तिजनयति निपतति चेति सर्वेषामेव जीवानां सर्वासामभिनिवेशात् समग्रान्यपदार्थान्
धमन्यमानः शंकते भगवन्निति एवं त्वयुक्तमित्याबंधमोक्षौ देहसंभवे स्थितमिति १ किमस्माव तत्त्वास्थितः शंकते उभाभिन्नत्वं कापि
स्थिताग्रान्तरालवर्ती सन्निविष्टपरीहि तु वसिष्ठस्य सर्वशक्तत्वावादाभ्युपगमेन परिहरति राजपुत्रेत्यादिना आवर्त्तते दृश्यते कार्यलिंगैरनुमी
यते तथा चाशक्तानामेव निरोधान सर्वशक्तिरित्यभिप्रेत्याह रातिसत्त्वमसत्त्वमित्यादि यथा जलराशेः समुद्रस्य जलाशया जलपूरः
उल्लासनं चेदादयनिमित्तिकेन स्वाभाविकेन च प्रफुल्लतीति प्रफुल्लफुल्लविकसनं स्फुटविकसं रसतत्त्वलासेन तरंगेन रत्नेन चविलं चितीयामि

दुःखमपितीलयानुभवन्नपि न दुःखमितिपश्यति एवमसौपरमार्थतः कुर्वन्नपिन लिप्यते एवेति सर्वभावेषुहेयोपादेयताभ्यांजगतिकिंकारणं ६

मनस्सर्वकार्यमनोबुद्धीन्द्रियपतकृतीनांनीरीजत्वात्तत्यागेसर्वसंसारविहारः सिद्ध इत्याह एवमिति सर्वकर्माणिसर्वाश्चेष्टाःसर्वकर्माणिस
र्वाणिपुण्यपापानिलयमुपयांतिमानसेनसांकल्पिकेनकृतेन शारीरेणापिचयस्मात्ज्ञानिनाक्रियतेतत्रहेतुर्नवर्णाचिक्रियतेइतिनत्रहेतुर्नरंजनो न:३
मुपेतीतितत्फलेरंजकोहितत्साधनक्रियायास्त्वसिद्धोवरीकृत्यप्रवर्तमानेतेषुतत्रतत्कृतगुणदोषैराक्रम्यतेकुतः अवांतरक्रियापरमार्थेहं
व्यतिरिक्तस्याभावात्कृतस्याप्यकृतत्वेदृष्टांतमाह यथेत्यादिनार्द्धेनानिर्मितं निर्मितस्यपरिकल्पिकारनगरस्यनिर्माणेनप्रविलापनेचपुरुषो
निर्लिप्तःकृतत्वात्तत्वं दार्ष्टांतिकउक्तयाजयति एवमिति इत्यंकर्तृत्वविचारोदुःखाकारणंविमर्शेन सर्वभावेष्विति जगतिसर्वभावेषुहेयो
पादेयताभ्यांव्यापाकृयमाणेषुदुःखस्यकारणंकिं नचेहेयदुःखकारणंउपादानपूर्वकत्वादानस्यहेयस्योपादेयत्वाभावाद्वतत्वात्दुःखा

एवंमनःसर्वकर्मणांसर्वाहितानांसर्वभावानांसर्वलोकानांसर्वगतीनांबीजंतन्मनस्यपरिहृतेसर्वकर्माणिपरिहृतानिभवंति सर्वदुःखा
निक्षीयंतेसर्वकर्माणिलयमुपयांतिमानसेनापिकर्मणायत्कृतंनापितज्ञानिनाक्रियते नविपर्ययोक्रियते नरंजनामुपेत्यव्यतिरिक्ता
न यथाबालोमनसानगरस्यनिर्माणंनिर्मितंचकुर्वन्नगरनिर्माणंमनःकृतमकृतमिवलीलयानुभवति नोपादेयतयानुखदुःखम
कृत्रिममितिपश्यति नगरनिर्माणंचमनःकृतमकृतमितिपश्यतीतिदुःखस्य नचोपादेयोऽकिंचिदपिसंभवतियदविनाशीयतिरि
क्तचात्मनः तस्मादयमात्माकर्ताभोक्तातत्वतोपिदृष्टतत्कर्तृत्वमस्याध्यारोप्यते आवश्यकेतत्संभववादर्शनमोहान्नवस्तुतइतिवस्तु
भूतवस्तुविचारस्तात्कर्तृभोक्तृत्वेनस्तः इंद्रियैरिंद्रियार्थेष्वाभिलाषादिकाराह्यपलनरहीनोरपतनात इतीनां ॥ ११०॥

प्रसंक्तेरितिपतिपोत्याद्युपादेयेदुःखहेतुरितिस्यात्तन्नचतदपिसंभवतीत्याह नचोपादेयमितिनश्वरादुपादेयाद्दुःखंअविनाशिनोचानाशः
विनाशिनःस्वरूपतोअसमर्थस्यक्कापिकारणत्वायोगात् नहितोयापि नह्युपादेयंजगतितादृशंकिंचिदपिसंभवतियदविनाशिअ
तोऽस्यदार्ढ्यमितिसुत्या आत्मव्यतिरिक्तस्याविनाशित्वेकेपिदत्याशयेनहेतुगर्भविशेषणंक्षिपतिरिक्तंचात्मनइति आत्मनोहानापोदा
नायोग्यत्वादुपादेयत्वनशांतिरिक्तस्यनश्वरत्वादित्यर्थः एवमोपरुःतस्यकारणंनिरूपणादयात्माअकर्ताअभोक्ताचेतिसिद्धमित्याह न
स्पादितिवक्ताभिन्नकर्मः एतच्चकर्तृत्वयदनुभूयतेतत्अतत्वतःसंभाराप्यतेइत्यन्वयः आवश्यकजीवनातानिवार्यनहिदेहभृतापाकं
त्यक्तुंकर्माण्यशेषतइतिन्यायादित्यर्थः आवश्यकत्वंकुतस्तत्राह इंद्रियैरिंद्रियार्थेषुद्वेषाभिलाषादिकेनान्निमित्तैःपुण्यपापादिहेतुभि

वा॰टी॰ सिध॰ ८४ यः पुरुषः सुपन्नमनाः ज्ञानेन जडभावं विहाय चिदेकरसतां कुंभसमर्थ इति यावत् १९ न कस्यचित्कस्यचिद्वस्तुनः कश्चिद्दोषदोषाविरोधो नास्ति यज्ञोऽगोऽद्वस्तु स्वयं विद्यात्मनि स्थितिर्चिदयिनास्ति अस्त सम्यक् यावद्ब्रह्मोक्तेनोपदिष्टं ब्रह्माभिन्नतावद्यं राघवो विश्रान्तिं नैतेन प्राप्नोति स्मृतेः दृश्यमुपदेश्य इत्यर्थः २० परं तु अर्द्धप्रबुद्धस्तु सुकृतः एतत्प्रयुक्तो सर्वब्रह्मेत्युपदेशो नैव शोभते कुतः यतस्तथा अर्द्धप्रबुद्धः दृश्यात्यानयति उपस्थापय

योऽनुपश्यन्मनाः स्वस्थं ज्ञानेनेयस्य धीमतः मोक्षोपायगिरां पारं प्रयातस्य विवेकतः १९ न कश्चित्कस्यचि द्दोषो नास्ति विद्यात्मनि
स्थिते यावनोक्तेन विश्रान्तिता वेत्यसौ राघवः २० अर्द्धमुत्पन्नबुद्धस्तु नेन सूक्तो हि शोभते दृश्यानया भोगदृशा भावयन्नेष नश्यति २१
परां दृष्टिं प्रयातस्य भोगदृष्टा नाभिजायते सर्वब्रह्मेति सिद्धान्तः कालेनाभ्यस्य युज्यते २२ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधये
84 त् पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् २३ अज्ञस्यार्द्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् महानरकजालेषु स तेन विनियोजि
तः २४ प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य निराशिषः नास्त्यविद्यामलमिति युक्तं वक्तुं महात्मनः २५ अपरीक्ष्य यः शिष्यं प्रशा
स्यति विमूढधीः स एव नरकं याति यावदाभूतसंप्लवं २६ इति संचिन्त्य भगवानज्ञानतिमिरापहः ननु वाच्यमुनिश्रेष्ठो व
सिष्ठो भूतिभास्करः ॥२७॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ कलंककलना त्वय्येव नास्तीति वानघ सिद्धान्तकालवक्तव्यं स्वयं ज्ञास्यसि राघव २८

ति संजीवयतीत्यर्थः दृश्यानाभिर्नितिनैः कापि आपे चैव दृतां नानामिति प्रभृत्याविधया भोगदृशा सदैवार्थदृशान्येव भावयन् सन् नश्यतीत।
त्वबोधाद्भ्रश्यतीति यावत् २१ कस्य तर्हि तादृशोपदेशो युज्यते तत्राह परामिति सिद्धान्तः परिनिश्चितोपदेशः २२ कथं तर्हि अर्द्धप्र
बुद्ध उपदेष्टव्यस्तत्राह आदाविति २३.२४.२५ अतत्त्वज्ञान एवानधिकार्युपदेशो प्रवर्तनेन तस्य शिष्यप्रतारकस्य पुत्रोऽपि नरकपातः इत्याशयेन आ राम
ह अपरीक्ष्येति एवकारो भिन्नक्रमः समाश्वेति २६.२७ त्वयमेव ज्ञास्यसि यदि न ज्ञासि तर्हि सिद्धान्तकालेव वक्ष्यमाणाधुनार्थः ८४
२८

परालोकात्परमात्मनः ७ एवं शान्तिवादेन समाधीयमानोपि रामो बहुशो मोहशान्तिमिव जलेऽदहनशान्तिमिव विरुद्धां चिन्तयञ्जगदीशोऽस्य
दृश्यदृश्यता शान्तिर्नित्य अनित्यता शान्तिं च प्रत्यक्षमसंभावयन् शंकते भगवन्नित्यादिना वचनव्यक्तिर्वाक्यार्थावगतिः अतिगहना दुः
संपाद्यविरोधसत्त्वादित्यर्थः विरोधमेव दर्शयति क्लिष्टेति वचनरचनानामसङ्गिः आरंभोऽस्पष्टः सदृशो न भवितव्यमनर्थो विरुद्ध
नेत्यर्थः भवाब्धिलोके अतिशायः अथ यो ऽसौ पक्षोऽन्यथैतन्न हि निष्कलंकस्य परमेश्वरस्य याजगद्भावापत्तिस्त्वया काऽ इयं कलंकापत्तिस्त्वयो

लोकात्परादुपायातं तस्मिंस्त्वाद्भुतं स्थले तन्मया स्वसततं तरंगास्त्वसागरे ॥२१॥ श्रीराम उवाच ॥ भगवंस्त्वद्वाति गहने पंच
वचनव्यक्तिरेष स्वल्पप्रायवाक्यार्थं न गच्छामि क्लिष्टातीतिमनः सदृशं यन्निर्मलतत्त्वं क्षणभंगुरपतनापदार्थश्रीरिति वचनरचनापद्धति
यमारंभो न स्पष्टमापतितस्तदने नेनत्सदृशो नैव भवितव्यमपायस्वान्तायतसततं सदृशमेव भवति यथादीपादीपः पुरुषात्पुरुषः
सम्पात्सस्यः यतो निर्विकारात्परागतो निर्विकारेणैवानेन भवितव्यं अर्थेन व्यतिरिक्तश्चिदात्मनस्तन्निष्कलंकस्य परमेश्वरस्य
ययं कलंकापत्तिरित्याकर्ण्य भगवान्मुनिसत्तमः २३ अस्मोत्तुं दस्थितराममलमसत्त्वं हवानघ तरंगांगगणारंभः सिंधोरस्य
यतिनोरजः २४ द्वितीयाकल्पनेवेहनरघुकुलतिलक व्यत्यभावस्तवत्प्रबोधमायान्नेयथा ॥२५॥ श्रीराम उवाच ॥ निर्दुःख
ब्रह्मनिर्दुःखं तत्त्वदुःखमयं जगत् अस्पष्टार्थमिदं ब्रह्मन्वेपि वचनं तव ॥२६॥ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तेनत्र रामेण चिंतया
मासचेतसा विसिष्ठमुनिशार्दूलो राघवस्योपदेशने २७ परां काष्ठामायातानास्यतावद्दिद्दृश्यम्मति किंचिन्निर्मलतां प्राप्ता

काऽ इयं कलंकापत्तिरिकेत्यादित्यर्थः २३ तन्नदृशावसितो जगतस्त्विद्धावमेव भुविकारतां च पश्यन् समाधत्ते नत्वसेवेदमिति २४ २५ अ
ज्ञरक्षोवस्थितोरामः सर्वथा ज्ञानेदेवकारतस्य भावितद्धिर्दुःखं दुःखजगद्रूपताग्रहण कोऽपिचेचेतिप्रत्यवतिष्ठते निर्दुःखमिति २६ एवं
निरुत्तरीकृतस्य वसिष्ठस्य रामप्रबोधनोपायचिंतां वाल्मीकिर्दर्शयति इत्युक्तेनेत्यादिना २७ २८ ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः

वा.टी. सामग्रीपुष्कलावस्थायुक्तिः फलावस्थारचनेति प्रकृतिनिमित्तभेदायुक्तिः रचनां करोतीति समानाधिकरण्यम् अपमात्मनतिरस्करोति
स्व० किं तर्हि तेन प्रकटतामागताः फलकोपाव्यवच्छिन्नेतद्रतुकथा सेवाऽज्ञं इयं च व्यवहारदृष्टिः कल्पनैव परमार्थतस्तु अविरचितमेव जगत्
८५ नाऽज्ञकर्तृत्वमादिस्यमंततादृशोपि परमार्थसत्तेजानात्स्वप्नोपरतातिग्रहदर्शकोऽस्नाकोवलात्तरयति सत्यमेव संपद्यत इति ४२ ४३ श्लोकौ स्पष्टौ
४४ नसन्नासदिति अनिर्वचनीयमित्यर्थः ४५ एवं नत्वसन्निधिमात्राज्ज्ञापमानं जगद्दृश्येरलिप्यमान एवात्माजगतः कर्तेवानियंते

एतास्त्रयुक्तिर्नामासायासमायान्तेन रचनां करोति न चात्मसंस्थां तिरस्करोति मार्गस्थवीचीः किं तर्हि तीरस्थमंदिपद्रवतेनुषु
बद्धवधानायामात्मन्येवस्थिता धान्यूपः प्रकटतामागता अवलोकयते विरचितमेव तरंगवत् नान्यः कश्चित्कर्ता न भोक्ता न
विनाशोमीति केवलमात्मतत्त्वता नित्यनिरामयसमतयात्मनि नित्यमसंस्तुतेऽलिप्तनिमत्यमेव संपद्यते ४२ मानदीपद्रवलो।
कः सत्यकेंद्र इवासरः सतिपुष्पद्रवामोदः स्वतस्संपद्यते जगत् ४३ आभासमात्रमेवेदं पारदृश्यतएव च संस्वः समीरणस्पंदन
सन्नासद्वास्थितं ४४ निर्दोषवद्देवाजगतीनां दृश्योनापरमार्थतो भगवान् स्थितो विनश्यतो पुनः कर्ता ज्ञानानां वानाशीपितास
केवलं करोति स्फुरतः कदाचिदप्रकटः कदाचित्स्फुरत्तारकाइवकुसुमराशयः ४६ नश्यतीहाहितद्वस्तु नात्मभूतय
रात्मनः कथं नश्यति तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः ४७ कथं न नश्यति तद्वस्तु स्वात्मभूतं यदात्मनः जायतेनैव तद्वस्तु नात्मभूतं यदात्म

85

वनभइवतारकाकुसुमराशीनांभवतीत्याह निर्दोषवद्देवेत्यादिना केवलेन भासितारकाः कुसुमराशयइवकदाचित्प्रकटाः तस्मि
अवंतीतिसर्वत्रशेषः इत्थंवासतोजगतः असतात्मकोनाशः सतएवसत्तात्मिकाउत्पत्तिस्थितिश्चब्रह्मसत्तैवेतिविभागफलित
माह नश्यतीत्यादि सार्द्धश्लोकद्वये न ४७ जायतइत्येतास्थितेरप्युपलक्षणम् ४८ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥शिवोस्तु॥१० राम
८५

सांप्रतमहं सुतमनत्र्योरुपन्नस्यरूणः प्रागुक्तसर्वशक्तितादिप्रतीचः सर्वात्मभावदर्शनं च प्रथममनुपदिश्यतित्वमसर्वेश इति मायैवास्य स
र्वशक्तिताप्रतीचः सर्वात्मतेति प्रपंचयति यथेंद्रजालिन इत्यादिना असंभावितसंभावनाप्रलोकयात्प्रसिद्धं दृष्टांतमाह कनकेतरेद्
स्त्रियदेहे तथा शस्त्राण्यसंभावितान्यपि वनेचरनरत्नस्तबकादीनि संभाव्यंते तद्वदात्मशक्त्यापि संभाव्यतामिति भावः वस्तुमयस्वदेश।
कालस्पतयोपि मायाशक्त्यैव संभावनीयत्वात्संपन्ना इह भविष्यतिगगने इति व्योमवनेषु छायाजनेनिरस्तेन शक्तत्वं कृत्वा धरातलं भू
प्रदेशानयति प्रापयति इति शार्ङ्गधन्वा प्राप्तिं भावितसहस्रसंभावनार्थः नहीं किं गगनस्याधोनिवेशायधूतलमप्यतानयतिने त्याह

अस्तसर्वसक्तिसर्वव्यापिसर्वगतं सर्वात्ममेवेति यथेंद्रजालिनः पश्यसि चित्रमायया ब्रियाजनयंतः सरससानुरंगित्रयस्तद्युत्तो
नयंतित्यथैवात्माअमायामयस्वपरमेयेंद्रजालिकापद्दृष्टं करोति पठं च यद्दृष्टं करोति उपले लतां जनयति मेरोकनकतटेनंद
नवनमिव लतामुपलमुत्पादयति कल्पपादपपुरस्तनवकमिव व्योम्निकाननमध्यारोपयति गंधर्वउद्यानमिवतस्मिन्न
गति भविष्यति गगने कल्पनया नगरतां जनयति परणांजनमिव व्योमधरनलं नयतीति गंधर्वनगरराजगेहे विपुलागम
नमिव भूतले व्योमनिवेशयति रत्नकुट्टिमे प्राकाशयतिविवमिव किंचिद्दत्तजगति भविष्यति वा न भूत यदीश्वरात्मानि
रूपोऽविचित्रता मुपेत्य निर्दर्शयति सर्वमेवसर्वथा सर्वत्र यथा संभवलोकमेवेहवस्तुविद्य नहीति तस्माद्दर्शविस्मयानां कगंव
संता तस्मसमंततयैव सततं धीमतास्त्यानव्य विस्मयसमयसंमोहहर्षामर्षविकारिता समनवतितलसज्ज्ञानकदबनं गच्छतिस्म

गंधर्वनगरेति जगति यत्किंचित्तत्तिभविष्यति भूवनं तमसर्वरत्नकुट्टिमेषु पद्मरागमरकतमयसौधभागेषु अकाशप्रतिबिंबमिवाधि
ष्ठानरहितं प्रारस्कृत्सतो सर्वमपि स्वमतुल्यतासद्विभवतीत्यर्थः तत्र हेतुमाह यदीश्वरइतिदर्शयति स्वात्मानमित्यर्थः एवं चेकमेववस्तु
सर्वथा सर्वं भवतीति नानाभावनाहर्षादिप्रसंगमुक्तमाह सर्वमेवेति एवमसंभावनानिरासस्य निरस्य प्रागुक्तसमता स्थितिमेव विधत्ते
समनयेवेति तदेवहर्षशोकादेरात्मनि कर्तव्य हस्तागायेन श्लोकमुदाहरति विस्मयेति अपर्यवसानेसमतायारतिशेषः उक्तमर्थस्य

नैमेव समप्रागहंभाविनस्फुरणेघनतांएत्यप्राप्यसाघनतैवमनोजीवोपाधिरित्याशयेनाह मनइति ५ आसीस्थितिरिदंपूर्वमिदं
काराद्रिकल्पनयात्यक्तैव ततःकिंचित्तन्नदाहचित्स्वरूपमिति परितःकचत्स्वप्रकाशमयंचित्स्वरूपपरागदृश्याद्दृश्यमानंस्वत्व
शिकघोरंदरस्वरूपमेवावभासते तदवस्थयास्थितंतद्रूपमेवसर्वजनदृश्यंतव्याप्तिरूपाकाशमिवोच्यतइत्यर्थः ७ तस्मिन्नाका
शेचतुर्मुखादिस्थूलदेहस्यभुवनानांचकल्पनांदर्शयति कृत्वेति प्रजापतेश्चरित्रादयः ८९ इत्थंचायाधूत्यलोर्मिष्वादितत्परत्व

कलनाद्घनतामेत्य यत्किंचिदपि मास्वयं संकल्पयति पश्चात्तत्तन्नामेतिमनःपदं ५ मनःसंकल्पमात्रेणगंधर्वपुरवत्ते
जात् तेनातीदमशाहंमांशास्त्रीस्थितिमिवासृजत ६ चित्स्वरूपंपरिकचच्छून्यमेवायतिस्वते यत्तद्दृश्यंस्थितंतस्मादृश्यभ
माकाशमेवतत् ७ कृत्वायमजसंकल्पंरूपंप्रपतिप्रजे ततोजगत्कल्पयतिसप्रजापतिपूर्वकम् ८ चतुर्दशविधा
नंतभूतजातसंघुंजुमास्वकेवामियरामचित्तनिर्भिन्नमागता ९ चित्तमात्रमयीशून्याव्योममात्रशरीरका संकल्पम
यनगरीभ्रांतिमात्रात्मिकासती १० इहकाश्चिन्महामोहाभूतानाजातपःस्थिता काश्चिद्व्युदितज्ञानाःकाश्चिन्मध्येस्थि
तेतिहि ११ भुविसंवर्धमानानांतांयात्यनामुपदेश्यताम् सर्वासांभूतजातीनांयाएतानुरंजातयः १२ वह्वाधयोदुःखमया
मोहदुःखभयातुराः तासांसम्यक्प्रवक्ष्यामितावद्राजससात्विकीः १३ यतस्तमनंतब्रह्मसर्वव्यापिनिरामयं चिदाभासम

क्वाजीवात्पत्तिःसुतरांमिथ्येत्याशयेनाह चित्तमात्रेति १० तत्रशास्त्राधिकारिणोलभ्यप्रदर्शनायजीवानांत्रिधाविभजते इहेति इहभु
वनेषुअव्युदितज्ञानाःसनकादयःमध्येअंतरालिककक्षायांस्थितामोक्षायतमानाःअपिपुनःपुनर्विघ्नैःस्खलंतिवैराग्यदार्ढ्या
भावादित्यर्थः ११ कुतर्हिशास्त्राधिकारप्रयोजकवैराग्यसुलभंतानाह भुवीति निर्धारणेषष्ठी एताःभरतखंडस्थाः १२ तासांवै
राग्यसंभवेहेतूनाह वह्वाधयइति तासांनरजातीनांमध्येतामसीनांशास्त्रानधिकारादुपदेश्या योग्याराजससात्विकीः इत्युक्त्वा राम
रिंशोसर्गेजीवावतरणक्रमवर्णनेप्रवक्ष्यामीत्यर्थः १३ यदस्तंब्रह्मसतश्चिदाभासंजीवरूपंयथाजातंयथातथैववक्ष्यामीत्यर्थः १४ ८६

तर्हि किमात्मा जन्यः नेत्याह कथमिति आत्मसत्तया जगत्प्रथासौ जगतो जन्म नात्मनः भेदाभावादित्याशयेनोक्तमुपसंहरति तस्मा
दिति सम्यग्ज्ञानवशान्तरमार्थसत्यचित्स्वरूपबलात् आगमोपुनारहत्यन्त्रितिति यावत् अखण्डपदार्थानामवतारस्तेरात्मनः कथं
संसारप्राप्तिरिति तद्दर्शयति अवतीर्णनामिति अविद्यानन्तरं दृप्तिमान् तनु अज्ञाने अभिमानलतं एकालवृन्द तामिति संसा
रकुसुममेव निर्वाणं तदुच्छेदोपायमाह आशेति आशाभिर्मंतीरिता संजातमंजरीका आक्रान्तेर्थस्य दुःखादिभिर्विविधं कलितं प्रक
ल्याचारुरित्या द्विदभेदे प्रकल्पादिप्युउपसंख्यानमिति तनीयाल्लताः शाखाः वल्यस्य आत्मनो निगडवंधं स्थाने शिष्टं स्पष्टं ५४

कथं लज्जायते तस्मात्क्षान्तमभूतं यदात्मनः तस्मात्सम्यक्ज्ञानवशाद्भ्रमणः सर्वपदार्थानानाभ्रमः अवतीर्णानां चेतसा
भवनरणसमकालमेवाविद्योदितं तत्त्वज्ञानेर्दृढतामिति तदनुसततभरस्फारत्वे धाविविधा शुभाशुभफलभरफलितो भूरि
शाखः स्फारत्तामिति संसारद्रुमः आशामंजरितो क्रान्ति विफलितदुःखादिभिर्दीर्घशोभोगैः फलावितजराकुसुमितंलसन्म
ननाभासुरं संसारासिधूम्रं आत्मनिगडं त्तित्वाविवेकासिना मुक्तस्त्वं विहरेह वारणपंक्तिः लंभादिवोन्मोचितः ॥५५॥ इति
श्रीस्थितिप्रकरणे सर्वकल्पप्रतिपादनं सर्गः ॥३८॥ श्रीराम उवाच ॥ उत्पत्तिः कथमेते जीवानामनुसमयेः पदार्थः कियत
कीदृशी चैति विस्तरेण वद प्रभो ॥१॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ उत्पत्तेयथा चित्तात्परमाणेभूतजायतः यथा नाशे प्रयान्त्येतायथा
मुक्ताभवन्तीह २ यथाचपरिवर्द्धन्ते तिष्ठन्त्यंतर्हिनायथा संक्षेपेणमहाबाहो शृणुवक्ष्यामितेनघ ३ ब्राह्मीचित्तक्रिरमलाकल्पते

इति श्रीस्थितिप्रकरणे एकोनचत्वारिंशसर्गः ॥३९॥ वर्ण्यते जीवभेदतनामिहोत्पत्तिरूपादिभिः तेषांनदुपधीनांत्ववासनाभावस्थिवि
त्वात् प्रश्नः स्पष्टः यद्यपि जीवभेदानामुत्पत्तिप्रकरणे विस्तरेण वर्णितात तथापि पुनः प्रश्नाहि तथापि करिष्यमाणस्या लेपस्योप
नायविशेषबुभुत्सयाचपुनः प्रश्नोवा भ्रमः १ अतएव बुभित्सत्सितिष्यतत्समाधिं प्रतिजानीते उत्पद्यत इत्यादिद्वाभ्यां २ कल्पनावी
जमाक्रमवासनोद्गमृत्यानियतरूपताप्रदर्शिना यथरक्तूर्यति भाविदेहाद्याकारस्पष्टस्फुरणमाकलनात्तदात्मका ५।१०।श्री॰

सदर्थविप्लवः नामरूपप्रपञ्चभ्रमः उक्तोवाऽप्यत्रोक्तिनदेवेपरमात्मस्य लिवाचारंभणं विकारोनामधेयमितिश्रुतेः यतः प्रतियोगि
व्यवच्छेदसंतिभिन्नतास्यादित्यर्थः २३ नजन्यताक्रियाशक्तिजन्यपेक्षमनः शक्यात्वतः स्वभावतएवसंज्ञानामविभागोयप्रवर्तते इत्ये
वोव्यवहारः प्रतिपद्यतेसंपद्यते २४ उक्तमेवार्थमुदाहृत्य दर्शयति अग्नेरिति २५ २६ प्रतियोगीस्याच्छून्यताद्यस्याविरोधीव्यवच्छेदः

इदमन्यदिदंचान्यदितिशब्दार्थविप्लवः उक्तोविचनदेवेलिप्रमितोभिन्नतापदः २३ तज्जैप्रवमवः शक्यात्वतः संतासवर्तते
इत्थंभावनयातस्मादित्यर्थः प्रतिपद्यते २४ अग्नेःशिखायाएकस्याद्वितीयाजनकेतिया उक्तवैचित्र्यमेवतन्नोऽस्यर्थेना।
स्तिसत्यता २५ नजन्यजनकयाक्ताः संभवन्मृन्मयः पेर एकमेवघनंतन्मात्किंकथंजनयिष्यति २६ उक्तरेवस्वभावोय
उक्तरूपकरणेनतरं प्रतियोगिव्यवच्छेदसंख्याद्यर्थेनयुज्यते २७ ऊर्मिजालमिवाम्भोधौपरेयः परिदृश्यते शब्दार्थकल्पना
कारस्तद्वत्सैवविदुर्बुधाः २८ ब्रह्मविद्ब्रह्मचमनोब्रह्मविज्ञानवस्तुच ब्रह्मार्थोब्रह्मशब्दश्चब्रह्मचित्ब्रह्मधातवः २९ ब्रह्म
सर्वमिदंविश्वं विश्वातीतंचतत्परं वस्तुतस्तुजगन्नास्तिसर्वंब्रह्मैवकेवलं ३० अयमन्योयमन्योयंभागइत्यंवरात्मनि मिथ्या
ज्ञानविकल्पोक्ति [illegible] वोचितसत्यार्थतात्रका ३१ वन्हेःशिखव
ज्ञातेयपिशिखैवानुमनसोभिधां यद्वल्लभ्यापिविकल्पश्रीवस्तुतः स्यान्नसिद्ध्यति ३२ असत्येवविकल्पोक्तिः सत्यभावोविकल्प
ते तमोपहतरश्मित्वाद्धिचक्षुर्ज्ञानदायुवत् ३३ सर्वस्मात्सर्वगतस्मात्तनतानुस्तम्भः पदात् नान्यत्किंचित्संभवतीतिदृश्यप
तदेवततू ३४ ब्रह्मतत्त्वंविनानेहकिंचिद्वोपपद्यते सर्वंखल्विदंब्रह्मैवपरमार्थता ३५ एवंप्राप्यसहेस्प्राह्मासिद्धान्तलेभेदि
याति तत्रैवोदाहरिष्यामः सिद्धान्तार्थोक्तिपञ्जरं २८ इहाविद्यादिकोःकेविद्धियंतेनेतरक्रमाः ज्ञास्यस्यलमशाखार्थेष्यतर

भेदसंख्याद्यलादिः २७ २८ कस्तर्हिसिद्धान्तस्तमाह ब्रह्मेत्यादिना चित्स्वरूपगत्माविज्ञानवस्तुबुद्धिर्न्नभेदः चितस्वरः सात्वीश्व
योप्रयावा २९ ३१ सिद्धान्तिमिन्यसिद्धकृदस्य ३२ विकल्पतेभ्रान्त्याप्रथते ३३ ३४ भविष्यतितुद्धोपेतिस्यति तत्रैवतदेवउदाह

तंविनाकल्पनैवान्यानास्तिनापिभविष्यति कुतस्योक्रमश ब्दार्थौ युक्तयोव्यवहारजाः २९

निष्पंदवपुषस्तस्य परमात्मनः सौम्ये निश्चले अब्धौ चलतां तरंगाणां चलता चांचल्यमिव सैन्नैकदेशतो जीवभावेन स्पंदः यथा घनता
मेति तथा तत्स्थितत्रैव प्रवक्ष्यामीत्यर्थः २५ स्पंदस्यात्मैकदेशत्वानइति यदुक्तं तदयुक्तं अखंडपूर्णस्य एकदेशासंभवात् तासत्त्वेकदेशस्य
स्पंदस्य चासंभाव्यत्वात् निरंशस्य कते अनंतस्येति २६ जीवब्रह्मैवास्य वास्तवस्य मुत्पादनाद्योपमनुपपन्नैकदेशस्य हिव्यवहारः
शास्त्रकल्पितः श्रुतीनवस्तुत्वात्त्राय अथ एतस्याविरोधउद्भावनीयः इत्याशयेनवसिष्ठउत्तरमाह तेनजातमित्यादिना तेननिमित्तेन न
तउपादानात् २७ इतीनपरमार्थतस्तत्राह विकारितेति देशता एकदेशता दृश्यमानोदृश्यः प्रत्यक्षेणात्यथमानतया दृश्यमानाच्चेत्

निष्पंदवपुषस्तस्य स्पंदस्सैन्नैकदेशतः घनतामेतिसौम्याब्धौ चलताचलतामिव ॥२५॥ श्रीरामउवाच ॥ अनंतस्यात्मतत्वस्य ए-
कदेशः कउच्यते कथं विकारितावास्यात्कथंवाद्रूपविक्रमः ॥२६॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥ हेनजातंततोजातमितीयंयद्वनागिरां
शास्त्रसंव्यवहारार्थं नतामपरमार्थतः २७ विकारितावयंवित्वादिकसंतोदेशतादयः कल्पनेसंभवंतीयं दृश्यमानेदृश्यत्ववृद्धि
२८ पायहकल्पनायोर्थोयःशब्दोयोगिरांगणः तज्जातत्वात्मयत्वाच्च ततन्नाद्भवित्यते २० तजस्सएवभवतिबन्ह वैधुरिवो
स्थितः जन्यायंजनकस्यायमित्युक्ताभेकल्पना २१ अयमस्मात्समुत्पन्न इतीयं याजगत्स्थितिः आधिकांतक्रियाशक्तोन

दृ॰

तंविनेति अन्यकल्पनायाः अपिचित्प्रकाशं विना अप्रयोगादि
२८ यदितत्वचनसंभवंति तर्हि जगतामनंदेवमूलंकल्प्यतां तत्राह
त्यर्थः हेतुकार्यक्रमशब्दार्थौ व्यवहारजाउक्तयश्च कुतस्त्या भवितिरि परिशेषः १९ शब्दानामगति गिरांगणो वाचकानि तन्मयत्वा
त्तन्मयत्वात्पदंसहस्त्रिव २० यद्युक्तं सन्नाभेदमावाद्वैतं प्रत्ययाभिव्यक्तेवत्याह तज्ज इत्यादिना २१ कथं तर्हि दीपादीपांतरमि
त्यस्य कार्यकारणसंबंधोपपत्तिरित्याशंक्य आत्मरूपनिर्मलक्रियाशक्तो यदाधिकं अतिशयस्तदेवज
इत्युत्पन्नमिति व्यवहारस्तत्राह अयमिति

ननु यथास्वमानावंध्यासुमुखेत्निन्हनास्मि मृतोहमस्मीति वाचाकार्यहेतुत्वसन्न्याधितार्थकं न यथा नेह नानास्ति किंचन एकमेवाद्वितीयमित्यादि
श्रुतिवाक्यं तत्त्वं तन्निवेति कथं विरोधपरिहार इति चेत्तत्राह उपदेश्येति असत्यस्यापि स्वप्नादेः सत्यार्थप्रतिपत्त्युपायत्वदर्शनान्मिथ्या
भूतशब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोपि सत्यशास्त्रार्थप्रतिपत्तिहेतुः संभवतीति यावत् तेन तन्मयोऽप्यमयो मा भवेत्यर्थः ६ कियत्कालं त
र्हि शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमोऽनुसर्तव्यस्तत्राह यदिति यावद्वाक्यार्थोपरोत्तात्स्यमिति भावः ७ न तत्कुतस्तत्राह भेदेति ह्यात्मा ८
९ प्राग्युक्तकलनाचित्तस्थितान्मुख्यतानन्विमित्तमलपूर्वसंस्कारकर्मफलमोहाविद्याः १० सिद्धांतावसरे असंभावनोच्छेदनानंतरं नि

उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये शब्दार्थवाक्यरचनाभ्रमो मा तन्मयो भव ६ यदापुरात्मास्मि सितं सत्यमत्यंतनिर्मलं वाचा
वाचकशब्दार्थभेदत्यक्तासि वेत्तद ७ भेदरूपो वाक्प्रपंचोयमुपदेश्येषु कल्पितः उपदेश्योपदेशार्थं शास्त्रार्थप्रतिपत्तये ८
शब्दार्थवाक्यप्रपंचोयमुपदेश्येषु कल्पितः सद्भेतेषु न तत्त्वेषु विद्यते पारमार्थिकः ९ कलनामलमोहाद्यैः किंचित्रात्मनि विद्यते
नीरागं ब्रह्म परमं तदेवेदं जगत्स्थितं १० एतास्तु चित्ररूपाभियुक्तिभिर्बहुशः पुनः विस्तरेणैव वक्ष्यं सिद्धांतावसरे नघ
११ वाक्यप्रपंचं विनात्वेतद्ज्ञानमतुलं तमः भित्तुमन्यान्यमुदितं यत्नैः कर्तुं न शक्यते १२ अविद्ययैवोत्तमया स्वात्मनाशो
द्यमेद्धया विद्या सा शाम्यति समस्तदोषापहारिणी १३ शाम्यते ह्यस्त्रमस्त्रेण मलेन क्षाल्यते मलः शमं विषं विषेणैति रि

वाणप्रकरणे ११ नहीदानीं तुनो वाक्यप्रपंचस्ते किमर्थस्तत्राह वाक्यप्रपंचमिति अज्ञानं साधनाज्ञानं अतुलं तमो मूलज्ञानं चान्योन्यप
रस्परसहायेन भ्रांतिसहस्रशाखाप्ररोहेरुदितं प्ररूढमेतत्तु तत्साधनेषु यत्नैः कर्तुं च न शक्यते इत्यर्थः १२ नहि उपदेशवाक्यप्रपंचस्य
तज्जन्यविद्याया अविद्याकार्यत्वाविशेषात्कथमविद्याविरोधिता स्वविरोधिविद्यां वा कथमविद्या प्रापयेदिति चेत्तत्राह अवि
द्ययैवेति उत्तमया बहुजन्मसंचितसुकृतविशुद्धांतःकरणाकारपरिणतया तथा च स्वशरीरविरोध्यपि स्वात्महितत्वाद्धृतविकि
ग्याः पतिव्रतायाः पतिचितारोहणे न वत्स्मार्थनाप्रयोपपत्तिरिति भावः १३ विरोधितामुपपादयति शाम्यतीति मलेन क्षारेण १४॥

उक्तं सर्वस्यपदे स्थैर्यमिति यदिति कुरुस्थाऽनन्तानर्पितरस्थायदिदं अखिलं जगत् ततं सर्वतो विस्तृतं भाति तस्य सर्वस्य महाज्ञानेन नाशः
निर्मल दर्पणाभिः अवितथे परमार्थभूते परमपदे निर्मले अवितथे तद्रूपं भविष्यतीत्यस्यार्थः ॥३९॥ इति स्थिति प्र० चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥
कलनादिविशेषाणां मायामलमिहोच्यते दुर्वासनाऽसत्या कीलैर्वनविचित्या मयेत्यर्थः पूर्वं सर्वत्र कलनैव मन आदिहेतुः कलनाया
मूलमित्युक्तं इदानीं निर्विकारे इयं कलनायाः निमित्तं न संभाव्यमित्यपृच्छत् रामो गुरोः रदनप्रान्ते नो क्षीः शरांसमानः प्रयत्ने
स्वमानमोहमुक्तिरिति क्षीरोदेति क्षीरोदस्य कुक्षिगर्भे लीनं नतं प्रसृतं स्वेदालस्ये तेन चन्द्रतुल्याभिरित्यर्थः अत एव शीतलामल

यस्मिन्नखिलमालतं कुरुस्थानं तु परमेन तव राम निर्मलाभे अवितथपदे निर्मले भविष्यत्यविलयमेव न संशयो न कश्चित् ॥३९॥
३. इति श्री स्थिति प्रकरणे ब्रह्मैवेदं सर्वं जगदिति निरूपणं नाम सर्गः ॥ श्रीराम उवाच ॥ क्षीरोदकुक्षितुल्याभिः शीतलामलदीप्तिभिः तव
८ क्षिर्विचित्राभिर्गीर्भिरभिराभितः २ तत्सर्वमाध्यामि वा प्रोक्तं तत्प्रयामि प्रकाशितं शान्तान्तपल्लवः आवृतलोलाभ इव वासरः
२ अनन्तस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भावतः अन्तमित्त सारस्य कलनाकथमागता ॥३॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ यथाभूतार्थवाक्या
र्थः सर्वा एव मनोज्ञमयः नात्मन्यर्थाविरुद्धार्थाः पूर्वापराविरोधदाः ४ तानरूपेः प्रसन्नात्मनो घोषितनादये यथावन्नात्यसिस्वरे

रक्षिभिरिति विशेषणं क्षीरोदे आम्बनहत्वनः प्राप्तशिलोलानाम् ... यस्मिन् ॥१॥ २ अनन्तत्वो देवाप्रमेयस्य प्रमाणापरिच्छेदस्य प्रथमा
न स्यान्न अन्तमिति तः सारः परमार्थस्य तत्त्वमथा यस्य तत्सारस्य प्रथमा भूतस्य पूर्णस्वभावे परिच्छिन्नकलना नाम कोऽपि विकारो वस्तुतः क
ल्पनया वा न संभाव्यते इति नत्वहेतुर्गीः इत्यर्थः ३ तवार्थव्यामि हीनम् ह्याकाशे घान्तितुलनात्मर्यानुवधानदोषादेवनिरूपयन्
वसिष्ठः समाधत्ते यथा भूतेत्यादिना यथा भूतार्था यथा स्थितार्थाः एव वाक्यार्थाः यासां प्रसाम पदानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निराहि
त्येन रूपं ननु अवान्तरवाक्यानां महावाक्यार्थपर्यवसाने विरोध उपक्रमोपसंहारयोः परस्परसंगतिर्विवर्जिता इत्यर्थः कदर्यहि

महाभारतमपि व्याख्यानपरं नानार्थमयं ततः

समातस्मात्कलनायाः कल्पितत्वं ज्ञातव्यं ततः

समस्तेजगति भूतरत्नगानांजो यप्रान्तिरूपं असति अनागतातीते सति वर्तमाने चेतिद्रूपमनविषये सदेवेदमसदेवेद
मितिवाह्यकरूपादृढनिश्चयो यस्य तथाविधोयोपि कारोजगत्प्रपञ्चमपिवद्भूतिमात्रमेव पश्यतिनानिमज्जेतीत्यर्थः २४
कस्तर्हि निमज्जतीत्यत आह यस्येति असत्यरूपासु मिथ्यामूतासु देहेन्द्रियादिष्वात्मभावनासु आत्मभावनादृढमितिबुद्धिः २५।
मिथ्यात्मदर्शनस्तस्य अविद्यामज्जनमेवदृश्यमारोपयनाह असत्यरूपेति २६ नहिंतत्त्वविदः पूर्वापरार्थभावनाभावाद्भव

तासमग्रजगद्भूतरत्नगवेधनवागुरा यस्य समप्रेमस्मिवद्भूतमसत्सैद्ध कनिश्चयः २४ जगन्मयप्रत्यसक्तात्मानस्तु एवनिमज्ज
ति यस्येति असत्यरूपासु भावनासु आत्मभावना २५ असत्यरूपस्यतस्यापि साम्प्रविद्यते विद्यते विकारितादयो दोषानकेव
नमहात्मनि २६ परमात्मनि विद्यते यस्य सौ वहूपांसवः भावनाशरद्धार्थरंजनेयजगद्भूता २७ व्यवहारार्थं मुक्तन
यतिरिक्तावनात्मनः अनेनव्यवहारेणविनेताः शास्त्रदृष्टयः २८ संस्थितिनाथिगन्तिपदाद्यवित्तलवः उप
सानाद्यविद्यापामात्मानिहायलभ्यते २९ आत्मज्ञानादृते तज्ज्ञशास्त्रार्थात्सम्भवायते आविद्यासरितः पारमात्मलो
वाद्दतो किल ३० रामनामासाधनेनतद्द्विपरमन्तरमनुच्यते यतः कुतश्चिज्ज्ञातप्रमाविद्यामलप्रदायिनी ३१ नूनास्थितिमुपाया
तामप्यासाद्य पदंस्थितः कुतोजातेयमित्येतेराममान्तुविचारणा ३२ इमांकथमहंहन्मीत्येषातेतुविचारणा अनन्त
नायाशीघ्रायाम क्षयोनास्यसिराघव ३ यत्नएषायथाचेयायथानस्य खवदिति वस्तुतः किलनास्त्येषाविभात्येषा

हारासिद्धिरित्याशंक्यर्थह भावनेति यावत्पुनामस्यशब्दार्थरूपेषु वस्फटिकेवद्वतनानात्कालिकानुषंगः २७ २८ यत्तुविद्या
दिनास्त्येवतर्हि किमर्थंशास्त्रमिति चेत्तत्राह उपमानमिति अविद्यानद्यांउपमानः प्रवाहमाणः आत्मा आत्मज्ञानादृते
वजुयलभ्यते अनुभूयते २९ तत्र आत्मज्ञानेतु ३० नन्वियमविद्यापरमात्मनिकुतोजातेनत्राह यतः कुतश्चिदिति ३१ ३२
नहीयमनादिरनन्तत्वाद्विः आद्यात्मवत्नित्यास्यानदृतीयेनहेतुनोच्यः एवंविसत्याउसत्या आद्येज्ञानारतिर्हनिः द्वितीये

मुं २ ता १

अ० रा० ५५ ५ ८८

तस्याः स्वनाशकत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधमाशंक्य दृष्टान्तेन यायांसविरोधोऽनेनानेनाज्ञानबाधेत्याशयेनाह ईदृशीति १५ तस्याश्च संभा
वितानांतकार्यदर्शनादपि न विरोधसंभावनेत्याशयेनाह विवेकमित्यादिना १६ १७ १८ येन हेतुना असौ अहंकाराख्या माया
तस्मिन्नद्यभिन्ने परे आत्मनि तत्तारात्मकं आनंदं सर्वतो वितततत्त्वाना आत्तेनेन हेतुना असौ त्वत्तु तेल नरण पुरुषातीत आ
त्मा पुरुषोत्तम इत्यर्थः १९ एवमात्मा परमार्थेन वस्तुभूतया तु नास्ति एवं भावनया दृढया आचार्यकीर्तितर्केस्वानुभवाभ्यास
प्रदीपितया त्वचः तत्त्वविवत भूत्वा तत्त्वं स्वात्मवानवरूपं विस्मृतकं चामीकरवत् संप्राप्नुः स्यात् अस्याः मदुक्तेराशयं तस्य

इत्थं श्रीराममायेयं यावन्नो शान्त हृद्यदा तावत्स्यात्तत्स्वभावोऽस्याः घटमाणैव न यद्याति १५ विवेकमाच्छादयति जगन्निजन
यन्मूलं न च विज्ञायते केया पर्यायः अर्थो भिदं जगत् १६ अथेत्यमास्तुरति प्रत्तिना तु विनश्यति मायेयं सम परित्वाय।
मानरूपेव वल्लारीत १७ मुहोन्मुखं तु विवेकं मायया संसारबंधनी असत्येवातिसत्येव स्वज्ञानेविहितं तथा १८ अ
स्मिन्नपरे तस्मिन्नत्वाना भेदमानतं संसारमायापनासौ तेनासौ पुरुषोत्तमः १९ नास्त्येषा परमार्थेन त्वेवं भाव
नया दृढया ज्ञानानुभूत्या ज्ञायते यामोऽज्ञाताप्यस्यस्तात्स्वभावं २० यावत्तु न प्रवुद्धस्त्वं तावन्मद्वचसैव ते निश्चयोऽभवतु
रामो मा तन्वीति न निश्चयः स्वात्मा योगाभ्यां च चलाचलाकृतिर्यायावानतिरेवं दृढभावना २१ श्रीरामकृष्ण॥

यदिदं मानसं दृष्पुनसत्त

सिसं भावयिष्यति २० इदानीं तु मद्वचनादिप्रमासात् परोक्तकल्पस्य तु मदुक्तेर्योगाद्याप्ताह यावदिति २१ निश्चयस्य निश्चलता
संपादने उपायमाह यदिदमिति मानसं मनोनाशिक्तिरूपं यदिदं दृश्यं तन्नास्ति भ्रमस्यैव यतं यानि सर्वव्यवहारबीजत्वात्कृतमन।
ने अतीतानागतानेकार्थप्रतिसंधानं इदं आसन्मात्रं असदेवेत्यर्थः तत्र हेतुः यस्मादिति २२ मननं निरासमनोनिरोधनाम्नि
वत स्वयमेव साम्यतीति यम समन्मात्रपरिशेषे प्रागुक्तनिश्चयवृक्षस्त्वानुतृष्टार्थसिद्धिरित्याशयेनाह स्वस्तादिति उक्तमर्थं स्थि

वा.टी. संदर्शनेस्वस्पदृशात्मात्यविरोधिसंगमार दीप्यमिति सोऽयं: गोवायदीनिर्मिम्नः उन्नंत अविद्धे ग्रंथनिवलानि चलति प्रकाशयतीति
शिव. यावत्तु गरदानतादिसंपन्नांजलनलिस्फुरति वारिप्रदेशः चंचलः भवनसर्वजनसूत्रे ते कल्पितके चलना रोपुरुषः ८ पर
९० मार्थतोस्य चंचलत्वं तः कलितालत्र एतनेनस्फुरणेनाय्य अवरुस्कुत्याशयेनाह यथेति भासा शारदानयनाचक्रैः सघूर्णैः कच
नदीप्यन्तः दीप्यमानकनकमिव सागर: स्फुरतीति गृहेः दीप्यकप्रकाशे ९ गृहीतदिव्येष्टदिव्यकरूपस्फुरणमिपतमाह लक्ष्य
शि१ तर्सेति अहः स्तोत्रेषु १०-११ एतद्दिव्यकरीचिद्धक्तिः परमार्थतो देवजन्यतारोपस्वकेवलमोचा धिकःस्याशयेनाह आत्मनेति

स्वशिवाख्यं स्वात्मेव दीपः सोऽयं यथानंतं एतितल्पद्ध्या बाल्मानं तत्त्वैव बुधिविलाति ७ जलांतरे बुधियद्वल्लसद्वारीव
चंचलः सर्वशक्तिर्वपुश्चायं तथा स्पंदविलासवान् ८ यथा लसति भास्वत्कैः क्वचत्कनकसागरः तथात्मनि परिस्पं
दः स्फुरत्येत चिन्महार्णव ९ लक्ष्मने मौक्तिकसंदोह यथा आम्नि हस्ता रशिः तथा भाति लसद्रूपा चिद्वल्लीश्चिन्महार्णवे १०
किंचिल्लोलितरूपासा चिद्वल्लिः स्विन्महार्णवे तन्मयीव विस्फुरत्यच्छा तरंगेवाब्धिरिवार्णवे ११ आत्मनोन्यतिरिक्तेव भाति
रिक्तेव लिस्यति आलोकश्रीरिवालोककोटरे पतुलांगना १२ तथा स्फुरति सा देवी सर्वशक्तिलता तथा चेतनलिल्यानु
यशक्तिकलंदा: सीनलतामिव १३ उदितैषा प्रकाशाख्या चिद्दूत्तिः परमात्मनः इच्छाकालक्रिया शक्तीर्वयस्याः संप्रकर्ष
ति १४ स्वस्वभावविदित्वैवमनाद्यंतपदे स्थिता त्वंपरेमि तवासौ भावयत्यविभावना १५ श्रीरामचंद्रायनमः ॥ ॥

अव्यतिरिक्तैवेतितोऽहः आलोककोटरे सूची पाशादि कल्पिता लो क्षिद्र पात्रलांउपाधिपारवश्यं १२ मृतएतस्याः कालिकप
रिकेहः शक्तिशालिमहादिभेदविभावनं चोपपन्नमित्याशयेनाह तत्थेमिति १३ शक्तितरालांविद्धकृतपाधीन स्वप्रह्वानिनया
तंत्रैवेत्याह उदितेतितिवयसाः सखी: १४ एवं स्वभावं विदित्वा पुनरेतत्पदे स्थिता भवति अविभावितामती एवमुक्तलत्व राम
म्यकल्पितरूपं भ्रांत्यात्वस्वभावं गृहीत्वा परिमिता यति विद्धमास्मीतिस्या आत्मानं भावयति इत्याभासयतीत्यर्थः: १५ ॥ ॥ ९०

तोहिस्था अपुरुषवधोद्योगवान्नतन्नोयत्नोनिशापूर्वैयत्नसंकल्पतद्विलक्षणमनर्थप्रावल्यमाह अयीति ३६ ३७ ३८ उपसंहरतिभयेति
हृदयपदेनतन्स्थात्मात्मदृष्टिरूपलक्ष्यते तस्याःमोहलक्षणोधर्मस्तुनाश्मस्तंभपटलतत्स्थानीयानास्थूलदेहादीनामंकुरवत्को = घ३
रणमस्त्ताकुरोतिविदुः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीस्थितिप्रकरणेएकपंचाशःसर्गः ॥ ५१ ॥ ० राम ॥ अनंतरसर्गोत्पत्तिसंगत्या वासनाप्य
नताक्रमेणतु अर्पयतिविस्तारेणजगज्जीवावतरणक्रमः एवमविद्याव्याधिमुपवर्णयंतत्क्षिकित्सोपायवर्गभिः सर्गैर्वर्णयिष्यतिजानीतकुपि

तत्वान्मणापाशायमेनापरित्यक्तस्यसिवेतत: अपिमत्ता अपिप्राज्ञाः तेनक्षीणाजगत्त्रये ३६ अविद्यापायपुरुषान नामविवशीकृ
ताः तदुपायोगाभ्यास्यापायत्नकुर्वविनाशने २७ यथैषाजन्मदुःखेषुनमृयत्वानियोजयेत सर्वापदामेकसखीअज्ञानलं
रूपनरीम २८ अनर्थसार्थजननीमविद्यामलमुद्धर मयविषादपूरुषाधि विपल्लुतां हृदयमोहमहापटलांकुरां नशमयाम
कुरुहिमिमात्वलाद्व तथवार्णवपारमुपागतः ॥ ३९ ॥ इतिश्रीस्थितिप्रकरणे अविद्याकथनं सर्गः ॥ श्रीवसिष्ठउवाच ॥
कुपितस्यास्तनोपास्यपश्राममार्थविनाशिनः अविद्यावितत्यास्याधाराधर्ममृणुराघव २ यातोकथयितुंज्ञानिरामराजस
कालिकी मनोवीर्यविचारार्थंमनुजानास्मीरतांशृणु २ पन्नगंपामतनुभ्रमसर्वव्यापिनरामयं चिदाभासमनंतात्मसमनादि
विगतभ्रमं ३ चित्स्पंदतनुघनत्वस्यस्पंदनाभ्रांतिर्भवति जेक्षाहयनताभ्यांदिमयायासरतिसार:त: तथैवमाल्मश्रीइवसाम

तैयाति १ तदर्थंजीवावतारणक्रमंवर्णयितुं सत्वादिरेषो सर्गैनासौसम्यक्उवक्त्वाभिर्तावद्वाक्तसमाप्तिकौरितिमतिज्ञातंतदेषव
एनापिदमितिसमारयति यानमिति २ यन्नद्रष्टोतिस्नाकत्वेवमारव्यातः ३ स्पंदनत्वनिस्पंदर्पचिदाभासःप्रदेशादेपार्थिकेकदे
शात्, यथासौम्यएवाश्चिन्मूलतानाशंरज्जादिघनताम्भोतितद्वत् ४ शक्तिवैचित्र्यात् लोकसत्ताविदुषो पञ्चधापञ्चधामुपलनारतम्य
फलनातुपचयादेश्चराडसंधिपायांकिंमूलकत्वात्सघमोक्तपायात्कुत्सवृद्धर्तीयंपंति अंतरश्रीरिति स्वतः कूटस्थया धात्रासिकचल

वा॰टी॰ एवंतेत्रसिद्धिमपवर्गं जीवस्याहंकारादिक्षेत्रे तादात्म्यसंसर्गाध्यासलक्षणं बंधक्रमेणाह जीवइत्यादिना २८ संस्थानंसं
स्थि॰ स्थानं स्त्रीपुत्रादिशरीराकारस्तस्यग्रहणेन तदाकारवृत्तिद्वारासंस्कारात्मनाधारणेनतत्परं सत्यैःसफलैरपिशब्दाद्विफलै
९१ रपिहितैरभिमनोरथैः प्रतियोगम्प्यवस्त्वंतरेष्ववछिन्नान्व्यावृत्ताप्राप्तिरूपाहेयस्यतुच्छविषयासक्त्याभवतीत्यर्थः २९ तदाश
क्तोनान्विषयाननुपुनःपुनःस्मरतू चित्तंरागद्वेषादिदोषैरास्कंधतइत्याहइच्छाद्याइति अधावंत्यनुसरंति इत्युक्तक्रमेणराग
षादिशक्तिप्रचुरंचेतःशाखाप्ररोहशतकोटिभिरभिमानरक्षणाहंकारतांगतंसत् पाशैर्बडिशजालादिपाशैःस्ववपुरेव

जीवोहंकारतांप्राप्तस्त्वहंकारस्त्ववुद्धितां संकल्पजालकलितां मनस्तांबुद्धिरागता २८ मनोहिसंकल्पमयंसं
स्थाग्रहणतत्परं प्रतियोगिव्यवछिन्नप्राप्तैःसत्यैरपीहितैः २९ इछाद्याःशक्तयस्त्वेतोगावोवृषमिवोन्मदं अनुधा
वंतिदोषायसरितःसागरंयथा ३० इतिशक्तिमयंचेतोघनाहंकारतांगतं कोशकारकृमिरिवस्वेच्छयायातिबंधनं
३१ स्वसंकल्पानुसंधानात्पाशेरिवतयत्वपुः कष्टमस्मिन्स्वयंबंधमेत्यालापरिममपतेः ३२ वहुमस्मीतिकलयद्विधा
तत्वंजहत्स्वनैः अविद्यांजनयत्यंतर्जगज्जंगलराक्षसी स्वसंकल्पिततन्मात्रज्वालाभ्यंतरवर्तिच परांविवशतामेति
शृंखलाबद्धसिंहवत् ३४ विचित्रकार्यकर्तृत्वमाहरद्वासनावशात् स्वेछामात्राद्रचितादशास्वनुपतत्यथा ३५ क
चिन्मनःक्वचिद्बुद्धिःक्वचिज्ज्ञानंक्वचित्क्रिया क्वचिदेवदहंकारःक्वचित्पुर्यष्टकंस्मृतं ३६ क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मा
येतिकल्पितं क्वचिन्मलमितिप्रोक्तंक्वचित्कर्मेतिसंस्थितं ३७ क्वचिद्बंधमितिख्यातंक्वचि चित्तमितिस्फुटं प्रोक्तंक्वचि
दविद्येतिक्वचि दिछेतिसंस्थितं ३८

त्यवे नयन्मत्यादिरिवएतमाप्य आत्मामनःप्रकृतत्वात् ३२ अस्मीतिकलयतरमार्थसत्यमितिपश्यत् विघातत्वंपरमार्थि
कमात्मस्वंजहत्त्यजनस्वभेषविचारयदितियावत् अविद्यांजन्ममरणादिभ्रांतिपरंपरां ३३ तन्मात्राणिशब्दादिविषयास्तदिंध
नारागादिज्वालास्तदभ्यंतरवर्तिमनः चकारएवोक्तिविघातसमुच्चयार्थः ३४ विचित्राणांविहितनिषिद्धनानारूपाणांकार्याणांकर्म
णांकर्तृत्वंआहरत्रूपत्वेःसंपादयत् दशानायोनिनरकादिदुर्दशाःव

नग
५ धीनंचित: क्षेत्रज्ञत्वंप्रसिद्धमित्याह विकल्पेति २५ २२ क्षेत्रकल्पनाक्रमंदर्शयति वासनादिना निरोति अध्यवसाता अतएवक लप ५

नामेतितथाचश्रुति: प्राणन्नेवप्राणोनामभवतिवदन्वाक्शृण्वन्श्रोत्रंपश्यंश्चक्षुरिति संख्यास्वरूपभेदा: आदिपदात्दिक्षा निशादिसर्वजगत्कल्पनाग्र
ह्यंते २६ एवंचचितिकल्पितस्यसर्वस्यचिन्मात्रतैवपरमार्थरूपमितिफलितमित्याह चिदेवेत्यादिना आत्मन: सद्रूपाद्व्यतिरिक्ताकल्प
नायतोऽवस्तेवभवतीतिशेष: १७ आंशिकं अंशकल्पनाधीनं सर्वजगद्रूपमित्यर्थ: १८ चात्विकाद्युपाधिदेशेन्देशाऽतत्कालेनकला
भिस्तदवयवै: कलाश्चेतितन्मात्रप्रयुक्तोभेदोनुदीपाग्निस्वरूपेतथाचेतरपिउपाधिस्वभावादागत: स्वाभाविक: १९ दृष्टांतोक्तं चित्स्व
पपादयति देशेति २० अतएवदेहोपाधिकल्पनांतरंकलंकी २३ २४ देहदेहतांगच्छतीतिविपरिणामपानुषज्यते २५ चित्तत्वाद्याधिचेतन सामर्थ्यतां
पचेतनसमर्थतां २६ चिदेवेतद्वस्त्वेवव्यतिरिक्तातथात्मन: अनं
यदेवंभावितंरूपंतयापरमसत्तया तदेवैनामनुगतानामसंख्यादिकादृश: २६ चिदेवेतद्वस्त्वेवव्यतिरिक्तातथात्मन: अनं
यदेवंभावितंरूपंतयापरमसत्तया तदेवैनामनुगतानामसंख्यादिकादृश: २६ तथात्मनस्थितोरूपंभावयंत्या: स्वमांशिकं॥
तातद्वैतेवास्थलहरीवमहार्णवात् १७ यथाकटककेयूरभेदोहेम्नोविलक्षण: तथात्मनस्थितोरूपंभावयंत्या: स्वमांशिकं॥
१८ यथादीपनदीपानांजातानागात्मनांतथा देशकालकलामात्र: भेद: स्वाभाविकस्थिते १९ देशकालपरिस्पंदशक्तिसं
दीपिताथचित् संकल्पमनुधावंतीप्रयातिकलनापदं २० विकल्पकलिताकारंदेशकालक्रियास्पदं चितोरूपंमहावा
होक्षेत्रज्ञइतिकथ्यते २१ क्षेत्रंशरीरमित्याहुस्तदसौवेत्यखंडितं सबाह्याभ्यंतरंतेनक्षेत्रज्ञइतिकथ्यते २२ वासनांकलयन्नुं
सापियात्यहंकारतांपुन: अहंकारोपिनिर्णीताकलंकीबुद्धिरुच्यते २३ बुद्धिंसंकल्पकलिताप्रयातिमनस: पदं मनोघनवि
कल्पंतुगच्छतीन्द्रियनाशनै: २४ पाणिपादमयंदेहमिंद्रियाणीविदुर्बुधा: देहोसोजायतेलोकेस्यतेपिचजीवति २५ एवं
जीवोहिसंकल्पवासनारज्जुवेष्टित: दु:खजालपरीतात्माक्रमादायातिचित्ततां २६ क्रमेणपाकवशत: फलमे
चै१ तियथान्यतां अनस्यैवं नाकमाजीवोमलवशात्तथा २७ वादरत्वादिजात्यातथा
फलंवदरादि अत्यतांवैलक्षण्यं अवस्थयास्वरूपरसपरिणामादिगुणपरावृत्त्येवनतु आकृतित्वा
जीव: क्षेत्रज्ञोपिअविद्यामलपरिणामवशाद्वैलक्षण्यंयाति नापरिणामेचित्त्वाभावेनेत्यर्थ: ॥२७॥ ॥

प्रागुक्तानास्थायरतिं दत्ते नोपसंहरतिशुभाशुभेति शुभानांकाम्यसुकृतानां अशुभानांनिषिद्धकर्मणांचप्रसरैः परहतामलिनी कृताआकृतिर्यस्य ज्वलद्भिर्जरामरणविषादैर्दग्धैर्छिते इदृशोस्मिमनसिसति यस्यतस्मात इदृशाद्रफलचिंताप्रयुक्तपीडानजायतेस प्रमान् नराकृतिप्रतिष्ठितोराक्षसएवेत्यर्थः ४२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्र॰ स्थि॰ प्र॰ द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ जीवानांकर्मगत यः प्रपञ्च्यंतेत्रविस्तरात् विवेकादेरुदोर्लभान्मुक्तिः केषांचिदन्यपि एवंमनसः स्वबंधकत्वप्रकार मुपवर्ण्यतदुपहितचिद्रूप जीवानांसोदंसंसारस्थितिप्रकारवैचित्र्यंवर्णयिष्यंस्तत्संगतिप्रदर्शनायप्रागुक्तजीवोत्पत्तिप्रकारभेदैरनुवदति एवमित्यादिना चितःभावाःओपाधिकाविर्भावरूपाःजीवाः भवभावनयासंसारवासनयाऊहिताः इदृशादसः पूर्ववासनानुसारेणकल्पिता

शुभाशुभप्रसरपराहतकृतोज्वलज्जरामरणविषादग्धैर्छिते मयेहयस्यमनसिभोनराकृतिर्जगतिसरामराक्षसः ४२ जायते

मोक्षोपायेस्थि॰ प्र॰ जीवावतारणंनामद्विचत्वारिंशः सर्गः ४२ श्रीवशिष्ठउ॰ एवंजीवश्रितेभावाभवभावनयाहिताः भाव २

ब्रह्मणःकल्पिताकारालक्षसोप्यथकोटिशः १ असंख्याताः पुराजाताःजायंतेचापिवाघभो उत्पतिष्यंतिचैवांबुक [illegible]

णौघाइवनिर्झरात् २ स्ववासनादशावेशादाशाविवशतांगताः दशास्वतिविचित्रासुस्वयंनिगडिताशयाः ३ अना

रतंप्रतिदिशं देशेदेशेजलेस्थले जायंतेवाम्रियंतेवाबुद्बुदाइववारिणि ४ केचित्प्रथमजन्मानःकेचिज्जन्मशताधिकाः

केचिद्याजन्मसंख्याकाःकेचिद्द्वित्रिभवांतराः भविष्यज्जातयःकेचित्केचिद्भूतभवोद्भवाः वर्तमानभवाःकेचित्केचित्भव

तांगताः ६ केचित्कल्पसहस्राणिजायमानाःपुनःपुनः एकामेवस्थितायोनिंकेचिद्योन्यंतरंस्थिताः ७ केचिन्महादुःख

महाकेचिदल्पोदयाःस्थिताः केचिदत्यंतमुदिताःकेचिदर्कोदिवोदिताः ८

अनारतंसततंवाशब्दोपर्याया काशाद्ब्रह्मणःशकाशाज्जाताइत्यादिपरेणान्वयः १ अघसंप्रतिजायंतेभोइतिरामसंबोधनम् २ ३ भविष्यंतीजातिर्जन्मयेषांतेभविष्यज्जातयः अस्मिन्कल्पेअद्याप्यनुत्पन्नाइत्यर्थः ५ भविष्यंतीजातिर्जन्मयेषां येषां ४ प्रथमजन्मानः अस्मिन्कल्पेएकमेवजन्मप्राप्तानद्वितीयतजन्मसंख्यायेषांत्रेताजन्मसंख्याकाः ५ भूताअतीताभवोद्भवायेषांजीवन्मुक्ताइतियावत् अभवतांविदेहमुक्तिं ६ महादुःखसहानारकाःअल्पोदयाःअल्पसुखामर्त्याः अत्यंतमुदितादेवाःअर्को

तथाच्चवक्तृत्वमपितस्यैवच्चात्मनइतिप्रपंचयति तदेतदित्यादिना ३९ ४० सुविस्मितं स्वोत्पत्तिनिमित्तं परमात्मपदं येन ४१ स्व
स्यात्मनोद्रूपमपि अनात्मत्वेनज्ञातुं योग्यमपि दुर्विवेकत्वेन दुरूहं स्वोच्छेत्तुं दृसमेन भारेण गौरवेण भयावहं विषमयं दुर्द्रु
मदुष्टवृक्षं ४३ फलैः पुरुषार्थैःहीनं ४४ विस्मृतः आत्मरूपः पितामहो मूलकारणं येन ४५ ४६ आत्मनः स्वरूपस्थाना
त् निवासभूताद्ब्रह्मभेदान्मृत्युना यन यनेतत्तद्देहाभिमानविच्छेदाच्छिन्नांगं अतएवतत्तद्देहविशेषासंगाःस्थितं ४७।

तदेतदावकुमिहचित्तं राघवदुःस्थितम् तृष्णाशोकसमाविष्टं रागापतनमातुरं ३९ जरामरणमोहांतर्भविभाव
नयाहतं इच्छितानीहितैर्यस्तमविद्यारागरंजितं ४० इत्थंसंस्तम्भिताकारं कर्मवल्लवनांकुरं सुविस्मृतोत्पत्ति
पदं कल्पितानर्थकल्पितं ४१ इत्थंसंस्तम्भिताकारं कर्मवल्लवनांकुरं ४२ स्वदृरूपमपिशैलेंद्रसमभारभ
यावहं जरामरणशाखाढ्यं संसारविषदुद्रुमं ४३ इमंसंसारमखिलमाशापाशविधायकं दधवंतः
फलैर्हीनं वटधानावटंयथा ४४ चिंतानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितं कामाब्धिकल्लोलरतं
विस्मृतात्मपितामहं ४५ मृगंयथादिविभ्रष्टं शोकोपहतचेतनं पतंगमिवज्वालादग्धं विषयपाव
कं ४६ छिन्नमूलमिवांभोजं परमात्मनिमागतं छिन्नांगमात्मनः स्थानाद्विशेषासंगदुःस्थितं ४७ विषयादिषुमध्य
स्थं चित्ररूपेषु शत्रुषु दशात्वेतास्वनंतासु लुठितं संकटास्विति ४८ दुःखेनिपतितं घोरे विहंगस्सारेयथा स्वबंधात्
स्थं जगज्जालेमूलेणाधुर्यपत्तने ४९ कुसुमानमनास्थाके मनोविषयविद्रुतं उद्धरामरसंकाशमातंगमिवकर्दमा
त् ५० वलीवर्दैवदाभग्नमनोमदनपल्वले आत्मनशोनीयवंवलाद्द्रामससमुद्धर ५१
विषयेंद्रियदेहादिलक्षणेषुचित्ररूपेषु नानावैचित्र्य रूपेषुनानावैचित्र्यैः स्ववधोद्यतेषु शत्रुषुतदविश्वासेनतन्मध्यस्थं इ ४८
तिप्रपंचितप्रकारात्मिथ्यर्थः ४८ स्वात्मबंधेतत्साधनदेहादौच आस्थास्नेहातिशयोयस्यतत् ४९ तत्वज्ञानतत्साधनादौनास्था
अनादरस्तद्रूपेऽजौ कुसुमानःसावमानं मनः तदास्थो

[illegible] ग ५
[illegible] ग २

वा०टी०
टिप्प०
६३

ककुभः दिदेवताः २२ २३ एतेसर्वेपिसंसारणानर्थवासनावशादेवेति सैवसमूलमुच्छेद्येत्याशयेनोपसंहरति जीवाइतिड
क्रान्त्क्रसर्वसंगृहार्थमेतास्वेता त्विति वीप्सा २४ विहरंतिभुवि निपतंतिनरकेडत्पतंतिस्वर्गे अतएवकंदुकाइव २५ वासना
रूपान्भावान्भाविदेहादीन्धारयंतितच्छीला २६ अनंतेषुविषयेषु अनंतसंकल्पकल्पनोत्पादनहेतुभूतयामायया अवि
द्यया २७ आवर्त्तराशयइवेतिशेषः २८ विवेकिनांतद्धीत्मदर्शनात्कालाभत्तत्समान्नादृष्टत्वे तिकालेन भूमिकादाढ्येक्रमे

केचिद्दिशालाः ककुभः केचिज्जघोमहारयाः केचित्त्रियः कांतदृशः केचित्खंडनपुंसकाः २२ केचिद्युवृक्षमनयः
केचिज्जडतराशयाः केचिज्ज्ञानोपदेष्टारः केचिदात्मसाधयः २३ जीवाः स्ववासनावेशविवशाशयतांगताः एतास्वे
तास्ववस्थासुसंस्थिताबहुभावनाः २४ विहरंतिजगत्केचिन्निपतंत्युत्पतंतिच कंदुकाइवहस्तेनमृत्युना विरतंहताः
२५ आशापाशशताबद्धवासनाभावधारिणः कायात्कायमुपायांतिवृक्षाद्वृक्षमिवांडजाः २६ अनंतानंतसंकल्प
कल्पनोत्पादमायया इंद्रजालं वितन्वानाजगन्मयमिदंमहत् २७ तावद्भ्रमंतिसंसारेवारिण्यावर्त्तराशयः या
वन्मूढानपश्यंतिस्वमात्मानमनिंदितं २८ दृष्ट्वात्मानमसंत्यक्तेसत्यामासाद्यसंविदं कालेनपदमागत्यजायंतेनेहत
पुनः २९ अन्ये जन्मसहस्राणिभूयः संसारसंकटे पतंतिकेचिदबुधाः संप्राप्यापिविवेकितां ३० केचित्कलम
पुरुषैः प्राप्यतुच्छतयाधिया पुनस्तिर्यक्त्वमायांतितिर्यक्त्वान्नरकानपि ३१ केचिन्महाधियःसंतःउत्पद्यब्रह्मणः
पदात् तदेवजन्मनेकेनतत्रैवाशुविशंत्यलं ३२ ब्रह्मांडेष्वितरेष्वन्येतेष्वन्येजीवराशयः प्रयांतिपद्मजाद्भवता
मन्येच्चहरतामपि ३३ अन्येप्रयांतितिर्यक्त्वमन्येचसुरतामपि अन्येपिनागतारम्यपथेवहतयेवहि ३४

७ गा २९ धिवेकभ्रष्टानांगायतिस्मामाहअन्येति ३० शकलंप्रशस्तजन्मदेशकालप्रतिभाविनयसत्समागमादिसंपत्तांड
त्वेदेवगंधर्वविद्यागंधर्वादिरूपेणा पुल्कसरूपंतुच्छविषयलंपटतयाधियात्वबुद्ध्येव शकलमितिपाठेनकृषडदाहायः महाधियःसन
कादयः तेस्वतस्मिन्नेवकल्पेतत्रैमास्वात्मन्ब्रह्मपदे ३२ इतरेषुस्वोत्पत्तिब्रह्मांडांतरेषुयथेच्छया ३३ तेषुस्वोत्पत्तिस्थानब्रह्मांडे

श्लोकैस्तथैवतद्भवसंभवालोकांतरेष्वपितिशेषः

[illegible]

९३

अत्तादिग्रहणं अत्तादिसारूप्यप्राप्तजीवाभिप्रायं १९ २० किरातवेशाः किरातयोनिषु प्रविष्टास्त एव लतौषधीद्रुतिजातोद्भिच्च
नं फलमूलग्रहणं तदं तद्गतवीजाजीवाभिप्रायेण पुनस्तृणग्रहणं तदवांतरजातिप्रपंचार्थं उपलेपश्शंपतिस्वदेहं ते अपदेशः
पर्वताद्यः २२ विभवैः संसरंति भ्रमंति विभवसंसाराः अंबरदोलीम्पातयोः पर्यायवाची रांबरहद्नाः २३ गोनासा अजगराः २४ २५ कल
भः करिशावः पुत्तिकापतंगिकाः २६ २७ अरस्सचक्रं न स्तनचक्रं तद्गताः वातभूताः आवहप्रवहादिवाद्यधिकारं प्राप्ताः व्योमप

केचित्किन्नरगंधर्वविद्याधरमहोरगाः केचिदर्केंद्रुवरुणा ह्यत्राधोक्षजपद्मजाः १९ केचित्कूष्मांडवेतालरक्षोरक्षःपि
शाचकाः केचिद्ब्राह्मणा भूपाला वैश्याः शूद्रगणाः स्थिताः २० केचित्तृणौषधाः केचित्फलमूलपतंगकाः २१ केचिल्लतागु
ल्मतृणोपलहशोभिताः केचित्कदंबजंबीरशालतालतमालकाः २२ केचिद्विभवसंसारसंविसामंतभूमिपाः केचिद्वी
शंवराद्धिन्यामुनिमौनमुपस्थिताः २३ केचिद्भुजंगगोनासकृमिकीटपिपीलिकाः केचिन्मृगेंद्रमहिषमृगाजचमरैण
काः २४ केचित्सारसचक्राह्वबलाकावककोकिलाः केचित्कमलकल्हारकुमुदोत्पलतां गताः २५ केचित्कलभमा
तंगवराहखरगर्दभाः केचिद्द्विरेफमशकाः पुत्तिकादंशवंशजाः २६ केचिदापद्दलाक्रांताः केचित्संपदमागताः केचि
स्थिताः स्वर्गपुरे केचिन्नरकमास्थिताः २७ अरस्तनचक्रगताः केचिद्वल्लरंध्रगताः परे वातभूताः स्थिताः केचित्केचिद्व्यो
मपदे स्थिताः २८ सूर्यांशुषु स्थिताः केचित्केचिदंशुषु स्थिताः केचित्तृणलतागुल्मरसस्वादुषु स्थिताः २९ जी
वन्मुक्ता भ्रमंतीह केचित्कल्याणभाजनाः चिरमुक्ताः स्थिताः केचिन्नूनं परिणताः परे केचिच्चिरेण कालेन भविष्य
न्मुक्तयः शिवाः केचिद्दीप्यंति चिद्रूपाः केवलीभावमात्मनः ३१

देः आकाशाधिकारे २८ सूर्यांशुषु रसादानाद्यधिकारे इंदुं प्रु अंशोषध्याद्याप्यायनाधिकारे तृणादीनां रसः स्वादुर्यत्र पश्चा
द्वियत्वे विषयज्ञांपचे इतियावत् २९ परे परमात्मनि परिणताः तद्भावमाप्ताः विदेहमुक्ताः ३० चिद्रूपा जीवाः भोगलंपटाः
संतः केवलीभावं कैवल्यं दीप्यंति ३१

वा॰टी॰ मुक्तिप्रलयसाम्येपिविशेषोजनकीत्यतितथाविरंचिजीवस्यशरीरग्रहणक्रमः प्रलयेस्वतएवपदेशांतेजीवराशयोविल
स्थि॰ यंयांतीतियदुक्तं तत्ररामः शंकतेक्रमेणेति अनेनउत्पत्त्युत्पत्तिकालेन भक्तादेह परंपरामितित्वदुक्तेनक्रमेणयेनजीवेनप्र
६४ लयेस्वतएवपरमपदेआत्मनःस्थितिरात्माप्तस्तक्रमएवेति पुनःकथंदेहमादत्तेपरमपदप्राप्तस्यपुनरावृत्तोमुक्तावपनाश्वास
प्रसंगात् नचाज्ञानावृतत्वस्यबीजभावकृतोविशेषः अबीजस्यशिलाशकलादेरज्ञान मात्रावरणेनांकुरादिबीज त्वा
दर्शनादित्यर्थः स्वसमसत्ताकंप्रतिबीजत्वादर्शनेपि आवरणसमसत्ताकसर्पादिकंप्रतिआवरणत्वादेर्बीजत्वदर्शनात्सि
ध्याजन्मबीजत्वमावरणमात्रकृतंविशेषणानुक्रममपिस्वबुद्धयेवत्वयोहितुंशक्यमितिनप्रश्नाहमेतदित्याशयेनपरिहारमाह पू
र्वमेवेति आभासोविवर्तस्तावन्मात्रं ३ चिरस्थापिनांब्रह्मांडभुवनादीनांकथमाभासमात्रतातत्राह दीर्घेति ४ अज्ञात्मनोवी

श्री रामउवाच क्रमेणानेनयेनात्माजीवेनस्थितिरात्मनः सकथंभगवन्देहेसमाधत्तेस्थिपंजरं १ श्रीवशिष्ठउ॰ पू
र्वमेवमयाप्रोक्तं रामकिंनाममध्यसे पूर्वापरविचाराहीशेमुखीजगतातव २ यदिदंहिशरीरादिजगत्स्थावरजंगमं ॥
आभासमात्रमेवैतदसत्स्वप्नमिवोत्थितं ३ दीर्घस्वप्नोह्ययंरामसंपश्येवानघदृश्यते द्विचंद्रविभ्रमाकारंभ्रमांतभ्रांति
शैलवत् ४ प्रशांताज्ञाननिद्रस्तुनूनंगलितभावनः प्रबुद्धचेताःसंसारस्वप्नंपश्यन्नपश्यति ५ स्वभावकल्पितोराम
जीवानांसर्वदैवहि आमोक्षपदसंप्राप्तिसंसारोस्मात्मनोंतरे ६ जीवस्यतरलःकायआवर्त्तःपयसोयथा यथावी
जेंकुरःस्फारःपल्लवःस्वांकुरोयथा ७ पल्लवेचयथापुष्पंपुष्पकोशेफलंयथा यतःस्वकल्पनारूपोदेहोत्तिम
नसोंतरे ८ बहुरूपतयारामयतोस्त्येकतमःस्फुटः सएवप्रतिभासोस्यमनसःकिलजायते ९ ,, ,, ,,

ज्ञभावात्पुनःसंसारस्वप्नदर्शनेपिज्ञस्यतत्रासक्तिरित्याशयेनाह प्रशांतेतिजीवन्मुक्तव्यवहारार्हः पश्यन्नपिपरमार्थदृशान
पश्यति ५ बीजभूतेआत्मनिभातिसंसारस्यमोक्षांतंकुत्तमरूपेणासत्वादपिपुनर्जन्मोपपत्तिरित्याशयेनाह स्वभावेति ६
जीवस्यांतरेतरलःकायोस्तियथापयसोंतरेआवर्तइत्यादिदृष्टांताः ७ कुतोजीवांतःकायोस्तितत्राहयतइतिअंतरेमध्ये ८
तत्रापिदेहःकथंसंभाव्यतेतत्राह बहुरूपतयेतिमनसोबहुरूपतयाप्रसिद्धदेहेरूपस्यापिवासनामनोतत्रसंभावादित्यर्थः
तर्हिबहूनिशरीराणियुगपत्कुतोनजायंतेतत्राह यततियतोबहुवासनात्मनोस्मि ६४

94

इदंजगत्ब्रह्मांडं जगंतिब्रह्मांडानि ३५ आपतंत्याविर्भवंतिपतंतितिरोभवंतिच ३६ अत्रेवब्रह्मांडांतरेष्वपिकर्मवैचित्र्याज्जीव
जातिर्विचित्रेरेवेत्याशयेनाह कश्चिदिति ३७ येनेवमनुष्यादिपोगपाव्यवहारेण द्वीपांतरीयजनवत्सन्निवेशेनसंस्थानभेदेनाप
रंविलक्षणाः ३८ अस्त्वेवंतथापिकथंतेषामुत्तमाधमादिभावेनपरस्परस्नेहविरोधादिनावस्थितिपरिवृत्तिस्तत्राह स्वस्वभावेतिसा
त्विकाराजसातामसादिस्वस्वभाववशान्नदत्तकूलव्यवहारनिवेशात्प्रवृत्तानामेकविषयस्पर्द्धया अन्योन्यपरिघट्टनैः स्थितिपरिव
र्त्तिरित्यर्थः ३९ तत्रापिहेतुमाह आविर्भवतीति रजसआविर्भावेरूर्ध्वेरुन्मज्जनंसत्वतमसोर्निमज्जनंतमसआविर्भावेनरजस्तिरो

यथेदं हिजगत्स्फारंतथान्यानिजगंत्यपि विद्यंतेसमतीतानिभविष्यंतिभूरिशः ३५ अन्येनान्येनचित्रेणक्रमेणान्येन
हेतुना विचित्राःसर्गयस्तेषामापतंतिपतंतिच ३६ कश्चिद्रूर्ध्वंतांयातिकश्चिद्दूरतिपश्चतां कश्चित्सायातिसुरतांक
श्चिद्दायातिदैत्यतां ३७ येनेवव्यवहारेणब्रह्मांडेस्मिन्जनाःस्थिताः तेनैवान्येषुतिष्ठंतिसन्निवेशविलक्षणाः ३८ स्वस्व
भाववशाद्दे शाद्न्योन्यपरिघट्टनैः स्थितयःपरिवर्त्तंतेतरंगिण्याइवोर्मयः ३९ निर्यांत्यविरतंतस्मात्परस्माजीवरा
शयः अनिर्देश्यास्वसंवेद्यास्तेत्रेवाशुस्फुरंतिच ४० आविर्भवतितिरोभावेरुन्मज्जननिमज्जनैः स्थितयःपरिवर्त्तंतेत
रंगिण्याइवोर्मयः ४१ तपादिवालोकदृशःसूर्यादिवमरीचयः ४३ उत्पत्योत्पत्यकालेनभुक्त्वादेहपरंपरां स्वतरा
 ४४ अविरतमियमाततातथाद्वैर्भवतिविनश्यतिवल्गिते मृधैव त्रिभुवन
चयदर्शातिनिलयंजीवराशयः ४५ अविरत ... ब्रह्मांडेलहरीवावारिराशौ ४५ स्थितिप्रकरणेजीवतिच्यपस्यानोपदेशः सर्गः ४३ ॥ ॥
५१ रचनादिमोहमायापरमूर्दलहरीववारिराशौ ४५ स्थितिप्रकरणेजीवतिच्यपस्यानोपदेशः सर्गः ४३ ॥ ॥
भावेसत्वेर्निमज्जनंअंतरासत्वाविर्भावेतावत्कालंपालनमितिहेतुपरिवृत्त्यापरिवर्त्ततइत्यर्थः ४० गुणाधीनांतःकरणादिस्व
भावेसत्वेर्निमज्जनंअंतरासत्वाविर्भावेतावत्कालंपालनमितिहेतुपरिवृत्त्यापरिवर्त्ततइत्यर्थः ४१ तत्रसृत्पादिप्रसि
द्ध्यातदुपाधिकजीवनिर्गमप्रसिद्धिरित्याशयेनाह निर्यांतीति तत्परस्मिन्नेवस्फुरंतिस्फुटंममहरंतिच ४२ तत्रसृत्पादिप्रसि
द्धदृष्टांतमाह दीपादिति ४२ शीतलात्तुषाराद्इव ४३ प्रलयेशांतपदेबीज भूतेनिर्लेपेनिलीनतां ४४ उक्तंजीवजगत्सर्गसं
क्षिप्योपसंहरति अविरतमिति इयंत्रिभुवनरचनांभांतिलक्षणमायापरमपदेअविरतसततंसृधैवआततासर्गेणविस्तताव
र्ज्जितेतथाउच्चैर्भवतिविपरिणमतेविनश्यतिच वारिराशौलहरीवेतिदृष्टांतः ४५ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्र॰स

वा॰टी॰ कर्मज्ञानेंद्रियगणो भूतप्राणमनोगणः अविद्याकामकर्मेति लिंगं पर्य्यष्टकं विदुः वक्ष्यमाणदेहभावनया लिंगस्यैव द्विपं
स्थि॰ चीकरणेन घनतेः स्थूलदेहताविभावनमित्याह तस्मिन्निति २४ भूषाप्रतिमाकारं भोगर्भस्थितं इदंतनिषि क्रद्रुतहेमाभं च
६५ वहिः स्थूलमात्मरमेनः सूक्ष्ममात्मरं स्थूलदेहसंवलितं वक्ष्यमाणसन्निवेशरूपादत्तेत तेजो लिंगकर्तृ २५ तत्र मनसो विशे
षकल्पनामिति निवेशशाखोपशाखाप्रचयरूत्याह तस्मिन्नित्यादिना २६ अतता वराव्याप्ताग्रांभूयसीमितियावत्तत्र क्रमादि
रस्याद्यवयवकल्पनामाह ऊर्ध्वमिति २७ अंगुल्या प्रकरावयवः २८ असौ ब्रह्माख्यमुनिपूर्वेपाक्षितप्रकारमननशीलः
६१ तस्पुर्य्यकृमित्यु कं भूतहत्पयषहृदं तस्मिन्नुतीव्रसंवेगद्रावयद्वास्वरंवपुः २४ स्थूलतामेतिपाकेन मनो दिल्वफ
लंयथा भूषास्पद्रुतहेमाभं स्फुरितं विमलांवरे २५ सनिवेशपरम्रादत्ते तत्तेजः सत्वभावतः तस्मिंस्तस्मिन्निवेशे च
तेजःपुंजमयेमनः भजतेभावनास्फारां निश्चितामाततांवरां ऊर्द्ध्वंशिरः पीठमयीमधः पादमयींतया पार्श्वयोर्हस्तसं
स्थानांमध्ये चोदरधर्मिणीं प्रकरावयवो बालोज्वालामालामलाकृतिः २८ मनोरथवशापातवपुस्तिष्टत्यसाव
९५ य एवं स्ववासनावेशात्कलितांगो मनोमुनिः २९ नयत्युपचयंदेहं स्वंस्वभावस्तुर्यथा कालेन स्फुटतामेति भवत्यम
लविग्रहः ३० बुद्धिसत्ववलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंस्थितः स एव भगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ३१ द्रुतत्कनक
संकाशः परमाकाशसंभवः यथासौ परमाकाशे तिष्ठत्यपरस्तूपवान् ३२ जनयत्यात्मनो मोहमात्मस्थं चित्तलीलया
९५ कदाचित्केवलं व्योम परमं पारवर्जितं अनादिमध्यपर्यंतं कदाचिदमलंपयः कदाचित्कल्पकालाग्निज्वालाभास्व
२९ ३० ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यं च जगत्पते ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयमिति स्मृतिप्रसिद्धविशेषणालि द्भुतस्पर्द्धी
पतिबुद्धीति ३१ परमाकाशब्रह्मणपसोयथायाद्दृश्यात्व सन्नयातिष्ठति तथा तादृश एव व्यवहारसमतया आत्मनोसोहमज्ञानमे
वचित्तलीलया पंचीकृतस्थूलव्योमादिवक्ष्यमाणरूपेण जनयतीत्यर्थः ३२ तस्यकालभेदेन नानाविधाकल्पनादर्शयतिक
दाचिदिति ३३ पारंपरावधिः आदिः पूर्वावधिः पर्य्यंतो पार्श्वतोवधिस्तदभावाद्व्योमध्यमावधिरहितं च केवलं व्योमकल्पयः

एतन्मनः सएवदेहोभवति तत्रोत्तमकर्मपरिपाके उत्तमएवदेहोभवतीत्येतदादिसर्गमारभ्यदर्शयितिं इति १० ११ १२ १३ १४
१४ कलनोन्मुखमितियदुक्तंतद्विवृणोति कलयंती इत्यादिना पूर्वसर्गे आकाशादिक्रमाविर्भूतहिरण्यगर्भाहंग्रहोपासनसं
स्कृतं मनस्तथैवप्राकृतेलीनंमनः शक्तिरित्युच्यते सातेनैवक्रमेणत्वाविर्भविकलयंतीसतीत्यर्थः १६ शब्दानांबीजंशब्द
मात्रंरसः श्रोत्रेंद्रियं तांतादृशाकाशभावनांप्राप्यघनतांप्राप्यउपचयंयातमकनः १७ अनिलात्मनास्पंदइवचलनंस्पर्श
बीजेत्यादिप्राग्वत् अपंचीकृततत्वेनरूत्त्वतमलान्मनोदृशामनोवच्छिन्नचैतन्यात्मनाजीवेनादृष्टाभ्यां १८ संपातानुउपचयाद
सएवाभूभवत्येतन्नस्पिंडोघटकोपमः आदिसर्गेपिराकायः प्रतिभासस्पचान्नमः २० यस्मादेषविभूर्ब्रह्मापद्मकोशग.
तः स्थितः तत्संकल्पक्रमेणैवततः स्थितिमुपागता॥ २१ इयंसृष्टिरपर्यंतामायैवघनमायया ॥श्रीरामउवाच॥ जीवोम
नः पदंप्राप्यवैरंचंपदमागतः २२ यथाब्रसत्तथासर्वंविस्तरेणवदाशुमे ॥श्रीवशिष्ठउ॰ ब्रह्मणस्थगमहाबाहोशरीरस्थ
हणेक्रमं २३ निदर्शनेनतेनैवजागर्तीज्ञास्यसिस्थितिं द्विकालाघनवच्छिन्नामसत्तत्वंस्वशक्तितः २४ लीलयैवपदाद
नेद्विकालकलितंवपुः तदेवजीवपर्यायं वासनावशतत्परं २५ मनः संपद्यतेलालंकलनाकलनोन्मुखं कलयं
तीमनः शक्तिरादौभावयतिक्षणात् २६ आकाशभावनामच्छांशब्दबीजरसोन्मुखी ततस्तोघनतांयातघनस्पंदक्रमा
न्मनः २७ भावयत्यनिलस्पंदस्पर्शबीजरसोन्मुखं ताभ्यामाकाशवाताभ्यामदृष्टाभ्यांमनोदृशं २८ शब्दस्पर्शस्वरू
पाभ्यांसंघाताज्जायतेनलः मनस्तद्घनतांप्राप्यततोभावयतिक्षणात् २९ प्राकाशप्रमलालोकमालोकस्तेनवद्धते मन
स्तावद्गुणगतंरसतन्मात्रवेदने ३० क्षणाद्वैनत्वयांशेत्यन्मलसंवितताभवेत् ततस्ताद्गुणागतंमनोभावयतिक्षणात्
स्वरूपंगंधवत्स्थूलंयेनोदेष्यतिमेदिनी अयेत्यंभूततन्मात्रवेष्टितंतनुतांजहत् ३२ वपुर्वह्निकणाकारंस्फुरितंव्योम्नि
संघाताच्च अनलोहपबीजरसालकः २६ तावद्गुणगतंतावद्विदाकाशवायुतेजोभिर्गुणैनगुणउपचयस्तंगतंप्राप्तं २० अ
पांशेत्यंरसतन्मात्रंप्राप्यजलमितिसंवेषतइतिसंविस्तीत्यर्थः तादृशानामुक्तप्रकाराणांचतुर्णांगुणानांसंघातभावंग
तं २१ उदेष्यतीतिपूर्वजन्मकालेमपद्ममभविष्यत्वविवक्षयाहुद्भूततन्मात्रचेष्टितेइदंपंचकमिलिस

वा॰टी॰
स्थि॰
५६

अथ तत्कारणं चेतानंतरं सकलान्सांगोपांगान्धर्मगणान्सहतांअधर्मगणानप्युपलक्षणं ४५ अत एव तस्यो तर काले सर्गेपि वेदोक्तक्रमेणैव सुकरोभूदित्याशयेनाह लीलयेति ४६ ४७ मनशएवसर्वस्वत्वंदितियल्मतिज्ञानंत द्वरीत्या समर्थितमित्युपसंहरति इत्थमिति ४८ हे रघुसुत रघुसंतते परिदृश्यमाना सर्गलक्ष्मीः कमलजरूपधरेण चेतसा मनसैव स्वपरिकल्पनेन अतुलां सतु द्भविलक्षणतां दसदृशीं स्थितिं नीतेत्यर्थः ४९ इतिश्रीवा॰ तात्पर्य॰ स्थि॰ चत्वारिंशत्तमः सर्गः ४० मनोरथादेरुदाहृत्य मनःकार्यं न सत्वं चित् आ सतस्मा जगद्रूपं सत्सदेवेति वर्ण्यते संयतं प रिनिष्ठितमिव सत्तत्र किंचिदेव संपन्नं यतो मनोविलसितं सर्वं भासामात्रं स्थितं तदतिरेकेण शून्यमेवेत्यर्थः १ कुतः अप्रतिभास

५२ अपशब्दस्य गवंदानिसमतीता न्यनेकशः अथ सस्मार सकलान्सर्वान्धर्मगणान् क्रमात् ४५ वसंतः कुसुमानीव वेदानादौ स्मृतान् लीलया कल्पयामास चित्तसंकल्पजाः प्रजाः ४६ नानाचारसमाचारं गंधर्वनगरं यथा तासां सर्गापवर्गार्थं धर्मकामार्थसिद्धये ४७ अनंतानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत् इत्थं रेवमियं राम सर्गे

९८ स्मिन्स्थितिमागता ४८ विरंचिरूपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव विविधविरचनैः क्रियाविलासैः कमलजरूप धरेण चेतसैव रघुसुत परिकल्पनेन नीता स्थितिमतुलां जगती हि सर्गलक्ष्मीः ४९ स्थितिप्रकरणे संसा रावतारप्रतिपादनोपदेशो नाम चत्वारिंशत्तमः सर्गः ४० श्रीवसिष्ठ उ॰ जगत्संपन्नमेवेदं संपन्नं किंचिदेव न शून्यमेव च भामात्रं मनोविलसितं स्थितं १ न देशकालवेतनब्रह्मांडेनावृतो स्थितो मनागपि महारूपवता प्याकाशरूपिणा २ एतत्संकल्पमात्रात्मत्वमहंदृष्टपुरोगमम् यत्रैव तत्रतच्छून्यं केवलं व्योम संस्थितं ३ ग॰२ अतिरेकेण शून्यतातस्येति तत्राह नेतियतः प्रतिभासदेशकालो एतेन परिच्छिन्नेन ब्रह्मांडेनावृतो न व्याप्तोऽतीतानां तव हि स्थितब्रह्मांडकोटिवासपि त्रसरेणून्मातपांतरिवप्रतिभासांतः स्फुरणदर्शनात् किं बहुना महारूपवता परमहत्वेन प्र सिद्धेनाप्याकाशरूपिणा प्रथमभूतेन तस्य तेन व्याप्तो ज्यायानाकाशादिति श्रुतेः अप्रतिभासेने आकाशज्यायस्त्वमानाभा

९८

५३

कदाचित्पृथिवीसर्गे निरं चभूतसर्गाख्यजाले कुसुमेवकार्यं बानुवर्ण्यं मितिवत् स्वार्थेप्यत्र हरिवर्णकाननं वस्तव्या
र्णां कुसुमं भुवमित्यर्थः कदाचित्पाद्मे श्यामभूपद्मप्राकृतित्वात्कलश्यामं कमलकुड्मलं अन्यान्यन्या निभुवनानां
वजनादरूपारापानेकानि संस्थानानि कल्पयति वा दिरूपेणस्वयमेवपालयति ३५ तस्यप्रथमकल्पमारभ्यप्रतिदिनं
सप्तोत्पत्तितत्स्यस्वदेहकल्पनाक्रमं दर्शयति तत्रेत्यादिना सर्वंब्रह्मांडानांतदभिमानितदभिमानीब्रह्मणां चकालान
वच्छिन्नब्रह्मपदं देवादि भवानदशानपेर्वापर्यमस्तीति प्राचप्रममेवेत्यभिप्रेतदंप्रथमत्वेनोच्यते ३६ यदावतीर्णं
कदाचित्कननेंकार्यंकालं कमलकुड्मलं अन्यान्यन्यान्यनेकानि प्रतिजन्मावधिप्रभुः ३५ कल्पयन्पालयस्ते
वनानामपारिहेलया तत्रेदंप्रथमं तेनपदेषु ब्रह्मणः पदात् ३६ अवतीर्णस्तदज्ञानात्तेवसुखमस्मरत्॥
गर्भनिद्राव्यपगमेवपुःपश्यतिभास्वरं ३७ प्राणापानप्रवाहाद्भ्यैरिवविनिर्मितं रोमकोटिशिराकीर्णं द्वा
त्रिंशद्दशनान्वितं ३८ त्रिस्थूणं पंचदैवत्यमधश्चरणलांछितं पंचभागं नवद्वारं त्वग्लेपमस्थिगंगकं ३९
विशाद्दशनान्वितं ३८ त्रिस्थूणं पंचदैवत्यमधश्चरणलांछितं पंचभागं नवद्वारं ... नीडं चित्तविहंगस्यनी
पुक्तमंगुलिविंशत्यानखविंशतिलांछितं छिद्राकुक्षिस्तनंद्वाहंत्वंबहुद्रिमंजुममेकच ४० नीडं चित्तविहंगस्यनी
डंमन्मथभोगिनः तद्भ्रमाणिशाख्यानिलयं जीवकेसरिसुंदरं ४१ अभिमानगजालानं मानसांभोजशालि
तं अथालोच्यवपुर्दृष्ट्वाक्रांतमालीयमुत्तमं ४२ चिंतयामास भगवान् त्रिकालामलदर्शनः अस्मिनाकाश
कुहरेतत्रमद्रूपलांछिते ४३ अदृष्टेपारपर्यंतेप्रथमं केमभूदिति इति चिंतितवान्ब्रह्मासद्योजातोमला
स्तदाप्रभृतिब्रह्मांडगर्भेविस्मकुलिंगगर्भे विद्यासुखंसोसुमसुखोपलक्षितं मस्मरत् प्राक्तनवासवरूपस्पदेत्यव
हारादस्मात्स्मरणात्रूपं तत्पुनमभूदितिशेषः ३७ द्वयोः पंचभूततत्त्वद्भागेः ३८ साक्षिपुरुषाभि त्रिस्थूणां पंच
लिःप्राणेः पंचदैवत्यं पाणीपादशिरोवक्त्रः कुक्षिणा पंचभागं ३८ इत्थया कदाचिद्ब्रह्मदिगजमपि ४०।४१।४२
मधुपदन तत्सद्दशश्यामलतालक्षितेतथालांछिते ४३ प्रथमं

मद्भुत्यत्ते:पूर्वंइतिशरद्भ्यपेवीप्रयासबिपूर्वंविशे

४४

औ १ ९८ यु०प्र०उ०प्र०

वा०टी० तनुखंडेनात्मीकृतं नह्यखंडे खंडनमंतरेणापरिच्छेदप्रसक्तेः नचखंडनं वासंभवतीत्यर्थः १५ वहोभविनो भूमातया भूतं अपरिच्छि

स्थि० न्नमितियावत् स्वकापाडुत्थं मंजेषीकावत् पृथक्कृतमपश्यन् अमहतापरिच्छिन्नात्मदर्शनेन किंमुह्यसि १६ तापान्मस म.

६७ दूरात् निश्चयात्संकल्पात् १७ आकाराशयोदृश्याकारसमूहा १८ १९ नासदिवसत्यमिव २० अन्यताया भेदस्यचतुर्भिः किंच

नैः प्रमाणप्रकारस्वरूपाधाराणांनिषेधः साअन्यता २१ उपचयावधिर्गिरिः अपचयावधिः स्थाणुस्ताभ्यांसर्वेतिदोन्नराल्पि

कपरिच्छेदाडंबरविभ्रमा अणुपलभ्यते २२ प्रसन्नस्यविचारहीनस्यपुंसः सकामत्वमामननं इदंजगत् प्रपंचेस्वर्गनरकतीर्यगादि

नत्वहमितिनोहासंयन्नकिंचित्कदाचन किंवातनुभवेत्तत्रकस्यकानामखंडना २५ भूमभूतं स्वकायोत्थमपश्यन्निपुणंघया

राघवामहतात्वांतः किमज्ञइवमुह्यसि २६ जगत्त्वायथातापान्मनसो निश्चयात्तथा असंतइवदृश्यंते सर्वेभ्रसादयोऽप्यमी

२७ द्विचंद्रविभ्रमप्रख्याः मनोरथवदुत्थिता मिथ्याज्ञानघना सर्वजगत्याकाराशयः २८ यथानौयायिनो मिथ्यास्था

णुस्पंदमिति सपा असत्यैवोत्थितानित्यमाकाराणांपरंपरा २९ इंद्रजालमिदंविद्धि मायारचितपंजरं मनोमनन

निर्माणंनसन्नासदिवस्थितं २० ब्रह्मैवेदंजगत्सर्वमिन्यतायास्ततंकुतः प्रसंगः कीदृशः कोसौ क्ववासापतिष्ठति अयं

गिरिरयंस्थाणुरित्याडंबरविभ्रमः मनसोभावनादार्ढ्याद्सत्सन्निवलक्ष्यते २२ प्रपंचपतनारंभप्रमत्तस्यइदंजग

त् सकामतस्मामननंत्यक्त्वान्यद्रामभावय २३ यथास्वप्नेमहारंभोभ्रांतिरेवमवस्तुतः दीर्घत्वप्रत्ययेवेदं विद्धिचित्तो

पपादितं २४ दृश्यमानमहाभोगगृह्यमाणमवस्तुकं कोशमाशाभुजंगानां संसाराडंबरंत्यज २५ असदेतदितिज्ञात्वा

मात्रभावंविवेशाय अनुधावतिनप्राज्ञोविज्ञायमृगतृष्णिकां २६ स्वसंकल्पात्त्वरूपाद्यामनोरथमयीश्रियं योऽनुगच्छ

ला०१ तिमूढोऽद्य स्वस्यैवसभाजनं २७

जन्मसुपतन मारंभत इति प्रपंचपतनारंभेभवतीतिशेषः अतस्त्वंविवेकेनजगत्यक्त्वा अन्य तुनिष्प्रपंचमात्मानंभावयेत्यर्थः २३

२५ दृश्यमानावस्थ्यमहाभोगंवहुविस्तीर्णरमणीयमिव तेषुकतिपयानामेवग्रहीतुंशक्यत्वाद्गृहीतेष्वपिकदाचित्कस्यचिदेवोपभो

गात्तद्दुत्तरदशाणांएवक्षयाच्च अवस्तुकंतुच्छं अभुक्तेषुपरिदृष्टेषुचतस्मा विषा विषयेषु १

इतिज्ञासीवदाङ्गोः २४ तरदुच्चावचत्वर्णाः

६७

अतएवेदं गंधर्वनगर चित्रवदिति प्रागुक्तमित्याह अमितीति ४ किंच मनसः स्फूर्तिमात्रहेतुत्वात् तद्वृत्तिलभिदं स्फुरति तु त्वमि
तिनत्वकालेर्थरूपं सदित्याह मनसेति एतत्स्मनः ५ कुड्यादिजगतः सतः पृथक्कृतपदर्शयितुमशक्यत्वादपि सद्व्यतिरेके
णासत्वमित्याह आभासेति ६ यथा स्वालनः स्वयं कोशइव प्रकल्पितं तथैव त्वत्तस्य वासनार्थं स्थितमर्थमिदं शरीरं कृमि
कोशप्रकारेणानीडमतं प्रकल्पितमित्यर्थः ७ चेतसः संकल्पमात्रेणासद्वृचनाप्राप्तिसक्तिप्रसिद्धेरणुक्तापि पपत्तिरि
त्याह नतदिति यदिति सामान्येन पुंसकं अंबरस्थं यं स्वसंकल्पसंकल्परूपं यन्न करोति प्राप्नोति चेतस्वयः दुर्गं दुरापं ८
पामिः शक्तिमिर्मनोगृहाः अंतर्नालिप्यंतेताः शक्तयो देवे जगदीश्वरेपि कानामसंभवतीत्यन्वयः ९ यदिस देवजगदसकृत्

अमितिरागस्त्वनमपिहृदमसन्मयं अकृतं कृतमेवैतद्धो श्चित्तं विचित्रकं ४ मनसा कल्पितं सर्वं देहादिभुव
नत्रयं संस्मृतौ कारणं चैतत्स्वप्नलोकनेयथा ५ आभासमात्रं हि जगद्भूयावटपटभ्रमैः आवर्तनेन सद्रूपा पृथक्कु
ड्यादयः स्थिताः ६ मनसेदं शरीरं हि वासनार्थं प्रकल्पितं कृमिकोशप्रकारेण स्वात्मकोशइव स्वयं ७
नतदस्ति च यन्नाम चेतः संकल्पमंबरं न करोति न चाप्नोति दुर्गमप्यतिदुष्करं ८ सर्वशक्तिधरे देवे का नाम न नु शक्त
यः न संभवन्त्याक्षिप्यंते याभिरंतर्मनोगृहाः सत्तासत्ते पदार्थानां सर्वेषां सर्वदैव हि महाबाहो संभवतः सर्वशक्तो विभोस्
ति १० यया भावनया प्राप्तं मनसैवात्मजं वपुः तस्मात्त्वत्कलनाराम सर्वशक्तियुता विदुः ११ त्वसंकल्पकृताः सर्वे देवा
सुरनरादयः त्वसंकल्पोपशमने शाम्यंति स्नेहदीपवत् १२ आकाशसदृशं सर्वं कलनामात्रजृंभितं जगत्पश्य महा
बुद्धे सदीर्घस्वप्नसुस्थितं १३ न जायते न म्रियते इह किंचित्कदाचन परमार्थेन सत्यमेतन्मिथ्या सर्वं तु विद्यते १४ ॥

सदैव सत्त्वासत्त्वे च तयोः सदैवास्तिस्फूर्तिरस्ति हि किंच जगति कदाचित् केस त्तासत्ते तत्राह सत्तासत्ते इति न कदाचित् के अपि तु सदा
तनेतयोः परस्पराभिभवेन पर्यायेण बहुशक्त्यनमेवाचिंत्यमायाशक्तिकृतमिति भावः सर्वमेश्वरी सर्वशक्तिः त्वमनस्पेन
प्रत्यक्संदृश्यतामित्याह परयेति जगति विचित्रपदार्थशक्तयोपि सर्वशक्तेर्मनः कल्पनादेवेत्याह तस्मादिति कल्पनाकल

शक्येत्याशयेनाह संकल्पेति १२१३ १४

नां १९ अतएव न देवादिशक्तिभिरपि मुक्तिं प्रतिबद्धुं

वा०टी० उत्पत्तिनिरासादेवरज्ज्वादिविकारा अपि निरस्ता एवेतीतन्निवर्त्तयेणाप्ययुक्ततेत्याह असदिति वायी अवधारणे ४२ द्वष्टप्राप्तो हि हर्षः १
त्रिप० स्यादिष्टमेव मायामयेनास्तीत्याह सर्वत्रेति ४२ एवं सर्वमानंदैकरस्येन पश्यतो हेयमपीनास्तीत्याह सर्वत्रेति ब्रसतत्वमये स्वार्थमिय
६८ दूपरिहरंतु ४३ तस्य पक्षद्वयेपि विनाशानर्हस्य पुत्रमित्रादेर्विनाशेन स्वभ्रांतिकल्पितेन दुःखितः ४४ इदानीमसत्सत्पक्षयोस्तुल्येऽप
पत्तिं दर्शयति आदाविति द्वाभ्यां असद्वा इदमग्र आसीत् नैवेह किंचनाग्र आसीत् इत्यादिश्रुतिभिर्गगनपवनभुवनादीनामाद्यंतयो
रसत्वं श्रूयते घटादेश्च प्रत्यक्षमनुभूयते चिरं सक्रुत्त्वसत्वं प्रति व्यक्तिप्रसिद्धं तेन च परस्परविरोधितिस्वभावे सत्वासत्वेनैकवस्तुन्येकतरस्मह
णमंतरेणानिविशेते इत्यवश्यमेकतरस्मिन्प्रहातव्ये आद्यंतयोः स्थिरतरमसत्वप्रसिद्धं वर्त्तमानदशायामपि असत्वमेव सर्वव्यक्तीनां

असद्वापि यदत्यंतं वृद्धिः स्यात्तत्र की दृशी वृद्धेरभावेहर्षस्यकः प्रसंगो महामते ४१ सर्वत्रासत्यभूतेस्मिन्प्रपंचे कांतकादि
तो संसारे किमुपादेयं प्राज्ञो यदभिवांछतु ४२ सर्वत्र सत्यभूतेस्मिन्ब्रसतत्वमये पि च किंस्यात्त्रिभुवने हेयं प्राज्ञाः परिहरंतु
यत् ४३ असत्सद्वा जगद्यस्य तेनासौ सुखदुःखयोः अगम्यरवमूर्खस्तु तद्विनाशेन दुःखितः ४४ यो भिवांछत्यसद्राम
तस्यासत्त्वे वदृश्यते ४५ आदावंते च यत्सत्यं वर्त्तमाने सदेव तत् यस्य सर्वं सदेवस्यात्तस्यसत्त्वेव दृश्यते ४६

मिति असत्वपक्षे द्रुता असत्वमेव श्रुतियुक्त्यानुभवैर्दृश्यत इत्यर्थः ४५ सदेव सोम्येदमग्र आसीत् कथमसतः सज्जायेतेत्यादिश्रु
तिभिः सत्सदिसेव प्रमाणप्रवृत्तिकाले सर्ववस्तुत्वतभवादाद्यंतकालयोः सत्तानभिव्यक्तिनिरोधानमात्रकल्पनेनाप्यसद्वा इद
मग्र आसीदित्यादिश्रुतेर्युक्त्योपपत्तेः सत्वश्रुतियुक्त्योरन्यथोपपादयितुमशक्यत्वाच्च सदातनी सार्वत्रिकी च सर्ववस्तूनां सत्ता
लाघवादेकैव मुक्तितिसत्त्वैव पे सिद्धा आदौ अंते च कारणब्रसत्त पेव सर्वस्य सत्यत्वाद्वर्त्तमानकालेतत्त्वैवेति सद्वादिनाम
खंडब्रसत्त्वैव सर्वत्र दृश्यत इत्यर्थः ४६ ऽऽ ऽऽ.ऽ ऽऽ श्री ऽऽऽ श्री ऽऽऽ श्री॥ ऽऽऽ श्री ऽ

98

नकेवलमनर्थप्राप्तिरेव किंत्वर्थनाशोपि तस्मात्तीत्याह वस्त्विति नपश्यति परमपुरुषार्थीभूदृश्यति २८ २९ ३० गुणानां शब्दादीनां सं
घातं देहादिं संभावयन् अहंममेत्यभिमन्यमानो जाग्रच्छीतं वह्निभावनया मनोरूपकल्पितवह्निनेति यावत् ३१ जलं पंजरं जडयोरभेदा
ज्जडसंघातभूतदेहादि ३२ यदीदमैच्छिकसंकल्पवशादुदितं तर्हि ऐच्छिकनिवृत्तिसंकल्पादकृतो न निवर्तते तत्राह लीयत इति तस्य
चित्तस्य निच्छया रागलयमात्रेण एवंविधलोके मिथ्यैव दृश्यते गंधर्वनगरग्रहणं मनोरथकल्पितनगरोपलक्षणं ३३ अतो ना ।
शपनाशे सम्यग्ज्ञोयाशोकहर्षौ कार्यो वित्याशयेनाह रामेत्यादिना पुञ्जे समूहे ३४ ३५ क्रीडार्थ निपुत्रिकादिनावर्तनं पुत्रयस्यादिम
वस्तुन्यसति लोकोयं यातकामनस्तु ने यस्तुवस्तुपवित्यजस्यात्मवस्तु सन दृश्यति ३८ मनोव्यामोह एवेदं रज्वामहिभयं यथा
जगत् २ भावनामात्रवैचित्र्यच्छिरमावर्तते २९ असदभ्युदितेभ्यो विर्जलांतं रम्यं द्रवच्छलैः कंप्यते बाल एवेह न तत्वज्ञो भवादृशः ।
३० पश्यन् गुणसंघातं भावयन् सुखमीहते प्रमार्ष्टि सजडो जाड्यं वह्निभावनया यथा असदेवेदमाभोगि दृश्यते जलपंज
रं मनोमनननिर्माणं दृश्यं नगरं यथा ३२ इदं चित्तेच्छयोदेति लीयते तदनिच्छया मिथ्यैवं दृश्यते स्फीतं गंधर्वनगरं यथा
३३ राम नष्टे जगत्यस्मिन् न किंचिदपि नश्यति पुञ्जेपि च जगत्यस्मिन् न किंचिदपि युज्यते ३४ मनःप्रकल्पितस्यैव हृदि वि ।
स्तीर्णपित्तने वृद्धिं चोपगते क्रुद्धि किं नष्टं कस्य किं हृतं ३५ क्रीडार्थं नयपादेतिवालानां हृदि वर्तनं मनसा तद्वदेवेदमुदे
त्यविचितं जगत् नाकिंचित्कस्यचिन्नष्टमिंद्रजालजलं यथा अधुना नष्टे तथैवास्मिन् संसारे विशीर्यते ३७ यदसन्तदस । त २
त्याच्चेन्न किं कस्य किं लब्धं ततो हर्षविषादानां संसारे नाम नास्पदं ३८ असदेव यदुत्पन्नं तस्मात् किं नाम नश्यति नाशा
भावे हि दुःखस्य कः प्रसंगो महामते ३९ सदेव वा यदुत्पन्नं तस्य किं नाम नश्यति बुद्ध्वैवं जगत्सर्वं सुखदुःखे किमुत्थिते ४०

व्यवहाराभासकल्पनं यथा नाशोच्यते तिशेषः ३६ ३७ यदि असदलीकं तत् असच्छिद्यमानमेव चेत् तस्मात्कस्य किं हृतं न किंचि
द्वितिशेषः दृढार्पितानकारः अतः संसारे हर्षविषादनामास्पदं न किंचिन्नास्मत्यन्वयः ३८ इत्थं नाशाभ्युपगमेन शोकानहिता
मुक्त्वा वस्तुतो नाश एवकस्यचिन्नास्तीतितामाह असदेवेति यद्यतोसदेव तस्मात्ततः ३९ अध्यस्तहृदयानाशासंभवमुपपाद्य
तिसदेवेति सुखदुःखे किं निमित्त मुत्थिते नोत्थिते एवेत्यर्थः ४०

संसारसंभ्रमेघस्मिन्छन्नालम्पातताथिनि तथाविहरसंबुद्धोयथानापासिमकृतां ९ संसारडंबरस्यास्य प्रपंचरहितेक्रमे १२ बुदी

वा॰टी॰ विहरन्नपिसंसारेयेर्गुणैर्ननिमज्जतितेरामायन्नकीर्तितजीवन्मुक्तेष्वयेस्थिताः त अस्त्रविवस्तुच्छन्नास्थयानष्टेप्येक्षणानागतावांछनलक्ष
स्थि॰ णोप्रथमस्मुपदिदिक्षुः पूर्वप्रस्तावस्यतदुपयोगंदर्शयितुमाह रम्येइत्यादिना रम्येइतिपदसंस्कारपक्षेएकवचनंवचनसर्वनामेत्यनुशासना
९९ देकवचनं आरत्यामयान्नपि १ क्रमणंक्रमप्रसरः २ धनेदारादौचसम्रुद्धेसति तिशेषः आनंदः नलकीडादिसुखबाधितयंकिं ३ तद्
ष्ठोसंसाररोगवृद्धिः संभावनादुःखमेवंकर्त्तुमुचितंनहर्षइत्याह धनेति अधिकतोऽभिवृद्धिंआगते ४ नष्टेनश्वरस्वभावेपरावलो
किनः नश्वरतामरकहेतुत्वाद्युदर्कविदुकतादर्शनिः ६ पद्यमिमंप्रस्तावलांदर्शयति अतइतिउपात्तरुडपर्युक्त्व प्राप्तेप्येकोपप्राप्त
त्वान्नविघ्नयोगुणः ७ गुणांतरमाह अनागतानामिति ८ अप्रमादलक्षणंगुणांतरमुपदिशतिसंसारेतिसंसारेसंभ्रमयतीतिसंसा

श्रीवसिष्ठ॰ रम्येधनेष्वदारादौशोकस्यावसरोहिकः इंद्रजालेक्षणाद्वृष्टेनष्टेकापरिवेदना १ गंधर्वनगरस्यार्थेदूषितेभ्र
मितेतथा अविद्यांशेसुतादौवाकः क्रमसुखदुःखयोः २ रम्येधनेपदारादौहर्षस्यावसरोहिकः वृद्धायांमृगतृष्णायांकिमा
नंदोजलार्थिना ३ धनदारेषुवृद्धेषुदुःखंयुक्तंनहर्षणं वृद्धायांमोहमायायांकः समाश्वासवानिह ४ यैरेवजायतेरागोमू
र्खस्याधिकतांगतेः तैरेवभोगैः प्राज्ञस्यविरागउपजायते ५ नष्टेधनेपदारादौहर्षस्यावसरोहिकः परावलोकिनस्त्वेते
विरागंयांतिराघवः ६ अतोराघवतत्त्वज्ञोव्यवहारेषुसंस्तते नष्टंनष्टमुपेक्षस्वप्राप्तंप्राप्तमुपाहर ७ अनागतानांभोगा
नामवांछनमकृत्रिमं आगतानांचसंभोगइतिपंडितलक्षणं सम्यग्ज्ञानुपश्यतियेहतास्तेकवुद्धयः १० ना१

रसंभ्रमः कामक्रोधलोभेच्छन्नालमनिजिघांसयाप्रसन्नेआततेनविषयशस्त्रास्त्रादिना हंतुंआयतेउपगच्छतीत्याततायीशत्रुस्तस्मिन् तदुक्तंउ
घतासिंविषाग्निंचशापोद्यतकरंतथा अथर्वणेनहंतारंपिशुनंराजसमसु भार्यातिक्रमिणंचैवविद्यात्सप्तातताथिनइतिसंप्रबुद्धः प्रबोधो
अमत्तः ९ प्रपंचरहितेकम्पइतिक्रमः परमंपदंतस्मिन्सम्यकुज्ञात्वापियेप्रमादादस्यसंसाराडंबरस्यकंचनानुपश्यंतितेकुबुद्धयः प्रमादेनह
तास्तत्पर्यः अथवाप्रपंचरहितेब्रह्मणि विवेकवैराग्य प्रबोधाप्रमादादेगुणार्जनक्रमेयेसम्यकुतास्तेऽस्यसंसाराडंबरस्यकर्मगुणवशेष
त्वविवक्षयाषष्ठीइमंसंसाराडंबरंनानुपश्यंतियेतुकुबुद्धयः उक्तगुणहीनास्तेहताइत्यर्थः १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

देशकालपरिच्छिन्नसन्नाकल्पनं पत्रच्छपवरिष्कृतं सर्वेषु स्तुतिषु क्रिविरुद्धं सूर्यसहस्रैरंधपरंपरयापरिकल्पितं सर्वनिर्णयिका
रीतिवालिशानां तेषामेवोचितं न तत्वज्ञाशयेनाह असत्यभूतमित्यादिना ४७ वस्तुरिक्तैः अर्थशून्यैः प्रयोजनैः ४८ मामवः
मामूः लुब्धविषयेवत्पयेनलङ् ४९ इदानीं दर्शितयोः सदसत्पक्षयोः द्वारभेदेनैकप्रयोजनावसानेफलतः समुच्चयं दर्शयन्नु
पसंहरति असदिति मायाम्लेच्छेरालत्वेनकल्पितेनाहंकारेणासमेतं सहितमिदमखिलं जगदसद्देवेतिमत्वा स्तुतिगुरु किंस्वा
नुभवैरवधार्य पुत्रमित्रधनादिनाशे विषादिताशोकः विषमिवपरिणामदुःखदान्विषयान्तुं भोक्तुं शीलमस्येतिविषादी रा
गी तद्भावो विषादिता रागश्च मास्तु तयाच शोकरागादिनिरासद्वारा एकात्म्यदर्शने प्रपंचासत्ववाद उपपद्यत इतिभावः एवं॥
असत्यभूतं तोयांतस्त्रंद्रो व्योमतलादिकं बालाएवाभिवांछंति मनोमोहायनोत्तमाः ४७ बालोहिविततोकारैर्वस्तुरिक्तैः प्रयो
जनैः संतोषमेत्यनंतायदुःखायनसुखायतु ४८ तस्मात्सालं भवोबालो राम राजीवलोचनः अविनाश मिहालोक्य नित्य
माश्रयसुस्थिरं ४९ असदिदमखिलं मयासमेतं त्विति विगणय्य विषादितास्तु मा ते सदिहहि सकलं मयासमेतं त्विति
चविलोक्य विषादितास्तु मा ते ५० श्रीवाल्मीकिरु० इत्युक्तवन्तमुनौ दिवसो जगाम सायंतनाय विधये तस्मितो जगाम
स्नातुं सभाकृतनमस्करणा जगाम श्यामाक्षये रविकरैश्च सहाजगाम ५१ दिवसः नवमः ९ इत्यार्षे महारामायणे द्वा
त्रिंशत्सहस्रां संहितायां मोक्षोपायेषु स्थितिप्रकरणे यत्याभूतार्थयोगोपदेशो नाम पंचचत्वारिंशत्तमः सर्गः ४५॥
मन्यार्थेनासद्वादप्रस्तावेन निस्तत्वमेव जगदिति न मंतव्यं किंतु सकलं सदेव सत्वस्याप्रसिद्धौ तत्प्रतिक्षेपकस्यासत्वस्याप्रसिद्धेः
प्रसिद्धौ च तत्प्रतिद्वंद्विसत्वादेवासत्वासिद्धेः एवं सर्वत्र सत्तया प्रतिसत्वमन्निमं निरासादं न कचित्कस्यचित् परिच्छेदायमंत्र तीस
परिच्छिन्नसदेकरसे सिद्धे घटपटादिपरिच्छेदकाकारस्याप्यागनवशाद्यालयाशोधित त्विन्मात्रैकरसेन प्रतीचा अखंडैकप
नसमेतं सदेव अमात्यं महमिति विलोक्य सात्मप्रतिष्ठस्य ततव विषादिता पुनः सांसारिकजन्ममरणादिविषादावोपि मास्तु का
लत्रयेपि न संभावितेत्यर्थः ५० ५१ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थितिप्रकरणे पंचचत्वारिंशः सर्गः ४५

वा॰ टी॰ तत्पं जीवन्मुक्तो वासनाभ्यस्तितस्य निष्कर्षएवमुत्वंसा धनमित्याह उच्चैः पदारेति उदारं विवेकवैराग्योत्कर्षं चेतोमनः २१ बुद्धि
स्थि॰ तां निमग्नाः २२ कीदृशीसा प्रज्ञा नौ स्तां दर्शयति क्षुरधारेति विवेकवैराग्यादीति त्रगीकृतयेत्यर्थः धीरया दुंदंसहन
१०० धैर्यवत्या २३ २४ सठाः स्वपरवंचकाः २५ पारंब्रह्मत्वंस्त्रावारजगत्त्वंतद्विदः २६ ननु विदुषामपिकचित्कार्यत्वंपस्या त नेत्याह
प्रभावस्येतिप्रभावः विद्यातपः पराक्रमाद्युत्कर्षः गुणादास्यकुलशीलादयः श्रियःसंपदः एतेषांहि विषयेलोकेकार्यएणप्रसिद्धं तत्वद
र्शिनः प्रभावादीनां मिथ्यात्वादपुरुषार्थतादर्शिनः २७ सम्पूर्णेपसर्वनाशेपिदेशोघानेसर्वकामसमृद्धनंदनादावपिनसंगिनोनाशङ्काः ति
उच्चैः पदायपरया प्रज्ञयावासनागणान् पुष्पाद्गंधमिवोदारं चेतोरामसमुद्धरेत् २१ संसारांबुनिधावस्मिन्वासनांबुपरिप्लुते ये
प्रज्ञानावमारूढास्तेतीर्णाबुडिताः परे २२ क्षुरधाराप्रमितया धियापरमधीरया प्रविर्ष्यात्मनस्तत्त्वं ततः स्वपदमाविश २३ य
थातत्त्वविदः प्रोज्झिताज्ञानबृंहितचेतसः विहरंति तथाराम विहर्तव्यं न मूढवत् २४ जीवन्मुक्ता महात्मानो नित्य त ष्णामहा
धियः आचारैरनुगंतव्या न भोगकृपणाः शठाः २५ न त्यजंति न वांछंति व्यवहारं जगद्गतं सर्वमेवानुवर्तंते पारावारविदो ज
नाः २६ प्र भावस्याभिमानस्य गुणानां पयसः श्रियः न कश्चित्कृपणालोके महांतस्तत्त्वदर्शिनः २७ सुसम्पूर्णेपि न विद्यंते दे
शोघानेन संगिनः नियतिं च न मुंचंति महांतो भास्करा इव २८ विगतेच्छाभयक्रोधा प्राप्तव्यवहारानुवर्तिनः विचरंति समुन्नता
स्वस्थादेहरथे स्थिताः २९ त्वमपि प्राप्नवान्नाम विवेकमिममाततं प्रज्ञाबलेन चानेन ज्ञानेस्वस्थोसि सुंदर ३० स्वपक्षा दे
हमवष्टभ्य निर्मोयो गतमत्सरः विहरस्मिन्भवः पाठे परां सिद्धिमवाप्स्यसि ३१ स्वस्थः सर्वहितत्यागी दूरालोकनवांछनः
परांशीतलतामंतरादाय विहरानघ ३२ श्रीवाल्मीकिरुवाच ॥ इत्थं गिरो विमलया विमलाशयस्य रामो मुनेः सपदि स्पष्टद
नावभासे ज्ञानामृतेन मधुरेण विराजितांतः पूर्णः शशांक इव शीतलतां जगाम ३३ इति श्री॰ प्रशो॰ षट्चत्वारिंशः सर्गः
पतिं शास्त्रमर्यादां भास्करपक्षे सुसम्पूर्णे आकाशे नियतिं स्वांमर्यादां २८ समुन्नता विज्ञानसारस्थिरस्थितमनः प्रग्रहवान्नरः इत्यादिश्रुत्युक्त
साधनसन्नद्धाः २९ मयि तर्हि ते गुणाः संति न वेति संदेहकातरं राममाश्वासयति त्वमपीति ३० ३१ दूरात् आलोकनवासनाविषयकौतुक द

दृश्यदर्शनारतिलक्षणं गुणमपरं गुणमुपदिशति यथेति चित्तरंजनहेतुवासना धानस्वरूपप्रच्या वननरकाघनर्थहेतुत्वमिथ्या
त्वानामन्यतमोपयाद्विकयापया कन्याचिद्वक्षागतानिवृत्ता आस्थापरमार्थाभिनिविष्टा विमला विपायासतिर्न्यपरिमज्जतिमो
हाध्धो ११ एवं बाह्यार्थाभिनिवेशत्यागो पिगुणइत्याशयेनाह यस्येति असदिदमितिनिश्चयेनेतिशेषः आस्था अभिनिवे
शः १२ एकांतदर्शनमपिगुणइत्याह अहमिति अनास्थापरित्यागो पथाप्रशांतवर्त्तनं १३ उक्तमेव विवृणोति सुद्गमितिस
दसतो र्वैतत्काव्यक्तयोर्मध्ये अनुगतं सद्गुणं सत्तामात्रं पदं तद्वेवप्रत्यगात्मेत्यवलंब्य १४ उपरतिसंतोषनिकेतनत्वं संगत्वगुणमनु
पदिशति अतप्तंतेति १५ कथं नीरागः स्यात्कथं वा असंगस्तत्राह यस्येति १६ बाधितानुवृत्तिमात्रत्वेनामुख्यत्वाद्गौणं तं बुद्धिं

यथाकथाचिद्धत्तेस्व दृश्याद्यप्रागतारतिः परिमज्जतितस्यास्थानक्वचिद्विमलाशतिः ११ यस्यासदिदमित्यास्थानि
वृत्तासनवसुप्तकोडीकरोतिसर्वज्ञं नाधिधातमवास्तवी १२ अहंजगद्वेकमिदं सर्वमेवेतियस्यधीः आस्थानास्थाप
रित्यज्यसंस्थितासनमज्जति १३ सुद्गुं सदसतोर्मध्ये पदं वुध्यावलंब्यच सवाह्याभ्यंतरं दृश्यमास्तहाणविमुंचसः १४
अतप्तंतविरतः स्वस्थः सर्ववासविवर्जितः योमवतिष्ठनीरागीशमकार्यपदो पि सन् १५ यस्यनेष्ठानवानिष्ठाइत्स्यकर्म
लोतिरतः नतस्यालिप्यतेप्रज्ञा पद्मपत्रमिवांवुभिः १६ दर्शनस्पर्शनादीनि माकरोतु करोतु च तवेंद्रियमनोगौणं त्वम
निद्रोभवात्मवान् ७ समेदमिति संद्धूत सेंद्रियार्थं भवात्मनः मानिमज्जत्वमग्नः सन्माकरोतु करोतु वा १८ यदाते
नेंद्रियार्थश्रीः स्वदंतेहंदिराघव तदाविज्ञातविज्ञातः सप्तुत्तीर्णभवार्णवः १९ आस्वादितेंद्रियार्थश्रीस्सततनेरत्नो
रपि अनिच्छतोपिसंपन्नोमुक्तिरर्थवुध्यानव २०

यस हितं मनः दर्शनादीनि करोतु वा ७ इंद्रियार्थेममतात्यागलक्षणं गुणमुपदिशन्ननास्थाम्रुपपादयति समेति अमग्नः
सन्नितिपुंस्त्वं छंदसं त्वमज्ञः सन्निति पठेतुत्वमनः मानिज्जयेत्यर्थः १८ लक्षपजीवन्मुक्ततापत्प्रिप्रत्ययेलिंगमाह यदेतिनस्वदंते
अनर्थहेतुत्वाप्रतिसंधानेपिस्वतएवनरोचंते १९ अस्तनास्वादितेतिछेदः आसमंतात् दृहलौकिकाः पारलौकिका अअसो

दिताः अरुचिविषयीकृताः इंद्रियार्थाविषयायस्यधीरस

सतनोर्व्युत्थानेदेहभानवतः अतनोः समाधिनातद्रहितस्या
पि अर्थवशात् अनायासनेतियावत् २०

वा॰टी॰ शार्वाः रुद्रसृष्टाः पद्मजाः देवप्रथमजाः उद्भवो येषां ते तथा वैष्णवो विष्णुसृष्टाः तथाच्चोक्तं पुराणे तपसा तोषयित्वेशं ब्रह्मा विष्णुमहे

स्थि॰ श्वराः परस्परस्माज्जायंते परस्परं जयैषिणः इति मुनिनिर्मिताः इत्यवांतरसर्गाभिप्रायं ब्रह्मादीनामाविर्भावस्थानात्यनियतां

१०१ नीत्याह कदाचिदिति पाद्मकल्पे पद्मजः सलिलोद्भवः अप्ययाख्यः अंडोद्भवः प्रसिद्धः अंबरादिति तथाच आकाशप्रभवो

ब्रह्मेति सूर्यवंशादिप्रस्तावे पूर्वरामायणे उक्तं ८ एवमर्कादिपदाधिकारिष्वप्यनियममित्याह कस्मिंश्चिदिति अत एव सर्वदे

कदाचित्सर्वदाः शार्वाः कदाचित्पद्मजोद्भवाः कदाचिदपि वैष्णवाः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः ८ कदाचित्पद्मजो

ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः अंडोद्भवः कदाचित्तु कदाचिज्जायतेंबरात् ९ कस्मिंश्चिद्ब्रह्मांडे अर्कोर्के कस्मिंश्चिदपि

वासवः कस्मिंश्चित्पुंडरीकाक्षः कस्मिंश्चित्त्र्यक्ष एव हि १० कस्यांचिद्भूरिभूतस्थौणी रंध्रतरुसंकरात् कस्यांचिन्नरनी

रंध्रा कस्यांचिद्भूधरावला ११ मृन्मयी काश्चिदेका चिदासीद्दृषन्मयी आसीद्धेममयी काचित्काचित्ताम्रमयी

तथा १२ इहैव कानिचिच्चित्राणि जगंत्यन्यानि यथान्यथा अन्यान्येकैकलोकानि निर्महात्म्यिकानि च १३ अनंतानि

जगंत्यस्मिन्ब्रह्मतत्त्वमहांबरे अंभोधिवीचिजलवन्निमज्जंत्युद्भवंति च १४ यथा तरंगा जलधौ मृगतृष्णाम्बरे यथा

कुसुमानि यथा भूतेन तथा विश्वश्रियः परे १५ भानोर्गुणयितुं शक्या रश्मिषु त्रसरेणवः आलोलवपुषो ब्रह्मतत्त्वेन

जगतां गणाः यथा मशकजालानि वर्षासु व्याकुलानि तु उत्पत्योत्पत्य नश्यंति तथेमा लोकसृष्टयः १७ नच विज्ञाय

तेकस्मात्कालात्प्रभृति चागताः नित्यागमापायपरा एताः सर्गपरंपराः अनादिमत्यो विरतं प्रस्फुरंति तरंगवत् पूर्वा संवे १८

वताधिकारेष्वितिरेवकारं बलाद्भ्रमंते हि शारदस्ते सेवाभ्यत्रापि देवतांतरमादकल्पना नान्यस्येति द्योतनार्थः १० नीरंध्रतरुसंक

टाप्रथममितिसर्गविशेषः ११ मात्रूर्ध्वमपटः १२ उहास्मिन्ब्रह्मांडे एव कानि कियंति चित्रा न्याश्चर्याणि अप्य अन्यापि जगंति ब्रह्मांडा

नि अन्यथा अन्यैव हाश्चर्याणीत्यर्थः एकैक एव सूर्यादिर्लोकः आलोकः प्रकाशस्तन्मात्रेषु निर्महांसि निष्प्रकाशानि १३ निम

ज्जंति लीयंते १४ १५ आलोलवपुषः चंचलाः १६ १७ तेषां सर्गाणाम्

201

अतीताभाविनः संतो ब्रह्मब्रह्मांडकोटयः देवाद्यास्तेन वर्ण्यंते निपदानियतक्रमाः आख्यत्तः अपनीतभाराध्वश्रमक्र
मः पुरस्सरश्च १ उदाराणि उत्तमभूयिष्ठानि प्रासादानि वर्णपदवाक्यप्रकरणभेदैर्व्यक्तानि पेशलानि विचित्रकथायुक्तिसंदर्भ
चतुराणि उदितानि आत्मतत्त्वप्रकाशकत्वेन हृदयपद्मविकाशकत्वेन च त्वयोदितदुक्तानि २ एवं प्रशंसया गुरुमुत्सा
हप्रासंगिकब्रह्मादिदेवेतेष्वर्ण्यतत्वं जिज्ञासुः पृच्छते जात्याइति राजससात्विकाजात्याः जीवजातेः कथानवसरेभवता

श्रीरामउवाच ॥ भगवन्सर्वधर्मज्ञ वेदवेदांगपारग आख्यातइव तिष्ठामि युष्माभिर्बहुक्तिभिः १ उदाराणि वि
विक्तानि पेशलान्युदितानि च श्रोतुं तृप्तिं न गच्छामि वचांसि वदत स्तव २ जात्याः राजससात्विक्याः कथनी
वसरांतरे उत्पत्तिर्भवता प्रोक्ता शास्त्रैः कमलजन्मनः ३ श्रीवसिष्ठ उवाच बहूनि ब्रह्मलक्षाणि शंकरेंद्रशता
नि च नारायणसहस्राणि समतीतानि राघव ४ अन्येषु च विचित्रेषु ब्रह्मांडेषु च भूरिशः नानाचारविहारा
णि विहरंति सहस्रशः ५ तुल्यकालमनंतेषु कालांतरभवेषु च जगत्सु प्रोद्भवंत्यंति बहून्यन्यानि भूरिशः ॥
तेषामब्जोद्भवादीनां ब्रह्मांडेषु दिवौकसां उत्पत्तयो महाबाहो विचित्रा अभ्युत्थिता इव ७ ॥ ॥

शास्त्रैः नानाविधस्वस्वप्रतिपादकश्रुतिपुराणादिप्रमाणैः कमलजन्मनः उत्पत्तिर्याप्रोक्ता प्रस्तुतां तां स्फुटं वर्णयेति शेषः ३ ॥
बहूनीत्यत्यसर्वत्रसंबंधाच्छतसहस्रपदान्यप्यनंतपराणि ४ अन्येषु ब्रह्मांडेषु चादस्मिन्नपि नानाचारविहाराणि सुरासुरा
दिशरीराणीति शेषः ५ ६ विचित्रेइंद्रजाले अभ्युत्थिता इव ७ ॥ श्री ॥ श्री ॥ ⁘ श्री ॥ ॥

वा०टी० प्रकाशसुस्फुरत्वंभूतास्त्वाशुदेहादिषु निकृष्टासुस्फुरत्वंभूतास्त्वासिंद्रियादिषु च परमात्मनभसः अव्याकृताकाशलताः भूतस्
स्थि० त्मात्मेपंच तन्मात्रलक्षणस्यसाय मलतुमस्त्रव्यानीपस्पस्फटिकरुद्रान्तयंपिमालिकाइवसर्वभावाइत्यर्थः ३१ कदाचित्प्रथ
१०२ जोब्रह्मेति यदुक्तं तत्रतथायोगंपंचीकरणेनतरभाविर्भावक्रमो नियामकइत्याह कदाचिदित्यादिना प्रतिष्ठांस्थूलीभावेनस्थितं ए
वंसर्वत्र ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ इदानीमेकेकस्मात्क्रमामादेः प्रथमाविर्भावेप्रक्रियामाह इदमिति इदंस्वातिरिक्तंचत्वारिभूतचतुष्टयंसंपी
ड्यस्वोपयोगपरत्वेणेन तिरोभूतमिवकृत्वा पंचमपदेवभूतंपदाव इतेतदातज्ञातएवैषब्रह्माजगतीतद्भवरस्थ्यादिक्रियांकुरुतेतमर्थः

इहलक्षितुपुरुषासुनिकृष्टासुचराचर परमात्मनभसोजातात्मात्रमलमालिका ३१ कदाप्रथमं व्योमप्रतिष्ठामधिगच्छति
ततः प्रजापतेःब्रह्मा व्योमजोसौप्रजापतिः ३२ कदाचित्प्रथमंवायुः प्रतिष्ठामधिगच्छति ततः प्रजापतेब्रह्मावायुजोसौप्र
जापतिः ३३ कदाचित्प्रथमंतेजः प्रतिष्ठामधिगच्छति ततः प्रजापतेकर्त्ता तेजसोसौप्रजापतिः ३४ कदाचित्प्रथमंवारि
प्रतिष्ठामधिगच्छति ततः प्रजापतेब्रह्मावारिजोसौप्रजापतिः ३५ कदाचित्प्रथमंपृथ्वीस्फारतामधिगच्छति ततः प्रजा
पतेब्रह्मा पार्थिवोसौप्रजापतिः ३६ इदंचत्वारिसंपीड्य पंचमंबद्धतेपद तदातज्ञातएवैषकुरुतेजागतीक्रियाः ३७
कदाचिदस्वयापोवासुस्फारखापितेजसि स्वयंसंपद्यतेकस्मात्सुमान्प्रतिभावितः ३८ तस्मात्पशब्दोवदनाकदाचि
ज्जायतेपदात् कदाचित्स्पर्शात्कदाचिल्लोचनात्करात् ३९

सर्वेषां पंचभूतकार्यतयापंचात्मकत्वेतद्धवरस्यप्रजापतेः कथमेकेकजत्वव्यपदेशइतिचेदुद्रेकात्स्वितिमायेनेत्याह कदाचि
३७ दिति सुस्फारःअधिकभागवतिनदुपाधियुमानप्रजापतिः प्रकृत्याः पूर्वोपासनक्रमानुसारिसभावेनभावितोवासितः स्वयमे
वकस्मादपवोवायुजस्तेजसइत्याद्याकारेणाकस्मात्संपाद्यतइत्यर्थः ३८ तस्यदेहावयवेभ्यः सर्गप्रवृत्तिंदर्शयति तस्येति अथा
नंतरं शब्दोनामरूपयोरूपलक्षणंतथाचमुखाद्यवयवेभ्यः ब्राह्मणादिशब्दाः सहार्थैः यथायोगंजायंते ब्राह्मणोस्यमुख

102

सरित्तरंगा गांभंगारीत्या २० सहस्राः सहस्रशः नाडिकाघटिका २१ सर्वेषां ब्रह्मांडानां ह्रीलोपाख्यानोक्त रीत्या हृदयाकाशस्थे
ब्रह्मण्येव कल्पनमित्याह अन्यादृगिति अन्याब्रह्मांडपंक्तयः संप्रतिइदानीमपि अस्मद्ब्रह्मोपलब्धिस्थानत्वाद्ब्रह्मणःपरस्परशरीरस्थप्रति
हृदयपुंडरीकदेशे स्थितेविततेअनंतविस्तीर्णे ब्रह्मणः पदे ब्रह्मणि विवर्त्तमानशरीरकाः परिवर्त्तमानमूर्त्तयः संपद्यंते अस्मिन्
द्यावापृथिवी अंतरेवसमाहितेइतिश्रुतेरिति भावः २२ ब्रह्मपुरपञ्जरितहृदयाकाशप्रियः शोभाभूता ब्रह्मण्यः ब्रह्मनिर्मिता ब्र
ह्मांडपंक्तयः यथागिरः ध्वनिभेदाः आकाशाभ्भत्वानरूपतितद्वत् २३ इदानींतत्तरोत्पत्तिक्रममेवाह ब्रह्मणीति २४ यावत्तत्र

भूत्वाभूत्वाप्रलीयंतेससुरासुरमानवाः सरित्तरंगभंगौघवत्समंतात्प्रभूतजातयः २० यथेदमेवं ब्रह्मैवास्मिंतत्त्वान्यब्रह्मांडपंक्तयः ॥
यासहस्राः पदित्रीणानाडिकावत्सरेष्विव २१ अन्याःसंप्रतिविद्यंतेवर्त्तमानशरीरकाः प्रांतेब्रह्मपुरस्यास्यविततेब्रह्मणः
पदे २२ ब्रह्मणएव्याभविष्यंतिब्रह्मण्येब्रह्मपुरश्रियः पुनस्ताश्चविनश्यंतिभूत्वाभूत्वायथागिरः ब्रह्मणएवाभविष्यंत्यः
स्थिताःसर्गपरंपराः घटाइवमृदोराशावंकुरेपल्लवाइव २४ यावद्ब्रह्मचिदाकाशेतथात्रिभुवनश्रियः स्फाराकारविका
राव्याः प्रेक्ष्यमाणानकिंचन २५ उन्मज्जंत्यानिमज्जंत्योमरुत्स्यानाप्यसंख्ययः जडाऽरंभाविततत्वंत्यस्ताएवरवल्लताइव २६ त
रंगासमधर्मिण्यो दृश्यनपशरीरकाः सर्वासांसृष्टिराशीनांचित्राकारविचेष्टिताः २७ चित्राकारविकाराश्चचित्ररूपाहिसृष्टयः
व्यतिरिक्तानसर्वेषांसमस्ताः सृष्टिदृष्टयः २८ तत्वज्ञानविषयेरामसलिलादिवदृष्टयः आपातिस्वच्छयोद्वाजलदादिवदृष्टयः २९
ति २ अतिरिक्तानसर्वेषांसमस्ताःसृष्टिदृष्टयः व्यतिरिक्ताइवांभोधित्वाद्वीत्याः शाल्मलेरिव ३०
ज्ञानेनप्रेक्ष्यमाणाः नकिंचनेतिबाधस्तावत्कालंभविष्यंतीत्यर्थः २५ जडारंभा मरुदे २५ यस्ताः विततत्वंत्यविस्तीर्णमाणाःरव
ल्लताबोगल्लताइव २६ सृष्टिराशीनां ब्रह्मांतर्गतसृष्टिसमष्टिभूतानांब्रह्मांडानां सृष्टयः चित्राकाराणि विचेष्टितानि तदंतर्गतप्राणिचेष्टाया
स्तौताः २७ सर्वेषां ब्रह्मांडानां समस्ताः सृष्टिदृष्टयस्तत्त्वज्ञविषयेसलिलादिदृष्टयः चित्राकारवृन्दव्यतिरिक्ताइतिपरेणान्वयः २८ अतत्त्ववज्ञदृ
ष्ट्यानुजलदादिदृष्टयः एवं देवात्तत्स्थप्रकारादायांति २९ परमार्थतस्तु आज्ञानांतत्त्वविदांचसर्वेषामनव्यतिरिक्ताम्लक्ष्णानिद्रवरूपाणिभूसरगां

पानव्यतिरिक्तासइव ३० ॥ ॥ ॥ ॥

स्थिधारयंतीतिइवांभोधयः शिशिराल्लसत्वास्त्वापात्वह्वीनात
पत्रादयश्च आधीताः दारुवीजादिरूपपयप्रशाल्मलेर्वृक्षाद्य

वा॰टी॰ अतीतेषु वर्तमानागामिषु प्रियेषु वीतेषु तीतप्रियेषु लेहदशा ५१ ननु दीपाः अल्पकालस्थायिनो द्विपरार्द्धप्रमाणं ब्रह्मादिशरीराणां कथमुप

स्थि॰ मात्तत्राह देहोत्पन्ना विनिपद्ये देहोत्पत्तिः स्थंपकक लिकाकारसंस्थानमिच्छति: उत्पत्तिविनाशो अघंतन्तक्षणिकविकारो नाशस्त्वमाघंत

१०३ यो: पूर्वापरकालयोरसत्वमितिनपौनरुक्त्यं ५२ चक्रमिवावर्त्ततइतिचकावर्त्तत्सङ्गावे ५३ ५४ लोकालोकेषु दिनरात्र्यः कला: त्रिंशत्

काष्ठात्मको मुहूर्त्तस्य षोडशोभाग: तद्घटिताभि: प्राणपाद्यु: कालकलनाभि: कलिता: परिच्छिन्ना: अंतरा: सर्वपदार्था अस्मिन् ५५

पुन: सृष्टिकरा वीत: वीतस्नेहदशा पुन: दीपा इव कृता लोका: प्रशाम्यंत्युद्भवंति च ५१ देहोत्पन्नो विनाशश्च दीपानां प्रसरणा

मपि कालेनाधिकतां तत्क्षणनाशे भेदेन कश्चन ५२ पुन: कृतं पुनस्त्रेता पुन: स द्वापर: कलि: पुनरावर्त्तते सर्वं चक्रावर्त्तितया

जगत् ५३ अनमन्वंतराण्येव पुन: कल्पपरंपरा पुन: पुन: कार्यदशा: प्रात: प्रातरहोयथा ५४ लोकालोककला कालकलना

कलितांतरं पुन: पुनरिदं सर्वं न किंचन पुन: पुन: ५५ अनाहतेप्रतप्ते: यत्पिंडे नलकणा इव इमे भावा: स्थिता नित्यं चिदाकाशस्व

भावत: ५६ कदाचिदन्नमिवाक्रांतं कदाचिद्व्यक्तिमागतं इदमस्तिपरे तत्त्वे सर्वं रत्नमिवार्णवे ५७ चित्स्पंदरूपवसर्वात्मा सर्वदैवेदृशाकृति:

यदास्मा जायते सर्गो द्वीदुत्वमिव लोचनात् ५८ चित: सर्वा: समायांति सततादृष्टिदृष्टय: तत्स्था एवाप्यतत्स्था भास्वरा द्विवम

203 रश्चय: ५९ न कदाचन संसार: किलायं राम सत्सदा सर्वशक्त्यावकालेन संसरितिपेक्षया न भविष्यतिसंसार इदानीमितियुज्य

ते ६० नहत्ख्यासर्वमेवेदं ब्रह्मैवेत्यभिहामते नास्तिसंसार इत्येतदुपपद्यत एव च ६१ अनन्त्यासात्वविच्छिन्नसंसारत्वादनारतं ॥

नित्यासंसारमायेयं मिथ्यापीहोपपद्यते ६६

अनाहते शिलाघाधरहितेस्वभावत: मायावीजत्वभावात् ५६ आत्मैवंतत्त्वद्तनुभवं फलपुष्पादीव ५७ चित्स्पंदरश्मिद्विवर्त्त: दीदृ

त्वं ५८ ५९ असंसारस्वभावता असंगाद्वितीयस्वभावततियावत् विद्यतपरमार्थम् इतिशेष: ६० संसारशक्तिजगद्बीजमर्यादा द्यो

दृष्ट्या अधिष्ठानचेतन्यदृष्ट्यासंसारितया कालेनचोपलक्षितर: संसार: महाकल्पेविज्ञानिकोमोक्षारम्भ: प्रलयस्तद्वधि

विद्यते अग्रेन भविष्यतीतिव्यवहार इदानीं तत्रात्मइति इत्यन्वय: ६२ संसारासत्वयोर्विरोधमाशंक्य दृष्टिभेदेनाविरोधमाह हत्वेत्यादि

ना ६३ ६४

ना१ १०

कथंचसंभवति ४

अस्यैन नारायणाख्यपुरुषस्य तत्रतस्यैव पद्मेजन्मवस्थागत्यप्रजारख्येत्याह तस्मिन्निति ५० अतस्तत एव तस्य कथं जन्मघटतामिति
पर्यनुयुंजानं तं शमयन्नाह मायेयमिति ५१ यदि सतः पुरुषस्य सनाभिपद्मे जन्मनः संभवति तर्हि अस्यां असंगाद्वितीयायां तत्वोक्ल
सितेतन किमिव चित्तायं जगद्रूपं संभवतीति हरेत्यर्थः तथा च तत्र पर्यंतु योगो बालमनो राज्यपर्यनुयोगसमवेत्याह कचिदितिका
कुः ५२ पद्मजोत्पत्तितन्नण्योमजोत्पत्तिमपि मनसो चिंत्यस्वनाशक्तिमवलंब्यसमर्थयति कदाचिदिति ५३ पद्मभूपद्मं ५४ मात्म
रः मावल्लोकसूर्याधिकारस्योत्पत्तिन्कल्पेब्रह्माभवति एवं कल्पणादयोपि ५५ अंतः प्रत्यगात्मनि विहीनास्तु असतीषु ब्रह्मसराः प्रस्तुत

कदाचित्पुरुषस्यास्य नाभौ पद्मं प्रजायते तस्मिन्संवर्द्धते ब्रह्मा पद्मजो सो प्रकीर्तितः ५० मायेयं स्वप्नवद्भाति मिथ्या रचितं च
क्रिया मनोराज्यमिवालोलसलिलावर्त्तसुंदरी ५१ किमिवास्यां वदत्तत्रोक कथं संभवतीहते कचि
द्वालमनोराज्यमिदं पर्यनुयुज्यते ५२ कदाचिद्देवदेवस्य हृन्मनस्तत्वानुरंजनात् सौवर्णं ब्रह्मगर्भं च स्वयमंडं प्रवर्त्तते ५३ कदा
चिद्देवपुरुषो वीर्यं सिंचति वारिणि तस्मात्प्रजायते पश्चाद्ब्रह्मांडमध्यनामतत् ५४ तस्मात्प्रजायते ब्रह्मा कदाचिद्रुद्रत्वकरोप्य
सो कदाचित्पुरुषो ब्रह्मा कदाचिद्वायुरंडजः ५५ एवमंतर्विहीनासु विचित्रासु विसृष्टिषु विचित्रोत्पत्तियोरामब्रह्मणो
विविधागताः ५६ निदर्शनार्थं सर्वेषु समग्रैकस्य प्रजापतेः भवतेकथितास्य त्रिनित्त्व नियमः कचित् ५७ मनो विजृंभणामि
दं संसार इति संमतं संबोधनाय भवतः सृष्टिकर्म उदाहृतः ५८ सात्विकीप्रभृतयोया श्च जातयश्चैस्य मागताः इतितेकथना
यैव सृष्टिकर्म उदाहृतः ५९ पुनः सृष्टिः पुनर्नाशः पुनर्दुःखं पुनः सुखं पुनरस्तः पुनस्तज्ञो बंधमोक्षदृशः पुनः ६०

हिरण्यगर्भस्य विचित्रा उत्पत्तयो गताः ब्रह्माणा इति पाठः स्पष्टः ५६ एकस्येदं वर्णनमन्येषामपि ब्रह्मांडेषु लोकस्याये न निदर्शना
र्थमित्याह निदर्शनेति ५७ संमतं सिद्धांतः तस्य सम्यक्बोधनाय ५८ पूर्वं वर्णिता जीवजातिभेदा अपि निदर्शनार्थमेवेत्याह सात्विकी
तिसृष्टिकर्मवर्णनमपि एतदर्थमेवेत्याह इतीति ५९ यावदेतन्मनः समूलं नोन्मूलते तावत्संसारपरंपरायाः कदाप्यनुपरमइतिद

र्शयति पुनः सृष्टिरित्यादिना मोक्षहेतोर्मोक्षालिलक्ष्मना ६०

पुरपक्नतिरिक्तं तंते मोगे ॥ दंती तिपुरपकृत: स्वर्गिलि: तह्लनयरणा: पुष्पराशय: १६ पटपटं कृत्वानतुकरणं चानेतिगतिंसंज्ञापां कुगते

यो०टी० पुराणानि क्रूतं तंते भोगे ॥ दंती तिपुरपकृत: ... विशेषणादर्शनात् न स विशेषणाना ... महाभाष्योक्ते न समास: काल: स्थि

स्थि० प्राप्यइतिनित्यंस ॥ मायेत्यपाभावं सत्यं किंचिदिति विशेषणादर्शनात्तु स विशेषणानां ... नेति महाभाष्योक्ते नसमास: काल: स्थि

१०४ काललक्षणः कपिंजल: पक्षिविशेष: १७ पूर्वं इदं नगरे अलिके ... अधिक ... तिसज्ञ ... तराधिका

कालसत्ता: कपिंजल: ... तस्य ... केवलं ... १८ कृतेन युगेन आपूर्तं सर्वत: पूर्तकलिधर्म: सचक्रिणं स्वांत:श

रिदेवतागणं तरसन्त ... रावताधा स्थाय केवलं ... वगणम् ... १८ कृतेन युगेन आपूर्तं सर्वत: पूर्तकलि धर्म: सचक्रिणं स्वांत:श

पुन: स्वर्गतरो: पुराणपत्रवातसमीरिता: पतंती हविंतु नागा: पुराणकृतपुष्पराशय: १६ पुन: कार्यक्रियापन्ने: संसारारंभेनाम

कं किंचित्पटपटं कृत्वा याति काल कपिंजल: १७ पुनरिंद्रातिके पातेसमुमास्थाय केवलं आयात परवेंद्रषधर: स्वर्गपंकजं

१८ पुन: कालं कृता पूर्तं कलुषी कुरुते कलि: सचक्रिणमिवांभोधिं पवरुद्धावकरानिल: १९ पुन: कालकुलालेन कृतभूतशरा

वकं चक्रमावर्त्ततेवेगाद्जसं कल्पनामकं २० पुनर्नी ॥ रिसतामेति जगदस्तुमुभस्थितिं अभ्यासीभूतसंकल्पं संशुष्कमिव का

ननं २१ पुनरर्कगणोष्ण निर्दग्धानंतकलेवरं सर्वभूतास्थिसंपूर्णं जगदेति श्मशानतां २२ पुन: कुलाचलाकारघ्छरावर्त्त

204 वर्षिणो: ... सपद्भव ... हते नायात्पकार्णवतां जगत् २३ पुन: संशातवाधंतु रिक्तं सकलवस्तुभि: तद्पूर्वमिवाकाशं जगदायाति श

मतां २४ पुन: कतिपयाभुक्तासमा: समरसाशय: जीवतंजीर्णयातन्वापुन: स्वात्मनिलीयते २५ पुनरन्पेन कालेनतथैवज्ञा

गतांगराणत् मनस्तनोतिवेस्पृत्वेगं धर्वनगरं यथा २६ पुन: सर्गसमारंभ: प्रलयेसर्वसंभव: सर्वपुनरिदंरामचक्रवत्परिवर्त्तते

२७ किमेतस्मिन्महामायाडंबरे दीर्घशंबरे रामसत्यमसत्यं वा निर्णयं यदिहोच्यते २८ दाशराखपिके वेयंरामसंसारचक्रिका

यानविस्मृसहितं अवकिरति पांशून् इत्यवकरोनिल: प्रलयवायु: १९ कृता: प्राणिशरावा यस्मिन् २० नीरसतां धर्मसहीनतां अभ्या

सीभूतसंकल्पं यस्य सद्विषयेषु अभ्यासस्तदनुगुणीभूता: संकल्पा यस्मिन् २१ २२ नतसम्भव: संहाररुद्र: अकुलाद्य हतफेनोयस्मा २३ २४ २५

२६ पुन: प्रलयेसति सर्गसमारंभ: २७ दीर्घसंवरे दीर्घभ्रमे किं निर्णयं विचार्य स्यमिति निश्चयं न किंचिदित्यर्थ: निर्णयमिति पाठे निर्युक्ति

मित्यर्थ: २८ उक्तेर्थेदाशूरशासमुदाहरिष्यामीत्याशयेनाह दाशूरेति ॥ ॥

१०५

अतएव कर्ममीमांसकानां न कदाचिदनीदृशं जगदिति जगत्प्रवाहनित्यता व्यवहारोप्युपपन्न इत्याह पुनरितीति अनयाद्युक्त्याऽस्थित
कर्मकांडप्रामाण्योपपादकत्वादित्यर्थः ६५ अस्तदृष्टीनां विचित्रत्वा कुदृष्टिभिः स्वस्वप्रक्रियानिर्वाहायकल्पिताः क्षणिकपरमाण्वादिव्य
वहारा अप्यधितदृष्ट्याउपपद्यंत एवेत्याह अनारतेति दिशः छिन्नच्छिता विद्युदादयः अनारतं सदापतं द्रूपाः क्षणप्रध्वंसिस्वभावा दृष्टाः तैः
वैवकल्पना दित्यर्थः किमिति काकुः ६६ एवं चंद्रार्कादिस्फीतालोकासुदीर्घपर्वतभूम्यादीनां स्थिरतादर्शनात्सदेवास्य सत्यासदेवज

पुनः पुनरप्यभाविलान्न कदाचिदनीदृशं जगदित्येतदिस्युक्तं नमस्वारघुनंदन ६५ अनारतपतद्रूपादिशो दृष्टा विनश्वराः ॥
विनाशीदं जगत्सर्वमिति किन्नोपपद्यते ६६ सदैवोदितचंद्रार्का दिशो दृष्टाः स्थिराचलाः अविनाशी जगत्सर्वमित्यप्यवितथो
पमं ६७ न तदस्ति न यत्तस्मिन्नेकस्मिन्वितताम्भसि संकल्पकलनाजालमनारतं नोपपद्यते ६८ पुनः पुनरिदं सर्वं पुनर्मरणजन्म
नी पुनः सुखं पुनर्दुःखं पुनः करणकर्मणी ६९ पुनराशाः पुनर्व्योम पुनरंभोधयोद्भवः अग्रस्थदेति पुनः स्थिरखच्छंदकेप्रभा
यथा ७० पुनर्दैत्याः पुनर्देवाः पुनर्लोकांतरक्रमाः पुनः स्वर्गापवर्गेहा पुनरिंदुः पुनः शशी ७१ पुन नारायणो देवः पुन
र्दनुसुतादयः पुनराशाश्चलच्चारुचंद्रार्कविदितानिलाः ७२ सुमेरुकर्णिकाकांतसत्केसरशालिनी पूर्णांस्फीतोदरोदति
रोदसी नलिनी पुनः ७३ व्योमकाननमभ्राक्रमकल्प्यतं पुनरवोत्करैः नमः करिघटाभेत्तुं पुनर्भास्करकेशरी ७४ पुनरिंदुस्रवल्लव
कमंजरी सुंदरैः करैः करोत्यस्तमालाद्रि दिग्वधूमुखमंडनः ७५ ॥ ॥ = ॥ ॥

त्रादि तिसांख्यादिकल्पनाप्युपपद्यत एवेत्याह सर्वेति ६७ तथा च ब्रह्मसलिलेन तंतु संकल्पकल्पिते घर्षे स्यानुपपन्नं किमपि नास्ति संक
ल्पजालमेव परं नोपपद्यत इत्याह नतदस्तीति ६८ प्रासंगिकं सर्वसंभवमुपपाद्य प्रस्तुतं सर्ग पौनःपुन्यमेव वर्णयति पुनरित्यादिना ६९
रव वत्सुगवासुदृ लवत्सुगहेषु रवैवार्कप्रभा यथा नानात्वेनोदेति तथा ७० ७१ ७२ पूर्णां पूर्णाम्रामोदे भोगमकरंदैः स्फीतोदरा वि
शालकुक्षिः द्यावापृथिव्योरोदसी तल्लक्षणा नलिनी ७३ बलात्पुरुच्छति ७४ आल

वा०टी० मगधानांनिवासोजनपदोमागधः तस्यनिवासइत्यर्थः १०११ सस्यैसंकाटाः निविडिताः सीमंताः ग्रामसीमानुधयोयस्मिन् १२नि
स्थि० शायाउपमक्षैदिवम्लानोत्सृष्टैः कुसुमैः नीरंधाणिविशिखानिमन्मथस्यैसायस्यांतथाविधाःअवनियोस्मिन् १३ तत्रतस्मिन्जनपदेवी
१०५ मैकदंबैरत्नैमृगुल्मैर्विराजिते १४ उष्णेआसृक्षैः प्रवाहैः स्फुर्जतोध्वनंतोऽनिलायस्मिन् स्मतः सरसाः सानुरागाः सारसोयस्मिन् १५

अस्त्यस्मिन्वसुधापीठेविचित्रकुसुमद्रुमः मागधोनामविख्यातः श्रीमान्जनपदोमहान् १० कदंबवनविस्तारोतालावलित
जंगलः विचित्रविहगारवहः सर्वमस्यमनोहरः ११ सस्यसंकटसीमांतःआरोपवनमंडितः कमलोत्पलकल्हाररम्यसर्वसिरि
त्तटः १२ उद्यानदोलाविलसल्ललनांगेयगुंगुमी निःशेषपंभक्तकुसुमनीरंध्रविशिखावलिः १३ तत्रैकस्मिन्गिरितटेकर्णिकार
समाकुले कदलीखंडनीरंध्रेनीपगुल्मविराजते १४ उष्णोघस्फुर्जदनिलकेसरारुणभूमिलिनी कारंडवकृतारावेरसत्स
रससारसे १५ तस्मिन्गह्वरेपुराप विचित्रविहगाकुले कश्चित्परमधर्मात्मामुनिरासीन्महातपाः १६ दाघूरनाममहतातपोयोगेन
205 संयुतः कदंबपृष्ठवास्तव्योवीतरागोमहामतिः १७ श्रीरामउ० असौतपस्वीभगवन्विपिनेकेनहेतुना कथंचाप्यवसत्तस्मिन्कदं
बस्यमहत्तरोः १८ श्रीवसिष्ठउ० शरलोमेतिविख्यातः पितातस्यवभूवह रामापरइवाब्रह्मातस्मिन्नेवावसद्गिरौ १९ तस्यासा
वेकपुत्राभूत्कचोदेवगुरोरिव तेनसार्द्धंसपुत्रेणनीतवाञ्जीवितंवनं २० अथासौशरलोमात्रभुक्त्वायुगगणान्बहून् त्यक्तदेहः
सुरागारंसंकल्पनीडः खगोयथा २१ सातापितृवियोगेनशोकसंतापिताशयः म्लानिमभ्याययौनूनंहेमंतइवपंकजं २२
एकएववनेतस्मिन्दाघूरः प्रस्तरोदरे दशापनीतपितृकः करुणंकुररोयथा २३
१६ तपःसहितेनयोगेनकदंबाग्रेवसतीतिवासव्यः येसस्तवृत्कर्त्री रलोक्यत्तनुशासनात् १७ कथंकेनप्रभोजनाप्रकारेणच १८ १९ जीवि
तंआयुनीतवान् २० युगगणं अयनयुगलात्मकवत्सरगणं सखदेहः स्वदेहंत्यजणनाभुक्त्वा अनुभूय २१ एकस्वेसत्याभाताषितरसन्व
जादितिगम्यते दशायाचरमभावविकारेणग्रहदशाविशेषेणवा अपनीतः पितायस्य दशाभिः प्राणैर्वादेहादपसरत्पनीतः परलोकाप

पितायवकुमारः पक्रिसः २३

१०५

येनहेतुना इदं जगत् असतो ऽज्ञानादुदिते विकल्पे रविरलमविच्छिन्नप्रवाहं यथा आततं तथा आसता अविद्यमानेनैव कर्त्रा विरचितं अनुस्तं अधिष्ठानब्रह्मसत्यं येन तथाविधं तेन हेतुना ते विमूढता किमुत्थाः कस्मान्निमित्ताज्जाता यन्निमित्तं त्वं पश्यसि तत्रास्येव यत्वस्थितिपरमार्थतस्तदभयं ब्रह्मैवेति न निमित्तो मोहो ऽयं युक्त इत्युपसंहारः ९० ॥ इति श्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थि० सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ भोगादिलीलाकुलान्नदाशूरस्याप्यसंभवः प्रसन्नाच्चानलान्नत्रसवरप्रपूर्णतमीर्यते यदि इत्थं संसारचक्रिकाकल्पनामात्रं यत् त्वब्रह्मैव तत्वतो स्थितं हि तथा किमिति मे धाप्रतिभाको ऽपलशालिष्विपिमहाजनेषु कोऽपि न प्रपतित तत्र को हेतुरिति चेत्तत्र दनपेक्षात द्विरूढभोगैश्वर्याद्यभिनिवेशस्य हेतुरित्याह क्रियाविशेषेति एहाकामुष्मिका भोगैश्वर्यायापरौ तैलौकिकवैदिकैश्च क्रिया विशे

अविरलमिदमाततं विकल्पे रसदुदिते रचिते र्धिचंद्रकल्पैः विरचितमसनागुपपन्नसत्यं जगदिह तेन विमूढता किमुत्था ९० ॥ इति प्र० योजगद्दाढसनिर्णये योगोपदेशः सर्गः श्रीवसिष्ठ उ० क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्यहताशयाः नोपेक्षंते यदा सत्यं न पश्यंति सदा सदा १ ये तु पारंगता बुद्धेर्जितेंद्रियैर्न वशीकृताः तएनां जागतीं मायां पश्यंति करबिल्ववत् २ तुच्छां तां जागतीं मायां दृष्ट्वा जीवो विचारवान् अहंकारमयीं मायां त्यजत्याहिरिवत्वचं ३ अशक्तोत्तां ततो भूयस्तु नाराम न जायते दग्धं त्वपि चिरं तिष्ठत्वबीजं दग्धमिवाङ्गिना ४ आधिव्याधिपरीतापप्रतिबोधविनाशिने प्रपतंतेशरीराय हितमज्ञास्तु नाशने ५ त्वमप्यम्बुवदज्ञस्य शरीरस्य समीक्षितं मा स्वपादपद्मं स्वाप भवात्मैकपरायणः ६ श्रीराम उ० दाम्बरख्यत्यिकैवेयं सुखसंसारचक्रिका कल्पना रचिताकारान्तस्तुच्छेति किं प्रभो ७ श्रीवसिष्ठ उ० जगन्मायात्वहत्यैवरोनाम्न पदेशतः दाम्बरख्यायिकां राम वर्णयिमानामया ८

पर्वकुलाः उपचितकायाः शठाः स्वपरवंचकाः १ तर्हि के पश्यंति तानाह ये त्विति मायाग्रहणं सत्यस्याप्युपलक्षणं २ जागतीं वा ह्यामभेत्यभिनिवेशभूतां अहंकारमयीं आंतरोमह इत्यभिनिवेशहेतुभूतां ३४ भोगैश्वर्यप्रशंसकस्यकाराग्रह राज्यंयिव देहस्त त्याग वचनार्थीपत्यप्रयासंपरमप्रतलपेपितां चाप्तंतानुचितां दृष्टांतमनुशोच्यपतति आधीति प्रातः अघटादिनाशनेच्चतुर्थी तदर्थेति हतशाब्दयगेचतुर्थी ५६ प्राकृप्रस्तुतां दाम्बराख्यायिकां अपृच्छत राम पृच्छति तदा

वा॰षि॰ दीप्तांशुर्भास्वरप्रभः दीप्तांशुः सूर्यो वा कांते वृहस्पते इव ३८ धीरेति साहसानुरूपं संबंधनं स्यादिति तं त्वत्संकल्पसिद्धं त्वयि स्थितमेव
स्थि॰ गृहाण कोशाकाशात्कोशादस्मात् मत्तो पश्चात्त्वा मग्नि त्वा तितक्षुत् ३९ ४० विशुद्धैर्द्वके: शूद्रचांडालश्वमार्जारादिभिः स्पृ
१०६ ष्टयाः पावनमंडलं पवित्रप्रदेशं ४१ शिखी अग्निर्देवता ४२ ४३ तनुत्वेशोभा भवि वर्णयति अधिगतेति अधिगतेन प्राप्तेन भिन्न
तेन वरेण प्रफुल्लेनाननमंडल द्युतिभरेण सदास्मरः शशिनं अंबुजं च जहास तत्प्रेक्षा ४५ ॥ इतिश्रीवाशिष्ठता॰ श्री॰ स्थि॰ एकचत्वारिं
शः सर्गः ॥ शाखापल्लवपुष्पौघफलपक्षिमनोहरः इहोत्प्रेक्षाद्यलंकारैः कदंबउपवर्णते मध्याह्ने तिनैरिवसूर्यांशुभिः सेवि
तं २ इति संचिंत्य भगवान्सप्तार्चिस्तस्य देवता पुरोबभूव दीप्तांशुर्दीप्तांशुर्वा कांते दिव ३८ उवाच वचनं धीर कुमाराभिमतं वरं
गृहाण स्यापि सिद्धो कोशात्मसिंचयथा ३९ इत्युक्तवंतमनलमर्घपुष्पेण शोभिना संपूज्य स्तुतिवादेन प्राह विप्रकुमारकः
206 ४० भगवन्मृतपूर्णायां भुवः पावनमंडलं नाप्नोमि तेन त्वत्प्राणमुपरि स्थितिरस्तुमे ४१ इत्युक्तेमु निपुत्रेण सर्वदेवमुखेन शि
खी एवमस्त्विति वेसुक्त्वा जगामांतर्द्धिमीश्वरः ४२ तस्मिन्नंतर्हिते देवे त्वरणात्साधुमद्वांबु जे पूर्णकामः कुमारोसौ पूर्णेंदु
रिव वा बभौ ४३ अधिगताभिमतानन मंडलद्युतिभरेण जहास स तुष्टिमान् शशिनमामलाकुलमंबुजं विकसितं च वसितं
द्वि३ स्मितशोभिना ४५ ॥ स्थि॰ प्र॰ ऐंदाख्यरूपाख्याने दाम्वरवरप्रदानवर्णनं सर्गः ॥ ४२ श्रीवशिष्ठउ॰ अथ काननमध्यस्थं
चुंबितांबुदमंडलं १ वितानमिव दिक्कुंजे दीर्घविटपबाहुभिः आलोकयंतं ककुभो विकासिकुसुमेक्षणैः २ वातावधूलितान
लमडुमरकुंतलं प्रमार्जयंतमाशानां मुखं पल्लवपाणिभिः ३ कदंबस्तबक उद्घुष्यमंजरी पुंजकुंजरैः आसेपिवसतांदले
हसंतं वनमालिकाः ५ लताविलसितोल्लासे पुष्पकेशरधूलिभिः अवकुमंडलाभोगं पूर्णेंदुमिव दीप्तिभिः ॥ ५ ॥
1 ता निस्कंधमंडला नियस्य १ वितानमिव कुर्वाणमिति शेषः विटपविताना नाव्रतोद्देशः पतिशिखोत्सो त्तिन वर्तिपरिवृत ककुभो
दिशः आलोकयंतं २ वातेरवधूलितानि कंपरागीस्ता [illegible] निर्गुंठनां लताविशेषाणां मधुरं तपंक्तिवत्सितमंजरीपुंजैः
कुंजरैः केसरितैः ४ लतानां विलसितेन शोभातिशयेन उल्लासे उल्लसद्भिः पुष्पैः केसरनिविष्टपरागैरागवद्भिः मंडलपूर्वेषावेन ५

इत्येवं समानप्रकारेण अदृश्यशरीरया अंतर्हिततियावत् २४ चंचलं अशाश्वतं २५ जीव्यते जीवति विकरणपदव्यत्ययश्छांदसः २६ दृश्यदृशा व्यवहारदृष्ट्या यदा किं चित्सिद्धमिति शेषः गंतव्यः प्राप्तव्यः २७ तदर्थं तस्माद्धेतोः अरूपतिः सर्पस्य अहरादीनां पत्या
२६ दृश्यदृशा व्यवहारदृष्ट्येयदा किं चित्सिद्धमिति शेषः गंतव्यः प्राप्तव्यः २७ तदर्थं तस्माद्धेतोः अरूपतिः सर्पस्य अहरादीनां पत्या
२९ दृश्यदृशाव्यवहारदृष्ट्येय पाल्किं चित्सिद्धमिति शेषः ... पितरोर्ध्वदैहिकं ३० अनंतसंकल्पमयं बहुतर
दिष्टु वा रफोवक्रमपद्धतिरत्नं २८ सनितानुमे घगजितान् २९ आवश्यकं पुत्रेणावश्यंपकर्तव्यं पितरोर्ध्वदैहिकं ३० अनंतसंकल्पमयं बहुतर
शृंगाद्विकल्पनाप्रचुरं स्मो त्रियत्वं वेदाध्ययनविविधानुष्ठाननिष्ठत्वं ३१ नज्ञातं अवश्यदीर्घं ब्रह्मसमयात्तथा विधाबुद्धिर्यस्य तया ३३ ध्यसुं
शृंगाद्विकल्पनाप्रचुरं स्मो त्रियत्वं वेदाध्ययनविविधानुष्ठाननिष्ठत्वं ३२ नज्ञातं अवश्यदीर्घं ब्रह्मसमयात्तथा विधाबुद्धिर्यस्य तया ३३ ध्यसुं
वालो लावति दीनालावनद्धतया वने इत्यमास्वासितेरामतदादृश्यशरीरया २४ ऋषिपुत्रमहाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिषि संसा
रस्यनकस्मात्वं स्वरूपं वेत्सि चंचलं २५ सर्वं देवेदृशी साधो संसारस्य स्थितिः स्थिरा जायते जीव्यते पश्चाद्वश्यं च विनश्यति २६ यद्य
त्किंचिद्दृश्यदृशिवृत्तादिकमिदं मुने गंतव्यस्तेन सर्वेण विनाशोनात्र संशयः २७ तदर्थं मा कृथा व्यर्थं विषादं मरणे पितुः अवश्य
भाव्यस्त्वमपोजातस्याहर्पतेरिव २८ अशरीरामितिश्रुत्वा गिरिमारक्तलोचनः धैर्यमासादयामास शिखंडी स्तनतादिव २९
उत्थायावश्यकं कृत्वा पाश्चात्यं पितुरादरात् चकार तपसे बुद्धिं हृत्कल्पनमसिद्धये ३० ब्रह्मलोकं मे गतस्यापि पिनेचरतं पः अ
नंतसंकल्पमयं स्मो त्रियत्वं बहुवत् ३१ अज्ञातत्वेयबुद्धेस्तु अचिरस्यतपातया विशश्राम चेतो स्य पवित्रेपिधरातले ३२ के
वलं सर्वमेवेदमपि शुद्धं धरातलं अशुद्धमिव पश्यन्स नरेमे क्वचिदेव हि ३३ अथ संकल्पयामास स्वसंकल्पन पेवसः स्त्रास्य
मेवसंशुद्धं स्थितिः स्तत्रो चितामम ३४ तदिदानीं तपस्त्यक्त्वा तपसा वेनसाधितं स्वगवस्थितिमामो मिश्राखासस्वदलेषुच ३५
इति संचिंत्य संज्वाल्य हुताशमतिभास्वरं जुहाव तस्मिन्नोत्कृत्य मांसस्वंकंधमितितः ३६ अथवागी वाणवंद्यस्य समग्रागल
विनय: मन्मुखत्वेन मा यांतु विप्र मांसेन भस्मतां ३७
इत्याद्विकल्पनया ३२ कचिदेवेति अपर्यायेवकारः ३३ ३४ तत्तदर्थं स्वगवस्थिविदेववदास्थितिं अवस्थानसामर्थ्यं ३५ तप
स्त्यक्त्वेइतिसंकल्पदर्शनात् यो नंतरं ततः शीघ्रं सिद्धदर्शनाद्यंतोमया सारस्यास्थितिगम्यते ३६ अथ भगवान्स मार्चिः इति संचिंत्येति परे
वान्वयः चितायाकारमेवदर्शयति जीर्वाणवंद्यस्ये त्यादिना मन्मुखत्वेन कम

मंद्वेशाः विप्रमांसेनजुव्हाव्योमप्रासादगतं सप्रावृत्
लिखितसंचिंत्यैतनवयः ३७ " " " "

स्त ५
न ६

वा.टी. स्थि. ७

प्रत्येकंकुकेश्रुपुष्पफलिभिः प्रगीतमाछादितं कलिकाजालं कोरकसमूहं दधानं १६ वलितंव्याप्तं ७ अं [illegible] तः परसामे
माहमंजरीत्यादिविभिः मंकोलंरक्तलेपनचूर्णं १८ अतः प्रस्पेत्रघनैः वहुभिः रत्नादिस्तवकैः संछन्नकुहराः पूरितगर्भलो
हागंवर्षविवरप्रस्तावाद्युग्राः अप्रदृष्ट्या गवाक्षाः कुड्यापवरकमणिपत्ररत्नपत्रसर्वगर्भत्वाद्युग्राः १६ वक्षपत्रेछायोपसेवि
निर्जनैर्मंधिरकोटरं विलोडिततलं वर्द्धमानैः प्रत्यहमुपचीयमानैः इदानीं मूलवंधं वर्णयति मातंगेति मातंगकठघर्षेनत्पन्ने
नमूलवंधस्यतातावद्वेल्लनमागमते ऊर्द्धसुजानुवत्तत्त्वेनपीठिनापीठवत्सस्तेन आभोगिना विस्तीर्णेन मूलवंधेन वद्धपदं अव

[illegible] ८ 207

दधानंकलिकाजालंस्थगितंपु [illegible] ष्पवल्लिभिः कर्कशकर्ककरछन्नताराजालमिवांवरं विलोलविहगैः स्कंधैः कुलाप
कुलसंकुलैः वलितंभूतलंलोकंपूर्वैर्जिनपदैरिव २७ मंजरीसुपताकाढ्यंलतामंडलमंडितं पुष्पमंकोलधवलंपुष्प
प्राकारपूरितं १८ कूजत्केकारवभ्रमरश्च [illegible] ककोकिलसारिकं घनस्तवकसंछन्न कुहरोगुग्रवालकं १६ संचरत्सन्दीव
कुलंजनमंधरकोटरं सर्वासिांवनदेवीनामंतपुरमिवोत्तमं॥ कूजद्भृंगतरंगोपेः पुष्पकेसरराजिभिः राजमानंपतंतीहसदिर
द्विरिवपर्वतं नरपभ्रमद्भिः पुष्पपत्रौघैर्मंदवातविलासिभिः वर्द्धनैः रतस्कंधंसमाभैरिवभूतरं २२ विचित्रवर्णपत्राणां
स्कंधकोटरस्वारिणां रतखगानांवृंदेनभूतानामिवशार्ङ्गिणं २३ मातंगकटघर्षेनजानुस्कंधेनपीठिना आभोगिनाव
द्धपदंतरुराजमहाचलं २४ लवकंगजिजालेनलोलेनाभिनयंक्रिया दर्शयंतमिववल्लीनांप्रवृत्तानांवनानिलैः २५ का
श्चिदेवनिवासोमेनार्थिनामितितुष्टितः नृत्यंतमिववाह्याभंलतावलयवलानैः २६ लताकांतैककांतवाछंगाररसनिर्भ
रंकाकलेपवप्रगायंतमन्नालिनिजनिस्वनैः २७
षट्पदस्थानांतरुणाडुत्पत्तकारमूलतरुवृंदेन २३ भूतानांपार्षदानांवृंदेनेव २५ अभिनयांनाघशालव्रप्रसिद्धभावव्यंजककरन्या
दिचेष्टाविशेषास्तेषांक्रियांनिष्पादनप्रकारंदर्शंतउपदिशंतमिव २५ मूलकोटरस्कंधशाखाप्रपत्रपुष्पादिप्रदेशानांमध्येमेमक
श्चिदेकएवअर्थिनांमनुष्यमृगपक्ष्यादीनांनिवासोन अन्यः सर्वोपिनिवासत्वेनोपयुक्तः कदाचित्कश्चिदेकः परिशिष्यते अहोमेप
रोपकारेसर्वांगसाफल्यमितितुष्टितः हर्षपारवश्येनहेतुना २६ लताल

[illegible]

कुंतेषु लतापिहितप्रदेशेषु कूजंतश्चकोरायस्यां तथाविधया विटपानां शाखानां आवल्या पंक्त्या संकटं निविडितं अहनत्वतारावि
मानादिच्छन्नया सिंदूरीव्याप्ता तीपृथिवीव्याडघनतया ऊर्द्धभावेन स्थितं जगद्ब्रह्मांडमिव स्थितमित्यर्थः कलापिनां मयूराणां क
लापैर्वर्हैः ७ प्रतिस्कंधकोटरं आप्तिते विश्रांतैरंतरगतकायार्द्धैर्निमग्नैर्वर्हैर्निस्तकायार्द्धैर्नोन्मग्नैः केश्चित्पक्षिविशेषैः केशैरदर्हिते
र्वीअतएव हृष्टनष्टैः हृष्टाहृष्टैः चमरैर्मृगभेदैः एतेन परितो धस्कंधानां रहलंभूसंलग्नता चगम्पते पक्षैर्लग्नोत्मग्नैरत्तमितोदि
तैरतएव दृष्टहृष्टैः जीवंजीवाश्चकोराः ८ कदंबका कलहंसाः कुलायेषु नीडेषु कृतकेलिभिः क्रीडद्भिः सिद्धैर्देवैराद्वतं जगद्ब्रह्मांड
संकटं विटपाव्याकुंजकूजच्चकोरया छन्नयांसिंदूरीव व्याजगद्वच्चतया स्थितं ६ स्कंधपीठे पविशतां लंबमानैः कलापिनां
कलापैः शोभितं व्योमसेंद्रचापैरिवांबुदैः ७ मग्नोन्मग्नैः प्रतिस्कंधमासीनैश्चमरैः सितैः दृष्टादृष्टैरिवाश्लिष्टैः संवत्सरमिवेंदुभिः
८ कपिंजलकुलालापैः कलकोकिलकूजितैः जीवंजीवविरावैश्च प्रगायंतमिवोच्छ्रितैः ९ कादंबककदंबैश्च कुलायकृतके
लिभिः स्वर्गकोटरविश्रांतैः सिद्धैः जगदिवावृतं १० प्रवालचलहस्ताभिरंलितं त्राभिराश्रितं अप्सरोभिरिव स्वर्गमंजरीभिरि
तस्ततः ११ सेंद्रचापविलासेन कुसुमोत्करेरेणुना मंजरीपिंजराश्यामं विद्युत्वंतमिवांबुदं १२ सरसभुजगशाखाबद्धपूरिताकाश
कोटरं विश्वरूपमिवोन्नतं चंद्रार्ककृतकुंडलं १३ तलेनिषण्णनागेंद्रं व्योम्नि नारागणाकुलं लतापुष्पमयं मध्ये स्वमंडलमिवा
परं १४ पितामहमिवाशेषशैलकाननशालिनं पुष्पपल्लवपुष्पाणां कोशमेकमिवावनो १५ ॥
मिवस्थितं १० प्रवालेति विशेषणे अप्सरसां मंजरीणां श्लेषात्मधारणेयोज्यं ११ कुसुमोत्कराणां कुसुमदनीलोत्पलकोकनदादिस
दृशनानावर्णलतापुष्पोपलक्षणं अतएवेंद्रचापविलासरहितेन तद्रेणुना उपलक्षितं तत्वमंजरीभिश्च पिंजरं आसमंतात् प
त्रैः श्यामं विद्युत्वंतमिवांबुदं अंबुदमिव अवज्ञानां १२ विश्वरूपं दर्शयितुमिव स्थितमित्यर्थः अथवा विश्वरूपं जगद्रूप
मिव स्थितमित्यर्थः १३ स्वमंडलं ब्रह्मांडोदराकाशांड दृश्यपि हितलमूलेष घविरः विनिषण्णा नागेंद्रा शेषाद्यादिग्गजाश्चयस्मिंस्तद्
शिष्यपरं १४ पितामहपक्षे समस्तसंसारशेषैः प्राणिभिः शैलैः काननैश्च शालिनं शोभमानं कल्पवृक्षे अशेषैः शैलस्य काननैः शो

वा०टी० वनपल्लवकल्पितविष्टरे आसनेकौतुकेनचंचलंचपलेत्तणांयथास्यात्तथा ४ अत्रसर्वत्रविशेषणान्युभयत्रयोज्यानि सरिल्लतणाभि
स्थि० रेकावलीमिहारभेदैः रम्याः प्रत्नभूषणाः ६ नीलानांभ्रमरकोकिलादीनां घुघुमाध्वनयः एवकाकल्पोमधुरालापकभाषितानियासांताः ७८
१०८ शाल्मलादिसत्पर्वपैः संसाराः स्यंदमानाः केदाराः देवांगाभक्षयोयासांचंदनस्यैः चंदनाम्रितैरलिकेललाटैरन्विताः पर्वताः। सावरलत
रोषररसिजेषुस्तनेष्वासमंतात्लग्नानिहिमशिवस्याः प्रिंबुदांसुकानियासां ९ महार्णवानांपयः प्ररागवनमंडनदर्शनार्थदर्पणायां

अथोपविश्यपश्यदुनिवनपल्लवविष्टरे तृणामालोकितास्तेनदिशः कौतुकचंचलं ४ सरिदेकावलीरम्याः शैलेंद्रस्तनकुङ्मलाः
निर्मलिकाशकवरा लोलनीलांबुदालकाः ५ नीलपल्लववसनाः पुष्पप्रावंतसिकाः गृहीतसागरापर्णकलशाः प्रत्नभूषणाः ६ घ
तप्रफुल्लपद्मिन्यः सुगंधिमुखमारुताः नीलघुंघुमकाकिल्पोनिर्झरारवनूपुराः घुम्रकूर्मनोमहीपादावनालीरोमराजयः जंगलो
रुनितंबिन्यश्चंद्राकर्कृतकुंडलाः ८ पालिसंसारकेदाराश्चंदनस्थालिकान्विताः शिखरोरस्सिजालग्नहिमशुभ्रांबुदांसुकाः ९
महार्णवापयः पूरनवमंडनदर्पणाः ऋत्नोघघर्मपुलकाभुवनांतःपुरांतराः १० आर्त्तवस्त्रनधारिण्योप्यङ्गनस्यंयश्रिकुंकुमाः
विचित्रकुसुमोपेताचंद्रांसुसितचंदनाः ११ गगनगतलतादलोपविष्टः प्रसृतवनावनिवारिवाहवेषाः त्रिभुवनवनितादर्शहिषः
कुसुमनिरंतरमंडितादशाशाः १२ मोक्षोपायेदाशूरदिगवलोकनंसर्गः ५० श्रीवशिष्ठउ० ततःप्रभृतितत्रासौप्रसिद्धुत्ता
पसाश्रमे कदंबदाशूरइतिशूरस्तपसिदारुणे १ तस्मिन्नतादलेस्थित्वाविलोसककुभस्तणात् छंपञ्चासनंवध्वादिग्भ्यः प्रत्या
हृतात्मना २ अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रेचतिष्ठतः फलकाम्परिणयुक्तेनमनसासौकरोन्मखं ॥ ३ ॥ ॥ ॥

हृतालंना २ अज्ञातपरमार्थेन क्रियामात्रेचतिष्ठतः फलकाम्परिणयुक्तेनमनसासौकरोन्मखं ॥ ३ ॥ ॥ ॥

सां ऋत्नोघान्सत्वपंक्तयएवंघर्मपुलकाः स्वेदविंदवोयासां १० आर्त्तवाभितन्न दृत्नूत्पलकुसुमपल्लवादीन्येववस्त्रनधारिण्यः कूर्पा
सांकृत्नोघानस्तवपंक्तयएवघर्मपुलकाः स्वेदविंदवोयासां १० आर्त्तवानितन्न
सिकायासां ११ गगनगतायालतायाः शाखादलेउपविष्टः सन्प्रसृतविस्तीर्णावनानेऽम्बनयोवारिवाहाभ्रवेषाः कृत्रिका
रमेद कालंकरोयासां तथाविधाः त्रिभुवनस्यजनोपभोग्यत्वत्रिभुवनवनितादशआसादिशोदशतपर्यः १२ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्य
प्रकाशेस्थितिप्रकरणेपंचाशत्तमः सर्गः ५० मनोयज्ञेरात्मवोधोवनदेव्यासुतोद्भवः दाशूरस्यात्रपुत्रायज्ञानदानंचकीर्त्यते दाशूरेणतप
स्विशूरः अपराङ्मुखः सदोघुक्त इतियावत् १ ककुभः दिशः प्रत्याहृतात्म

आदरोन्मुक्तकुसुमं यथा स्यात्तथा २८ प्रांतस्थानां पंचमहीरुहां वटोदुंबरप्लक्षाम्रपलाशशाखानां पंचपल्लवस्तारणं उत्तरप्रांतस्थानं मंदारा
दिपंचकल्पतरूणां वालतामुल्लासं हसंतमिव २९ अलमत्यर्थं अमृतकंधरं उन्नमितग्रीवं यथा स्यात्तथा व्योमांतरं आकाशोदरे अभि
धावंतमिव ३० घनपंक्तिभिर्निविडश्रेणीभिः सहसा सहसं असंख्येनतत्वं प्राप्तैरिति शेषः अतुलैः शोभया संख्यया चंद्रनेत्रैर्भाधिकत्वा
त् नैस्तुलप्रितुमशक्यैः ३१ कुसुमगुच्छलक्षणैः कुसुमगुच्छसदृशैः फणामणिभिर्व्योमदिदृक्षया हेतुना पातालादुत्थितं शेषमिव स्थि
तं भगवान्स्तुभक्तानामेव शंकरः अयं तु समस्तजनशंकर इत्यतिशयः निविडानां दलानां निवाहा निवहास्तेषु भिन्नकोऽस्तेषु भिन्नको
आदरोन्मुक्तकुसुमैस्त्रिदशानां व्योमचारिणां स्वागतानीव कुर्वाणं कोकिलालिकुलारवैः २८ लतापुष्पफलोल्लासं प्रांतपंचम
हीरुहां विहसंतमिवाकाशं पुष्पकुड्मलदीप्तिभिः २९ पारिजातमिवाजेतुमुद्युक्तैः खगमंडलैः व्योमांतरमिधावंतमलमुक्तक
धरः ३० मध्यभागस्फुरद्भृंगैः स्तवकैर्घनपंक्तिभिः सहसा सत्त्वमतुलैर्जेतुमिंदुमिवोद्यतं ३१ क्वचित् कुसुमगुच्छाच्छफणामणि
गणावृतं पातालादुत्थितं शेषमिव व्योमदिदृक्षया ३२ रजसोद्धूलिताकारं दधतीयमिव शंकरं छायया फलशालिन्या समस्तजनशं
करं ३३ निविडदलनिवाहभिन्नकोशैः कुसुमलतानवमंडपैरुपेतं उपरिमिव गगनेकदंबवृत्तं खगकुलनागरसंकुलं ददर्श ३४ दा
स्वरकंदरवर्णनं सर्गः वसिष्ठ ० तमप्यासीत्पार्श्वसिद्धिः फलपल्लवशालिनं आनंदमेत्य परमं उच्चरूपाचलोपमं १ कदंबरोहि
दसीस्तंभमाकाशे हवनस्थितं एककार्यांकगतं सोऽरिर्विटपवृत्तमिवोन्नतं २ तत्रासौ व्योमलग्ना याः शाखास्ताः प्रांतपल्लवे विवेशावि
शेर्विकाशितमुकुलैः निविडदलनिवहभेदनभिन्नसंस्थानैः कुसुमलतानां नवमंडपैरुपेतं घटितं खगकुललक्षणैर्नगरैः संकुलं गगने
चितं उपरिमिव स्थितं कदंबवृत्तं ददर्शेत्यर्थः ३४ इतिश्रीवासिष्ठतात्पर्यप्रकाशे एकोनपंचाशः सर्गः ४९ तत्कदंबाग्निसंस्थेन दाशूरेण वि
लोकिताः दिशोऽन्नवनिताकारा वर्णितेगुणविस्तरैः असौ दाशूरः तथाप्रगल्भप्रकाराभूमयपवित्रताबुद्धिर्यस्य १ रोदस्याः द्यावापृथिव्योः
स्तंभमिव वनेस्थितं २ विगतायाविन्मेविक्षेपाशंकं यथा स्यात्तथा ३ ॥ ॥ श्री ॥ ॥ ॥ ॥

मा०टी० दयान्वितोनतुधैर्यच्युतइतिभावः पूज्जार्हजगतस्त्वं २० त्वयाकृच्छ्रप्रायासंकटंप्राप्यमरणावेशः आत्मघातसंकल्पस्तेनपापिन्या
स्थि० आगतयात्वयानः अभ्रतायाचितः तेनहेतुनाज्ञाताततत्वः नत्वन्यमनदेवीपुत्रमदसोभोगलंपटइत्यर्थः २१ पतिंचवसिंगमसो
१०६ घुष्फ्चारं २२ स्वालनासहेत्यसहायइतियावत् अवलतइतिचक्रमे २३ २४ अलिनीभ्रमरी २५ कदानांवेदादिसर्वविद्यानां २६ ज्ञा
ह १ नं व्रं विद्या २७ मोरक्षेणे तेइतरविद्यानामतत्वविषयत्वादविद्यात्वमेवतिनमोक्षं निवृत्तिस्ताभिरितिभावः २८ सच्छिष्यसुत्तमशिष
गहृत्वंतंगिमासेनपूज्जार्हमिलितोच्चनं असोथासेसुरवंकोतंप्रस्तुतमिवमन्यता २० किंतुसोमरणावेशपापिन्यानत्वयासुतः ॥
याचितः कृच्छ्रंसंप्राप्यज्ञातोतेनभविष्यति २१ इत्युक्त्वास्तमुनिस्तन्वीप्रसन्नमुखमंडलां परिचर्याकरोमीतिप्रार्थ्यनोत्कांव्यसर्ज
यत् २२ सजगामालसदनंसोतिष्ठत्स्वालनासह अवहक्रमशः कालः क्रतुसंवत्सराकितः २३ अथादीर्घेनकालेनसेवो
त्पलविलोचना द्वादशाब्दमुपादायसुतंमुनिमुपाययौ २४ साप्रणम्योपविश्याग्रेमुनिविंदुसमाननं उवाचकलयावाचारु
तदुमतिबालिनी २५ अयंसभगवन्भव्यः कुमारः पुत्रआवयोः कृतोमयासमग्राणांकलानांकिलकोविदः २६ प्रभोकेव
लमेतेनज्ञानंनाधिगतंशुभं येनसंसारचक्रेस्मिन्नपुनः परिपीड्यते २७ ज्ञानंत्वमेवास्यविभोकृपयोपदिशाधुना कोहि
नामकुलेजातंपुत्रंमेरत्वेरायेजयेत् २८ एवंवदंतीसमुनिः सच्छिष्यमवलेसुते हेवस्यापयेनत्वमित्युक्त्वातांव्यसर्जयत् २९
तस्यांगतायांसपितुरंतेवासितयातया अतिष्ठत्सयतोधीमानर्कस्येवारुणः पुरः ३० कदर्थः प्राप्यविज्ञानंततश्चिरात्मिरं
क्लेशैः चिरकालमसौतत्रमुनिः पुत्रमबोधयत् ३१ आख्यापिकाख्यानशतैर्दृष्टांतैर्दृष्टिकाल्पितैः तथेतिहासवृत्तांतैर्वेद
गुणसंपन्नं २९ अंतेवासितयागुरुशुश्रूषणक्रमेणसंयतः स्थिरनियमः सन् अरुणोगरुडाग्रजः ३० कदर्थः शुश्रूषाव्रतचर्यादि
क्लेशैः कदर्थितः सन् विज्ञानंप्राप्यस्थितइतिशेषः ततः तदनंतरंपुत्रंचिरकालंअबोधयत् अपरोक्षभावायोपदिदेशेत्यर्थः अथ
वापितापुत्रक्रियः कदर्थितः सन् विज्ञानंप्राप्यपुत्रोप्येवंकदर्थितोमाभूदितिस्वयमबोधयदित्यर्थः ३१ स्वोपशब्दार्थकथानिबंधा
आख्यापिकाः पराख्यातादिकथानिबंधाः आख्यानानितेषांशतैः दृष्टकाल्पितैः सामदर्शनकल्पितैः भारतादितिहासप्रसिद्धैर्वृ
त्तांतैः निश्रयैः सिद्धांतैः ३२

709

नभोगतायालतायाः शाखायाः पत्रेषुस्थितेनतेनसर्वाः आधानायसमेधीताः अमलतां रागादिदोषस्पृष्टतां एवंप्रतिबंधक्षयेसति बलात्प्राजन्मकृतश्रवणसंस्कारोद्बोधबलात् ६ ततोज्ञानात् श्रीरीज्ञानावरणात्तदाभ्यासाच्चविमलहासनाम्नोजीवन्मुक्तः सन्नि त्यर्थः १८ भक्तिप्राणामलज्जाभिविनितानुनां ९ कोकिलयाकुसुमाप्रेरेआनतां १० लताअवस्थेतिशेषः ११ १२ याचयाप्रार्थनया

नभोगतलतायत्रसंस्थितेनांतरालना सर्वाः स्वमनसातेन कृतायज्ञक्रियाक्रमात् ४ तत्रासोदशवर्षाणिमनसेवायजत्सुरान् गवाश्वनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ५ कालेनमहतापातेविनतेतस्यचेतसि बलादवततारांतर्ज्ञानमात्मप्रसादजं ६ ततोविप्रश्रीर्णावरणोविगलद्धासनामलः सददर्शैकदातस्यांलतायामग्रतः स्थितां ७ वनदेवींविशालाक्षींमालोलकुसुमां बरां कामिनींकांतवदनांमदघूर्णितलोचनां ८ नीलोत्पलामोदवतींमतीवसुमनोहरां तामुवाचानवद्यांगींसमुनिर्विनितान् नां ९ कोकिलाकुसुमापूरनतांवनलतामिव कान्तमुत्पलपत्राक्षीकांतिविच्छोभितस्मरा १० वयस्यामिवपुष्पाढ्यांलतांकिमि वतिष्ठसि इत्युक्तेमृगशावाक्षीगौरपीनपयोधरा ११ मुनिमाहमनोहारिमुग्धाक्षरमिदंवचः यानियानिदुरापानि वांछिता निमहीतले १२ प्राप्यंतेतानितान्याशु महतामेवपावना अहमस्मिज्ञकाकीर्त्तिलकदंबाप्यलंकृते १३ लतालीलालयावसन्विपि नेवनदेवता यस्मैत्रक्षितपक्षत्वयजोयदंसप्रांस्मरोत्सवे बभूववनदेवीनांसमाजोनंदनेवने तत्राहमगमंनाथत्रैलोक्यललनासदः १५ तत्रदृष्टमयासर्वावयस्यामदनोत्सवे अपुत्रयापुत्रयुतास्तेनाहंदुःखितामृशं १६ त्वयिसर्वार्थसार्थस्यकल्पतरौ अनाथ वकथंनाथक्लेशोयंचाम्यपुत्रिका १७ देहिमेभगवन्पुत्रंनोचेद्देहमिहाग्नये सक्लोम्याङु तिंपुत्रदुःखदाहोपशांतये १८ तामित्युक्त वतींतन्वींविहस्यमुनिपुंगवः प्राहहस्तगतंपुष्पंतस्मैदत्वादयान्वितः १९

१३ लताकुंजारब्लीलायाश्रालयायस्याःकाननमितिप्रसंगस्यागमनप्रयोजनमाह यदृत्यादिना स्मराराधनायप्रवर्तिते १४ लतालंकृते १५ तेनअपुत्रत्वेन १६ सर्वेषामर्थानांसा गीततायाधत्रपनाद्यध्वलिर्भेज्यायुत्सवे १४ त्रैलोक्यस्यांनांललनानांवनदेवीनांसदः समजं १५ तेनअपुत्रत्वेन १६ सर्वेषामर्थानांसा र्थसंघस्य अजंतुसंघेसार्थेशब्दोगीणः १७ दाहोपशांतयेइतिमानसदाहोपेक्षया शारीरदाहदुःखमल्पमितिभावः १८ ॥ ॥

सात्विकराजसतामसभेदात्त्रयः विहरणक्षमाः सर्वव्यवहारक्रीडासमर्थाः ११ व्योमन्यव्याकृताकाशेपव्यापक्षी
व्योममेवांडपिंडरूपंदेहत्रयात्मकः कर्मजातःसर्वतः परिभवशं निःसारपिप्पलादिफलास्वादलोलुपः शरद्मा
ग्रादुत्पततिनत्वपतनत्वविभ्रशातितद्वत्पक्षिस्थूलसूक्ष्मकारणात्मकत्रिशरीरको व्योमनिवृत्साकाशेजातः सन्नुस
र्वतोभीतस्तुच्छविषयपाशक्तो विधिनिषेधशास्त्रानुपातीभ्रमतीत्यर्थः १२ नगरंब्रह्मांडरूपं चतुर्दशलोकात्मकमहारथ्यंच
तुर्दशविद्यात्मकरथ्यामार्गविभक्तंच एवंकर्मैकरसाव्युत्पत्तिभ्यांविभागत्रयेण त्रिलोकात्मनांत्रयाणांनाचभूषितं १३
वनानांनंदनादीनांशिववरिशिभिर्वापीदिभिः वापीसप्तकंसमुद्रद्वीपद्वयंचंद्रसूर्यौ शालीयैःकर्मभिरूर्ध्वगतिरशालीयै

अथतस्यमहाबाहोदेहाविहरणक्षमाः जगदाक्रम्यतिष्ठंति शुभ्रमाधममध्यमाः ११ व्योमन्येतिविततेजातोसौत्रिशरीर
कः तत्रैवचास्थितिंयातः शरत्पातस्त्रपक्षिवत् १२ तत्रैकपार्श्वगगनेनगरंतेननिर्मितं चतुर्दशमहारथ्यंविभागत्रयभूषि
तं १३ वनोपवनशालाढ्यंक्रीडाशिखरिसुंदरं मुक्तालताविवलितंवापीसप्तकभूषितं १४ शीतलोष्णालकास्त्रीणांदीपद्व
यविराजितं ऊर्ध्वाधोगतिरूपेणवणिग्भ्यांगेहसंकुलं १५ तस्मिन्नेवातिविपुलेपत्तनेतेनभूभृता संसारिणोविरचिताःकुंभा
पवरकागणाः १६ ऊर्ध्वंकेचिदधःकेचिन्मध्येनियोजिताः केचिच्चिरेणनश्यंतिकेचित्क्षिप्रविनाशिनः १७ असितच्छदनच्छ
न्नानवद्वारविभूषिताः अनारतवहद्वातचचलावातायनान्विताः १८ दीपपंचकसालोकास्थितस्थूणाशुक्रधरवः मसृणालेपमा
र्दवः प्रतोलीभुजसंकुलाः मायापरचितास्तेनराज्ञातेषुमहात्मना इतितारो महापक्षास्नेतसमालोकभीरवः २० अथापव
रकौघेषुचलत्सुसमहीपतिः करोतिविविधाःक्रीडानीडेष्विवविहंगमः २१ त्रिशरीरशतोत्पन्नस्तैःसहपुत्रकः लीलावशमु

र्ध्वाधोगतिरित्येवंरूपिणा १४ संसारिणः जंगमामुग्धाः विषयव्यामूढाः अपवरकवदात्माकाशपरिच्छेदकत्वादपरकाः देवमानुषादिदे
हगणाः १६ १७ असितैश्छादनैः केशत्वग्भ्यांछन्नावद्धिभिर्वातायनैः रंध्रैः छिद्रैः १८ दीपपंचके ज्ञानेंद्रिये सालोकाः सप्रकाशाः ऊरुकसे
काचेतितिस्रःस्थूणाः स्तंभायेषांश्लक्ष्णोनपस्थीनिववंशदारुस्थानीयानि येषु मसृणैः स्निग्धैरालेपमृत्तिकास्थानीयैश्चर्मभिः प्रतोल्यो ११०

मपिअपगाममिरहितं चुत्पत्तिं दार्श्येयत्याधियापत्नयति प्राप्नोति तथा इतिहासदृष्टांतादिभिरिति पूर्वैत्रान्वयः ३३ अनुभवः स्वात्म
बोधचमत्कारस्तद्वशतः सर्वरसेभ्योतिरिक्तेरतिप्रापिते उचितः परमपुरुषार्थरूपत्वादवश्यबोधार्हैः अर्थैरयं सत्याविधे
र्वैचोगुणैः जलदपक्षेऽनुभववशतः श्रवणमात्रेण शिखंडिनां प्रीतिजननादन्यरसाधिके उचितः शिखंडिनामहः स्वाच
र्थैरिप्सतत्याविधैर्वाचोगुणैः गर्जितसमूहैः अंबरे खे नागे अंतरिक्षे च ३४ इतिश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेस्थि० एकपंचाशः
सर्गः ५१ ॥ देवास्यसराज्ञसमरितं कल्पयित्वेह वर्णिते संकल्पकल्पितं विश्वं मिथ्यैवेति विबुध्यतां तेन दाशूरकदंबोपलक्षितेन मा

अनुद्वेगितया नित्यं विस्तरेण कथाक्रमैः अनुभूतिमपारूढैर्रूढिमेतिय थामति ॥ ३३ अनुभववशतो रसातिरेकोर
लमुचितार्थवचोगुणोर्महाला जलद इव शिखंडिनां पुरस्थं तनयमबोधयदंबरे महर्षिः ३४ इत्यार्षे रामायणे वालकांडे
मोक्षोपाये दाशूरस्तनुबोधनं सर्गः ५१ श्रीवसिष्ठ उ० कदाचिद्व्योममार्गेण गतेन कैलासवासिनी अहं तत्रानुमहं दृष्ट्वा
त्वा व्योमवीथीगतो गमं १ निर्गत्य नभसः सप्तमुनिमंडलकोटरात् रात्रौ प्राप्तोस्मि तमतो दाशूरस्तरुमुन्नतं २ याव
त्कूणोमि विटपकुलरागानने कचः कुड्मलांभोज लग्नस्य षट्पदस्येव निःस्वनं ३ अशृणुवं महावृक्षवस्तुतोस्य
पिं६ समामिमां व रम्यामिम महाकथामेकामारव्याकांतव ४ अस्तिराजा महावीर्यो विख्यातो भुवनत्रये नाम्ना खो ५
त्थ इति श्रीमान्जगदाक्रमणक्षमः अस्यानुशासनं सर्वे भवनेष्वपि नायकाः शिरोभिर्धारयंत्येव स्रग्दामेव मालिकाः ६
यः स्वाहसैकरसिको नानाश्चर्यविहारवान् केनचिद्वित्रिलोकेषु तन्महालावशीकृतः ७ यस्यारंभसहस्राणि सुखदुःखे
प्रदातल्ले संख्यातुं केन शक्यंते कल्लोलाजलधेरिव ८ यस्य वीर्यस्य वीर्यस्य न शोचेऽन्यपावकैः केनचिद्वनेकांतमाक
शमिव मुष्टिना ९ महीयांवितता रंभालीलाधिनिर्मलभासुरा न मनागनुवर्तते रक्तोपि इतरावपि १० ॥ ॥
अगेन कैलासवासिनी मंदाकिनीमिति शेषः १ सप्तर्षिमंडलं कोटरमिव केदेशायस्यतथाविधान्नभसा घुलोकाकाशात् २ याव
दिति साकल्ये निपातः २ षट्पदः अतंतद्वारे अगुरुपुत्र इत्यादिना अस्य ससारस्य समादेउपमानभूता ४ रवात् अव्याकृताकाशात्
कालत्रयेपि जगत्कृत्स्नाकृत्स्ना कोशावृत्तस्य उत्तरसर्गे व्याख्यास्यते स्पष्टं तेन

असतः परमार्थसत्ताशून्यादेवाज्ञानादभ्युदितारंभ अत एवावस्तुमायामयं एवं अस्यार्थस्य बोधनाय आकल्पितं पारोक्ष्येणेव र्णितं ५ संकल्पः प्रधानं मनः सम्यक् छिन्नछिन्नमनसो रेकाकारेणत्वाद्व्यक्ताकाशतुल्य इति मुत्पत्यारंभत्य उच्यत इत्यर्थः स्वयमेव संकल्पजन्य प्रवृत्तिवासनोद्भवादेव जायते निवृत्तिवासनादार्ढ्याच्च स्वयमेव लीयत इत्यर्थः ६ तत्स्वरूपं तत्परिणामः उक्तार्थे तद्व्यपतिरेकानुविधानप्रदर्शनेन दृढयति जायत एति ७ ननु ब्रह्मस वित्त्वादिभिः शाकोंऽजगदुत्पन्नमिति श्रुतं तत्कथमन्यस्मादुच्यते तत आह ब्रह्मेति विटपान् फाघान् ८ अन्ये त्रैकाल्यजगदभाववति व्योम्नि ब्रह्मणि अचेतनस्यापि कुतो निर्माणशक्तिरिति चेदधिष्ठानचैतन्यानुग्रहेणचेतनविरं आकारतां प्राप्येत्याह प्रतिभासेति ९ तदेवं त्रिजगत्पुरं प्राग्वर्णितमित्यादिना वितता लोकाः सूर्या

असदभ्युत्थितारंभमवस्तु मातते संसारसंस्थानमिदमेवमाकल्पितं मया ५ परमात्मनभसो जातः संकल्पः खो त्यउच्यते जायते स्वयमेवासौ स्वयमे वव लीयते ६ तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते जायते तत्र जाते तु तस्मिन्नष्टे विनश्यति ७ ब्रह्मविस्विंद्रकद्राघातस्येवावयवान्वि ह विटपानिव रत्नस्यष्टेगाणिभ्च महीभृतः ८ शून्ये व्योम नितेनेदं निर्मितं त्रिजगत्पुरं प्रतिभासानुसंधानमात्रेणोत्पवि रंच्यतं ९ यत्रेमे वितता लोका लोककोशाश्चतुर्दश [illegible] वनोपवनमालाश्च यत्रोद्यानपरं परा १० क्रीडाशिखरिणो यत्र सहायंदरसेरवः शीतोष्मदीप्तिचंद्रार्कौ त्विषो यत्रानलार्कौ ११ सर्पांशुकवदालोलतरंगोत्तुंगमौक्तिकाः वहंति सरितो यत्र सन्मुक्तावलयस्खलाः १२ इक्षुक्षीरादिसलिला मणिरत्नविशांकुराः औवीनलांबुजा यत्र वाप्यः सप्त महार्णवाः १३ अधऊर्ध्वं ततो देवपुण्यपापुण्यधनश्रियः नरामरकिराटानां यत्रातः क्रयविक्रयौ १५

दिप्रभादीप्ताः प्रसिद्धवनोपवनमालायत्र उद्यानपरंपरावर्णिता इत्यर्थः १० अनलार्कौ दीप्यमानौ ११ तरंगाणां मुक्तासाम्येउपपत्तिः सर्पांशुकवदालोलत्वं १२ मणिरत्नानि मणिश्रेष्ठा एव विशांकुरा यासु औवीनलावडवाग्नय एव अंबुजानि यासु पक्षगणे १३ ऊर्ध्वो धोगतिरूपेणामणिं अंगेणा संकुलमिति यदुक्तं तस्यार्थमाह अधइति पुण्यपापानि च धनश्रियो येषां तेषां नराणां कर्मोपासनाधिकारिणामार्याणां देवा भावयतानेन ते देवा भावयंतु व इति भगवदुक्तन्यायेन पुण्यएतत्फलं क्रयविक्रयौ किराटानांप्रसक्तेद

221

भविष्यन्निर्माणं अविद्यमानंच प्रादि जगत् निश्चलतायामत्र द्योगं स्थिरा २३ आवेगात् निदाघाद्वेशात् उत्थाय जाग्रद्देहाद्यभिमानं तस्मात् धावति सः तत्रत्तु द्युतेरत्वाच रित्वा ई श्वेच पुरुषं च पापं च पुनः प्रतिन्यापं प्रतियोन्याइव नित्यप्राप्तो ताप्यैवेति श्रुतेः गंधर्वैर्निर्मितं पुरं गंधर्वनगरमिव मिथ्याभूतमित्यर्थः विनासंसंकल्पलयावस्था सुषुप्तिविनश्यतिकारणाविद्यायां कर्मबीजसंस्कारशेषं करकैवली पत २५ स्वात्मनात्मस्वत्वभावेनैवसरव्वाहमिति सषुप्तो स्थितिस्वप्रत्यभिज्ञानुभवादितिभावः २६ परिभूयते शत्रुरोगादादि आदिभिः २७ मुदं पूर्वी भूतं एतं अतिक्रमस्त्वमावा २८ हेतुतमहात्मा सपूर्वोक्तो महीपतिः सतिपरा जिभनसाम र्थ्यपरानुगच्छतिजपतिचसंपदः प्राप्यजं

तस्पेच्छा जायते वत्सकदाचिच्चलचेतसः पुरंमविष्य निर्माणं किंचि घामिति निश्चला २३ भूतावि षड्वावेगात्त्वतडत्थायधावति पुरं तदामवाप्नोति गंधर्वैरिवनिर्मितं तस्येच्छा जायते पुत्रकदाचिच्चलचेतसः विनाशंसंप्रयामीति तेनाशुसविनश्यति २५ पुनरुत्पद्यते त्यंस्वात्मनोर्मि स्थिवांमसः व्यवहारं तनोत्युच्चैः पुनरारंभमेधरं २६ त्वयेवव्यवहत्वापकदाचित्स भियते किंकरोम्यहमत्तो स्मिदुःखितोस्मीति शोचति २७ मुदमेत्यकदाचिच्च त्वयमायातिदीनतां प्राक्पूर्वकलोल्लास प्रसादिबिन दीरपः २८ जयतिगच्छति बलातिजंभतेस्फुरति भातिनभातिच भासुरः सततमहामहिमास महीपतिः पतिरपामिवचातरया कुलः २९ इति विभववर्णनंसर्गः ५२ श्रीवसिष्ठउ० अथाप्यह्नलमतत्तत्वज्ञं जंबूद्वीपमहानिशि कदंबाग्रावचूड स्थपितरं पावनां

५२ शयं १ गुरुउ० कोसौ रेवोत्पदृ तिरमातोभय त्तातोनमाकृतिकतितं किमेतन्मेतवेति ब्रूहि तत्वतः २ कमंविष्यतिनिर्माणवर्तमाने कागम्पता उभयार्थविदत्वात्मन्मोहायवचस्तव ३॥ दाश्रूरउवाच॥ शृणु पुत्र पथाभूतमेतत्तेकथयाम्यहं येनसंसारस्फु मतेस्फुरतिसंचलतिभातिचजाग्रत्तत्वप्रयोः सुषुप्तिप्रलयसमाधिमुक्तिषुनभातिच अंतर्गतेनात्मज्योतिषाभासुरः अत एवमहामहिमा अपांपतिः समुद्रइव इतिश्रीवासि० वासि० स्थि० द्विपंचाशततमः सर्गः ५२ खोत्थाख्यानस्पतात्पर्यं विस्तरेणे हवएषितेसंकल्पकल्पितं विश्वमित्यन्नर्थे निदर्शनं कर्तुं वक्ष्या अथ चूडउत्तंसउदवस्थितमित्युपमितसमासः २ २ यच्चायुता चेता सर्पयनास्ति किंतुमम अतात्पर्यमिति त्वयाकुतोज्ञातमितिचेत्पुरं भविष्य निर्माणं किंचिघामिति निश्चलत्वाद्युक्तो भविष्यत्ववर्तमानत्वयोर्योगपद्यविरो

वा॰टी॰ तेनाशुसुविनश्यती त्यस्य तात्पर्यमाह असंकल्पनेति जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः परं अल्पं तं अपस्य भ्रमणप्रयुक्तं आयासं प्राप्यस्थे
स्थि॰ यसे विश्रांतिसुखाय असंकल्पनमात्रेण सुषुप्तौ नाशत्वेन प्रविलयेन कारणीभूता विद्यामात्रभावेन संभवः सन्नेत्यर्थः अपवान
११२ नाजन्मकोटिघायस्येदेवात्रिविंशः शास्त्राचारसमाध्यासादिबलादात्मतत्वसाक्षात्कारेण संकल्पस्य लोच्छेदादेवासंकल्पमात्रेण
श्रेयसेमा चायसंभवो निर्वृतिः परमापायस्येतिपाठेतु अस्य संकल्पनाशत्वेन वासनात्मयप्रयुक्तस्य स्वभावेन संभवः परमापयश्चेप
सेभवतीतिसर्वत्र शेषः २६ पुनरुत्पद्दत्युक्तस्य तात्पर्यमाहस्वयमिति २७ २८ किंकरोमीत्यादिश्लोकोक्तेर्वीजमाह स्वयैवेति दुःखदायिनी

असंकल्पनमात्रेण स्वैनेवाशुविनश्यति श्रेयसे परमापस्या नासत्वेन तु संभवः २६ स्वयं संकल्पनामात्रं जायते बालयक्षवत् अ
नंतापस्य दुःखायनानंदायकदाचन २७ इदं स्फारं जराद्दुःखं प्रयत्नोत्पालसत्तया असत्तयानाशयति घनमोघं यथा तमः २८
स्वयैव दुःखदायिन्याचेष्टया परिरोदिति कोशावष्टब्धवृषणः कीलोत्पाटिकपिर्यथा २९ संकल्पतानंदलवस्तिष्ठत्युद्धुरं के
धरं॥ अकस्मात्प्रच्युतमधुविंदुभ्रकरभोयथा ३० क्षणं विरतिमायाति रतिमेति क्षणं स्वयं क्षणं विकारमायाति संकल्पेनैव
बालवत् ३१ एवं सकलभावेभ्यः कृत्वा निर्मलमादरात् मतिरंतः पदं याति संकल्पेनैव बालवत् ३२ त्रयस्तु स्यामतो देहा अध
मोत्तममध्यमाः तमःसत्वरजःसंज्ञाः कारणं जगतः स्थितेः तमोरूपो हि संकल्पो नित्यं प्राकृतचेष्टयाः पराकृपणता मेत्यप्र
याति कृमिकीटतां ३४ सत्वरूपो हि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः अदूरकेवलीभावं स्वाराज्यमधितिष्ठति ३५

निषिद्धाचरणाभिमानादिरूपया कोशावष्टब्धेत्युत्पत्तिप्रकरणे व्याख्यातं २६ करभोगर्दभः अनेन विषयसुखमपि रासभस्य मधुलेह
नवदति दुःखं किं पुनर्मोक्षसुखमिति ध्वनितं ३० ३१ एवोत्याख्यायिकावर्णनप्रयोजनमाह एवमिति सकलभावेभ्यः सर्ववाह्यवस्तुभ्यः
परावृत्य समाध्यभ्यासेन तत्वज्ञाने न च निर्मृतं निर्वासनाज्ञानं कृत्वा मतिः अंतः पदं प्रत्यगात्मतत्वं स्वयमेवायात्यवलंब्य विश्राम्यति तत्र प्राकृ
विसर्गः ३२ प्रागपेत्रयो देहा उक्तास्तान् प्रपंचयति मेते संकल्पात्मनो मनसः ३३ प्राकृतचेष्टया स्वाभाविकप्रवृत्त्या पराकृपणतां नरके
ष्वप्रसिद्धां कृमिकीटग्रहणं स्थावरादीनामप्युपलक्षणं ३४ ज्ञानमात्रोपासनं शास्त्रीयप्रवृत्तिनियमस्तृतीयावत् अदूरकेवलीभावं स

112

संसारिणो विरचिताम्रुग्धायवरकागणइत्युक्ते तात्पर्यमाह तस्मिन्नेवेत्यादिना २५ २६ वातायंत्राणिप्राणलत्प्रवाहेरामलाम्बे
वमदस्तद्विकाराः सिताम्पस्थिवदेवदारुणियत्रत्वचोपलिप्यंतेयेत्ते लोहर्त्तनादि सिता त्वलोपास्तेमसृणाः चिक्कणाः श्रमलाश्च २७
केशलज्ञाणांतरणविशेषाणउज्ञासेनरचिताछादनश्रीर्येषामितिश्रलित छादन छन्ना इत्युक्तेविवरणं २८ ननुद्वारविभूषिताइ
त्युक्तिंविवृणोति अनारतेति प्रणस्पोस्मत्वंश्रपानस्यचशीतलत्वंचप्रत्पत्तसिद्धं २९ बहुवातायनान्विताइत्यादिविवृणोति कर्णनास

तस्मिन्नेवजगत्यस्मिन्पुरेसंकल्पभास्वता क्रीडार्थमालनस्त्रिणा देहापरवरकांकृताः केचिद्गीर्वाणनामानकर्ध्वएवनियो
जिताः नरनागादयः केचिदधएवनियोजिताः २६ वातयंत्रप्रवाहेणचलंतोमासमन्मयाः सितास्थिदारुवस्त्रिणात्वगले
पमसृणामलाः २७ केचिच्चिरेणनश्यंतिकेचित्क्षिप्रविनाशिनः केचित्केशतृणोल्लासरचिताछादनश्रियः २८ कर्ण
त्विनासाप्रमुखैर्द्वारैर्नवभिरन्विताः अनारतवसत्प्राणपवनेनोष्णशीतलाः २९ कर्णनासास्यतात्वादिवातायनगणान्वि
ताः भुजाघंगप्रतोलीकाः पंचेंद्रियकुदीपिकाः २० मायया रचितास्तेषु संकल्पेनमहामते अहंकारमहारक्ताः परमालो
कभीरवः २१ देहायचरकेष्वंतर्महाहंकारपक्षकेः सहसंक्रीडतेतर्थसतदेवासदुत्थितेः २२ यथाकुस्त्लेमाजीरोमस्या
यांभुजगोपच्या मुक्ताफलेयथावेणावहंकारस्तथातनौ २३ तथामभ्युदयंयातिक्षयंशाम्यतिदीपवत् देहगेहेषुसंकल्प
तरंगःसागरेष्विव २४ भविष्यन्नवनिर्माणंस्वयाम्रोतितदापुरं यदासंकल्पितंवस्तुतणादेवप्रपद्यते २५ ॥

त्यादिना कुदीपकेति विवरणेनदीपपंचकेसत्त्वसंघातेजातः कन तंत्रेण कुत्साम पिद्योतयतीतितात्पर्यस्पष्टितं २० रचितास्तेमहायज्ञा
इयेतद्विवृणोति माययेतिपरमात्मालोकभीरवइत्यस्यपरमात्मदर्शनेनहृदयग्रंथ्यात्मकाहंकारस्तत्पयुते परमस्यालोकनाद्भीरवो
बिभ्यतइतितात्पर्यमितपर्योः २१ २२ ननुदेहएवाहंकारोनान्यःनेत्याह यथेति २३ संक्रीडनप्रकारमाहक्षणमितिसंकल्पस्यतरंगाःस्त
याः २४ तस्पष्ठजायतेइत्यादेस्तात्पर्यपृष्टोक्तविरोधपरिहारेणवर्णयति भविष्यादेति २५ ॥ ॥ ॥ ॥

ननुमोक्षसंपादनेकोपक्रतिस्तत्राह उत्पाद्येति सत्यमयात्मकंसत्यैकस्वभावंब्रह्म असत्यमायावशात् योन्यासुरनरतिर्यगादिश्चतु
र्शीतियोनिद्वारेणासत्यस्वरूपेणतन्त्रत्प्राणिभेदरूपेणोत्पाद्यपश्यसिवजगद्दुःखंअनुभवति इदंआत्मनःस्वप्नसदृशंनयुक्तमित्यर्थः
४८ तेननानायोनिजन्मनानिमित्तेनदुःखायदुःखार्थंम्रितेनपुनःपुनर्मरणेनचतवकिंफलं ४९ तर्हिमयाकिंकार्यंतत्राह अधिग
तेतित्वंअधिगतपरमार्थतांतत्वज्ञतांउपेत्यप्राप्यप्रसभंमूलोच्छेद चलाद्विकल्पजालंअपास्यपत् अद्वितीयंपदंमोक्षाख्यंततवित
सुखायनिरतिशयानंदावाप्तये अधिगमयस्वप्रयत्नेनसाधयेत्यर्थः सुखंव्यादायस्वपितीतिचपूर्वकालत्वारोपेणल्यप् ५ इति
श्रीवासिष्ठता०शेष्ठि०त्रिपंचाशत्तमःसर्गः ५३ संकल्पस्यपर्योत्पत्तिर्यद्रूपंघनतायया येनोपायेनचोच्छेदस्तत्सर्वमिह
कीर्त्यते प्रश्नःस्पष्टः चेत्योन्मुखत्वंयत्रप्राज्ञन इति व्याख्यातं तदेवसंकल्परूपत्वस्याविद्यावीजोद्भवप्रथमांकुरंविद्धिरित्यर्थः २

उत्पाद्यमिथ्यास्वरूपेणयोन्यासत्यमयात्मकं नतजगद्दुःखमिदंस्वप्नसदृशमात्मनः तेनदुःखायमहते किंकृतेनतवानघ यद्दुः
 खायतमाज्ञाः संस्रयंतीहनेतरात् ४९ अधिगतपरमार्थतामुपेत्यप्रसभमपास्यविकल्पजालमुच्चैः अधिगमयपदंतदद्विती
यंवितितसुखायसुषुप्तस्वित्तवृत्तिः ५० मोक्षोपायेसंसारनकारविकल्पयोगविचारःसर्गः ५३ पुत्रउवाच॥ कीदृशात्तातसंक
ल्पः कथमुत्पद्यतेप्रभो कथंचवर्द्धिमाप्नोतिकथंचैषविनश्यति १ दाक्ष्म्रउ० अनंतस्यात्मतत्वस्यसत्तासामान्यरूपिणः चितश्चे
त्योन्मुखत्वंयत्तत्संकल्पांकुरंविदुः २ लेशतःप्राप्तशन्नाकः स्वयमेवघनतांशनैः यातिचित्तत्वमापूर्य दृढजाड्यायमेघवत् ३
भावयंतिचितिश्चैत्यव्यतिरिक्तमिवात्मनः संकल्पतामुपायातिवीजमंकुरतामिव ४ संकल्पेनहिसंकल्पःस्वयमेवप्रजायते॥६७॥
वर्द्धतेस्वयमेवाशुदुःखायनसुखायतु ५ संकल्पमात्रंहिजगज्जालमात्रंपपार्णिवः ऋतेसंकल्पमन्यातेनास्तिसंसारदुःखिता
चित्तंस्वतमेवचिन्नाकारंआपूर्यसर्वतोव्याप्यदृढजाड्यायअधिष्ठानचित्तश्चित्स्वभावतातिरोधानेनजडप्रपंचाकारसंपन्नमेइतिया
वत् ३ एवंसमष्टिसंकल्पाज्जगदुद्भवमुक्त्वातथैवबुध्यहंकारप्राणेंद्रियदेहाद्याकारव्यष्टिसंकल्पोत्पत्तिमाह भावयंतीति ४ ततोमूलांकुरा
द्वारांकुराणामिववाह्यविषयाकारसंकल्पपरंपराभिर्वृद्धिंदुःखांतामाह संकल्पेनेति ५ ६ ॥ ॥ ॥

लोकसंव्यवहारोमनुष्यजन्मनातद्योग्यव्यवहारस्तद्वान् ३६ पदंपदंमोहं आलपरिन्त्तपे आत्यंतिकसंकल्पोच्छेदेसतितहिसंकल्प
त्तपेकउपायः तमाहसर्वाइतिद्दष्टिवायथार्थदर्शीनानिवाहंद्विपाक्षिवैराग्येणनिरुद्धेतियावत् ३८ ननुसंकल्पक्षयोदुष्करः अन्य
एवोपायोमेत्वार्यैरुपदिश्यतां नेत्याह यदिवेत्यादिनाविलयश्चमाकंआत्मानंस्वदेहं ३९ ४० लोकनाथपतिः श्रीदत्तात्रेयः श्रीदुर्वा
सावा अत्यंतकरुणाक्रांतः सन् उपदेष्टा स्यात् अथवा अत्यंतकरुणाक्रांत इतिविशेषणस्वारस्यादात्यंतिककाहिंसोपदेष्टवदजोन्य
तिः यस्यानुग्रहणात्ववैदिकमार्गोप्यपिमोक्षंप्रत्याशावारणार्थं ४१ सचसंकल्पोपसमोब्रह्मत्वरूपवेत्याशयेनविशिनष्टि अनावाधेइ
त्यादिपरंयत्तत्साधनचतुष्टयसंपन्नैश्रवणमननविध्यासनलक्षणं ४३ ननुसंकल्पमात्रोच्छेदेनसर्वजगद्बंधनिवृत्तिः कुतस्त्रा

रज्जोरूपोहिसंकल्पोलोकसंव्यवहारवान् परितिष्ठतिसंसारेऽत्रदारानुरंजितः ३६ त्रिबंधंतुपरित्यज्यरूपमेतन्महामते सं
कल्पः परमायातिपदमालपरिन्त्तपे ३७ सर्वाः दृष्टीः परित्यज्यनियम्यमनसामनः सबाह्याभ्यंतरार्थस्यसंकल्पस्यक्षयंकुरु
३८ यदिवर्षसहस्राणितपश्चरसिदारुणं यदिवाविलयात्मानंशिलायांचूर्णयस्फलं ३९ यदिवाग्निंप्रविशसिवडवाग्निमथा
पिवा यदिवापतसिश्वभ्रेखड्गधाराजवेनुवा ४० हरोपद्युपदेष्टातेहरिः कमलजोपिवा अत्यंतकरुणाक्रांतोलोकनाथो
थवापतिः ४१ पातालस्थस्यभूस्थस्यस्वर्गस्थस्यापितत्तव नान्यः कश्चिदुपायोस्तिसंकल्पोपशमादृते ४२ अनाबाधेविकार
न्नस्वेपरमपावने संकल्पोपशमेयत्नंपौरुषेणपरंकुरु ४३ संकल्पितंतावत्खिलाभावः प्रोताः किलानघ छिन्नेतंतौनजा
नेतेक्वयांतिविसरारवः ४४ असत्सत्सदसत्सर्वंसंकल्पादेवनान्यतः संकल्पंसदसच्चैवमिहसत्यं किमुच्यतां ४५ संकल्प
तेयथायचत्तत्तथाभवतितत्क्षणात् माकंचिदपितत्वन्नसंकल्पयकदाचन ४६ निःसंकल्पोयथाप्राप्तव्यवहारपरोभव ह्वि
दुःखेत्योऽसुखवत्वं हि यातिसंकल्पसंक्षये ४७

ह संकल्पेति तर्हितेनघ्राभावाः कथंतित्राहजानेइतिआरोपितभावानामधिष्ठानेवाधेऽन्यत्रगमनाप्रसिद्धेरितिभावः नलियंसंकल्पा
दिसर्वभावनिवृत्तेरसतीसदसतीवा आद्येमोक्षोपिकुदितीयेमोक्षेपिद्वैतं स्तुतीयेपक्षेतिकवंधवैतयोरवारणमितिनमोक्षेनिर्वाण
ती सिद्धिरित्यादिदोषगणानेकोन्यापरिहरति असदितिसदसत्वादयः सर्वेविकल्पाः संकल्पादेवसह भावैस्तन्नासंकल्पमेवसदसच्चे
त्येवविकल्पितंनशक्नुवंति इहपरमार्थसत्यसंकल्पब्रह्मनस्पृशंतीतिकिंवाच्यंकार्यांणांयत्रत्वसंकोनिकारणेप्यपातेरकुंठीभावस्तत्रकिं
वाच्यमसंगे परमात्मनीतिभावः ४६ ४७

वा॰टी॰ ननुसंकल्पत्त्यागदुःखरूपेपि निरतिशयानंदावाप्तिः केनोपायेनसाध्यातत्राह भावेति भावोभाव नानिरंतरंस्वरूपानंदात्मता
स्थि॰ चिंतनं तन्मात्रेणोपसंपन्नेप्राप्तेस्वात्मनि स्थितिंस्वरूपाप्रच्युतिमागतेसति यदसाध्यंतदपिसाध्यते नत्वसाध्यंसाध्यतेइति विप्रतिषि
१२५ द्धंतत्राह कस्येति स्वतः सिद्धंतन्नापेतीत्याशयेन साध्यंस्यादित्युक्तंन तत्पद्यतइत्याशयेनभावानांरूपगमेदिधापरेणामपहा
रेणनाशेनभावांतरतासोपावाहेअंगतेतव आत्माअन्येनापि हियमाणः कस्यस्यात् नह्यछित्तीपालनोत्यःप्रसिद्धः विनश्यत्वात्
किमिवस्यात् घटोहिविनश्य कपालंभवति आत्मातु किंस्यात् यत्स्यान्नत्वनुपेनदृष्टुं शक्यंनचात्मनोद्रष्टास्तितस्मादात्मना
शानिः सास्तिकोनसिद्धस्त्वेवात्मरूपोमेत्तः स्वतः सिद्धानापेक्ष्यतीत्यर्थः १७ असंकल्पनसंकल्पेनैवसर्वसंकल्पं आत्मतत्वं
भावमात्रोपसंपन्नेस्वात्मनि स्थितिमागते साध्यतेयदसाध्यंतत्कस्यस्यात्किमिवागते १७ संकल्पेनैवसंकल्पंमनसास्व
मनोमुने छित्वात्वात्मनितिष्ठत्वंकिमेतावतिदुष्करं १८ उपसांतेहिसंकल्पेउपशांतमिदंभवेत् संसारदुःखमखिलंम
लादपिमहामते १९ संकल्पोहिमनोजीवश्चित्तंबुद्धिसवासना नाम्नैवान्यत्वमेतेषांनार्थेनार्यविदांवद २० संकल्पनाह
तेनेह किंचिदेवास्तिकुत्रचित तमेवहृदयाछिंधिकिमन्यत्परिशोचसि २१ यथैवेदंनभःशून्यंजगच्छून्यंतथैवहि असं
न्मयविकल्पोत्थेउभेएतेततयतः २२ असिद्धसर्वमेवेतदसिद्धेनैवसाधितं संकल्पेनजगद्यस्मात्भावेनाभाव तिष्ठ
ता २३ भावनास्यतः सिद्धिंस्ततः प्राप्यनशिष्यते तस्मादसदिदंसर्वविज्ञयंहेलयेच्छया २४
ए॰१ मननरूपैमनसेवृत्त्वमनस्थितेत्यर्थः १८ कोपायकृयेनमूलादप्युपशांतेसति दुःखमपिमूलादुपशांतंभवेदित्यर्थः १९ ननु
संकल्पेउपशांतेपिजीवचित्तवासनादिवशात्दुःखस्यादित्याशंक्यतेत्वांसंकल्पंतर्भावमाहसंकल्पइति २०।२१ ननु
संकल्पस्यैवजीवजगदात्मकत्वेतत्स्यान्नेराश्यन्नंत्वएमस्मतापतिः नहिजीवान्यआत्मानामास्तीत्याशंक्याह यथै
वेति मरुमरीचिकाछेदेपिनमरुभूः शून्यालिकायंपदंनिदर्शनंतथाजगज्जीवादिरूपमात्रवाधेपिनरूपआत्म
शून्यात्मकः एते मरीचिकाजगतीउभेसमतते आरोपिएवितततेर२ ननुवाधितमपिभावनयापुनःस्यादित्या
शंक्याह असिद्धमितिवाधितेपि भावनेवनावत्तरतीत्यर्थः २३ तस्माज्जगन्मिथ्यात्वदर्शनंभावनोच्छेदार्थिना प्रथमं

224

११५

काकतालीयेति विवर्त्तवादाश्रयेणवायंदोषः परिहार्यइत्याशयेनाह म्रग
ननुनिर्विकाराद्ब्रह्मणोवस्तुनिकथंनिर्बीजजगदुद्भवस्तत्राह काकतालीयेति विवर्त्तवादाश्रयेणवायंदोषः परिहार्यइत्याशयेनाह म्रग

ननुनिर्विकाराद्योवस्तुनिकथंनिर्बीजजगदुद्भवस्तत्राह निगीर्णेति मातुलिंगफलविशेषः तद्दिचात्त्वंपिनमुद्दीपयतस्तु
त्स्मेति ७ पूर्वानुभूतविषयवासनोद्बुद्धंजगद्भांति दित्याशयेनाह निगीर्णेति मातुलिंगफलविशेषः तद्दिचात्त्वंपिनमुद्दीपयतस्तु
त्स्मेति ७ पूर्वानुभूतविषयवासनोद्बुद्धंजगद्भातीतित्याशयेनाह विज्ञानेशाह्रे ६ असौयावेदांतेषुप्रसिद्धः एरंगीलासः अहमेव
क्रूपीतभ्रमजनयति ८ अस्मिन्मदुपदेशकालके वै ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानेनाज्ञानेनेहतुनानास्तितेनपरितप्यसे १० अस्यजन्मादेः संबंधोकदाप
ममइमेसुखदुःखमयातन्मादिभावाव्यर्थंमिथ्यैवइत्यनास्थायेनाज्ञानेनेहतुनानास्तितेनपरितप्यसे १० अस्यजन्मादेः संबंधोकदाप
ममइमेसुखदुःखमयातन्मादिभावाव्यर्थंमिथ्यैवइत्यनास्थायेनाज्ञानेनेहतुनाना ११ तर्हीस्यभ्रमस्यनिवृत्तोकउपायस्तमाह संक
सन्नेवभ्रांत्याजातोसि विलासितत्तात्विकरूपेणतालद्रुमाद्यविलसनानुकुलोजन्म ११ तर्हीस्यभ्रमस्यनिवृत्तोकउपायस्तमाह संक

काकतालीययोगेनसंजातोस्तिमुधैवहि म्रग तस्माद्धिचंद्रलमिवासत्वंचवर्ज्जते ७ निगीर्णमातुलिंगस्यकनकप्रत्य
काकतालीययोगेनसंजातोस्तिमुधैवहि म्रग तस्माद्धिचंद्रलमिवासत्वंचवर्ज्जते ७ निगीर्णमातुलिंगस्यकनकप्रत्य

काकतालीययोगेनसंजातोस्तिमुधैवहि म्रग तस्माद्धिचंद्रलमिवासत्वंचवर्ज्जते ७ निगीर्णमातुलिंगस्यकनकप्रत्य
यापपा स्वयमभ्येत्यसत्योतः संकल्पास्ततयाहदि ८ असत्यमेवजातत्वमसत्यमपिवर्त्तसे अस्मिन्नु ज्ञातेचविज्ञानेह
सत्यंसंविलीयते ९ असौयोहमिमेभावाः सुखदुःखमयाममव्यर्थमिवेतिनास्थायेनातः परितप्यसे १० असन्नेवा
स्यजातोसिकुतोजन्मविलासतः व्यर्थमेवाव्ययक्रोसिसंकल्पवशतः स्वतः ११ मासंकल्पयसंकल्पंभावंभावयमास्थितो
एतावतैवभावेनभव्योभवतिभूतये १२ संकल्पनाशायतेनन्नमयानानुगच्छति भावनाभावमात्रेणसंकल्पःक्षीयतेस्वयं १३ सु ५५
मनःपल्लवमर्द्दने किं चिद्यतिकरोभवेत् सुसाध्योभावमात्रेणनतुसंकल्पनाशने १४ पुष्पाक्रांतोकरस्पंदयत्नः प्रत्नोपप १८
ज्यते तदल्पकरोत्यस्मिन्नसंकल्पपरिक्षये १५ संकल्पोयेनहंतव्यस्तेनभावविपर्ययात् अयथर्जैनतिं मेघेणलीलयैवनिह २

ज्यते तद्ल्पकरोत्यस्मिन्नसंकल्पपरिक्षये १५ संकल्पोयेनहंतव्यस्तेनभावविपर्ययात् अयथर्जैनतिं मेघेणलीलयैवनिह २
ज्यते तदल्पकरोत्यस्मिन्नसंकल्पपरिक्षये १५ संकल्पोयेनहंतव्यस्तेनभावविपर्ययात् अयथर्जैनतिं मेघेणलीलयैवनिह २
ज्यते तदल्पकरोत्यस्मिन्नसंकल्पपरिक्षये १५ संकल्पोयेनहंतव्यस्तेनभावविपर्ययात् अयथर्जैनतिं मेघेणलीलयैवनिह २
ज्यते तद्ल्पकरोत्यस्मिन्नसंकल्पपरिक्षये १५ संकल्पोयेनहंतव्यस्तेनभावविपर्ययात् अयथर्जैनतिं मेघेणलीलयैवनिह २

त्यपेति पूर्वानुभूतंसुखदुःखादिभावंसांप्रतिकस्थितोमभावयमास्मरस्मृतेहिपूर्वभावेतदुपादानहानाद्यर्थसंकल्पोदयस्मादेवेतिभा
वः १२ तयाचसंकल्पक्षयात्सर्वभयक्षयः पूर्वभावाभावनाच्चसंकल्पक्षयइतिक्रमंसिद्धइत्याह संकल्पेति १३ अयमुपायोऽत्यंतसुक
रइतिप्रशंसतिसुमनइत्यादिना सुमनसांशिरस्याद्दिपुष्पाणांपल्लवस्यामर्द्दने कश्चिच्चालेप्यतिकरस्तु किंचिद्यतिकरः प्रयत्नः सुसा
ध्यः सुकरोपिभवतुसंभावितः नतुअभावोभावनातन्मात्रेणसाध्येसंकल्पनाशेनेतत्संभावनेत्यर्थः १४ उक्तमेवंव्याचष्टे पुष्पेति तदपि
सोपितावानपीतियावत् नोपकरोति १५ भावोभावनास्मृतिस्तस्यविपर्ययादस्मरणात् १६ ॥ ॥ ॥

टी० तंडुपहितं ... यातं

टी० तुषकंचुकंपया अतंडुलमृतमेवतंडुलेनिरस्पतेतद्वदसत्वसतिनिरस्पमित्यर्थः ३५ कर्त्रिःकारणमापारस्तया निर्वर्तंकत्रिमंतद्वि

स्थि० न्नंअनादिमृतमपीत्यर्थः उक्तत्रोक्तिः चित्रकर्मलेपममपिनिर्वर्तनार्पेमम ३६ ज्ञस्पतत्वविदः सुखेनअनायासेनैवउद्धृपतयाउ

११५ दास्तियाआततं विस्तीर्णं अनाद्यज्ञानयस्पातिविस्तीर्णस्पच रजतत्वमादिविभ्रमस्पप्रबोधमात्रेणोदृढदर्शनादितिभावः असंभावना

विपरीतभावनानुमलंतुज्ञानभूमिकाभ्यासलक्षणपुरुषप्रयत्नेनापिनश्यतीत्याशयेनाह तंडुलेत्यादिना ३७ ३८ असत्कल्पेरूपल

क्षितः संसारोपदेतावत्कालंत्वया नतितलक्षघैवोपायापरिज्ञानादित्यर्थः ३९ असत्यांसप्नवस्थांस्वनिद्रांवाधमितिपावत् अ

तद्वत्तत्क्षालनेसाद्योकः प्रवर्त्ततिदुर्मतिः किंत्वेतत्तंदुलेचेवतुषकंचुकवत्स्थितं ३५ यतस्ततःप्रयत्नेनपौरुषेणविनश्यति

अकृत्रिममपिप्राज्ञैर्मूलंधाराप्रवर्त्तनापुनः ३६ सर्वोछेदतयाज्ञस्पसंसारभ्रमआगतं तंडुलस्पयथाचर्म यथाताम्रस्पकालिमा

३७ नश्यति क्रियपापुत्र पुरुषस्पतथामलं नश्यत्येवनसंदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव ३८ असत्कल्पेविकल्पेपतसंसारोनजितो

मुधा लोकेनाम्युलयंयाति कासदक्षचिरंस्थितं ३९ असत्यमितिसंसारःस्वप्नवस्थांविचारतः दीपालोकादिवांधस्पदीर्घ

त्वंस्वीकृताद्विव ४० नासौतवनचास्पत्वंभ्रांतिपुत्रपरित्यज असत्येसत्यवदृष्टोभावनामास्महीदृशः ४१ ममगुरुविभवोज्व

लाविलासाइतितवमास्तुरपेवविभ्रमोतः त्वमपिचविततास्थतेविलासाविलसतिसर्वमिदंततत्त्वं ४२ मोक्षोपायेव

श्रेरोपाख्यानेसंकल्पचिकित्सानामसर्गः ५५ श्रीवशिष्ठउ० इत्याकर्ण्यतदातत्ररात्नावलयनद्युतिः अहंरघुकुला

काशशशांकरघुनंदन १

धस्पतमस्तिरोभूतंच दृष्टोदीपालोकेसतिअंधमिवेति ५० असौसंसारःदेहपुत्रादिस्तत्वेसत्यवदृष्टेसतिइदृशाःएताहृशस्पभावनास्तु

नः पुनश्चिंतनामास्मनखलुयुक्तोतिशेषः ५१ ममसंसारिस्वभावस्पपतंगुरुभिर्महद्भिःविभवैःसंपद्भिःउज्वलादीप्यमानाभोगविलासाः

सत्याःशाश्वताश्चेति विभ्रमस्तवमास्तु त्वंसंसारीअपितेविलासप्रकारादन्यदपिजननमरणादिस्वरूपमात्रंतदात्मतत्वमेवतयाविलसितं

तद्स्वरूपतदन्यदस्तीत्यर्थः इतिश्रीवा०रा०स्थि०टी०चतुःपंचाशः सर्गः ५४ दाशूरणेवशिष्ठस्पपूजनस्यलिपः कथा कथंसो

भाविस्तात्रप्रातर्याविंचववर्णते आलपनमलंसभाष

तेनदृष्यावेहेलनेनतनुभावनयादेहात्मतप्रतिसंबंधेनप्रागुक्तैः सुखदुःखैतनुसंबंधिपुत्रमित्राद्यप्यनात्स्वितिविज्ञापते भुक्तेहास्थानेन
प्रवर्त्ततइत्यर्थः २५ २६ मनएवचेत्यतितिंवाजीवः सनूजगत्त्नणमानसंनगरंपरिवर्त्तयनू परिणामयनूखयनू विनाशयं
श्चस्फुरतीत्यर्थः २७ कुतस्तथावर्त्तयनस्फुरतितत्राहवासनेतियतोस्यमनः विषयसंबंधानन्तवासनाभिरावलितंप्रधिष्ठानचित्सं
बंधात्स्फुरणशक्तिकंचस्थितं अतोमलिनमलक्षसत्वाशयेनकामेन इमांप्रागुक्तांरचनादिव्यवस्थांकरोतीत्यर्थः २८ तर्हीद
मेवकुतोनकरोति अनिष्टंचकुतः करोति अनिष्टंचकुतः करोति तत्राह आलानइति २९ कुतोस्यपरिह्रासोतत्राह गृहीतुमितिनिं
जुमित्यर्थः ३० क्षणमात्रेणत्वण सदृशेनाल्पेनापिविषयेलो
दृशा विषपदर्शनोरुजः विषपदर्शनस्मरणात्मागेतुसपदिवाराहसंति ३०
तनुभावनयातेनसुखदुःखैर्वनिर्लीप्यते अवरत्वितिचनिर्णीयदेहास्थानप्रवर्त्तते २५ आस्थारूयेनुनाप्येतेहर्षामर्षेभवा
भवौ तस्मादसदिदंसर्वंसुखदुःखादिविभ्रमैः २६ मनोजीवः स्फुरत्यत्रमनिसंनगरंजगत् भविष्यद्वर्त्तमानंचभूतंचपरिव
र्त्तयनू २७ वासनावलितंलोकेस्फुरच्छक्तिमनःस्थितं करोतिक्लाशयेनेमांव्यवस्थांमलिनश्चलः २८ आलानःसदृशीलो
लांजीवोहृतमर्कटः दीर्घमाकारमादायनिमेषाद्यातिह्रस्वतां २९ गृहीतंचनपश्यंतेसंकल्पजलवीचयः मनागृहष्टाविं
बंदृतेहसंतिसपरिभ्रताः ३० क्षणमात्रेणदीप्यंतेसंकल्पविद्विशेषवत् जगत्प्रकटाकाराःप्रदीप्ताःक्षणभंगुराः ३१ भ्रम
दाजडसंस्थानाः संकल्पास्तादृगुत्मपः यदेवासत्यमपंपुत्रतदेवाशुचिकित्सितुं ३२ शक्यतेनात्रसंदेहोनासत्सद्भवतिकाचित
सुस्थितायदिसंकल्पादुश्चिकित्स्यस्ततोभवेत् ३३ किंत्वसद्भूतएवयस्चिकित्स्यस्तदाभवेत् अकृत्रिमंचेत्संसारमलभंगा
तियावत् वह्निशेषोग्निकणः जगतीमादुरसान्वपि ३२ भ्रमदाःस्यात् वादेचोरादिभ्रांतिहेतवः जडेषुविषयेषुजडयोरभेदात्सप्रज
लेषुचसंस्थानेयेषांइत्यंकीदृशास्तेसंकल्पइत्यादिभिःनामुक्तरमुपवर्णयकिंयंचैषविनश्यतीतिचरमप्रश्नस्योत्तरंविवक्षुर्वेतित्यसंक
सास्यसुचिकित्स्यतांपरिहृदेवेत्यादिना असन्मर्णअसत्यानामधिकारभूतं ३३ शक्यतेज्ञानेनेतिशेषः संस्थितः परमार्थभूतायदिभवेत्
जगत्संपन्नापन्नतनुमात्मनोपिजगृविशषात्मलिनत्वभावत्वापत्तौज्ञाननसत्यनिरासएवसर्वप्रमाणविरु

टी०

१० तंउपदिष्टं ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणमेवार्थं ११ तत्सर्वमितिमोहस्यकारणं कर्मजानं वा मोक्षसाधनमितित्वदीयसंदेहस्यतदवधारणेमृत्ता

२ पगमादेवोछिदसिछिरितिभावः १२ अतएवस्वस्यसमूलसर्वसंशयविच्छेयबाधाद्बोधितानुवृत्तिमात्रेणयथाप्राप्तानुवर्त्तनमेवंजी

वन्मुक्तस्यपरमंशिष्यतइतिकारुण्यउवाचस्फूर्तिरित्यादिना अतीतानागतेअसन्निकृष्टेचविषयेस्फूर्तिः परोक्षधीर्वर्जमवहा

यअवर्त्तमानविषयेदृष्टिसत्ताप्रसक्तंममसांप्रतंतत्वज्ञानात्स्वप्नेप्रतीतेवध्वास्तत्तविषयेयथानिर्विषयास्तथानिर्विषयाः

अग्निवेश्यउवाच ततःसासुरुचिःश्रेष्ठातमेवार्थमचिंतयत् स्थितासाहिमवत्पृष्ठेसमीपेतंधमादने ११ कश्चिदेत

त्श्रुतंपुत्रवशिष्ठस्योपदेशनं तत्सर्वमवधायार्थंयुधेछसितथाकुरु १२ **कारुण्यउवाच** स्फूर्तिर्वक्तिदृष्टिसत्ताच

स्वप्नेवध्वास्ततेजले मरीचिकायथातद्वत्ज्ञानात्सांसारिकीस्थितिः १३ ममनास्तिकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्च

न यथाप्राप्तोनुतिष्ठामिह्यकर्माणिचआग्रहः १४ **अगस्त्युवाच** इत्युक्त्वानामकारुण्यअग्निवेश्यसुतःकृती प्रा

226 तकर्मयथान्यायं कालेकालेह्युपाहतत् १५ सर्वदेहोत्रकर्त्तव्यः सुतीक्ष्णज्ञानकर्मणि संशयान्मुक्तनेसा

प्तिसंशयात्माविनश्यति १६

संपन्नाःसर्वापिचसांसारिकीस्थितिः अजलेमरुदेशेमरीचिकायथातद्वत्संपन्नेतिक्वापिविषयेनकश्चिदपिदे

हःऽपरिशिष्टइत्यर्थः १३ रामादिदिदेवयथाप्राप्तेनवर्णाश्रमोचितव्यवहारेणतिष्ठामिस्थास्यामि अकर्माणिवलात्कर्म

त्यागे १४ प्राप्तकर्माविवाहेनप्राप्तकर्माधिकाःसनकालेकालेयथोविकालस्नानदानाग्निहोत्रातिथिसपर्यादिक

मेउपाहरत अनुतिष्ठतवानित्यर्थः नामेतिकिलार्थे १५ हेसुतीक्ष्णज्ञानकर्मणिज्ञानोत्तरंकर्मानुष्ठानविषयेकर्म २०

वंधायभविष्यतीतिसंदेहोनकर्त्तव्यः १६ रामः ५

म:

अरिष्टनेमिस्तु कृचिकारणपादिकृतार्थता वर्णिते त्रगुरुभ्यश्च शिष्येराज्ञे निवेदनं कुंभयोनेर्वशिष्ठस्याऽगस्त्यस्य रामादीनु
ती त्वंणप्रतिस्वाभाषितं अमुनाएत दुःखरूपेण १ राजा अरिष्टनेमिरुवाच वल्मीकं प्रतिहर्षितः कृताकडान्हः २३ मैत्रंमित्र
भावः सक्षमिष्टदे रनुगतेर्लब्धितइतिसंपृपदंशोचिकोण इतियत्सम्भिरुक्तं त लया सर्लकत निसर्गः ४ सर्वतोपोपशमेननि
वृत्तः निरतिशयानंदलाभेदितः ५ इतिराज्ञा अहमुक्तः सन्पादिशुण संपदापरां विस्मयमागताः ६ स्वस्यापिसलंगव

श्रीवाल्मीकिरुवाच एतत्तेकथितंराजन्कुंभयोनेः सभाषितं अमुनात्वमार्गेणतत्पदंप्राप्स्यसिध्रुवं १ राजो
वाच भगवन्भवतोदृष्टिर्भवंबधविनाशिनी अलोकितोयथाचाहमुत्तीर्णोस्मिभवांबुधेः २ श्रीदेवदूत उवाच
इत्युक्त्वासौततोराजा विमायोत्फुल्ललोचनः उवाच वचनं मामधुरंप्रह्लादयन्यागिरा ३ राजोवाच देवदूतनमस्तु
भ्यंकुशलंचास्तुतेविभो सत्तांसाप्रपदंमेत्रमिलुक्तंत्वयाकृतं ४ इदानींगच्छभद्रंते देवराजनिवेशनं अनेन
प्रवणेनाहं निर्वृतोमुदितोपिच ५ कृतार्थश्चितयत्त्वत्स्थास्यामि विगतज्वरः इत्युक्तोहं ततोभद्रे परंविस्मयमा
गतः ६ नश्रुतंपूर्वमेवैतत्ज्ञानसारंश्रुतंमया तेनेवमुदितंश्रांतःपीताम्ब तद्वाधुना ७ ततोवाल्मीकिमाप
च्छ आगतोस्मितवंतिके यत्त्वत्तेसर्वमाख्यातं त्वयाप्टष्टंममानघे इतःपरंगमिष्यामि शक्रस्यसदनंप्रति अ
प्सराउवाच नमोस्तुते महाभाग देवदूत त्वयाममं श्राविताद्यविद्यानास्मानिर्वृत्तिमागता ९ कृतार्थवीत
शोकास्मिस्थास्यामिविगतज्वरा इदानींगच्छभद्रंते यथेष्टंशक्रसन्निधो १०

शेन श्रवणलाभात्कृतार्थताजातेत्याह नश्रुतमिति पूर्वंकदापिनश्रुतमपूर्वमेवैतत्ज्ञानसारंसत्संगात्मयाश्रुतं ७ त्व
दंतिके त्वामुपदेष्टुमित्यर्थः अनघेइति संबोधनेनानिष्पापत्वादधिकारसंपत्तिं त्वपिदृष्ट्वा एतत्सर्वं ते त्वमाख्यात
मितिसूचितं ८ परानिर्वृत्तिंमुखविश्रांतिंआगताऽहमितिशेषः ९ १०

वा०टी० रामप्रश्नानवसरेवासनावर्जनक्रमः तदेकोपायसिद्धानांप्रशंसाचारविस्तरात् वक्ष्यमाणप्रश्नकामोरामः प्रागुक्तानामनुवादप्रशं
स्थि० सा ध्यांत्वस्यतदवबोधंदर्शयतिसत्यमित्यादिना तुल्यन्यायेनानुक्रमस्याभोक्तृत्वंसर्वभोक्तृत्वंचेत्येतदपिमयावगतमितिसूचयति १
१२० तिष्ठतिसर्वभूतान्तस्मिन्निति स्थानं यथाभुविवपुश्चतुर्विधभूतग्रामेशरीरं तिष्ठतितद्वदिसाहित्यकथंवियोऽयंत्वयंचसर्वभूतांतरस्थि
तः २ तथाच सर्वभूतेषुवात्मानंसर्वभूतानिचात्मनि संपश्यन्ब्रह्मपरमंयातिनान्येनहेतुनेतिश्रुतुक्तार्थस्यापितुल्यपंक्तेवमयाचगत
त्वाद्ब्रह्मसमे अनुभवपदमारूढमित्याहहृदयंगमतामितिमया श्रंभोदधारा निर्भर्त्स्यंवतोमयः निरस्तग्रीष्मतापश्चास्ते तथात्वद्
क्तिभिरिदानीमहमासइतिशेषः ३ भोक्तृत्वाभोक्तृत्वयोरविरोधेपित्वदुक्तापतिस्तुल्येतिमयावगतमितिदर्शयति औदासिन्यादितिध

श्रीरामउवाच॥ सत्यमेतत्त्वयाब्रह्मन्युक्तंसूक्तसुंदरं अकर्तैवहिकर्तात्माभोक्ताभोक्तैवभूतकृत् १ सर्वेश्वरः सर्वगश्च
चिन्मात्रममलंपदं स्थानंभुविवपुर्देवः सर्वभूतांतरस्थितः २ हृदयंगमतांप्राप्तमिदानींब्रह्मणेविभो त्वदुक्तिभिर्यथांभोद
धारानिर्भरद्रवमयः ३ औदासिन्यादनिच्छत्वात्नभुंक्तेनकरोतिच समग्रालोककारित्वाद्भुंक्तेदेवःकरोतिच किंत्वयंभगव
न्स्फारः संशयोमेहृदिस्थितः तंत्वंछिंधिगिराब्रह्मन्दीपेनेवतमोभ्रमम् ५ इदंसत्त्वमिदंचासदयंसोहमयंनतु अयमेको
द्वितीयोयमित्यादिकलनामयं ६ एकस्मिन्विद्यते ध्वांतेनीहारइवभास्करे इदंप्रथममेवाद्यकथमात्मनिसंस्थितं ७

अयंवक्ष्यमाणप्रकारः ५ प्रश्नोपयोगितयापूर्वसर्गोक्तजगतः सत्वासत्वदृष्टिपक्षव्यवस्थहंतापरित्यागेनसमस्तपहंभावपक्षंचानु
वदति इदमिति इदंजगत्सत्तदिदमसद्वात्वदुक्तदिशासोयंप्रसिद्धः समष्टिरेवाहमिदंव्यष्टिदेहमात्रंतुनइत्येतद्वाअयंप्रपंचः १
समष्टिदशाएकः व्यष्टिदशातद्वितीयः नानात्वाइत्यादिनियतबहुरूपकल्पनामयएकस्मिन् नित्यंनैकस्वभावे अध्वांतेस्वप्रकाशत्वा
द्वस्त्वतः परिहृतमोहांधकारेऽच्छेनिर्मलेआत्मनिभास्करेनीहारइवविरुद्धंकथंसांप्रतंविद्यते यद्विरूपाः प्रथमंमायाशवलंब्रह्मो
देरस्थितमिदंसांप्रतमभिव्यक्तंविद्यतइतितत्रापिपृच्छामिइदंप्रथममेवाद्यकथंस्थितंविरोधस्यतदानीमपितुल्यत्वादित्यर्थः ६।७

२२७

२२८

१२०

एतद्दृष्टिद्वयापूर्वदृष्टयोः अत्यंतादर्शयति अयमिति अयं एतद्देहेद्धो हंसः सर्वदेहात्मकसमष्टिरूपः इति द्वितीयकल्पे सम
ष्टिपरिच्छेदस्य कर्तृत्वाभिमानस्य चानुपगमात् पूर्णता आद्यकल्पे तु इदं देहं द्वयाद्यहं न अतः इदं किंचिदपि न करोमीत्यध्या
त्मपरिच्छेदस्य कर्तृत्वादेश्चाभिराशेन प्रोधितत्वं पदार्थमात्रनिष्ठत्वेपि तत्पदार्थशोधस्य वाक्यार्थनिष्ठायाः स्वालाभाद् पूर्ण
तेति दृष्टिद्वयमपि तुल्यफलेनेत्यर्थः ५५ यदि तेन तु बध्येत तर्हि किमर्थमुपन्यस्तेइति चेत्सर्वानर्थमूलदेहाहंभावविमोचनोपायत्वेनोपन्य
स्त इत्याशयेन देहाहंभावस्यानर्थरूपतां सर्वथात्याज्यतां च दर्शयति सेत्यादिना कालसूत्रावीच्यसिपत्रवनानि नरकभेदाः कारण
योरायुर्घृतमिति वदभेदारोपात् समानाधिकरण्यं ५५ स्वमांसेन सहितास्वमांसा देहाहंमतेर पिस्वमांससदृशकामाद्यस्पृश्चिद्
सर्वत्यक्तामनः पीत्वायो ऽसि सो ऽसि स्थिरो भव अयं सो हमयं नाहं करोमीदमिदं तु ना ५६ इति भावानुसंधानमयी दृष्टिर्न तु ब
ये सा कालसूत्रपदवी सा महावीचिवागुरा ५५ सासिपत्रवनश्रेणी या देहाहमिति स्थितिः सा त्याज्या सर्वयत्नेन सर्वनाशे
ऽप्युपस्थिते ५६ स्पृष्ट्वाप्यासानभव्येन श्वमांसेवपुल्कसी तया सुदूरोत्थितया दृष्टोपटललेखया ५७ उदेति परमा दृष्टि
ज्योत्स्नेव विगताद्बुदा यया भ्युदितया रामतीर्यते भवसागरः ५८ कर्त्ता नास्मि न चाहमस्मि स इति ज्ञात्वैवमंतः स्फुटं कर्त्ता चा
वा ऽस्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वार्थनिश्चयं कोप्येवास्मिन किंचिदेव सितिवा निर्णीय सर्वोत्तमे तिष्ठत्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रो
त्तमाः साधवः ५६ स्थितिप्र०णे कर्तृत्वविचारयोगोपदेशकरणं नाम सर्गः ५६
स्थितत्वादिति भावः विश्रुङ्खलदृष्टेरबाधितानेपटलेलेखावदावरणविक्षेपहेतुभूतयेतिपावत् ५७ ५८ इदानीं दृष्टित्रयं संगृह्यता
सत्त्वाधिकारानुरूपमेकैकस्थितिं मुदृदिशन्नुपसंहरति कर्त्तेति कर्तृताप्रयोजकदेहादिष्वाहंनास्मि समग्रमितिपदं तत्रे द्वितीयाप्र
घमांतदेहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तरयोः संबध्यते तत्र चासमर्थं सर्वकर्त्ताहमेवास्मि समग्रसमयसमष्टिभूतं तत्तत् ब्रह्मांडमप्यहमेवास्मी
त्यर्थः निर्णीयेसनेन पूर्वदृष्टयोरप्यंततस्पर्यवसानमावश्यकमितिध्वनितं पदविदो ब्रह्मविदः ५६ इति श्रीवा०ता०शे०स्थि० षट्पं
चाशत्तमः सर्गः ५६
स्वप्रसिद्धं दृश्यरूपं न किं दास्मि किं त्वं कोप्येव लोकप्रसिद्ध परिच्छिन्न जडदुःखस्वभावात्मविलक्षणपूर्णानंदचिदात्मास्मीत्यर्थः

वा० कर्त्रकर्त्रात्मविचारणामपिमयातदेतदखंडब्रह्मबोधसमुद्रे शेषं कथितं कथितेपितामेतामखंडात्मनां अ ज्ञानित्वात्नज्ञातवानित्यत
टि० स्तु नूनं भवान् क्षीणवासनो भवेत् संभावनायां लिंदुर्वासनाद्वयस्तवन जात इति संभावनायामिसर्पः १८ इदानीं बंधमोक्ष
१२२ रहस्यं दर्शयन्वासनाद्वैदोपायक्रममाह बद्धइत्यादिना १९ तत्र वासनाद्वये प्रथममपि विकोवैराग्यदार्ढ्यमित्याह तामसीरिति तामसीः
तव प्रधानतिर्य ग्योन्यादिगतिप्रदाः राजसमनुष्यादिजन्मप्रदानामप्युपलक्षणमेतत् विषयैर्वासिताः सहिताः मैत्रीकरुणाम
दितोपेक्षाः मैत्र्यादयसंप्लवनाम्नीतपांचपातंजलसूत्रं मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणांसुखदुःखपुण्यापुण्यफलानां भावनात श्चित्त
प्रसादनमिति २० अंत श्चिन्मात्रव्यतिरेकेण मैत्र्यादयोपिन संतीति दर्शनेन बहिस्तामिर्मैत्र्यादिभिर्व्यवहरन्नपि चिन्मात्रमेवाह मि
तदेतत्कथितंराम कर्त्रकर्तृविचारणे अज्ञानत्वात्तु नामैतामद्धीराम्वासनो भवे १८ बद्धो हि वासनाबद्धो मोक्षः स्याद्वासनाक्षयः
वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज १९ तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः मैत्र्यादिभावनानाम्नीं गृहाणामलवा
सनां २० तामप्यंतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि अंतः शांतसमस्नेहो भव चिन्मात्रवासनः २१ तामप्यंतः परित्यज्य मनोबुद्धि
समन्वितां शेषे स्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज २२ चिन्मयः कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकं वासनां वासितारं च प्रा
णस्पंदनपूर्वकं २३ समूलं परिसंत्यज्य व्योमसौम्यः प्रशांतधीः यत्त्वं भवसि सद्बुद्धे स भवान्सुसत्कृतः २४
तिसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासदृढीकृतवासनो भव २१ मनोबुद्धिग्रहणं चित्तवृत्तीनामप्युपलक्षणं शेषे आत्मत्वादेव त्यक्तुमशक्यत्वा
त्तद्वशंपपरिशिष्यमाणे प्रत्यक्तत्वे स्थिरं समाधानं विश्रांतिर्यस्य तथाविधोऽसंप्रज्ञातसमाधौ विश्रांत इति यावत् येन कलनाख्ये
न द्वैतकल्पनामूलस्तंभभूतेनाहंकारेण प्रागुक्तं सर्वं त्यजसि तदपि त्यज सर्वस्यापि हि त्यागस्तत्र तत्राहं ममेत्यभिमानवर्जनमेव
त्याहंकारेपि मुख्यश्चिन्मात्ररूपाहंभूतस्तेणैवदर्शनेमूलाहानोद्यदात्स्वयमेव भवतीति न तत्र करणांतरापेक्षेति नानवस्थेति भावः
२२ प्राणस्पंदनपूर्वकं कलनाकालप्रकाशतिमिरादिकं वासनां वासितारं विषयं च कारात द्वाराणीन्द्रियाणि च समूलमहंकारमपि
चान्मूल्य व्योमेव सौम्यनिर्मलाप्रशांतविक्षेपा च अक्षसालारखंडैकाकाराधीर्यस्य तथाविधः सन् यश्चिन्मयस्त्वं भवसि सं पद्यसे स ए

वाराणस्यां भवानीलिखितपुस्तकात् [illegible] सहजानन्दाय संलिखितं सर्वग्रंथः २३२५

१२२

118

118

रामवाक्यवत्वादेव रामस्य स्वप्रकाशप्रत्यगात्मदर्शनं तस्य सर्वशरीरेष्वेकताज्ञानं जगतोऽनिर्वचनीयताबोधश्च एतद्वासनात्त
याभावतु सर्वसंशयमूलाविद्योच्छेदि प्रत्यगात्मब्रह्मैक्यलक्षणं त्वविडंकाराभावो न कृतः इति निश्चित्य वसिष्ठः तेन दुपायतयावास
नोच्छेदोपायान्विवक्षुरस्योत्तरं वक्तुं नायमवसर इत्याह सिद्धांत इत्यादिना सिद्धांते निर्वाणप्रकरणस्यांतराद्रूपा षाणारव्यायिकादौ
८ मोक्षोपायस्योपदेशस्य सिद्धांतं परिनिष्ठानं रूपं अखंडाकारबोधा ९ सांप्रतमुच्यमानमपि न ते चित्तमधिरोक्ष्यतीत्याशयेनाह कांतेति
प्रत्यक्कृतसर्वकर्मफलपरिनिष्ठात्मज्ञानवान् १० उदर्कोदयो निश्रेयसंपस्याः स काशात्सा ११ तथापृष्टोऽप्यंतदेव राजतेइत्या
शयेनाह क स्मिं स्मिदिति वक्तस्य पूगतारजंबीरादेः १२ उपदेशगिरः वैराग्योपदेशाः एवं ज्ञानवद्व विवेकिनि नतु रागिणि

श्रीवसिष्ठ उ० सिद्धांतकाल एवास्य संप्रश्नस्योत्तरं स्थिरं कथयिष्यामि ते राम येन ज्ञास्यसि तत्वतः ८ मोक्षोपायस्य सिद्धां
तमसंप्राप्य नराघव आत्मप्रश्नोत्तरार्णेन तात्पर्यं योग्योभविष्यसि ९ कांतागीतगिरं राम तरोरणे भाजनं यथा प्रश्नानामुत्तमो
क्तीनां पुण्यन्हृद्ध जनंतथा १० इयं भवति बालेषु यथा रागमयी कथा निरर्थिकाल्पबोधेषु तथोदारोदयाकथा ११ कस्मिंश्चिद्दिवस
मये किंचित्पुंसो विराजते फलमाभासति वृक्तस्य शरद्घनमाधवे १२ उपदेशगिरो वृद्धरंजना निर्मलपटे लगंत्युदारवि
ज्ञानकथा चाधिगतात्मनि १३ प्रश्नस्यास्योत्तरं पूर्वं लेशतः कथितं मया न विस्तरेण तेनेतत्तु न ज्ञातं भवता स्फुटं १४ यदिदं ७
मात्मनात्मानमधिगच्छतितत्वं एतत्प्रश्नोत्तरं साधु ज्ञानाद्यच्छ न संशयः १५ मया सिद्धांतकालेतु प्राप्तबोधे त्वयि स्थितं व १६
क्ष्यो विस्तरेणैव साध्योप्रश्नोत्तरक्रमः १६ ज्ञानात्मानमात्मैव कर्तश्च आत्मात्मनैव हि आत्मैव संप्रयत्नः सन्नात्मानं प्रतिप

लगंतीत्यर्थः १३ भार्गवोपाख्यानांते प्रागारब्धमप्यस्योत्तरमनधिकारमालोक्यैवोपेक्षितमित्याह प्रश्नस्येति १४ अखंडार्थबोधे जाते म
दुक्तिं विनाप्यस्योत्तरं स्वयमेव ज्ञास्यसीत्याह यदीति स्वयं स्वयमेव जानासि ज्ञास्यसि १५ तर्हि त्वं किमुपेक्षिपसेनेत्याह मयेति १६ मदुप
देशोद्धारप्रदर्शनमात्रं त्वया त्वात्मनैवात्मा स्वधीधानेन द्रष्टव्य इत्याशयेनाह जानातीति संसारिणमध्यात्मानं आत्मैव जानाति हि यस्मा
दात्मनैवात्मा अप्रसादात्तया कृतः सन् आत्मैवात्मबोधात्संप्रयत्नः सन् वास्तवं स्वरूपमात्मानं प्रतिपद्यत इत्यर्थः १७ ॥ ॥

वा॰टी॰ तर्हि विश्रांत्यर्थिनां के उपायाः आश्रयेयास्तानाह येऽइति ३५ तदुपासनेन तत्त्वबोधेऽपि पुनर्भोगभूमिषु रतिः केन वार्यते तत्राह सर्वत्रेति अ
स्थि॰ पा गादग्नेरग्निलंत्रीत्वीसूपाणीत्येव सत्यमिति श्रुत्युक्तदिशा सर्वभोगैतिकानां भूतमात्रतालक्षणं मिथ्यात्वबोधे तेषु रस्यमेत्याद्विति भा
१२२ व॰ ३६ तर्हि भूतानामेव परिशिष्टानां मानन्यतदुत्तरणसंभवइतिचेत्सत्यमज्ञानामेवमेव न तत्त्वविदां तु अन्नेन सोम्य शुंगेनापोमूलमन्विच्छ
तिस्मृतिदर्शितयुक्त्या सर्वाधिष्ठानब्रह्मदर्शनेन भूतानामपन्नतत्त्वनिष्क्रयात दुत्तरेण सुलभमेवेत्याशयेनाह युक्तेति मत्तार्णवः प्रलया
र्णवः ३७ किंवापरिच्छिन्नात्मानं ततदृष्ट्वा ब्रह्मांडस्याल्पतरत्वदर्शनादपि कदंबगोलकं मशकं भोग्य व्यवतुच्छेषु धनादिषु नदानभो
गादिवांछाप्रसक्तिरित्याह कदंबेति ३८ राज्यादिसर्वसमराघनैर्थ्येयैर्धहं हलसाणांतयावह त्वात्तत्त्वविदा दयालुना धिकार्यमि
येमहामतयः संतः स्फ्राश्रेंद्रियशत्रुषु जन्मज्वरविनाशाय समुपास्या महाधियः ३५ सर्वत्र पंचभूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते
पाताले भूतले स्वर्गे रतिमेति क धीरधीः ३६ युक्त्या वै चरतो ज्ञस्य संसारो गोष्पदाकृतिः दूरसंत्यक्तयुक्तेस्तु महामत्तार्णवोपमं
३७ कदंबगोलकैस्तुल्यं ब्रह्मांडं स्फारचेतसः किं प्रयच्छति किं भुंक्ते प्राप्ते त्रिलोकसकलेऽपि सः ३८ एतदर्थमिवगुडीनांयन्महासमरक्रियाः
तन्मन्ये राम मधिकार्यं हलसणायावहं ३९ कल्पमात्रेण कालेन सहसापलवोदरे तस्मिन्नपि हि योनाशः सर्वाधिरमहाधिया
४० आत्मनो ज्ञस्य सर्गादेपन्मिनागपिनोद्धृतं तस्मिन्जगत्त्रये प्राप्ते किंचिदात्मा वलीभवेत् ४१ इतिशैलशतैर्व्याप्तान्तयेतोजलरा
शिभिः कियानस्य भुवो देहो येनोदारं प्रपूजयेत् ४२ अवगुडीनां स्वर्गाणां तद्राज्यसुखमिति शेषः ३९ ननु महाकल्पावसानचिरकाल
वनसत्कार्यमित्याह एतदर्थमियच्छुद्यार्थं एतच्छब्दः कालेनापि शीर्यमाणत्वात्सुमहापलवोदरे तस्मिन्नपि
भोगेन्द्रात्मे पदे तस्य रतिः स्यान्नेत्याह कल्पेति द्विपरार्धावधिना महाकल्पातमात्रेण सः अमहापियां महानामेव स्पृहणीयेन तत्त्वविदामित्यर्थः ४० किं
पदे सर्वप्राणिनां प्रलयनिमित्तत्वाद्धिर्मानिसप्रार्थ्यानिमित्तभूतो नाशः नोत्पन्नमेवननरोधोचोत्पत्तिरित्यादिश्रुतेः तस्मिंस्तु छेवं व्याप्तुत्र
चन्द्रस्य तत्त्वविदो हृदयाद्यज्जगत्त्रयं सर्गादि हृद्यावात्मनागीषदपिनोद्धृतं असारवद्बहुलत्वादुपयुक्ता शास्त्पत्वादपि सार्वभौमादिपदस्य न
प्राये प्राप्ते चिदात्मा किंवलीवलवान्भवेत् येन तत्र रागः स्यादित्यर्थः ४१ इतइतिउदारं सर्वत्यागरिक्तविपुलाशयं
स्पृहणीयतेत्याशयेनाह ४२

१२२

२१९

इहश्रीत्यितिंप्राप्तस्यपृज्यतामेवप्रशंसामिद्द्रश्यतिहृदया दित्यादिना गतोव्यथः सर्वविक्षेपहेतुरभिमानोयस्य२९ एवमभ्यासपरि
पाकेनसप्तमीभूमिकामारूढस्यसिद्धस्यकृतकृत्यतैवनकर्तव्यांतरंपरिशेषोस्तीत्याहसमाधिमिति अस्ताः निरस्ताः सर्वाः आर्य
प्रग्रक्रमाना ध्यासायेनसः २६ २७ कतिपयकालानुष्ठितश्रवणमननध्यानवासनात्प्रागेवकृतकृत्यताभ्रमात्यरोग्यं निवारय
न्नाह विचारितमिति मिथः परस्परंविद्वद्भिः सह संवादेनोज्जृंहितं दृढमपिन्यासस्तमंकृतं महतापरिश्रमेणसर्वविद्वत्संमत्याचे
दमेवमोक्षशास्त्ररहस्यमितिनिर्णीतमित्यर्थः मौनहान्यपांडित्यशब्दवाच्यश्रवणमननपरिपाकजन्यप्राग्रक्तनिर्विकल्पासंप्रज्ञातस
माधिपरिपाकांतान्मुनिभावाद्दतेपरंपदब्रह्मसाक्षात्परिनिष्ठितत्वज्ञानंनास्तीतिनिर्णीतमित्यर्थः तथाचश्रुतिः यस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं
निर्विद्यबाल्येनतिष्ठा सेद्बाल्यंपांडित्यंनिर्विद्याथमुनिः मौनंचनिर्विद्याथब्राह्मण इतिपवनित्योमहिमाब्राह्मणस्येतिच२८ अतएवत

हृदयात्संपरित्यज्यसर्वमेवमहामतिः यस्तिष्ठतिगतव्यथः समुक्तः परमेश्वरः २५ समाधिमथकर्माणिमाकरोतुकरोतुवा हृ
दयेनास्तसर्वास्थोमुक्तएवोत्तमाशयः २६ नैष्कर्म्येणनतस्यार्थोनतस्यार्थोस्तिकर्मभिः नसमाधानजप्याभ्यांयस्यनिर्वासनं
मनः २७ विचारितमथशास्त्रंचिरमुज्जृंहितंमिथः सम्यक्तवासनानूनंमौनादृतेनास्त्युत्तमंपदं २८ दृष्टंदृष्टव्यमखिलंभ्रांत्वाभ्रांत्वा
दिशोदश जनाकतिपयाहेवयथावत्स्ववलोकिनः २९ यद्यदालोकयते किंचित्क्वचिद्यतन्नविद्यते इस्सितानिसितादन्य
नतत्रपततेजनः ये केचनसमारंभायेजनस्यक्रियाक्रमाः तेसर्वेदेहमात्रार्थमात्मार्थेनतुकिंचन ३१ पातालेब्रह्मलोकेचस्वर्गे
चवसुधातले व्योम्निकतिपयाएवदृश्यंतेदृष्टदृष्टयः ३२ इदंहेयमुपादेयमिदमित्यसतदुत्थितो निश्चयेनलितोयस्यजन्मपासा
वतिदुर्लभः ३३ करोतुभुवनेराज्यंविशत्वंभोदमंबुवा नात्मलाभादृतेजंतुर्विश्रांतिमधिगच्छति ३४ ,,, ,, ,,

त्वज्ञाविरलादुर्लभाश्चेत्याहदृष्टमिति २९ सर्वजनानांबहिर्मुखत्वाद्बहिरेवसितासितयोरेवदर्शनात्तत्प्राप्तिपरिहारोपायप्रवणतैव
दृष्टानात्मप्रवणतेत्याह यद्यदितियद्यत्किंचिदालोकयतेतत् इस्सितानीसितादन्यत्रविद्यते तद्रूपविषयमात्मतत्वं तत्रतुकश्चिदपिजनो
नयततेकिंतुसितासितयोरेवेत्यर्थः ३० सचानात्मविषयप्रयत्नोभ्रामदेहमात्रार्थत्वात्पुनः पुनर्देहारंभानर्थहेतुरेवेत्याशयेना
हयेकेचनेति समारंभालौकिकगृहप्रासादिविषयाः क्रियाक्रमाः वैदिकयज्ञादयः ३१ व्योम्निअंतरिक्षलोके ३२ अप्रसदुत्थितौ सामा

वा॰ टी॰ स्थि॰ १२३

मृगाणां वने विहरेत्सा तं अमत्तिनरस्तुरास्तु रजीवानां तु देहपंजरेव च्छलादत्यंत पारतंत्र्यदुःखमेवेत्याशयेनाह अस्थीति जग
तां सर्वेषां नरसुरासुरादिदेहाः जरतं अनादिसंसारकांतारे जीर्णानां जीवानां पर्याये एवं धनात्याः रक्तमांसनिर्मिताः समुद्गकाः
संपुटकाः पंजराणीति यावत् लताः धात्रेति शेषः पंजरसामग्रीमेवाह अस्थीखंडा एव अर्गला विष्कंभदारूणि येषामिदं वे
पिधानं ऊर्ध्वफलकं येषां स्नावयः शिराः ता एव खलाः लोहबंधना नियेषां ५० एवं जीवविशिष्टा अर्मपुत्रिका एव संसारवनमाला
मृगाः त एव मुग्धाः देहविवेकशून्या बालानां स्वस्वबुद्धीनां भोगपल्लवग्रासेवि तोदायत तन्मोजगम् मिलत्तारुण्येषु रसंचार
ण संस्थितो धात्रा योजिता इत्यर्थः ५१ तत्त्वविदोपि देहदर्शनात् तत्सोपि कितं धानेत्साह नैवंविधे तिदुदारमनाः सर्वसाधीप्राप्तु
के महामतिस्तु एवं विधः मनागपि न यत्नोपस्थासिद्धत्वात्संधिरार्थः दासमुदायोपलक्षितभोगेषु मनो यस्य एवं विधो नेतिवा
५२ चंद्रार्कमंडलप्रदेशः पातालमिव परिहृत प्रकाशोपि न स्थितः किं वान्यप्रकाशमानो न स्थितरति अथवा चंद्रार्क संचा

अस्थिरतंडार्गलाग्रर्ध्वपिधानाः स्नायुश्रृंखला जगद्देहाजरजीववरक्तकांससमुद्गकाः ५० वनमालामृगामुग्धाः
पुरे संचारितास्थितौ बालबुद्धि विनोदाय योजिता अर्मपुत्रिकाः ५१ नैवंविधोदारमनागपि महामतिः तत्राप्रलति
गो गोचो मंदवृते रिवा बलः ५२ तस्मिन्किल पदे रामयत्रास्ति ष्टति महोत्तमे यस्मिन्चंद्रार्कदेशोपि न पातालमिवस्थि
तः ५३ यस्यां लोकालोकपाला समालोकाः सवेदिनः शरीरं यात्यजस्र वपश्यन्मूढाः त्वयार्णवे ५४ नके च न जग
द्भावास्तत्र लक्ष्रं रजयल्लमी अप्यभ्यासगताः स्फार हृदयं खमिवांबुदाः ५५ न के च न जगद्भावास्तत्र लक्ष्रं रजयत्स
मी मर्कटाइवन्नसंतो गौरीलास्याधिनिहरे ५६ न के च न जगद्भावास्तत्र लक्ष्रं रंजयत्समी प्राक्त नप्रतिविंबश्रीरत्नं
कुंभ गतं यथा ५७

रदेशो विपुल आकाशोपि पातालं च्छिद्रमिव ऽल्पभावनापि न स्थितः इति तादृशमहापदे स्थितस्य आकाशोदरे कदेशापरि
च्छिन्नेषु पदेषु का कथेत्यर्थः ५३ यस्य तत्त्वविदः अालोकात्त चित्प्रकाशात् लोकपाला ब्रह्मादयः समालोकाः सर्वजगत्साधा
रण प्रकाशाः संतः अद्दारादिद्वारा बहिः अंतर्बुध्या सर्वे दिन स स्फव्यवहारोचितवोधशालिनः संतः त्वयार्णवे प्रज्ञानसमु
द्रे मग्नाः पश्यन् मूढाः अशरीरं त्वा भानं विविच्य पश्यंतोपि मूढाः संतः अयं अज्ञजन इव शरीरा त्मधावेन शरीरं याति

१२३ राम॰

कार्यांतरं प्रवेशपकर्तृत्वं सर्वकामावाप्त्या कृतकृत्यत्वादित्यर्थः ४३ यथा भगवान् भास्वान् सवितुः प्रकाशमपेक्षते सवितारमपेक्षते
न तु सविता भगवान् भास्वान् निमित्तभूतं तौ पितामपेक्षते तथा तत्त्ववित् शिल्पकप्रवेदाप्रसिद्धमतएव प्रस्तुतं तत्त्वविदमपेक्षते तां तत्त्व
विदुष्पुण्लीनतरा ४४ः कदाचित्त्रोण्यपि जगन्ति पश्यति दूरे तस्य तदपेक्षालेशोपेनाह एकतामित्यादिना अचेतसो निर्मनस्कस्या
वतास्त्रिलोकीलक्षणविपुलाभगवान् नदी तटी शांतसर्वसंसारसंभ्रमात्सती शून्यकोटराग्राकाशोदरनिभे वनमत
दृष्णास्तीत्यर्थः असतीमपि बाधितानुवृत्त्या यावत्प्रारब्धक्षयं प्रतिभासतीति वा हापनि शिनष्टि शरीरजालनिहारेति ४४ ४५
जगतस्तत्त्वविदात्मप्रकाशापेक्षां प्रपंचयति स्फारेत्यादि जगत्क्रियो नदीसमुद्रादयः ४६ शास्त्रदृष्टपदः अतो तस्मात्तेषु मन्वादि

न तदस्ति जगत्यस्मिन् सपातालसुरालये यत्तत्त्वज्ञमवतोऽज्ञस्य किंचित्कार्यं तरं भवेत् ४३ एकतामनुपातस्य व्योमवदि
ततस्य च स्वस्थस्यात्मवतोऽज्ञस्य स्थितस्यात्मन्यचेतसः ४४ शरीरजालनीहारध्वस्ता शून्यकोटरा शांतसंसारसंभ
गात्रिलोकी विपुला तटी ४५ सहारवृक्षामला बोधिफेनाः सर्वे कुलाचलाः चिदादित्यमहाभासभगवत्प्रभा
जगत्क्रियः ४६ आसतत्त्व महांभोधिवीचयः सर्गराजयः अनुत्तमपदांभोधब्रह्मपः शास्त्रदृष्टयः ४७ चंद्राग्नित
पनालोकाघटिकास्तद्दिसन्निभाः प्रकाशनीयास्त्रिदूपलिविमलकणास्तथा ४८ विहरंति रवे तात्मानः
संसारवनचारिणः कामभोगोलयं ग्रासभगवा :नरहरावराः ४९

तत्त्वप्रतिभासाः यद्यपि लौकिकचंद्रादिरूपोप्रकाशात्मकत्वाद्वहिर्भोदकस्थिकल्पा एव तथापि सद्वेत्तृकृष्टिव
हीस्वदृष्टीनामेव पुरुषार्थोपयोगात्ता एवापात्ताः ४७ अधिष्ठानत्वेन तदपेक्षां मुत्कोज डानां प्रकाशार्थमपि तद
पेक्षामाह चंद्रेति पदानि निर्मला आदित्यादयो पि तत्प्रकाशापेक्षास्तदा असंतमतिन तान् मलक णशपाः पार्थि
वादिधातवस्त मपेक्षंत इति किंवाच्यमित्याशयेन मलकणास्तथेत्युक्तं ४८ एतस्यैवानंतस्यानया निभृतानि मा
त्रामुपजीवंतीति श्रुतेः सर्वप्राणिनां जीवनहेतु विषयानंदार्थमपि तदपेक्षामाह विहरंतीति स्वदेहस्तदात्मना
मीयते परिछिद्यते अनुभूयते हिंस्यते वायः सस्वमतथाविधआत्मायेशं कामभोगलक्षणनांडलपानां तृण्णरा

वा०टी० सर्वत्रैवाधिष्ठानभावेन स्थितो विवर्तात्मिककल्पितविकारदर्शने सर्वमात्मामयं तत्व दर्शने तु सर्वमात्ममयं तत्वदर्शने सर्व
स्थि० मात्मैवं मनया दृशा अहं परमात्मभावा मिवर्त्तसि वदे वेत्यर्थः ८ यत्राम चनं प्रसिद्धं यत्किंचिदन्वेत नं च नाम प्रसिद्धं तत्स
१२४ र्वमित्यर्थः सन्मय इति सद्रूपस्य सर्वानुगततत्वेन सर्वाधिष्ठा नत्वादित्यर्थः ९ मोहात्मेत्यस्य विवरणं स्वरूपमित्यादि १०
इदं तेन केन प्रमाणेन दृष्टं तदाह उच्चारयतीति तया च श्रुतिः प्राणबोध स्तुः शमो ह्यात्म ब्रह्म तत्व मदत्समुच्यते अत्र
मत्तेन वे ह्यर्थं शरवतन्मयो भवेदिति ॐकारे अकारादि मात्राणां विराडादिवाचकत्वा तुरीयं केनांशेन दृष्टं तमाह

सर्वत्रैव स्थितो ह्यात्मा सर्वमात्ममयं स्थितं सर्वमेवेदमात्मैव मात्मन्येव भवाम्यहं ८ यन्नाम नाम तत्किंचि
त्सर्वमेवाहमांतरः आपूरिताप्तानभाः सर्वत्र सन्मयः स्थितः ९ पूर्णस्तिष्ठामि मोहात्मा स्वरूपमेका र्ण
वोपमः इत्येवं भावयंस्तत्र कनकाचलकुंजके १० उच्चारयत्रोंकारं घंटास्वनमिवक्रमात् ॐकारस्य कला
मात्रं पाश्चात्यं बालकोमलं ११ नांतस्थानं वाह्यस्थो भावयन्यदमेहृदि अपगतकलना कलंक
शुद्धो हृदयनिरंतरलीनवातवृत्तिः गतघनशरदाशयोपमानः स्थित राते रामकचः सगायमानः १२
इति श्रीवाशिष्ठे स्थितिप्रकरणे कचगाथानामाष्टपंचाशत्तमः सर्गः ॥५८॥

ॐकारस्येति पूर्वमात्रा विराडादि स्वार्थैः सहोत्तर त्र प्रविलाप्य बालः केश उवोंकारस्य शिरसि लंबमानेस्रु लमकोमलं रामः
पाश्चात्यमर्द्धमात्राख्यं कलामात्रं सर्वप्रविलयावधिभूतं तुरीयलक्षकं तुरीयात्मनेव भावयंस्तन्मदावा परं सन्नांतर १२४
कारणस्थो न वाह्यकार्यस्थः अवद्यमाणरीत्या स्थित इत्यर्थः ११ तामेव स्थितिं दर्शयन्नुपसंहरति अपगतेति वातवृ
त्तिः प्राणस्पंदः साच कलनानिरोधेस्वत एव निलीनेति भावः गता घना मेघा यस्मात्तथाविधो यः शरदाकाशस्त
दुपमानः स्थित इत्यर्थः १२ इति श्रीवाशिष्ठे स्थितिप्रकरणे अष्टपंचाशत्तमः सर्गः ॥५८॥

उक्तमेवार्थं संक्षिप्योपसंहरति बज्रेति तद्गृहस्त्तत्वचितब्रह्मलोकांतं सर्वं जगद्विभवं अज्ञस्य शाश्वतिदुर्भेदत्वाद्वज्रापिंडोपमं विवेकि
दृशा बुद्बुदभंगे भुजंगविलासे भुजंगमुक्ततत्त्वं गोष्पदं सागरेष्वदृष्टं तच्चंद्रादिप्रतिबिंबमिवानिर्वचनीयमस्थिरं तत्त्वदृशां लसनायां लक्षण छंत्र
कल्लोकपुंज इव नरीहितस्त्वे घुलोलां लोलत्पवतीमतिं न यानियथा महाभोगेषु कुसितशैवलखंडेषु राजहंसो रतिं न वभाति तद्व
तद्वत्यर्थः ५८ इति श्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशे स्थि० सप्तपंचाशत्तमः सर्गः ५७॥ आरूढस्य पदं दृष्टम् एणसार्वात्म्यस्थितिबोधिनी
रामाय पात्रवशिष्ठेन क चगाथोपदिश्यते अत्रैव प्रागुक्ते वस्तुनि विषये पूर्वजाः पूर्वकालवृत्ताः बाहस्पत्येन बृहस्पतिपुत्रेण
अनंतरापत्ये पत्युरपलब्धा गीता एयः १ अभ्यासवशात् अकृतायां ब्रह्मविद्यायां मनननिदिध्यासनपरिपाकादिति यावत् अमाने
अनादरावहे अत्ते नष्टश्ययमाने नेसदात्मत्वात् अपते विभासहे कालम्तितिरिक्तं पदं वस्तु अपश्यत् एकमात्रं परिशेषात् निर्विकल्पाइवे

बज्रापिंडोपममसन्मयमंबुभंगं तुंगं तरंगकृतबिंबमिवावलोका लोलां तदीहितसुखेषु रतिं न याति ततः कुशैवलल
वेष्विव राजहंसः ५८ इति श्रीमोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे पूर्णाशयस्वरूपवर्णनं सप्तपंचाशत्तमः सर्गः ॥५७॥ श्रीव
शिष्ठ उवाच ॥ अत्रैव वस्तुन्युदिताः पुरा च पूर्वजाः काचेन गाथा या गीताः बार्हस्पत्येन पावता १ कस्मिं श्चि
न्मेरुगहनेतिष्ठ स्वस्वगुरोः सुतः कदाचिदभ्यासवशाद्धिश्रांतिप्रापचात्मनि २ सम्यग्ज्ञानामृततापूर्णमितिनी ३ रमतास्य
सा पंडममयेमा ... सतेनाने विसदव सदालला हृतपदं अपश्यत्सम्य वाचेदमेकोगडपागि
रा ४ किं करोमि क्व गच्छामि किं गृह्णामि त्यजामि किं आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पांबुना यथा ५ दुःखमात्मा सुखं चैव
खमाशासाशु महत्तया सर्वमात्ममयज्ञानं नष्टकष्टोहमात्मना ६ सबाह्याभ्यंतरे देशे अध अर्ध्वे च दिक्षु च इद आत्मात
तत्रात्मानास्त्यनात्ममयं क्वचित् ७

सुष्ठेदाहरंजयागिरादं वदप्रमाणं समुवाच यदुवाच तदाह किं करोमीत्यादिना ४ ननु जीवात्मनो याति सुखसाधनानि
तानि कुरु यत तानि प्राप्यंते तत्र गच्छ सुखं तत्साधनानि ... दुःखसाधनानि दुःखं त्यजेति चेत्तत्राह दुःखमिति दुःखं तदु
पभोक्ता मा जीवस्तद्भिलवणीयं ... सर्वं जगत् ... एवं आकाशमध्ये सत् आशाम्यां दिगभ्योमनीरपे
भ्यत्र सकृत या आत्मयं स्वार्थमयत् आत्मैवेति ज्ञातं अतस्तेनैवानंदैकरसेनात्मना नष्टसर्वदुःखोस्मीति नहानोपादान

वा०टी० अत एवाज्ञस्यैव भोगस्तुष्ट्येन ज्ञस्येत्याह सर्वमिति ९ अस्थिरमेवास्थैर्यं अभुक्ते अभोगेपि अस्या विषयाभोगतृष्णा विषवल्ल
स्थि० मूर्छां प्रयच्छति किं पुनर्भुक्ते सतीत्यर्थः १० भोगवासनया मनो अनात्मदेहादिमयात्मभावनया यदा चित्तं स्थितिमुपागतं
१२५ तदेत्यर्थः ११ ननु अस्मच्चित्तस्थित्यनुसारि देहादि जगज्जातमिति कथमुच्यते विरिंचिसंकल्पजातस्य तन्मनोनुसारित्व
स्यैवोचितत्वादित्याशंक्याह वासनेति ब्रह्मणि विरिंचौ तेमनसा अस्मद्वासनाकर्मादिवशात्तदनुसारेणैव संकल्पाज्जगद्व
पुः कल्पितमित्यर्थः १२ अन्यस्यान्यानुसारेण रूपकल्पने दृष्टांतमाह तेजसेति यथा आश्रितहेमरजतं द्रुनीलादिकुंभ
नतेजसा स्वरूपीव्यालोके नत तदनुसारि स्वरूपं कल्पितं तद्वदित्यर्थः प्रसंगाद्रामो विरिंचिमनसो जगत्कल्पनाक्रमं पृच्छति
वैरिंचेति पूर्वोपासकस्य मनः शनूनं स्वाभिमानं समष्ट्यात्मनाभावरूपजन्मसंस्कारपरिपाकेन निरस्य समष्ट्यात्म
म२ त्पना निर्भिद्य तिलद्वाणं वैरिंचिवे पद्मासाद्य कार्यब्रह्मभूतं सत्तदिदं जगत्क थक्रमात् स्फुघनतां चलविधिम्
स्वदेहनाम्नास्थिरचयेविलष्यते मोहकक्रमः सर्वं सत्यमिदं राम स्थिरमज्ञस्यतुष्टये ९ ज्ञस्यास्थैर्यमसत्यंच जगद्रा
मन तुष्टये अभुक्तेपि विषायेव पिमूर्छां प्रयच्छति १० तां परित्यज्य भोगास्थां स्वात्मैकत्वगतिं भज अनात्ममपभावे
नाचितस्थितिमुपागतम् ११ यदा तदैतदा जातं जगज्जालमसन्मयं वासनावशतो ब्रह्ममनसा कल्पितं वपुः १२ तेजसाश्रि
तकुंडेन हेमानलमिवात्मनः ॥श्रीरामउवाच॥ विरिंचिपद्मासाद्य मनो ब्रह्मन्महामते १३ इदं जगत्स घनतां कथमा
नयति क्रमात् ॥श्रीवशिष्ठउवाच॥ गर्भतल्पात्समुत्थाय पद्मजः प्रथमं शिशुः १४ ब्रह्मेति शब्दमकरोद्ब्रह्मा तेन समुच्य
ते संकल्पजालरूपस्य मनसा कल्पिताकृतेः १५ अकरोत्तस्य संकल्पलक्ष्मीः पदमथोत्तरे ततः संकल्पयामास पूर्वं तेजो
ज१ महा १६ शरदंते लताचक्रचक्रीकृतदिगंतरं पद्मप्रतिमनिस्यूतकर्मणा त्रिगुणाकारम् १७
तस्याम निविडतां प्रवांतरसर्गविषयोयं प्रश्नः आद्यसर्गक्रमस्य प्रागवहृपउक्त त्वात् १३ गर्भः पद्मकोशाशय स्तत्लद्
णात्तल्पात् १४ सर्वं व्यवहारार्णमादित्वाद्या लोकाधीनत्वात्प्रथममादित्वसरं विवहृत्तस्तहृपादा नसर्वं नभोव्यापितेजः
जः पूर्वमुक्तात्तदेव तेजो वर्णयति तत इत्यादिना शरत्कालांते हिमपांडुरैर्लताचक्रैरिव चक्रीकृतदिगंतरा तं येन १६
त्रुटी त १४ संकल्पजालसर्वसंकल्पात्मकमनः समष्टिस्तद्रूपस्य मनसा ड१ खेनैव कल्पितचतुर्मुखाकृतेः अथ पउस्यान
लहाणं जागरणं कल्पनानंतरं उत्तरे सर्गे पदमथ पामकरो २ = त्रुटी
पाम: १२५

वि षयासारितावृत्रासात्संकल्पादिश्चकनाधाउनिर्वेदविश्रांतिः शास्त्रसर्गश्रकीर्त्यते प्रासंगिकींकाचकथांसमाप्यप्र
कृतंभोग ज्ञानस्ततलविद्धांछायपांगपलापपादनमेवानुव र्त्तमानोवशिष्ठोवैराग्योपदेशायविषुयासारतांप्रपंचयति
अन्नपानेत्यादिना इहसंसारे अन्नपानोगलहारो विषयेजिह्वोपस्थादींद्रियाणांयःसंगस्तस्मात्हतेशुभेपुरुषार्थमन्य
आस्ति इतिश्रुतिस्मृत्याप्तोपदेशानुभवसंवादोनिश्चितःमहान्परमपरांस्कृ ८ एतेषुभोगेषुकिमिववांछनं नकिंचितदी
छायोग्यमन्यास्तीत्यर्थः १ ननुमोहान्वकामोपिपुरुषार्थ एवेतिसर्वेर्वांछनीयपवेतीयेप्राहुस्तान्प्रत्याह तिर्यंचइत्यादि २ स
रमादेवश्रुतीतत्संततीजाःसारमेयाःशुनकाः ३ सर्वामहीमृदेवसर्वे पितर वोदारुकाष्ठमेवसर्वे पिदेहामांसमयाएवः ४
पृष्ठेऊर्ध्वभोगाधुंवरंश्राकाशएवश्र रूवसारम्ठ तंकिमस्तियत्स्उतायेत्यर्थः मिलंतिविषयानितिमात्राइंद्रियाणितस्य
शानुसारि एवःविवेकस्यपदेस्थानंतत्लेभंगुराःवाध्यमानाः ५ अयरामष्ठाअविचाररमणीया ः लोकसंविदोजनव्यवहाराः
श्रीवशिष्ठउवाच॥ अन्नपानांगनासंगा हतेनास्तीह किंचन शुभवस्तित्तिसंवादीमहा किमिववांछनं १ तिर्यंचःपश
वोमृत्प्रायेन्नरुव्यत्ससाधवःभोगेःकृपणसर्वस्वेरादिमध्यांतपेलवैः विष्वासंयांतियेलोकेतैरलं नरगर्दभैः इतःकेशाद्
तारक्तमितीयंभ्रमदातनु ३ एतयातोयमायांतिसारमेयानमानवाःमन्महीदारुतरवोदेहामांसमयाअपि ४ अधोभूरं
वरंपृष्ठेकिमपूर्वंसुख स्वायत्त मात्रास्पर्शानुसारिणो विवेकपदभंगुराः ५ मोहयैवा परामृष्ठाःसकलालोकसंविदः
सर्वस्यएवपर्यंतेसुखाशायाअसंस्थितं ६ मालिन्यदुःखमप्येतं ज्वालापाइवकज्जलं आगमापायिनोनिसामनः
वष्टेहियत्क्रियाः ७ लतानागेंद्रमत्तेदिताधारयंतिनसंपदः पुत्रिकारक्तमांसस्पकांतेयमितिसादरं ८
सर्वस्याःसुखाशायाःविषयलाभेनवापर्यंतेचरत्नर्थेमालिन्यंपायविशादादिकालुष्यंवियोगविषादादिप्रयुक्तंदुःखम
पिएवंसांप्रतिकसुखातवसंस्थितमितिपरेणसह अन्वयः इंद्रियशस्तिदपात विषयसंपत्तापादाभोगदापोवृश्यमाप
ततीत्याशयेनाह आगमेति ७ संपदोविषयसंपदोनित्यमुपभुज्यमानानागेंद्रमत्तदितांतताःअपाःसत्यवक्तारयंतिद्वीय
तइत्यर्थः नकेवलमनित्यत्वमेवकांतादिभोग्यस्याशुचिनरकरूपत्वमपीत्याह पुत्रिकेति अस्तिचयेस्वदेहनाम्नापुरु

सि २

संकल्पयंत आप्नुरिसत्राण्यनुवर्तते ततो यज्ञादिकर्मप्रवृत्तिं दर्शयति संसृत्येति २५ २६ २७ शारीरैः स्वबंधुःखजराजन्ममरणैः स्वैर्मानसैश्चा
धिभिः सर्वथा हेयोऽयं संसार इति विबोधिताम् २८ ननु सर्वस्य व्यवहारस्य विरिंचिमनःकृतत्वे यज्ञादीनां शारीरत्वउपासनादीनां मानसत्व
मिति व्यवस्थायां को हेतुस्तमाह मनोहस्तेरिति विरिंचो लसैमनोवृत्तिभिर्हस्ते [illegible] र्यद्यद्वस्तु यथा द्रष्टुं प्राप्तुं च योग्यं पुराकल्पितं तत्त
थैवाद्यापि अवस्थितं दृश्यते प्राप्यते च तत्कल्पनानुसारेणैवान्येषामपि कल्पना नियतेति स्वर्थः २९ समष्टिदृष्ट्यास्तवैश्चुभ्भ तेषु व्या
ष्टिदृष्ट्या एकजीवपद्धे एवा विक्षु चिरस्थितं मनः संकल्पयति चिंतयति अथवा मन एव चिरस्थितिकल्पयति परं पश्यति च ३० एवं
संसृत्य वेदास्तदनुपद्ध्यक्रमगुणान्बहून् जगद्ध्हादयं ब्रह्मा मर्यादां समकल्पयत् २५ ब्राह्मरूपमुपादाय मनो नाममह
द्वपुः ततो तीर्थमिमा दृष्टेभ्भ तसंततिसंकुलां २६ समुद्राचलवृक्षाद्यां कृतलोकोत्तरक्रमां मेरुभूपीठहृद्कुंजजटालोदर
मंडलात् २७ स्वबंधुःखजराजन्ममरणव्याधिवोधितां रागद्वेषभयोद्विग्नां गुणत्रयमयात्मिकां २८ मनोहस्ते विरिंचो ल्लै
र्यद्यदाकल्पितं पुरा तत्तथैवाखिलं द्रष्टुं दृश्यते प्यापि माययां २९ इत्थं सर्वेश्चुभ्भ तेषु चिरं यथा पुनः संकल्पयति संसारं
परं पश्यति वस्थितं ३० मोह एवं मयो पि व्याजागतः स्थिरतां गतः संकल्पनेन मनसा कल्पिनी विरतः स्वयं ३१ संकल्प
वशतः सर्वाः प्रसेवति जगत्क्रियाः संकल्पवशतो देवा नियंति नियतिः स्थिताः ३२ कोपिशापाः प्रजानाथ जगत्स्रष्टुः कुलो
द्भवः ब्रह्मा संचिंतयत्येष पद्मासनगतः प्रभुः ३३ मनःस्पंदनमात्रेण चित्रं चित्तपदुत्थितं सृष्टिवीभोगिनी स्फाराव्यव
हारविकारिणी ३४

मयाउक्तप्रकारः अन्वरितः शीघ्रमेव संकल्पितः ३१ ३२ इत्थं सर्वविस्तारं प्रपंच्य तदुपरमशास्त्रनिर्माणं च कारणं वक्तुं
पीठिकां रचयति कोपितापाइति इंद्रविरोचनादिभिर्देवासुरप्रजानाथैः स्वरवोकषिपमनुआदिप्रजास्तु धर्माधर्माभि
वृद्ध्येयतमो निर्वेज्ञात्मा लिंकराजसवृत्तिषु प्रवर्तनाद्बंधवंधजन्मजरामपादिलोभसहस्रैः कोकितापाः अतिपीडि १२६
तापाः जगत्स्रष्टेसकाशान्निर्वि [illegible] सा : सर्वप्रजाकुलानामुद्भव एव प्रागुक्तो ब्रह्मा वक्ष्यमाणप्रकारेण संचिंतयतीत्यर्थः ३३
मनस्पंदमात्रेणपवित्रं समष्टिजीवोपाधिभूतं तदुपभोगार्थं भोगिनी स्फारा विस्तीर्णभुवनादिसृष्टिर्वैतिदुत्थितं इदंस ॐ

प्रस्तैतेजः पुंजैर्दिगंतगतचक्रवालगिरिशिखरविश्रांतसंभेदात्पिंजरादिक्पर्यंतायेनहेमेवभास्वरं अनाकृतापमिश्चिन्नप्रकीर्णाकार
मला मुहूर्त्तानिर्मिचांबरमाकाशयेन विकासायदलकोटरेषु प्रविष्टैः किरणैः जातेषु तानपयेनुषु कल्पितैः हेमलताजालैरिवभास्व
रैः केसरैः जटालं निजमंदिरं वैस्वपदयेन १९ एकार्णवतरंगेषु प्रतिफलनालोकवद्दीप्यमानैः प्रसरदुद्यानाकारैश्च कुंडलैः
किरणावर्तैः मंडितांसि तस्तेजासि हि रण्यगर्भस्वसदृशमभूत् तर कल्पनेन प्रवेशमाहात्म्यमिति ततस्तेजोमंडलसर्गानंतरं चतंभरव
शरीराकार प्राप्य तत्प्रागुक्तमनस्तस्मिंस्तेजसि भास्वरं तेजोमयं तं पुराणं द्विगसिद्धं आत्माकारसममाकारसमकल्पयत् १९ सदेव
स्तनस्तस्मात्तेजसः पिंडीभूतादिवाकरः सन्नद्यापिप्रत्यहमभ्युदेति प्रभजालामकस्य मंडलस्य मध्यस्थः ज्वलत्कनककुंडले
यस्य अथवा दिग्जालद्वाणस्य वधूमंडलमध्यस्थसाधारणः ज्वलनप्रकाशमनः कनककुंडलमभूत् इत्यर्थः २० ज्वलतः आरधराजा
पुंजपिंजरपर्यंतं हेमज्ञाननिभांबरं जालहेमलताजालजटालं निजमंदिरं कचप्रसरदुद्यानाकारकुंडलमंडितं १८ तं शरीर
मनस्तस्मिंस्तत्तेजसि भास्वरे आत्मा कारसमाकारभास्वरं समकल्पयत् १९ सततं तेजसस्तस्मादभ्युदेति दिवाकरः जाल
मंडलमध्यस्थो ज्वलत्कनककुंडल २० ज्वलज्जटाभारधरो यं तं विस्फारपावकः ज्वालाविशालावयवः पूरिताकाशमंडलः
२१ अथ ब्रह्मा महाबुद्धिरन्यास्तास्तेजसः कलाः आपाल्यपदसद्भूत्वात्तरंगानिव सागरः २२ तेपि संकल्पसंप्राप्तसिद्धयः स
मशक्तयः यथासंकल्पितं वस्तु द्रष्टुं दृष्ट्वा पुरस्थतः २३ संकल्पयं तो बन्यांस्तेनानाभूततगणान्बहून् भूतेष्वन्यास्ततेष्व
न्यान् तेष्वन्यान् विविधानपि २४
लावलिधारिणउपांतेषु विस्फाराः पावकाः पस्य २१ तदनंतरं मरीच्यादि मरीच्यादिप्रजापतिसर्गमाह अथेति ब्रह्मा विश्वकर्तृहरण
कर्तामहाबुद्धिः सर्वज्ञः समष्टिबुध्यात्मा वा ब्रह्मा मन्वंतरसर्गः अन्याः आदित्यनिर्माणावशिष्टास्तेजसस्ताः कला अपाल्य अप
वार्य विभज्येतियावत् यत्नवधा असतद्दीप्तवान् तेपि तेजः खंडास्तत्संकल्पवशादेव संप्राप्तसर्वसिद्धयस्तत्समानशक्तयः प्रा
जापत्यपः संतः यथासंकल्पितं वस्तु द्रष्टुं देवाग्रतो दृष्ट्वा आपुः आपु रितिपरेणान्वयः अपपूर्वादालेर्भूषणपर्याप्तिशक्ति
वारणानिषेधेष्विति ल्यप् उपरुद्धेपालेः इति धातोरुदितो वेत्यङि आदूपुको रभावश्छांदसः २३ तेभ्यो देववदानवपदरात्रस
मानवादि सर्वजंतुप्रवृत्तिरित्याह संकल्पयंत इति ते प्रजापतयो यान्यान् पुत्रपौत्रपरंपरया देवदानवादि जातिभेदेन नानावि
धानं यक्तिभेदाश्च बन्हनस्तु तगणान् संकल्पयंतो बभूवु
स्तांस्तान् आप्नुरित्यनुषज्यते अग्रे मैथुनसृष्टिप्रवृत्तिं
दर्शयति भूतेष्विति २४

124

वा०टी०

स्थि०

सह स्त्र २

इदानीं मानसः प्रजापतीनां सर्ग इत्ति हि संकल्पसंप्राप्तासिद्धयः स्वयं प्रज्ञानयोगैश्वर्याः प्रथमो विध्यनीकः मैथुनसर्गो पि देव
गन्धर्वयक्षादीनां सात्त्विकत्वात् सद्गुरूपदेशप्राप्तज्ञानैश्वर्यः इदानीं कोमध्यमः मनुष्यादिर्जस्तमोग्रस्तप्रयत्नैः साध्यज्ञा
नैश्वर्यो न इदानीं कोमध्यमइत्यनीकत्रयविभागमनसि निधाय ते वा स्वकरणसादिति चित्तशुद्ध्यनु रूपेण ज्ञानोदये
न ब्रह्मप्राप्तिं विभज्य दर्शयति यानामित्यादिना तावल्लित प्राकारां एतां सात्त्विकीं स लोकं यैशुष्यां ब्राह्मीं स्थितिं विधिस्ता
नीकादपि यातां प्राप्नुवाता तत्र प्रथमानीकस्य मानसोपासनाफलत्वान्मनोरूजन्मत्वेन सोहमान्तत्याज्ञो विशेषमाह
चित्सर्गेति यद्यस्मात्प्रथमोनीकः विद्रूपे सर्वसर्गे परमस्त्रूप ब्रह्माकाशं ब्रह्मणा विरिञ्चेमनः कल्पितं फलमिवमनः
फलं स इत्प्रथममुदेति श्रुतिसेवसएवसोचित्लोपे चेत् पादपूरणमिति स्लुलोपः स्वातः सिद्धज्ञानैश्वर्येण प्रथमं सम्यगवग
म्याश्नुते इत्यर्थः ५१ द्वितीयानीकस्याप्योमधिपन्नवविकारैः तत्सोमाज्यपयःसाध्यकर्मफलत्वेन तस्य रिण्मतया
प्राक्तनापेक्षया यास्थौल्यात् दुपादिशमात्रमपेक्ष्य ब्रह्मप्राप्तिरिति विशेषं दर्शयति स्वर्गेड्त्यादिना प्रजापतीनां प्रोषध्यादीनां
चित्सर्गे परमाकाशे ब्रह्मणोयनमनःफलं उदेति प्रथमः सैव ब्रह्मत्वं समवाप्नुते ५१ सर्गो स्थितिं गते त्वन्या योदेति कल
नापरा साम्योमानिलमाश्रित्य प्रविश्यौषधिपल्लवान् ५२ काचित्फलमायाति काचिदायाति यद्यतां उदेति प्रथमैसेवा
ब्रह्मत्वसमवाप्नुते ५३ पापस्य त्वंसमत्वेति सा तदेवाप्तजायते जातासंसर्गविशतस्तस्मिन्नेव तु जन्मनि ५४ व द्धते
मुच्यते वा सौ स्वयमलारभेदतः इत्थं गता स्थितिरियं किल रामभद्र सृष्टिः स्फुटप्रकटसंकटकर्मलब्ध्वा ग्रा विर्भवेद्धि
विधिवेगविहारभारसौरभ्यगर्भविद्धता कलनापदेसा ५५ हृ२ मं२
न सर्गे स्थितिं गते सति यास्तु रानीकलदाण प्रपरा प्रथमापेक्षयान्यूना कल्पनोदेति सा प्रथमं चंद्रकलात्मना व्योमा
निलं वा श्रित्योषधिपल्लवान् प्रविश्य सोमाज्यपयोभावेनाग्नौ हूयमाना सूर्यमंडले प्रम्यता कारपरिणता प्रजापति प्रभृति
भिरुपभुक्ता तु हेतो रूपपरिणता मैथुनद्वारे ऐंद्रादिसरत्वं कुबेरादि यक्षादिदेवयोनितां वायातीति परेणान्वयः ५२ सेषा
सात्त्विकत्वात्मनुष्याद्यपेक्षयाप्रथमप्रजापतीनामनुग्रहोपदेशादिज्ञानैश्वर्यसंपदा उदेति प्रतः प्रथममेव ब्रह्मत्वं समवा
प्नुत इत्यर्थः ५३ तर्हि किं सर्वेषां देवानां मुक्तिर्नेत्याह येति देवेषु मानवेषु वा जातायाव्यक्ता येत्सत्वज्ञानवैराग्यसंपन्ना भोगतं

यमभ्यसेदित्यर्थः ५५ 124 ५२

रामः १२७

प

विरतिइत्तिरामंप्राप्तः सन् ३७ तं परमात्मानं स्फूर्तिमात्रेण आसाद्य प्राप्य तदेव आसमंताभ्दासते पसिंस्तत्यावि धेगलितमानसे
समाधि भिकाललक्षणे पदे सुखं तिष्ठतीत्यर्थः अथ: संकृतापवरके कोष्ठे तत्पे रहसीतियावत् ३८ ३९ बंधनात् एकाकार
वृत्तिधारणेन बंधलक्षणात् ध्यानात् ४० ४१ ४२ ४३ तत्प्रागुक्तं सप्तमभूमिकालक्षणं परं पदं वृत्तिविक्षेपलक्षणं अप
क्षोभविनिर्गतः ४४ ४५

रुद्रोपेंद्रमहेंद्राद्याः शैलसागरसंकुलात् पातालरोदोदिग्व्योमस्वर्गमार्गसंकटकोटरा ३५ संकल्पजालमखिलं मयेद
मभितस्कृतं अधुनाविरतोऽस्म्यस्मात्स्वकल्लोलासंक्रमात् ३६ इतिनिश्चित्य सविरतः कल्पनानर्थसंकटात्
मभितस्कृते अधुनाविरतो ऽस्मि साद्धिकल्लोलासंक्रमात् ३६ इति निश्चित्य स विरतः कल्पनानर्थसंकटात्
अनादिमध्यं ब्रह्मस्मरत्सालोकमात्मना तमासाद्य तदाभासे पदे गलितमानसे सुखं तिष्ठति शांतात्मा तत्पे
ध्वंसमवानिव ३८ निर्ममो निरहंकारः पराशांतिमुपागतः अ विद्धध्वद्वांभोधिरात्मनात्मनि तिष्ठति ३९
ध्यानात्कदाचिद्भगवान्स्वयं विरमति प्रभुः बंधनात्सलिलस्पंदात्सौम्यत्वादिव वारिधिः ४० तिर्धारयति संसारं
सुखदुःखसमन्वितं आशापाशशतैर्बधैरागद्वेषभयातुरं ४१ ततः स करुणाक्रांतमनाभूतविभूतये
करोतीह महार्थानि शास्त्राणि विविधानि च ४२ अध्यात्मज्ञानगर्भाणि वेदवेदांगसंग्रहं पुराणादीनि चान्यानि मु
क्तये स वदेहिनां ४३ पुनस्तत्परमालंब्य परमात्म वृत्तिनिर्गतः स्वस्थ तिष्ठति शांतात्मा निर्मंदर इवार्णवः ४४ अ
वलोक्य जगच्चेष्टाम यादादिनिपोज्य च ब्रह्मा कमललोचनः स्थः पुनः स्वात्मनि तिष्ठति ४५ कदाचित्केव
लंसर्वसंकल्पपरिहीनया यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकक्रमवदास्थितः ४६ नार्जवं नास्य संत्यागो वपुषो न च संग्र
हः नानानवेतनं मे हनास्थितिर्नास्थितिस्थिता ४७ सर्वभावसमारंभः समः सर्वासु वृत्तिषु परिपूर्णार्णवाका
रो मुक्तशेषोऽवतिष्ठते ४८ कदाचित्केवलं सर्वसंकल्पपरिहीनया यदृच्छयानुग्रहार्थं लोकानां प्रतिबुध्यते
केवलं अनुग्रहार्थमेवेत्यर्थः ४६ तर्हि तस्य समाधिकाले आर्जवं सर्वसंहारकाले तत्तस्य संत्यागो देहादिसंग्रहं सर्ग
दर्शनानालं अनुस्थानकाले न नं पद्मस्थितिरन्यत्र चास्थितिरिति नानाभावसमारंभेषु चित्तवृत्तिषु चार्जवदेववैष

४८ ४९ उपसंहरति एवेति ५०

४९ एषा ब्राह्मी स्थितिः पुण्या या मयोक्ता महामते यातां विधि सुरानीं कौतामेतां सात्विकीमपि ५०

म्यं प्राप्त भिन्नाशं कथक्रमास्य परिहरति नार्जवमित्यादिना ४७

वा०टी०
सि०
१२८

125

एकलिंगदेहतां प्राप्तेन प्राणरूपभावेन तेन गंधवाहेन भूततन्मात्रसहितवायुना च सहान्नोदकादिद्वारा चतुर्विधभूतग्रामाणां प्राणानिलेऽन्नरूपात्मकं अपानकृत्तिभेदं प्राप्य शरीरेषु निविशंति नेविशंति तेऽत्र भावस्तद्वादसः वीर्यतां रेतोभावां ८ अस्फुटां अन्नमिश्रत्तरा नेश्वर्यी: तृतीयानीकस्य सर्गक्रमगुह्यादितीयानीकस्यतमाह अ न्यत्ति असावपि लिंगदेहप्राप्तिपर्यंतं प्रागुक्त एवं क्रमः ओषधिवनस्पतिप्रवेशेन ब्रीहियवादिपरिणत्या गोहुताआहुतिर्धूमद्वारा सूर्यमंडलं प्राप्य सूर्यकिरणद्वारा चंद्रानुप्रवेशेन वा रहस्यधिक रणन्यायेनाहत्य परिवेष्टितपज्जमानप्राणा नां धूमादिमार्गेण चंद्रमंडलानुप्रवेशाद्वा धूमादिमार्गमागता अनुप्रविष्टा ९ सापि चंद्रकल्पालतां प्राप्ता कल्पवृक्षफलेषु रसभावेनानुप्रवेशात्तदुपभोक्तृवीर्यभावपरिणामेन देवगर्भजाते इति क्रममभिप्रेत्याह तन्मात्रप्रतीत्यादिना प्रागुक्ततन्मात्रात्मलिंगदेहवर्त्तिभूतप्राणानिलं तेन गंधवाहेन तेन च निविशंति शरीरेषु जीवा गच्छंति वीर्यतां ८ ततो जगति जायंते भवंति प्राणिनो स्फुटाः अन्यो धूमादिमार्गाता रामजीवपरंपराः ९ तन्मात्रवर्त्तिता वक्ष्ये रश्म्यं वरकोटरे उ देतिया वक्ष्ये गवानिंदुरुद्यामंडलः १० दीरां बुधिनिघोलोलैः पांडुवद्रश्मिभिर्जगत् ततस्ते ऽप्यतिरम्येषु चंद्ररश्मिषु संपतन् ११ करोति विहंगी लीलावने प्रेष्ठ्यांतरे ष्विव तेभ्योपि स्वरसेनैव यांति पीवरतामपि १२ फलेषु तेषु वध्नाति पदं विंदुकराच्युता जीवालक्ष्मीरपूर्णेषु मातृस्तनभरेष्विव १३ ताः फलावलयः पक्वाभविष्यंतिमरश्चिभिः तेष्वेव वीर्यमागत्य तिष्ठंसत्प्राणवो
लु
द्यामंडलः पूर्णः भगवानिंदुर्यावत्यावस्क्षेः रश्मिभिर्जगप्रद्यासयन्नुदेति तावक्ष्ये लो लैः पांडुरूपवद्रश्मिभिरुपलक्ष्ये पूर्णे अतएव दीरांबुधेर्निर्धोपाश्रयभूते प्रतिनिधिभूते वा अंबरकोटरेसा तिष्ठतीति शेषः १० ततस्तदनंतरं ते षु चंद्ररश्मिषु चंदनादिवने संपतन् सपतत्स्वद्यादसः सूपोलुक्रमानुसारेण पततीति तस्मिन्वने प्रेष्ठ्यादासीग्रांतरे षु गृहाभ्यंतर कक्षेष्विवलीलामयाविहंगीपद्मिणी आपाकरोतिप्रवेशमितिशेषः ११ ततस्तस्मिन्वने फलानि ते भ्यश्चंद्ररश्मिभ्योपि शब्दात्पूर्वरश्मिभ्यश्च निमित्तेभ्यः स्वरसेनैव पीवरतां क्रमादुपचयं माधुर्यमपि यांति १२ एवं रसपूर्णेषु प्रागुक्तेजीवालक्ष्मीर्दुकरात् च्युता विभक्ता सती तेषु फलेषु पदं स्थितिं वध्नाति यथा

125

रामः
१२८

उक्तं सर्वं संक्षिप्योपसंहरति इत्यमितिस्फटानि प्रकाशबहुलानि उपासनानि प्रकटानि सर्वजनप्रसिद्धानि यज्ञादीनि संकटा
न्यनर्थफलानि कर्माणि निषिद्धमिश्राणि ते निर्मितैः क्रमाल्लब्धा सती कमलनापदे सर्गोन्मुखे ब्रह्मणि इत्यप्रागुक्तसंकल्प
कल्पनयैवगता प्राप्ता आस्थितिः सत्तायया तथा सेयं जपनीका सिकास्थिरा विभवे दिसर्यः ५६ इतिश्रीवाशिष्ठ०
ता० प्र० स्थि० नाम एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥ ब्रह्मोत्थितमानां जीवानामिह देहगृहक्रमः वर्ण्यते साल्विकानां च प्राधा
न्याद्बोधभाजिनां प्रागुक्तं प्रनीकस्थं व्योमानिलमाश्रितैः त्तिसं द्वे पोक्तां प्रपंचनेन वर्णयितुं भू मिकां रचयति अस्मि
निसादिना ब्रह्म न ब्रह्मणि पितामहे स्वपोस्लु गितिस प्र म्यालुकि न द्विः संबुध्योरि तिन लोपनिबेधः चपलं पदंस
माधिमुत्थानं १ अरघट्टघटीयंत्रे विप्रेतानाम् तानां घटयासम् हलदां एषा विप्रेता निम् तान्येव घटः पसांतया

इति वाशि० स्थि० प्र० कमलजव्यवहार वर्णनसर्गः एकोनषष्टितमः ॥ ५९ ॥ श्रीवशिष्ठउवाच ॥ अस्मिन्भगवति
ब्रह्मन् चपलं पदमाश्रिते पितामहे महाबाहो कृतसर्गव्यवस्थिते १ जगज्जीर्णारघटेस्मिन्वहति स्वव्यवस्थया वि ७
प्रेताम् तद्घटयारज्वाजीवितत्वक्षया २ ब्रह्मोत्थेषु च भू तेषु विशत्सु भवपं जरं आवर्त्ते द्वीश्वरव्योमवालमध्य
विवर्त्तिषु ३ मनःस्वप्नेषु वातांतलोलाहतकणेष्विव अनारतं विनिर्यांति विशंत्यनेन तथाविधः ४ रामब्रह्मणि जी
वौघास्तरंगा इव वारिधौ अनाद्यंतपदोत्पन्नाः कलनापदमागताः ५ म् ताकाशं त्वेते धूमश्रीरिव चांबुदं
एकतां यांति जीवौघा ब्रह्मण्याकाशमाकृतैः ६ दिनं तन्मात्रवान्नेन तत्प्राणलतया यथा आक्रम्यते प्रचंडेन दैलौघे
विधया च घटीमालारज्वाजीवितं पुनर्देहगृहग्रहणेन जीवनं जलं च तद्दिवयरूपम् आरोहावरोहाभ्यां वहति परिवर्त्तमाने २
अन्येषु मनस्सु ईश्वरस्वमायाशबले ब्रह्मणि बालः पुत्रभ् तं प्रथमयद्द्योमतना येविवर्त्तिषु भ्रमणशीलेषु सत्सु ३ हेराम
ब्रह्मणि जीवौघाः अनारतं सततं के चित्तत्वाद्धिवि निर्गमादग्निविस्फुलिंगवद्विनिर्यांति के चिल्लन्येउपाविलयासुषुप्तावि
वविश्रांतये प्रविशंति सर्यः ४ उत्पन्नाइत्तस्यव्याख्याकलनायदमागता इति ५ तत्रपूर्वसर्गेनोक्तं त्वतीयानीकासात्विक

केत हिंसि भवंतितानाह संभवंतीति केवलं सात्विकस्य पुनर्जन्माभावे को हेतुस्तमाह प्रविचार्येति यतस्ते प्राग्जन्मनप्यात्मतत्वं अ
वणाद्युपायैः प्रविचार्य प्रतिबंधमात्रं द्वायाप तद्योगपसात्विकं जन्ममायाताः इह जन्मन्यपि ते षां धियासदैवात्मतत्वमेवमंतव्यं
मननेन परिशीलनीयं तस्मादित्यर्थः २१ अत एव तेदुर्लभा इत्याह प्राधान्येनेति २२ ये विधिस्तानीकर्म्मोऽन्ये राक्षः पिशाचा
दयस्तिर्यंचश्च ते षां स्थावरादितुल्यत्वाज्ञाना धिकारकथायां विचार योग्यतैव नास्तीति ते नोपन्यस्ता इत्याह येचान्ये इति
२३ तत्वज्ञदौर्लभ्यमेवोपपादयन्नुपसंहरति कतिपया इति प्रकृते क्रमे एव प्राप्ते पि तत्रमजन्मनि कतिपया एव नराः सुराश्च भ
वभावनां संसारिकभोगसंचितनं गताः तथा च वैराग्यमेवातिदुर्लभमित्यर्थः किंच बहुनाऽप्यर्थेन नु शब्दः ते त्वहमिव जन्मप्र
भृत्येव शमदमादिसर्वगुणसंपत्ताप्रकर्षेणात्मविचारणयोग्यतामनुगतोपि निरंतरसमाधिसुखविघ्नभूतराजकुलपौराहिसा
संभवंतीह उरुघा राम राजससात्विकाः प्रविचार्य समापाताममंतव्यं वेह तद्धिया २१ प्राधान्येन समापाता ये पदा
परमात्मनः दुर्लभाः पुरुघा राम ते महागुणशालिनः २२ ये चान्ये विविधा मूढा मूका स्तामसजातयः ते षां स्थावरतु
ल्यानां किंचराम विचार्यते २३ कतिपया नगताम भवभावनां नरसुराः प्रकृतक्रमजन्मनि अहमिव प्रविचारणयोग्यता
मनुगतो ननु राजससात्विकः २४ स्थितमात्मते महापदा विचार्य ये वमायया विचारय तमंजसा तदप्य चेह नश्यं २५ इति
श्रीवाशिष्ठे स्थितिप्रकरणे विचारपुरुषानिर्णयप्रसंगोपदेशजीवावतारोनामषष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः १६० ॥ श्रीवशि
ष्ठ उवाच ॥ ये हि राजससात्विक्या जाता भुवि महागुणाः ते नित्यमेव मुदिताः प्रकाशाः खइवेंदवः १

यधिकारप्रारब्धयोगाद्राजससात्विकः इयद्भजोयुक्तसात्विक एव शुद्धसात्विक इत्यस्य सति दौर्लभ्य द्योतनाय निरभिमानादतिश
योक्तिः २४ ममेव तवापि वैराग्यशमदमादिसंपत्तिपूर्णत्वमस्त्येव किंतु महतः परमात्मपदस्य प्रविचार्य या अविचारणया स्थि
तस्य एव उक्तप्रकारा संसारभ्रांतिरायताविस्तीर्णातत्पदं इह मत्सुरतः अद्यैव अंजसा शीघ्रं विचारमात्रेण त्वमेव इह प्रसन्नं नदयमद
यं तत्परमपदमसीत्यर्थः अविचार्य या म हतीआपदायत्ते आपतात्आपाताइतियोज्यं २५ इतिश्रीवा०टी०स्थि०षष्ठ्युत्तरशततमः सर्गः

मर्द्दितजीवानांप्रबुद्धपितृमातृगर्भे स्थितो दृष्टांतमाह वीजश्रीरिति यथाऽऽस्यप्रसन्ना आविर्भूतांकुरविटपपल्लवा वटवीजश्री
राविर्भूतविटपांकुरपत्रफलं वटं अधिष्ठाय तिष्ठंति तद्वदित्यर्थः १४ न केवलं गर्भ एवमूर्छितानामन्यमाश्रित्य तिरोहितस्थितिः
किंतु महेश्वरात् प्रलये उपाधिप्रविलयेन प्राणोद्व्यक्तौ सर्गकाले निर्गम्याकाशादिभावे लिंगारंभकाले चंद्ररश्म्याद्यनुप्रवेश
काले च अनेकक्रमयोगेन प्रवृत्तस्तथैव स्थितिरित्यर्थः १६ एवं गर्भे प्राप्तानां जन्मनिमित्तभेदाद्विशेषं दर्शयति अदृष्टेत्यादिना
प्राग्जन्मनि लदृष्टा अन्यस्य स्त्रीपुत्रादिशरीरस्पर्श्याद्यैर्न तथाविधः सर्वतो विरक्तः सन् योमरणांतकालं क्रमते य आरागादिभिर्वि
सु१ धुभिः कर्मकांडादिशास्त्रैश्चैहिकपारलौकिकवैदिककर्मसु चोद्यमानाऽपि न चोदितः न प्रवर्तते स हि धीरः पुरुषधौरेयः

प्रसुप्तवासनाजालजीवतागर्भपंजरं अधितिष्ठति वीजश्रीः सुप्तपत्रा यथा वटं १४ यथा काष्ठे स्थितश्चाग्निर्य
थाम्भसि घटे स्थिताः अनेकक्रमयोगेन परा गत्या महेश्वरात् १६ अदृष्टा न्यशरीरश्रीः क्रमते यो न चोदति म३
सहि स सैव जातिः स्यादुदारव्यवहारवान् १७ तेनैव मोक्षमार्गांश्चेज्जन्मनासत्तु सात्विकः अथैतां योनिमासाद्य कु
त्स्नां जन्मपरंपरां १८ रक्षार्थं प्राप्तजन्मा चेत्तमोराजससात्विकः पश्चात्स जन्मनां पुंसो रामवद्द्याम्भिचाधुना १९ प्राधान्ये
न यथायातः संसारमिति सात्विकः स कदाचित्क्वचिन्नैव संभवस्य न घातकः २०

प्रयुक्तक्रमादेव गर्भे जायमानः सतीश्च संतसात्विकोऽपि जातिः सन् तज्ज्ञानं प्राप्य उदारजीवन्मुक्तोचितव्यवहारवान्स्यादित्यर्थः १७
देवयथाधिकारप्राप्तानुकूलकर्मोपासनानुष्ठायिनां लाह अथेति एतां देवयोनिमासाद्य कृत्स्नो छेलंशक्यामपि जन्मपरंपरां
भोगलंपथादक्षुतत् स्वाधिकारभोगरक्षार्थमेव प्राप्तजन्मा चेत्सः तमोयुक्तो राजससात्विक इत्यर्थः १८ इदानीं प्रथमानी
कजानां केवलसात्विकत्वपुनर्जन्मतां चाह पाश्चात्येति पाश्चात्येन चरमेण जन्मना नरसुरानीकापेक्षया प्राधान्येन प्रा
जापत्या धिकारेण संसारे आपातः केवलसात्विको विध्वनीकः यथा मुच्यते इति यावद्दाशमीत्यन्वयः १९ स प्रथमा
नीकतः पुमान् कश्चिदपि कदाचिदपि न पुनः संभवति मुक्त एवेत्यर्थः २०

इदं वक्ष्यमाणप्रकारं द्विचारात्मकं ज्ञानं अनंतकं अर्थप्राप्तमितिशेषः विधिवदुपगतेन साधुभिः सती र्थ्यैः सहश्रय
त्नेन सेवादिना प्रसादितेन प्राज्ञेन गुरुः एहि प्रभो कोहमित्यादिसविनयप्रश्नपूर्वकं विचार्य समर्त्तव्यमितिसंबंधः १२
श्रवणंगतयाकर्मसिन्यासमाह नचेतिमंतव्यंमज्ञनीयमज्ञोभी वेतव्यम ज्ञिनशोकुलीतिनुम १३ सर्वस्यप्रियस्य
विच्छेदो वश्यभावीतिद्रष्टव्यः १४ आतरस्याहंकारस्यततोबाह्यस्यदेहस्यततोप्यबाह्यस्य पुत्रमित्रादिसंसारस्यचाल्प
त्वाणंवत्रपकल्प स्यवश्तस्वविचारं अलंघ्यएंभावावसानं कृत्वा १५ सत्यमेवावलोकयेदितियदुक्तं तत्रोपायमा
ह शरीरमतिअपिशब्दाद्देहकारमपि सत्यक्तात्म्यवकरणं छादसंघनशोभनं असतत्शुभं वीताव्याशामुक्तावलि

स्मर्त्तव्यंसम्यगेवेदंज्ञानमर्थमनंतकम् कोहंकथमिदंजातंसंसाराडंबरं विभो १२ प्रविचार्यप्रयत्नेनप्राज्ञेनस
हसाधुभिः नचकर्मस्तुमंतव्यंनानर्थेनमहावसेत् १३ द्रष्टव्यः सर्वविच्छेदः तंसारानुगतःसदा साधुरेवानु
गंतव्योमपूरेणंबुद्धोयथा १४ अहंकारस्यदेहस्यसंसारस्याल्पवस्यच स्वविचारमलंकृसमेवावलोकयेत् १५
शरीरमस्थिरमपिसंत्यक्त्वाघनशोभनं वीतमुक्तावलौतन्तुच्चिन्मात्रमवलोकयेत् १६ तस्मिन्पदेनिसततेसर्वगेसर्वभाविते
न४ शिवेसर्वमिदंप्रोतं सत्रेमणिगणा यथा १७ येवच्चिद्रुवनाभोगेभ्र्यमणेव्योम्निभास्करे धराविवरकोशस्थेसैव
चित्कीटकोदरे १८ कुंभव्योम्नांनभेदोस्ति यथेहपर मार्थतः चितोशरीरसंस्थानांनभेदोस्तितथानघ १९
सर्वेषामेवभूतानांतिक्तकद्वाद्रिभेदिनां एकत्वादनुभूतेर्हि कुतश्चिन्मात्रभिन्नता २० एकस्मिन्नेवसर्वस्मिन्
स्थितेसन्मात्रवस्तुनि जातोपमपमुन्नश्च इतितेषां तवेहधीः २१ नचतन्नामवस्त्वस्तियन्नदृत्वासंप्रलीयते आभा
समात्रमेवेदंनसन्नाससद्भ्रराघव २२

येनतथाविधंछादसत्वादुपसर्जनहस्वाभावः तदंतर्गतंतमिवसर्वेदेहाहंकारसाधारणंसंतर्गतसाक्षिचिन्मात्रमित्यर्थः १६
दृष्टांतसाम्यंदर्शयति तस्मिन्नित्यादिना १७ १८ चिद्भेदाशंकांनिरस्यति कुंभेति शरसंस्थानांजीवानांचितोचिति १९ यथाए

धनस्वर्ग विमानास्परः ग्रन्थतिपदार्थोग्निः आपदे
वेत्तिभावयेत्तनइतरत्तसंपदिपामित्तिभावयेदितिप
रेणान्वयः १० ११

स्वदंमानसेदुःखंम्लानिशारींदुःखं २ यथा स्थावरोऽब्जादिः आरब्धभोगादन्यत् नेहते तद्वत्तेप्रकृताद्दानतत्साधनसंपदो
लभ्रेहंतेस्वार्थेभ्यः स्वीयपुष्पफलादिभ्योहेतुभ्यः ३ राजससलसोक्तपुरुषसुधीः शांसादिसुधायांउपचितायां आहूयतां
उपक्षेपतांयातिअतएवशुक्लपक्षेषुइंदुरिवसुदरी ४ शीततामिवस्थितिंसौम्यतांशशिवन्नमुंचति ५ नवैःस्तनकलैपैःस्तव
कैःभावः प्रेमातद्वल्लालतयैवनिसाञ्जलिप्रपाशुणकांतयेतिपूर्वेणान्वयः साधुभ्योपिसाधवः ६ अतए तएवगुणसंप
न्नाः अतः तेषांआपदामवासमनधिकरणंपसंदंतत्कृतदेवयथागतंतथेहजगतिअखेदिनामनसाविहर्त्तेत्यमिति
परेणान्वयः ७ ८ अराजसाः रजक्षोपेताः सात्विकाआमोदयाः स्वानंदलाभाः यथावर्द्धंतेतथा अचिंसगजसाम्ब्रह्मचिं

नखेदमभिगच्छंतिव्योमभागोमलंयथा नापदाम्लानिमायांतिनिशिहेमांबुजंयथा २ नेहंतेप्रकृतादन्यत्तेनान्यल्यया
वरोयथा रसंतेस्व सदाचारैः स्वार्थेभ्यःपादपायथा ३ निसमाहूर्यं तांयांतिसुधापामिंदुसुंदरी रामराजससत्वसमो
द्भमापासंसोयथा ४ आपद्यपिनमुंचंतिशशीवच्छीनतामिव प्रकृत्यैवविराजंतेमैत्र्यादिगुणकांतया ५ नचस्तवकभा
विन्यालतयेववनद्रुमाः समासमरसाः सौम्याः सततंसाधुसाधवः ६ अधिगच्छंतमपांदाभवंतिभव तासमाः अतस्ते
षांमहाबाहोपदमापदवासनं ७ सततंतत्कृतंतत्त्वंगच्छेनापद्गदर्णंवं तथातथेहजगतिविहर्त्तव्यमखेदिता ८ आमोद
याअवर्द्धंतेयथाराजससात्विकाः अचिंसगजसात्त्वकांस्त्रविचार्यचपुनःपुनः ९ अनिसताखमनसाविविधैवास
भावतः आदावंतेचयांनिसंक्रियांत्रैलोक्यवर्त्तिनीं १० पदार्थानापदेवाशुभावयेन्नेतरत्सुधीः असम्य ग्दर्शनंसक्ता
यथैर्मज्ञानसंततिं ११
तनाऽहंविषयगतिपरित्यागेनपुनःपुनसच्छाम्यंभवतीत्यर्थः ८ एवंभावतः असांदूरेणसर्ववस्तूनां विविधानानानिमि
त्तोपयाद्याअनिसतापिआस्तुविचापभिवतीतिविपरिणम्यते एतावंतंकालंउदारप्रसंसत्तामुखेनरामापसङ्गेनुपदि
श्येदानींसाक्षाद्देवोपदिशतिआदाविसादिना एवमनित्यतांविचारयन् सुधीर्विशुद्धबुद्धिः आदौऐहिकोपभोगायो

पयुक्तां लौकिकीं अंते मरणे नरकाले उपयुक्तां पारलौ
किकीं च त्रैलोक्यवर्त्तिनीं क्रियां तत्फलभूतान्यस्थुः

तत्संभवं नाबीजं मुक्तमनसो लक्षणमाह चेतेति सर्ववाह्यार्थचिंताभिर्मुक्तया अंतः अत्र परमात्मनि क्षीरोदकवदेकीभावात्कला
वत्यात्त्रह्माकारपरिणतिलक्षणकौशलवत्यामुक्तानामनुभवसिद्धयाकल्पनयास्थितं मनः मुक्तमेवनात्र संशयइत्यर्थः ६ ए
वमुक्तमनसस्तवचेष्टास्ते प्रागुक्ताः जीवन्मुक्ताः इदानीं प्रागुक्तकल्पनाअनुसरिष्यंति ७ योतकाः ज्ञानलवास्तैरन्विताः ८
९ किं तर्हि जीवन्मुक्तस्य समशरीरस्योगो यथेष्टाचरणं वा स्वनेत्याह यावद्देह इति लोकोचितोधर्मशास्त्रसंदृत्तानुसा
रिआचारोयस्य १० गोमायुधर्मकाः स्वार्थकौशलेन परवंचकाः शिश्नधर्मकायथेष्टचारिणोमूढाः ११ शुद्धसात्त्विकज
न्मनाजीवन्मुक्तानां ये स्वभावाः स्वाभाविकाः शमदमादिगुणास्तान्भजन्ने अर्जयन्साधारणोपि पुरुषः क्रमात्ज्ञानप्रा
प्त्या आसोदारजन्मतां चरमं जीवन्मुक्तशरीरं प्राप्नोतीत्यर्थः १२ एवं कुतस्तत्राह पानेवेति उत्कृष्टजातिगुणसेवनेउ

चिंतामुक्तकलावत्यामुक्तकल्पनयास्थितं मनोमुक्तविभागं च मुक्तमेव न संशयः ६ तवोत्तमानुभावस्य तइदानीं
नराभुवि चेष्टामनुसरिष्यंति रागद्वेषविहीनया ७ बहिर्लौकिकविताचाराविहरिष्यंति ये जनाः भवार्णवं तरिष्यंति धी
मंतः पोतकान्विताः ८ तवल्लव्यमणिर्यस्मात्स्वजनः समदर्शनः योग्योपासोज्ञानदृष्टीनामयोक्तानांस्तु दृष्टिमान् ९
यावद्देहं धिया तिष्ठरागद्वेषविहीनया बहिर्लौकिको विताचारस्त्वं तस्य स्वाखिलेषणः १० प्रशांतिमुपागच्छ यथान्ये
गुणशालिनः अविचार्योस्त एवेह गोमायु शिश्नधर्मकाः ११ येस्वभावामहासत्त्वाः सात्त्विकजन्मनां तान्भज
न्पुरुषोयाति पाश्चासोदारजन्मतां १२ पानेव सेवनेजं लरिह जातिगुणान्सदा अत्र यात्यजातिजातोपि जातिं भजतितांद्ग
णात् १३ आक्रनानखिलान्भावान्पातिकर्मवशंगतः पौरुषेणवजीयंते धराधरमहाकुलाः १४ धैर्येणाभ्युद्धरेदु
द्धिंयकाम्मुग्धगवीमिव तामसीराजसींचैवजातिमन्यामपिश्रितः १५

त्कृष्टजातौजन्मलभते निकृष्टजातिगुणसेवने निकृष्टजातावितिनियमादित्यर्थः १३ आक्रनानिति यंयं वापिस्मरन्भा
वमिति न्यायादित्यर्थः अवश्यं निकृष्टतमेनापि मोक्षाय यत्नः कार्यः पौरुषादनुपरतस्यफलसिद्धेरवश्यंभावादित्याश
येनाह पौरुषेणेति धराधराराजानः पर्वताश्च तेषां महाकुलाः सेनाः वनानि च नीतिशास्त्रानुसारिपौरुषेणसेनादिना
चावजीयंते लोके १४ अभ्युद्धरेत् विषयेभ्यो निवर्तयेत् तामसीरक्षःपिशाचभूतादिरूपां जातिं योनिं राजसीं क्षत्रियवै

प्रमादिकर्मणां सत्त्वगणात्मिकासर्वपदिजातिमवाप्नुवन्ति
पुरुषार्थः ५४

428

नसन्नासच्चेत्युक्तिमुपपादयति तद्भूतेनेति यतः आमोहात् उद्भूतेनाभिवक्तेन अप्रसांतेन चेतसा स्फुटं उच्चमाणं सपदि स्व
काले स्थितं अतो नासत् मोहशांतौ निवृत्तौ च आमोहान् प्रसिद्धेरिह इदं किल इदं नास्ति मोहकाले लिदं स्फुरतां नास्तीति सव
वस्तु चेति न सद्रूपी त्यर्थः २२ ज्ञानमाफल्यपर्यालोचनेपि मोहादेः सत्वमसत्वासत्ववादुर्वचमित्यनिर्वचनीयतैव फलितेत्या
ह किंकिलेति मोहजाले असंतासति ज्ञानेन किं किल समुत्कृतिनिरस्यति निरस्याभावे निरासकसाफल्यायोगात् एवम
सतसले वा ज्ञानेन किं समुत्कृतिस्सस्वज्ञाननिरस्यत्वादर्शनात् तस्मात् कश्चिच्चासौ संगश्च यः कश्चित्संगो निर्वच
नीयाध्यासः तत्संबन्धेन आसंगत्वात् रज्जुसर्पादिवत् दृश्यजातं विमोहकारणमिति यदिशोज्ञात् सिद्धमित्यर्थः २४ इतिश्री
वा॰ स्थितिप्रकरणे एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥ रामस्य सर्वशास्त्रोक्तगुणसंपत्तिरुच्यते अवरस्यापि सत्संगपौरुषा

उद्भूतेनाप्रसांतेन चेतसा सपदि स्थितं नेह मोहांत आमोहान्नेदं यत्तद्वस्तु च २३ किं किलासति राम हे मोहजाले समुत्कृति
यत्किंचित्संग संगत्वाविमोहैकारणं हि तत् २४ इतिश्रीवा॰ स्थितिप्र॰ संस्थितिनामः एकषष्ठितमः सर्गः ६१ ॥ श्रीव
सिष्ठ उवाच ॥ धीरो विचारवान् साक्षाद्धादेवमहाधिया शास्त्रेण विदुषा शास्त्रे सज्जनेन विचारयेत् १ सज्जनेन वि
दुषेनाविदुषा महता सह प्रविचार्य महायोगात् दशा साध्यते पदं २ शास्त्रार्थसज्जनासंग वैराग्याभ्यास सत्कृतः
पुरुषस्त्वमिवाभाति निजविज्ञानभाजनम् ३ त्वमुदारनिजाचारो धीरो गुणगणाकरः अधितिष्ठसि निर्दुःखं वीतसर्ग
मनोम तः ४ नूनममुलसत्कीर्तिश्च गुणशरच्चन्द्रमा समोभवान् भवभावनया मुक्तो युक्तो उत्तमसंविदा ५
भावरस्थितिः अचिंत्यगत्यास चास्त्रे विचार्य च पुनः पुनः इति प्रागुक्तं तत्कथं विचार्यं तदाह धीर इति धीरो वाह्यांतरद्वंद्व
सहिष्णुः विचारवान् ऊहापोहकुशलः साक्षात् स्वयमेव तद्विज्ञाना यं गुरुमेवाभिजछेत्समित्पाणिरित्यादि शास्त्रेण प्रग
तेन विदुषा सज्जनेन शिष्यापराधसहिष्णुना गुरुणा महाशास्त्रं आदौ विचारयदित्यर्थः १ सज्जनेन शोभनजन्नेन महा
योगात्मनो नाशांतात्समाधेः शास्त्राणां वेदांतोपयोगिशास्त्राणां तात्पर्यनिर्णयानां सत्कर्मसदाचारादीनां सज्जनासंगवैरा
ग्यादीनां निरंतराभ्यासैः सत्कृतः संस्कृतोयः पुरुषः त्वमिवाभातिसंप्रकृतशास्त्रश्रवणेन निजस्वप्रसुक्त सविषयस्यवि

इत्युक्तगुणस्त्वपि संस्थेवेत्याह त्वमिति ४ इदानीं राम
सप्रतिबोधात् जीवन्मुक्तत्वं संभावयन्नाह नूनमि
त्यादिना ५

ज्ञानस्य भाजनमित्यर्थः अथवा अध्यात्मशास्त्रादिभिः स
त्कृतः निजविज्ञानभाजनं भूत्वा त्वमिवाभातीति योजना

उक्तमेवप्रपंचयति स्वविवेकेत्यादिना चित्तमणौ चित्तस्फाटिके नियुज्यते आसज्यते २६ २७ २८ २९ उक्तंसंक्षिप्योपसं
हरति हितमिति सर्वप्राणिनामासंसृतिकदुःखोपशमोपलक्षितनिरतिशयानंदरूपत्वादत्यंतहितं इदमुपदिष्टमात्म
तत्वं महासत्वतयाविशुद्धसत्वगुणेनपचयोपायेप्राणिध्या नवसाबुध्वाविधायआत्मभावेनस्थिरीकृत्य वीतशो
कोभवेत्युपदेशआशीश्रवतोपुद्दिष्टेनक्रमेणान्योप्ययमधिकारिजनोमुक्तोभविष्यतीत्यर्थः २० हेरामभद्रत्वं विवे
कमहामहिम्नायुक्तेप्रस्फुतैःसर्वैःशांतिदांत्यादिगुणैरभिरामेस्मिन्नात्मजन्मनिप्राप्तेसतिसत्वस्थानांजीवन्मुक्ता

स्वविवेकवशाच्छांतिसंततःसात्विकजातितां अंतश्चि त्तमणौस्वच्छेयद्राघवनियोज्यते २६ तन्मयोविभवस्यैवं
तस्माद्भवतिपौरुषं पौरुषेणप्रयत्नेनमहार्हगुणशालिनः २७ मुमुक्षवो भवंतीह पाश्चात्यस्वभजातयः
नतदस्तिपृथिव्यांवादिविदेवेषुवाक्वचित् २८ पौरुषेणप्रयत्नेन यन्नाप्नोतिगुणान्वितः ब्रह्मचर्येणधैर्ये
णवीर्यवैराग्यरंहसा २९ युक्तयायुक्तेनहि विनानप्राप्नोषितदीहितं हितंमहासत्वतयात्मतत्वं विधायबुध्याभवती
तशोकः तत्क्रमेणैवततोजनोयंमुक्तोभविष्यत्सपवीतशोकः २० पाश्चात्यजन्मनिविवेकमहामहिम्नायुक्तेत्व
यिप्रस्फुतसर्वगुणाभिरामे सत्वस्थकर्मणिपदंकुरुरामभद्रमैवाकरोस्भवसंगविमोहचिंतां २१ इत्यार्षेरामा
यणेदेवदूतोक्तेशतसाहस्र्यांसंहितायांवशिष्ठब्रह्मबोधेवाल्मीकीयेस्थितिप्रकरणंचत्वर्थसमाप्तम् ६२॥४॥

नोकर्मणिसप्नमभस्मिकालद्वारेणपदंस्थानंकुरुएवावैराग्यप्रकरणेपवर्णितासर्वजनप्रसिद्धाचभवसंगविमोहचिंतात्व रामः
यिपदंस्थानमाकरोत्विसर्थः २१ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीसर्वज्ञसरस्वतीपूज्यपादशिष्येणश्रीरामानं १३२
दबोधेंद्रसरस्वत्याख्योभिक्षुणाविरचितेश्रीवाशिष्ठतात्पर्यप्रकाशेस्थितिप्रकरणंद्विषष्टितमसर्गसंपूर्णं ६२॥

सद्यमांसंसद्यघृतंवालास्त्रीक्षीरभोजनं
उष्णोदकंवटछायासद्यप्राणकराणिषट् १
शुष्कमांसंस्त्रियोवृद्धावालार्कस्तरुणंद
धिप्रभातेमैथुनंनिद्रासद्यप्राणहराणिषट् २

130

1 — 132

missing 116 – 115

= 3 fol…

१०६

2